

El gran canvi

La fundació de les primeres ciutats romanes
al nord-est de la Hispània Citerior

Josep Burch | Josep Maria Nolla | Joaquim Tremoleda (curadors)

El gran canvi

La fundació de les primeres ciutats romanes
al nord-est de la Hispània Citerior

Josep Burch
Josep Maria Nolla
Joaquim Tremoleda
(curadors)

Dades CIP proporcionades per la Biblioteca de la Universitat de Girona

CIP 902(467.1) GRA

El Gran canvi : la fundació de les primeres ciutats romanes al nord-est de la Hispània Citerior / Josep Burch, Josep Maria Nolla, Joaquim Tremoleda (curadors). – Girona : Documenta Universitaria, [2023]. – 270 pàgines ; cm Bibliografia. – Conté: La ciutat d'Aeso (Isona, Pallars Jussà) en època romanorepublicana / Ignasi Garcés, Xavier Bermúdez, Cristina Belmonte, Teresa Reyes, Catalina Mas, Miguel Ángel Cau... ISBN 978-84-9984-651-4

I. Burch, Josep, editor literari II. Nolla, Josep M. (Josep Maria), 1949- editor literari III. Tremoleda i Trilla, Joaquim, 1962- editor literari IV. Contenedor de (obra): Garcés, Ignasi. Ciutat d'Aeso (Isona, Pallars Jussà) en època romanorepublicana 1. Catalunya – Arqueologia romana 2. Catalunya – Història – 218 aC-415 dC, Període romà 3. Ciutats – Roma

CIP 902(467.1) GRA

Es permet qualsevol explotació de l'obra, incloent-hi una finalitat comercial, així com la creació d'obres derivades, la distribució de les quals també està permesa sense cap restricció.

 Universitat de Girona
Institut de Recerca Històrica

LABORATORI D'ARQUEOLOGIA,
HISTÒRIA ANTIGA I PREHISTÒRIA

 Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

**Museu d'Arqueologia
de Catalunya**

© *Dels textos*: els autors

© *De les fotografies i il·lustracions*: els autors corresponents

© Documenta Universitaria

ISBN: 978-84-9984-651-4

DOI: 10.33115/b/9788499846514

Índex

Pròleg	7
La fundació de la ciutat romana d'Empúries. Noves dades	9
Joaquim Tremoleda, Marta Santos, Pere Castanyer, Elisa Hernández	
La fundació de Gerunda. Dades arqueològiques	37
Josep Maria Nolla, Marc Bouzas, Ana Costa	
Aquae Calidae (Caldes de Malavella, la Selva): els orígens del nucli termal i la fundació de l'urbs	53
Joan Llinàs i Pol	
Un sector de l'urbs de Blandae al jaciment de la Penya dels Padrets (Blanes, la Selva)	63
Joan Llinàs i Pol	
La fundació de la ciutat romana d'Iluro	71
Joaquim Garcia Roselló, Víctor Revilla Calvo	
Noves dades sobre la fase tardorepublicana de la ciutat de Baetulo	103
Clara Forn, Pepita Padrós	

De la dualitat oppidum ibèric - campament romà a la construcció de ciutat romana. El cas de la Tarraco republicana a la llum de les dades arqueològiques	125
Moisés Díaz García	
D'Hibera a Dertosa. Entre el món ibèric tardà i la romanització	185
Ramon Járrega Domínguez, Ramon FERRÉ ANGUIX	
La ciutat d'Aeso (Isona, Pallars Jussà) en època romanorepublicana	201
Ignasi Garcés, Xavier Bermúdez, Cristina Belmonte, Teresa Reyes, Catalina Mas, Miguel Ángel Cau	
El castellum de Puig Castellar de Biosca (180-120 aC) i la fundació de la ciutat romana de Ileso. Anàlisi de contextos	223
Joaquim Pera Isern, Núria Romaní Sala, César Carreras Monfort, Esther Rodrigo Requena	
Iltirta-Ilerda. L'evidència arqueològica al turó de la Seu Vella i la part baixa de la ciutat de Lleida	247
Xavier Payà	
Els Prats de Rei (Anoia). Municipium Sigarrensis (o Sigerrensium)	267

Pròleg

La fundació de ciutats per part de la república romana va ser un fet d'una gran transcendència històrica. La prova és que bona part d'aquells assentaments continuen essent els centres des dels quals es vertebrava el territori de l'actual Catalunya. És per aquest motiu que el Museu d'Arqueologia de Catalunya - Empúries i el Laboratori d'Arqueologia, Història Antiga i Prehistòria de l'Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona van decidir organitzar unes jornades que apleguessin els grups d'investigació que tracten o han tractat recentment aquesta qüestió en els seus estudis. Aquesta trobada va tenir lloc a Empúries els dies 27 i 28 de juny de l'any 2019.

Es pretenia posar en comú aspectes tan rellevants com ara les cronologies fundacionals o les relacions entre aquestes fundacions i el poblament ibèric anterior, i fer-ne balanç. Pel que fa al primer tema plantejat, el que es volia posar sobre la taula eren les diferents dates fundacionals per poder observar si totes elles coincidien en un únic moment o, per contra, dins el període republicà es creaven en moments i contextos històrics diferents. Respecte a la segona qüestió plantejada, també es volia debatre sobre si les ciutats romanes es van fundar sobre antics assentaments ibèrics o vinculats estretament i directament amb l'abandonament d'aquests, o bé si aquestes fundacions no tingueren cap relació amb el poblament anterior.

En definitiva, tots aquests objectius sorgien de preguntes que havien estat propiciades a mesura que la recerca arqueològica havia anat aportant noves dades en els darrers anys: en quin moment o moments es fundaren aquestes ciutats? La fundació de ciutats romanes al territori del nord-est de la Hispània Citerior responia a un únic programa polític? O, per contra, dins d'una tendència històrica, responia a conjuntures i motivacions diferents? Com afectaren aquestes fundacions l'antic poblament ibèric? Quina funció exerciren les ciutats en la romanització del territori? Llegint aquestes preguntes es pot deduir que l'objectiu d'aquelles jornades no era efectuar una valoració global del fenomen urbà del període romà en el territori que ens ocupa, sinó

reflexionar, debatre i aportar coneixement sobre aquesta primera fase o onada de fundacions vinculada als primers temps de la romanització. És per aquest motiu que algunes ciutats fundades més tard no formaren part de l'interès d'aquesta trobada.

Al mateix temps, les institucions organitzadores van considerar que era bo que aquesta iniciativa i els seus resultats no quedessin restringits a les persones que van participar en les jornades, sinó que el que es va exposar fos posat a l'abast de tota la comunitat científica. És per aquest motiu que es va decidir que era absolutament imprescindible publicar-ne els resultats, atès que era una oportunitat gairebé única de poder aplegar en un sol volum el conjunt de fundacions efectuades en el període republicà. La voluntat de l'equip organitzador era la de publicar-ho el mateix 2019; això no ha estat possible fins a l'any 2023. En tot cas, esperem que sigui una eina útil per a tothom que treballi en aquesta qüestió.

Evidentment, l'interès rau en els diferents articles que formen part d'aquesta publicació. Per aquest motiu, volem agrair l'esforç dels investigadors i investigadores en la realització dels respectius capítols i també la seva aportació a les jornades. En aquest volum hi són totes les ciutats que es van presentar a les jornades (Empúries, Gerunda, Iluro, Baetulo, Tarraco, Dertosa, Auso, Iesso, Aesso, Ilerda i Sigarra), tot i que en el cas d'aquesta darrera, per no deixar una ciutat sense cap referència en aquest volum, ha estat l'equip organitzador qui s'ha encarregat d'escriure el corresponent capítol. Per tant, aquesta aportació concreta és només un estat de la qüestió escrit a partir de les dades publicades. Per contra, tot i no ser presents en el seminari, nous treballs efectuats a *Aquae Calidae* i *Blandae* han fet possible la seva incorporació en aquesta publicació.

Mapa de situació de les primeres ciutats romanes del nord-est de la Hispània Citerior. 1: Emporiae (Empúries); 2: Gerunda (Girona); 3: Aquae Calidae (Caldes de Malavella); 4: Blandae (Blanes); 5: Iluro (Blandae); 6: Baetulo (Badalona); 7: Tarraco (Tarragona); 8: Dertosa (Tortosa); 9: Aeso (Isona); 10: Iesso (Guissona); 11: Ilerda (Lleida); 12: Sigarra (Prats del Rei)
Cartografia base: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC). Elaboració: SIGTE (UdG).

La fundació de la ciutat romana d'Empúries. Noves dades

Joaquim Tremoleda,¹ Marta Santos,¹
Pere Castanyer,¹ Elisa Hernández¹

Resum

Empúries ha estat, al llarg de la seva història, una ciutat singular. La seva particularitat és especialment evident, ja que és l'únic cas a la península Ibèrica que en el seu solar, abans d'una ciutat romana, n'existia una de grega. Aquest fou, sens dubte, un factor determinant, de la mateixa manera que ho foren totes les accions polítiques i militars que tenen relació amb Empúries des de la Segona Guerra Púnica endavant. La campanya de M. Porci Cató, a inicis del segle II aC, contra una coalició de pobles ibers i la creació, poc temps més tard, d'una instal·lació militar fortificada al costat de l'antic nucli grec, foren els esdeveniments previs a la nova fundació urbana a la part alta del turó emporità, que es produí en el primer quart del segle I aC.

La densa historiografia emporitana, basada en les fonts clàssiques i en les evidències arqueològiques, ha estat complexa i ha comportat interpretacions diverses. Avui, les dades arqueològiques dels diversos sectors de la ciutat fins ara explorats porten a datar aquesta fundació entre els anys 90-75 aC. Malgrat això, queden encara amplis espais del seu urbanisme per conèixer. En aquest nucli, Cèsar hi va deixar legionaris del seu exèrcit, amb una possible refundació com a colònia; posteriorment, la creació del Municipium Emporiae en època d'August va unir en un sol recinte les ciutats grega i romana, que va evolucionar fins a l'abandonament del solar a la fi de l'Alt Imperi.

Paraules clau

Empúries, instal·lació militar, fundació, ciutat romana

Abstract

Over the course of its history, Empúries has always been a unique city. Its peculiarity is especially evident, in that it is the only case in the Iberian Peninsula where there was a Greek city on the site before the Roman one. This was, without a doubt, a determining factor, in the same way as were all the political and military actions related to Empúries from the Second Punic War onwards. M. Porci Cato's campaign, at the beginning of the 2nd century BC, against a coalition of Iberian peoples and the creation, shortly afterwards, of a fortified military installation next to the ancient Greek nucleus, were the main events prior to the new urban foundation in the upper part of the Emporitan hill, which occurred in the first quarter of the 1st century BC.

The dense Emporitan historiography, based on classical sources and archaeological evidence, has been complex and has led to various interpretations. The archaeological data we have available to us today from the various sectors of the city lead to the foundation being dated between the years 90-75 BC. However, there are still large areas of its urban layout to explore. In this nucleus, Caesar left legionnaires from his army, possibly to refound the city as a colony. Later, the Municipium Emporiae, created in the Augustan period, united the Greek and Roman cities in a single enclosure, which evolved until the abandonment of the site at the end of the High Empire.

Keywords

Empúries, military installation, foundation, Roman city

1. Introducció

En els darrers decennis, les intervencions i les troballes arqueològiques realitzades a Empúries han aportat una gran quantitat de dades noves que permeten revisar sota una nova llum les lectures fetes per la historiografia i proposar una interpretació més ajustada i precisa del procés històric que va conduir a la creació de la ciutat romana. Per fer això, és necessari revisar el paper d'Empúries des de l'arribada dels romans al seu port, ja que aquest episodi i les accions posteriors han estat interpretades sovint com un fet fundacional.

El seminari que es va dur a terme el juny de l'any 2019 a la seu d'Empúries del Museu d'Arqueologia de Catalunya, promogut conjuntament amb la Universitat de Girona, ha estat una oportunitat per revisar temes de fons i, en particular, les evidències sobre les primeres fundacions urbanes al nord-est de la Hispània Citerior, que permetrà disposar d'una visió global, en clau territorial, d'aquest tema capital de l'arqueologia d'aquest territori.

2. Les accions anteriors a la instal·lació campamental al turó emporità

L'estratègia romana d'intervenir a la península Ibèrica per impedir el pas d'Anníbal va fracassar en trobar-se que el comandant púnic va actuar amb rapidesa, travessant els Pirineus i després el Roine. Això va afavorir l'aposta de Roma, vista la complexitat dels nuclis grecs focuus d'Occident amb la seva causa, per triar el port de la petita ciutat emporitana, al sud del golf de Roses, en el context de la Segona Guerra Púnica i fer-lo servir de cap de pont.²

A partir d'aquí es va utilitzar el vessant portuari d'Empòrion per dur a terme un seguit d'operacions,

entre les quals hem de destacar, a més del desembarcament del 218 aC, una altra arribada de legions l'any 210 aC, aquesta vegada comandades per Publi Corneli Escipió, el nebot de Gneu, després de la derrota i la mort dels germans Escipió a la Turdetània. Aquest seguit d'accions deixen entreveure la bona relació d'Empúries i els focuus d'Occident amb Roma, suportada per una possible aliança. En relació amb això, no sembla que Empòrion tingués un tracte de favor especial —s'ha especulat que podria haver gaudit de la condició de federada—, cosa que sí que tindria Massàlia. La font principal per conèixer el context d'aquest moment és l'historiador Titus Livi, qui, en un passatge, menciona específicament els emporitans, per dir que treballen l'*amiticia* de Roma, encara que amb menys força, però igual lleialtat, que els massaliotes (Livi, 34, 9, 10).

La situació a la Península es redreça pels romans fins a la rendició de Cadis el 206 aC. Finalment, la derrota definitiva d'Anníbal a l'Àfrica l'any 202 aC suposava el final de la Segona Guerra Púnica. D'aquesta manera, tot el territori passava a la condició de domini del poble i del Senat romà. Per a la seva administració, Roma va crear les províncies d'Hispània Citerior i d'Hispània Ulterior, amb la designació de sengles pretors. Així, acabada la guerra, els comandants romans que foren destinats a Hispània van explotar el poblament indígena de manera que van entregar a l'erari romà grans quantitats d'or i plata, com a botí.

La nova situació, que va comportar importants canvis administratius i fiscals, va repercutir sobre les tribus indígenes que havien estat aliades dels cartaginesos, essent considerades estipendiàries, i no va ser ben rebuda (Ñaco, 2003; Olesti, 2013, 18-59; Revilla i Santacana, 2015, 44-68; Noguera, Principal i Ñaco, 2014, 31-56). A causa de la pressió tributària i l'espoli sofert, en poc temps es va produir un alçament dels pobladors indígenes del territori a l'àrea recentment conquerida. La reacció de Roma va ser ràpida i Livi, que hauria seguit l'obra *Orígens*, on el mateix Cató hauria

2 Per aquesta arribada dels romans a la península, i a les seves accions en diversos episodis, disposem sobretot de diversos passatges en les fonts clàssiques, que podem consultar a: Schulten, 1935, 177-194; Almagro, 1951, 41-74; Martínez Gázquez, 1974.

Figura 1. Vista aèria del conjunt arqueològic d'Empúries des del sud, amb indicació dels elements destacats. Fotografia: MAC-Empúries

deixat testimoni escrit de primera mà,³ conta que el cònsol va partir amb vint-i-cinc galeres i es va dirigir al port de Luni, on hi havia l'exèrcit. Van vorejar la costa lígur i la del golf gàl·lic, per avançar fins a Roses, on van prendre la fortalesa (*castellum*), que es trobava en mans dels *hispani* i es van dirigir a Empúries, on va desembarcar la tropa, a excepció dels soldats de marineria (Livi, 34, 8) (Nolla, 1984, 151-157).

Una altra de les fonts importants per aquest moment, Apià, diu que «Cató es va dirigir a Hispània i arribà a Empòrion. De tot arreu els enemics es congregaren en contra seu, en nombre d'uns quaranta mil [...]» (Apià, VI, 8, 40). El mateix Livi, després de la coneguda descripció de la ciutat (Livi, 34, 9), explica que aquesta va rebre amb gran atenció i afecte el cònsol i el seu exèrcit. Hi va estar pocs dies, els necessaris per saber quines eren i on es trobaven les forces enemigues. Va exercitar les tropes i, com que era l'època de l'any que el blat era a les eres, va pronunciar la famosa frase de *bellum se ipsum alet*

(‘la guerra s'alimenta a si mateixa’), en el sentit que no li calia l'arribada d'avituallaments.

Per poder dur a terme la resposta i iniciar les operacions contra la important acció que havia començat la coalició ibera, i com que s'acostava l'estació favorable per a la guerra, va establir el seu campament a 3000 passes d'Empúries: «*Cum iam id tempus anni appeteret, quo geri res possent, castra hiberna tria milia passuum ab Emporiis posuit*» (Livi, 34, 13). És important la cita textual perquè analitzarem breument aquest fragment, ja que s'ha pres sovint com el testimoni per defensar l'existència d'un primer campament establert sobre el turó emporità, on més tard es bastí la ciutat romana. En aquesta frase, «*castra hiberna*» és un acusatiu neutre plural de la paraula «*castra, castrorum*» ('campament militar') en funció de complement directe del verb «*posuit*»; «*tria milia passuum*» és un acusatiu d'extensió (indica extensió en el temps o l'espai), i en el fragment «*ab Emporiis posuit*»

3 Corneli Nepos, a *Cato*, 3, 4, fa referència a aquesta obra, en la qual parlava dels esdeveniments que havien succeït a Hispània (Martínez Gázquez, 1974, 42).

tenim una preposició més un ablatiu plural: la seva funció és de complement circumstancial de lloc (en aquest trobem el nom de la ciutat *Emporiae -arum*, que es tracta d'un substantiu defectiu, ja que la seva flexió es fa només en el plural) i la preposició «*ab*» aquí indica procedència. Per tant, la idea que es trobi al propi solar s'ha de descartar, ja que es refereix clarament a un campament d'hivern que es va situar a 3000 passes des d'Empúries.

A partir del coneixement actual de la paleotopografia emporitana i específicament de les seves àrees portuàries, amb l'existència d'una àmplia zona d'estuari (Castanyer *et al.*, 2016), podem pensar que la zona utilitzada per al desembarcament de les tropes no s'hauria limitat al port natural, sinó que més aviat es va fer servir gran part de la façana marítima, just des del sud d'Empúries fins a la zona de Riells, molt més oberta i de fàcil accés. De la mateixa manera, si la instal·lació del campament d'hivern es va fer a uns 4,5 km a l'interior, era per cercar la terra ferma, més enllà de la zona de maresmes que hi havia entorn d'Empúries, com a base segura des de la qual es podien dur a terme les operacions de combat.

Un cop sufocada la revolta indígena a la zona, el cònsol va decidir aixecar el campament amb la finalitat de prosseguir la campanya de pacificació en altres territoris de la nova província i dirigir-se vers Tarraco. Tot i això, no s'oblidà de fer destruir «en un mateix dia les muralles de tots els poblats i, anant contra aquells que tardaven a sotmetre's, va rebre a mesura que arribava a cada regió la submissió de tots els pobles que l'habitaven» (Livi, 34, 17). Després d'aquests episodis, Empúries desapareix de les fonts clàssiques fins força més endavant (fig. 1).

El domini romà al territori hispànic del nord-est peninsular trigà molt de temps a adoptar un model de control definitiu amb la fundació de ciutats de nova planta (*Emporiae*, Gerunda, Baetulo...) i va dependre de la seva estructuració a partir de bases sòlides.

3. La instal·lació militar a l'entorn immediat d'Empòrion

El seguiment d'unes obres realitzades a davant del nou Centre de Recepció de Visitants, construït al sud de la ciutat grega, va permetre documentar uns trams de muralla que corresponen al tancament sud-est d'un gran recinte fortificat, construït amb doble parament de grans blocs calcaris i amb l'interior farcit de terra i pedres, que mesura una mitjana de 3,40 metres d'amplada (fig. 2). A l'extrem oriental s'ha documentat un petit tram de pocs metres en direcció nord-sud, paral·lel a la costa; després fa un angle i enllaça amb un tram oblic en direcció oest, del qual se'n conserven uns 30 metres. L'orientació d'aquestes darreres restes coincideix, més a ponent, amb la del tram que sobresurt per sota de l'angle sud-est de la ciutat romana, posat al descobert en anteriors excavacions. A partir d'aquest punt, les evidències d'aquesta fortificació mantenen una orientació rectilínia, en sentit est-oest, i al seu damunt es va construir posteriorment el llenç sud de la muralla de la ciutat romana.

Figura 2. Tram de muralla que hem d'associar al límit sud de l'estructura campamental edificada en el segle II aC. Fotografia: MAC-Empúries

Sabem, tot i això, per les restes arrasades que es conserven sota la muralla posterior, que en aquesta part alta de l'altiplà la fortificació estava dotada de torres i que es perllongava fins a la porta sud-oest de la ciutat romana. Probablement a la banda oest, les restes d'aquest primer recinte fortificat estiguin fent també de fonamentació de la muralla de la ciutat posterior. La seva construcció s'ha de situar durant la primera meitat avançada del segle II aC, en el context de l'etapa postcatoniana de la presència romana a Empúries. Els contextos de materials arqueològics recuperats en relació amb les restes de la fortificació recentment descobertes o bé els aportats pels estrats constructius de les edificacions que podem situar a l'interior —com és el cas de les documentades al sector de l'Insula 30, a les quals ens referirem més endavant— permeten, efectivament, fixar l'inici de la instal·lació entre el segon quart i mitjans del segle II aC. Per la seva banda, els contextos d'abandonament poden datar-se a finals del tercer quart del mateix segle. Aquests marges deixen veure una vida útil de la instal·lació militar que es troba per sota de la part sud de la ciutat romana d'una mica menys dels cinquanta anys que corresponen als dos quarts centrals del segle II aC (Tremoleda, Santos i Castanyer, en premsa, 141-144; Castanyer *et al.*, 2022, 179-182).

L'existència d'estructures anteriors a l'edificació de la ciutat romana ja s'havia constatat en diversos punts de les zones explorades arqueològicament, especialment entorn de l'àrea forense (Aquilué *et al.*, 1984, 36-47). Aquestes evidències, juntament amb les de les construccions defensives abans comentades, permeten intuir que el recinte s'estenia sobre gran part de la superfície que més tard fou ocupada per la nova ciutat, per bé que les restes documentades al sud del nucli grec arribaven molt a prop de la línia de costa (fig. 3) (Castanyer, Santos i Tremoleda, 2016a).

Els resultats de les excavacions desenvolupades a l'Insula 30 de la ciutat romana han aportat noves evidències d'estructures documentades en els nivells inferiors d'aquest sector del jaciment i que cal relacionar també amb l'ocupació del gran recinte fortificat. Es tracta de diversos àmbits d'habitació, i també d'edificacions dedicades a

altres usos específics, potser col·lectius o culturals. Les característiques constructives dels àmbits que s'han vist només parcialment i la presència d'evidències de rituals de caràcter indígena, com és el cas de les inhumacions de perinatals en els nivells constructius, fins ara desconegudes en el jaciment emporità i, en general, la composició dels contextos materials recuperats, serveixen per reforçar la idea d'una presència ibera important en aquesta instal·lació. Hem de destacar, també, la singularitat d'altres evidències recuperades, com és el cas de les restes humanes i de les possibles activitats rituals que s'han documentat en el rebliment d'algunes sitges. Aquesta presència significativa d'individus de filiació ibèrica a l'interior del recinte fortificat s'ha de vincular amb el context autòcton de la zona indigeta, amb la incorporació, potser, d'alguns individus d'origen gal. Tot plegat confirmaria el que ja es podia percebre a partir de les troballes de la necròpolis d'incineració de Les Corts, utilitzada coetàniament durant el segle II aC (Tremoleda *et al.*, 2022, 261-318).

És molt probable, doncs, que la construcció d'aquest recinte estigués relacionada amb la instal·lació de contingents militars, tal com ja s'havia proposat en la interpretació d'altres estructures i nivells que corresponen a la primera ocupació dels espais excavats fins avui sota la ciutat romana. Aquesta instal·lació militar hauria aprofitat els avantatges que ofería el litoral emporità i l'existència de l'antiga ciutat grega, per al desembarcament de tropes, l'avitualment i, en aquest cas, també per enrolar tropes auxiliars destinades a la conquesta dels territoris hispans. Les cronologies dels materials que s'hi relacionen se situen en el context històric de les guerres celtibèriques, que s'iniciaren el 181 aC i es van acabar amb la presa de Numància, l'any 133 aC.

En relació amb la creació de la instal·lació militar, hi hem de posar la construcció d'unes termes de tipus itàlic que es troben al sud de la ciutat grega. Es tracta d'una construcció formada per dues parts ben diferenciades. Al nord, hi havia el circuit termal, que disposava d'un caldari amb un

Figura 3. Reconstrucció en 3D de la ciutat grega d'Empòrion en el segle II aC, amb el port artificial en primer terme i, més al nord, el port natural. L'espai emmurallat i la trama que ocupa el turó occidental correspon a l'extensió de la instal·lació militar del segle II aC, que va precedir la creació de la nova ciutat romana a principi del segle I aC. Imatge: Virtus Màgic i MAC-Empúries

alueus calefactat per un forn en *testudo*, un petit sudatòrium i un tepidari; més al sud hi havia el pou que proporcionava l'aigua per al bany. L'altra part, al sud, estava formada per diversos àmbits pavimentats amb morter de picadís ceràmic, entre els quals en destaca un amb la salutació grega «ΑΓΑΘΟΣ ΔΑΙΜΩΝ ΧΑΙΠΕ», a l'entrada. Aquestes construccions, situades en posició periurbana, podien estar destinades al servei d'itàlics vinculats al control de la instal·lació militar del turó, però també revelen una adaptació al context urbà i cultural de la ciutat grega. Posteriorment, aquestes termes perviuen i foren reformades en una data que podem vincular a la fundació de la ciutat romana, a inicis del segle I aC (Castanyer *et al.*, 2020a).

L'abandonament d'aquesta instal·lació fortificada s'ha de posar en relació amb el final de les campanyes de conquesta i ocupació militar que es van dur a terme durant el segle II aC, a la vegada que Roma va resoldre altres fronts que tenia oberts, i va deixar pas a la intensificació del procés de construcció territorial i d'integració dels territoris en una nova cultura. En

el cas d'Empúries, la materialització d'aquest procés es va reflectir en la creació de la nova ciutat romana a principis del segle I aC.

El fet que existeixi un recinte militar a l'oest i al sud-oest de la ciutat grega durant el segle II aC completa la seqüència històrica i explica satisfactòriament algunes de les estructures que s'havien anat posant al descobert en anteriors intervencions arqueològiques. També manifesta, altra vegada, la importància estratègica d'Empòrion en aquesta etapa inicial de conquesta i que, més endavant, amb la creació de la nova ciutat romana, afavorirà també el seu paper com a focus de romanització.

A les restes ja conegudes de les cisternes públiques i de la fortificació interior associada al suposat *praesidium*, així com una sèrie de sitges de reserva agrícola (fig. 4), que es localitzen a la part més alta, al nord de l'espai on posteriorment s'implantarà la plaça del fòrum de la ciutat, hi hem d'afegir, com acabem de veure, les estructures de la zona que més endavant serà ocupada per l'Insula 30.

Figura 4. Per sota de l'ala est del criptopòrtic del fòrum es van localitzar diverses sitges que pertanyen a la fase anterior a la monumentalització del centre públic. Fotografia: MAC-Empúries

També hem d'assenyalar la probable relació de totes aquestes dades que demostren la importància de la presència indígena, i el possible ús del recinte fortificat per a la concentració de contingents auxiliars, amb l'inici de les emissions de moneda de bronze amb la llegenda ibèrica «UNTIKESKEN» per part de la seca emporitana (Villaronga, 1977; Villaronga i Benages, 2011, 175-187). La primera fase d'aquestes emissions, que seria coincident amb la implantació de la nova instal·lació a partir del segon quart del segle II aC, segueix una metrologia basada en el sistema uncial romà de l'as i les seves fraccions, que manté en els asos el tipus tradicional del Pegàs en el revers i transforma el cap de la divinitat femenina de l'anvers, que ara es representa amb casc i s'identifica amb Pal·les Atena.

Per altra banda, la presència d'un important contingent militar, en part itàlic, però fonamentalment de filiació indígena, a la zona immediata a la ciutat grega segurament ajuda a explicar i a contextualitzar més adequadament en el temps la situació d'inseguretat dels seus habitants que trobem narrada en el conegut passatge de Livi (34, 9). Sense que això sigui una paradoxa, aquesta presència es degué convertir en una de les causes de la florent etapa tardorepublicana a Empòrion, lligada a una intensificació de l'activitat comercial i d'intercanvi. Tot això va fer possible una reforma urbana global de l'antic nucli grec (Mar i Ruiz de Arbulo, 1993, 155-186; Santos, 2008, 67-72). A més

a més dels canvis en el recinte defensiu (Sanmartí, Castanyer i Tremoleda, 1991) i les transformacions en l'edifici privada, on trobem la coexistència d'unitats domèstiques més simples amb cases de peristil de tradició hel·lenística i l'adopció del model itàlic de les cases d'atri, toscà o columnat (Mar i Ruiz de Arbulo, 1993, 345-390; Cortés, 2014), va tenir una gran incidència en els espais públics. Ens referim a la important reforma i reorganització del sector dels temples (Aquilué *et al.*, 2007) i també de la zona central on es va projectar una àmplia àgora i l'edifici imponent de l'estoa (Mar i Ruiz de Arbulo, 1993, 160-171). De la mateixa manera, es va crear un nou espai portuari en el litoral, que coneixem com a «port artificial» (Nieto i Raurich, 1998; Nieto *et al.*, 2005) (fig. 3; 5), amb capacitat per fondejar grans naus comercials carregades amb el vi elaborat en els grans latifundis de la Campània, del Laci i d'Etrúria, i les ceràmiques itàliques de vernís negre i de cuina (Asensio i Principal, 2006). Aquest nou port es complementaria amb altres espais del litoral, com ara la zona de Riells a l'Escala, que haurien actuat també com a ports secundaris en aquell moment (Ripoll i Llongueras, 1974, 277-295; Nieto i Nolla, 1985, 143-162). D'aquesta manera, Empúries es va convertir, juntament amb Tarraco, en un port clau per a la redistribució d'aquest comerç itàlic en el litoral del nord-est peninsular.

Figura 5. L'anomenat «espigó hel·lenístic», bastit sobre les muscleres, és la resta més evident de l'estructura del port artificial, construït a mitjan segle II aC. Fotografia: MAC-Empúries

4. La fundació de la ciutat romana

Per situar-nos correctament en la problemàtica de la fundació de la ciutat romana cal fer un ràpid repàs de com s'ha argumentat fins ara la qüestió que té en compte la formació històrica dels assentaments urbans. Aquestes interpretacions han estat diverses i poden condicionar el discurs en relació amb les evidències actuals. Podem comprovar que hi ha dues qüestions sempre presents: per una banda, hi ha el tema de l'existència i la ubicació de la suposada ciutat indígena que semblava desprendre's de la descripció transmesa per Titus Livi; per l'altra, la identificació de les restes més antigues al turó que pertanyin a la fundació de la ciutat romana.

4.1. El pes de la historiografia emporitana

Més enllà de la historiografia erudita del segle XV,⁴ si considerem les primeres obres modernes que ja situen els elements que conformen la topografia emporitana, hem de parlar, en primer lloc, del plànol publicat per Jaubert de Paçà, que ja col·loca correctament la Palaiàpolis al turó de Sant Martí i situa les restes de muralles a la part alta del turó, però atribuïdes a «*Indica ou ville des*

indicètes» (Paçà, 1823).⁵ Joaquim Botet i Sisó, que va ser contemporani de la primera intervenció arqueològica en el solar emporità, fa servir de referència també el plànol de Paçà (Botet, 1879)⁶ i també pensa que la ciutat romana es troba al damunt de la indígena. Per la seva banda, Josep Pella i Forgas subscriu la mateixa idea, tot i que més endavant parla del «*barrio romano que fundó César*» (Pella i Forgas, 1883, 195).

Josep Puig i Cadafalch, l'impulsor de la compra de les parcel·les on hi ha la ciutat i de l'inici de les campanyes sistemàtiques d'excavacions, va publicar en diversos treballs de síntesi la idea que la ciutat romana inicial correspon a la colònia cesariana, que fou instal·lada al damunt de l'antic nucli ibèric (Puig i Cadafalch, 1909, 184; Puig i Cadafalch, 1921, 81-82; Puig i Cadafalch, Falguera i Goday, 1934, 30).⁷

Martín Almagro sempre va defensar l'existència de la ciutat indígena sota la ciutat romana, basant-se en la menció de la ciutat d'Indika per Esteve de Bizanci i en el passatge de Livi (34, 3). D'aquesta manera, en el primer assaig en el qual crea un discurs històric de la ciutat, intenta lligar les fonts històriques amb les evidències arqueològiques.⁸

Tant en els seus comentaris de les referències de les fonts com en la publicació de la guia de jaciment, Almagro defensava una ciutat romana creada

4 La figura més senyera d'aquesta etapa és Joan Margarit i Pau, que fou bisbe d'Elna entre 1452 i 1462, després de Girona fins al 1484 i també, des de 1483, cardenal. Fou un home de confiança dels reis Joan II i Ferran el Catòlic, així com home clau del bàndol reialista durant la Guerra Civil catalana. La seva obra més representativa és *Paralipomena Hispaniae*, on recull encara tots els mites i tòpics que s'argumentaven a través de les fonts. Malgrat això, va ser un literat que va marcar el pas de l'estètica medieval a la renaixentista.

5 Cal agrair a Josep Maria Nolla i a Pep Vila que hagin fet accessible l'obra mitjançant l'edició facsímil en un article dels *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, amb un estudi introductor i (Nolla i Vila, 2000, 419-530).

6 L'obra va ser reeditada amb motiu del centenari, amb un pròleg de Joaquim Nadal: Joaquim Botet i Sisó, *Noticia histórica y arqueológica de la ciudad de Emporion* (edició facsímil), Barcelona, 1979.

7 «César, després de la batalla de Munda en que vencé als fills de Pompeus, (45 a. de J. C.) hi establí una colònia. Y a la disposició usual de les colònies romanes respon el plan rectangular de la ciutat d'Empuries que s'aixeca sobre'l turó a la part alta més apartada del mar, en el lloch que hem suposat lo de la ciutat ibèrica de que parla Titus Livi. El plan de les colònies era'l de un castre romà com un campament permanent definitiu, seguint en llur traçat regles fixades per la ciencia dels augurs, que era inmutable. El campament romà era rectangular, ab una porta a cada un dels quatre costats; dos grans vies el creuaven en àngle recte, el *decumanus* a S. de N. y el *cardo* de E. a O.» (Puig i Cadafalch, 1909, 184). Quan Puig descriu els resultats de la campanya de 1923, diu: «Un d'ells fou la descoberta de la muralla que permeté completar en gran part el recinte rectangular superior on després s'establí la colònia romana i on és possible hi hagués la primitiva vila indígena que atragué els mercaders grecs». Més endavant conclou: «Sembla indubtable que aquest gran recinte rectangular fou construït abans de la invasió romana i en època no llunyana del segle III» (Puig i Cadafalch, 1921, 81-82). Més tard, en la publicació sobre l'arquitectura romana, es manté en el mateix punt: «La vila indígena propera s'aixecava cap al nord potser en el lloch on es bastí després la colònia romana i és en gran part destruïda» (Puig i Cadafalch, Falguera i Goday, 1934, 30).

8 Després de descriure el passatge de Livi, Almagro conclou: «Este relato, que nos da el historiador romano al narrar la llegada de Catón, refleja la vida de la ciudad en aquellos años, y en esto debe creerse que Livio sigue a Catón; siendo del propio Livio las noticias que añade sobre el desenvolvimiento de la ciudad, hasta ser todos sus habitantes ciudadanos romanos».

«Esta ciudad española, dentro de cuyos muros se albergaban los griegos, aunque defendidos por otra fortificación a manera de barrio amurallado cerca del mar [...] nuestras excavaciones del año 1941 y siguientes nos han proporcionado los vestigios irrefutables de sus muros, sobre los cuales los legionarios asentados por César en Emporion levantaron la gran muralla de hormigón y basamento de piedras toscas, pero bellamente ajustadas. Esta muralla ofrece un lienzo de muro totalmente recto, sin los torreones de flanqueo que, en forma de paralelogramo, ofrece la muralla de la Neápolis y a cuya estructura pertenecen también las murallas de la ciudad española de Índica, que la envolvía plenamente» (Almagro, 1951b, 35-36).

per Cèsar (Almagro, 1951a, 52; 1951b, 35-37).⁹ Tanmateix, la recerca practicada a la ciutat romana fins als anys setanta va consistir en diversos sondejos que no deixaven clara la seva planimetria, però sí que van demostrar que en el subsol de la part meridional del nucli, que està centrada entorn del fòrum, no hi havia materials més antics del segle II aC (Sanmartí, 1978, 612), la qual cosa es contradeia clarament amb una ciutat ibèrica coetània de la ciutat grega.

Aquestes evidències van dur el següent director del museu i de les excavacions d'Empúries entre 1967 i 1981, Eduard Ripoll, a modular el discurs respecte de l'existència de la ciutat indígena al solar emporità, a partir de les evidències arqueològiques. Sobre el tema de la fundació de la ciutat, hi va insistir en diverses publicacions (Ripoll, 1978a, 1978b i 1990).¹⁰

Malgrat aquestes consideracions, la recerca encapçalada per Enric Sanmartí va voler comprovar la possible existència del nucli indígena a l'àrea de l'antic aparcament, al sud de la ciutat grega (Sanmartí, 1978, 624). Els resultats no van confirmar la hipòtesi. En canvi, sí que es va documentar una necròpolis utilitzada els segles IV i III aC i un establiment que en un primer moment es va interpretar com una factoria metal·lúrgica (Sanmartí, Nolla i Aquilué 1983-1984), però que posteriorment ha estat possible caracteritzar com un *balneum* d'època tardorepublicana (Castanyer *et al.*, 2020a).

En la seva tesi doctoral, publicada l'any 1978, però acabada quatre anys abans, E. Sanmartí mantenia encara que els nivells anteriors a la ciutat romana no corresponien al nucli indígena, sinó a una instal·lació prèvia que s'havia anat formant al llarg del segle II aC i que tenia com a origen el *praesidium* militar que s'hi havia establert en època de Cató i no, com pensava Ripoll, en època d'Escipió (Sanmartí, 1978, 614). També es defensava que la ciutat no correspondria a una fundació cesariana, sinó a una fundació anterior, de finals del segle II aC.¹¹ Aquesta postura ja havia estat defensada per l'investigador italià Nino Lamboglia (1973, 28).¹²

De l'existència d'una instal·lació campamental a la part alta del turó, on posteriorment s'edificà la ciutat romana, ja fa molt de temps que en tenim notícies arqueològiques, la majoria de les quals procedents de sondejos dispersos realitzats entre els anys seixanta i els inicis dels anys vuitanta del segle XX i que van quedar recollides a la publicació de les excavacions a l'àrea del fòrum realitzades els anys 1982-1983 (Aquilué *et al.*, 1984, 36-47). La intenció d'aquella primera monografia era crear la seqüència d'ocupació d'un espai tan important com és el fòrum, a partir de les dades arqueològiques de què es disposava en aquell moment. El seu contingut el podem resumir en una proposta que recull la presència d'unes restes prèvies a la fundació de la ciutat, que es van vincular amb el campament catonià (Aquilué *et*

9 «Tras la mencionada victoria de César sobre los pompeyanos en Ilerda (Lérida) y Munda (Montilla), una ciudad romana completamente urbanizada vino a substituir las casas primitivas de los españoles. Al llegar ahora pujante la romanización, fue superado aquel barrio de los hispanos, cuyos cimientos van apareciendo debajo de la ciudad romana, aun en gran parte por excavar, conforme ya nos lo han anticipado las muralla recientemente encontradas, en donde vemos los muros con torreones de flanqueo de la Índica española debajo de la muralla recta que levantó César, y que es la que en gran parte ha perdurado, mientras los restos de las casas iberogriegas las hallamos debajo de las amplias casas romanas que se construyeron sobre las ruinas de las edificaciones de la Índica hispana arrasadas, como para preparar la explanación de la Ciudad romana cesariana» (Almagro, 1951b, 36-37).

10 «Les evidències derivades de les estratigrafies ressenyades [...] ens asseguren que, en cap lloc de la ciutat romana, fins al present, no és possible d'assenyalar restes inequívokes d'un poblament anterior a la Segona Guerra Púnica» (Ripoll, 1978a, 43). I més endavant: «En l'estat actual dels nostres coneixements podem afirmar que no existeix una Índica ibèrica pre-romana en les zones excavades del monticle veí a la ciutat grega. Els estrats més inferiors de les ruïnes que allí es troben només ens donen materials que cal atribuir als primers anys del segle II i potser als darrers del segle III aC. Ens resta el dubte de si la fundació fou obra de Cneu Escipió el 218 o de Cató el 195, encara que creiem més probable que fou el primer» (Ripoll, 1978a, 62). Insisteix en aquesta idea més tard, tot i que la matisa i després de «fundació» posa «o establiment» (Ripoll, 1990, 205). Ripoll ja havia contemplat altres possibles ubicacions per a la ciutat indígena: «Pero no parece muy lógico que los griegos se dejaran inutilizar las murallas que tanto les preocupaban por un establecimiento indígena pegado a las mismas [...]». En una nota, Ripoll dona la paternitat de la idea de situar la ciutat indígena al sud de la Neàpolis a Enric Sanmartí. Malgrat això, no s'està de dir: «La idea de tres ciutats coexistint al mateix temps nos parece poco verosímil» (Ripoll, 1971-1972, 367).

11 «De lo que sí no hay duda, y ya lo hemos puesto en evidencia con anterioridad, es que a partir de finales del siglo II se traza un esquema urbanístico en la zona alta» (Sanmartí, 1978, 613).

12 Caldria recollir també les consideracions que, en el seu moment, van fer M. J. Pena i P. Moret sobre el tema de la ciutat indígena i l'existència d'una dipòlis, a partir de l'anàlisi de les fonts clàssiques i dels diversos temps històrics que contenen (Pena, 1988, 11-27; Moret, 1995, 55-75).

al., 1984, 135-136).¹³ La següent acció important era una posterior fundació urbana, entre finals del segle II i inicis del segle I aC, que ja estaria dotada d'un fòrum monumental (Aquilué *et al.*, 1984, 136-138).¹⁴ Aquest fòrum hauria tingut una potent reforma en època augustal i, finalment, hi hauria diverses construccions d'època imperial, especialment a la zona dels temples (Aquilué *et al.*, 1984, 138-141). A la fi d'època alt-imperial s'hauria produït l'abandonament definitiu, no només del fòrum, sinó també de tota la ciutat. En aquesta part final de les conclusions, es descartaven les invasions dels bàrbars com a causa principal; es deuria més aviat a un cúmul de circumstàncies entre les quals hi ha la pèrdua d'importància del seu port, en relació amb altres centres mediterranis (Aquilué *et al.*, 1984, 141-143).¹⁵ El mèrit d'aquesta publicació va ser el de posar sobre la taula un munt de dades disperses i inconnexes sorgides de petites intervencions realitzades durant els anys seixanta i setanta del segle passat i lligar-les dins un context històric. La recerca continuada a Empúries des de la data d'aquesta publicació, però, ha aportat novetats importants i prou interessants que han permès reconsiderar diversos aspectes que oferia el seu discurs. No és l'objectiu d'aquesta comunicació argumentar-ho

en detall, ja que en depassaria clarament els límits i és una qüestió que demana un altre format.

En treballs posteriors a la monografia esmentada, es va voler fixar la datació de la creació de la ciutat a partir d'arguments diversos, tant urbanístics i materials com per paral·lels, entorn del 100 aC (Mar i Ruiz de Arbulo, 1993, 203-266).

D'aleshores ençà disposem de moltes novetats, tant a l'espai del fòrum com en altres punts de la ciutat, especialment a l'excavació de l'Insula 30, i encara que no s'ha pogut fer una valoració completa de totes les evidències que podem associar, s'han aportat noves dades sobre aquesta problemàtica, que hem comentat abans i que hem avançat en altres treballs (Aquilué *et al.*, 2002; Aquilué, 2012, 33-38; Aquilué *et al.*, 2012, 42-49; Tremoleda, Santos i Castanyer, en premsa; Tremoleda *et al.*, 2022; Castanyer *et al.*, 2022). En definitiva, podem parlar d'una creació de la ciutat romana dins el primer quart del segle I aC, probablement en unes dates que es trobarien entre els anys 90 i 75 aC.¹⁶

13 En aquest text es diu literalment: «Nosaltres pensem que el primer establiment militar de Cató fou instal·lat al costat de la mateixa Empúries grega, a la zona de l'altiplà de ponent, i que això fou fet d'aquesta manera per vetllar per la seguretat de les naus i de les virtualles. Després, dominat aquest punt que degué ser ràpidament fortificat, Cató dugué la part més important del seu exèrcit terra endins i l'instal·là davant del campament dels indígenes revoltats» (Aquilué *et al.*, 1984, 136).

14 «Si la lectura que nosaltres proposem és vàlida [...], tindrem una data històrica perfectament fixada el 112 aC essent promagistrat Silanus, tal com diu clarament la inscripció, moment en el qual, per decisió pròpia o per manament del Senat, el propietari devia iniciar el desmuntatge de la vella fortalesa i la fundació d'una ciutat nova, ortogonal, de planta rectangular, envoltada d'una muralla que hem pogut datar perfectament en aquests moments, amb una xarxa viària completa, amb les *insulae* i amb una plaça pública, un gran fòrum, presidit per un gran temple, probablement dedicat a la tríade capitolina i envoltat per un tripòrtic que reposava damunt d'un criptòpòrtic monumental. A partir d'aquell moment, el 112 aC, devien començar les obres de construcció, que —cal imaginar-ho— devien ser de llarga durada. Des del precís moment de la seva fundació, la ciutat devia tenir l'estatus de colònia llatina, tal com es dedueix del fet que uns quants anys més endavant, en època preaugustal, esdevindrà municipi de dret romà» (Aquilué *et al.*, 1984, 137-138).

15 «És precisament amb aquest canvi important de direcció que el port d'Empúries deixa de tenir un paper principal. En relació amb l'exportació, cal indicar que la implantació d'altres rutes significà la puixança d'altres ports més pròxims als grans centres de producció. I pel que fa a la distribució del comerç de luxe italià i oriental, Emporiae en va quedar cada vegada més lluny i com més va, més significació va perdent en els canals comercials. D'ara endavant, el que havia estat un dels ports més actius del país esdevé un port local d'on surt l'excedent del rerepaís immediat, i on arriben totes aquelles coses que necessita la ciutat, en procés d'adaptació, i l'hinterland, molt poca cosa si ho comparem amb els temps passats» (Aquilué *et al.*, 1984, 143).

16 Els conjunts arqueològics que s'han usat habitualment per datar la creació de la ciutat romana, en especial la inutilització i colgament de les sitges de l'anomenat Camp Laia, situades per sota l'estructura posterior de l'ala oriental del criptòpòrtic del fòrum, es van datar amb una cronologia excessivament alta. Una revisió d'aquests conjunts aconsellava datar-les en el primer quart avançat del segle I aC (Aquilué *et al.*, 2000, 35-36; 2002, 18-20). Les sitges Gall 1 i Gall 2 presentaven un conjunt caracteritzat per la presència de formes de la ceràmica campaniana A tardana: Lamb. 5, 5/7, 27c, 31, 33b, 36 i Morel 113 (75 %), juntament amb derivades de la campaniana B (Lamb. 1, 3, 4, 5 i 8), alguns fragments de pastes grises (Lamb. 5), campaniana C (Lamb. 5) i un fragment de tipus D, amb altres fragments de pastes marronoses (Lamb. 4 i 6). Juntament amb la ceràmica de vernís negre, es documenten les àmfores itàliques del tipus grecoitàlic (28 %), Dr. 1A (40 %) i Dr. 1B (32 %); les àmfores púniques Maña E; ceràmica de parets fines itàliques i també de producció local amb pastes oxidades i reduïdes de les formes Mayet I, II, III i Marabini 50; ceràmiques comunes itàliques, plats de vora bifida i tapadores; ceràmiques de cuina fetes a mà i a torn lent. Completen el panorama les produccions ibèriques: grisa de la costa catalana, amb un bon ventall de motius decorats i destaquen les imitacions de les formes de vernís negre Lamb. 1, 2, 5, 7, 27 i 36; ibèriques comunes i pintades; ceràmica d'engalba blanca, especialment urnes, *laghinoi* i gerres de boca circular amb peu o sense i fons umbilicat.

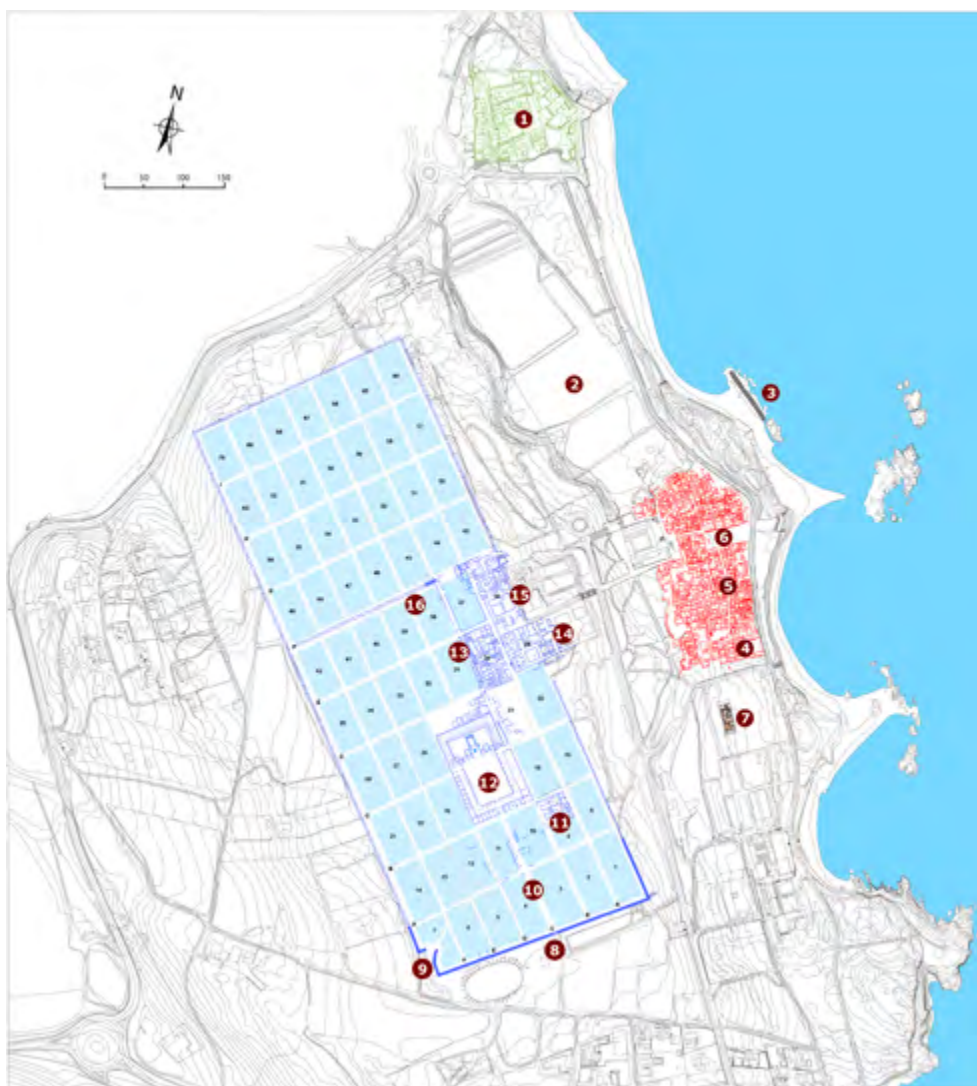

Figura 6. Plànol general del conjunt arqueològic d'Empúries amb la ciutat grega i la ciutat romana, amb indicació dels principals elements: Sant Martí d'Empúries (Palaiàpolis) (1). Port natural (2). «Espigó hel·lenístic» i port artificial (3). Neàpolis: muralla sud i sector dels temples (4), carrer principal nord-sud (5), àgora i estoa (6). Excavacions del pàrquing (7). Ciutat romana: porta i muralla meridional (8), porta sud-oest (9), *cardo maximus* (10), *insula* al sud-est del fòrum (11), espai públic central (12), *insula* 30 (13), *domus* 2A i *domus* 2B o de l'ara del gall (14), *domus* 1 o dels mosaics (15), muralla transversal (16). Mapa: MAC-Empúries

4.2. La creació de la ciutat romana a partir de les noves dades arqueològiques

Hem vist com al sud i a l'oest de la ciutat grega, durant la part central del segle II aC, va existir un recinte emmurallat que s'enfilava cap a l'oest i ocupava bona part del turó emporità, especialment la part més plana. També s'ha comentat que aquesta instal·lació va estar en funcionament fins a inicis del darrer quart d'aquell segle, moment en què fou abandonada. No fou fins més tard, en el primer quart del segle I aC, que el poder romà es va plantejar la creació d'una ciutat romana de nova planta.

Hem de parlar, per tant, d'una ciutat *ex novo*, no *ex nihilo*, ja que es va assentar sobre les restes de l'anterior ocupació i els trams sud i oest de les seves muralles es van superposar sobre les restes arrasades del perímetre del recinte precedent. Els altres límits de la nova ciutat resulten menys coneguts, però s'estenia llargament vers al nord, de manera que, per aquesta banda, el límit arriba a trobar-se a tocar de l'actual via que condueix a Sant Martí d'Empúries. Per la banda oriental, el límit va quedar definit amb un llenç rectilini, del qual en coneixem un tram sud, conegut com «la muralla Roura», que, més al nord,

pren el nom de «muralla Rubert». D'aquesta manera es va definir un gran rectangle de 750 × 300 metres de costat, que delimitava el *pomerium*, a l'interior del qual es va dissenyar una distribució urbana regular d'eixos viaris rectilinis en sentit nord-sud (*cardines*) que es creuaven amb altres en sentit est-oest (*decumani*) i configuraven una trama de setanta insules de 70 × 35 m (2 × 1 *actus*), amb una superfície teòrica d'uns 2.450 m² cadascuna, distribuïdes en deu filades de set *insulae* (Aquilué, 2012; Tremoleda, 2008) (fig. 6). La situació de la *porta triumphalis*, al centre del llenç sud de la muralla, assenyalava l'inici del *cardo maximus* i conduïa directament a l'entrada axial del centre públic (fig. 7). L'accés que comunicava amb el territori immediat, en canvi, es troba a l'angle sud-oest, on hi ha una porta de grans dimensions, apta per a la circulació rodada (Aquilué, 2006), que emboca en un carrer que s'integra en diagonal en el segon carrer de la trama regular, dividint una *insula*. Aquesta porta, per les seves característiques, podria haver reproduït la situació d'un anterior accés de l'assentament fortificat precedent (fig. 6; 9, fig. 8; 10 i fig. 9). Aquesta fundació urbana, de la qual en desconexem l'estatut jurídic, és probable que fos projectada per assentar-hi veterans que havien participat en les guerres de conquesta d'Hispania, que tant podien ser de filiació itàlica com indígena.

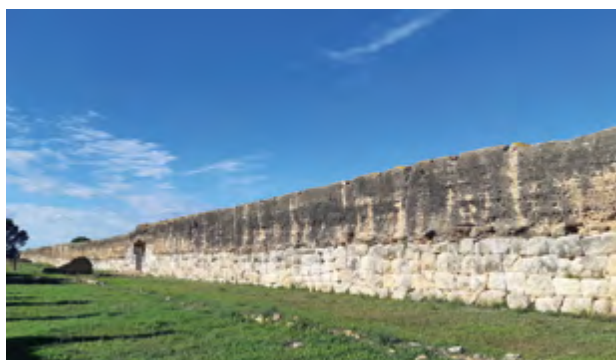

Figura 7. Llenç meridional de la muralla de la ciutat romana amb la porta de l'angle sud-oest i la porta principal d'accés que connecta amb el *cardo maximus*. Fotografia: MAC-Empúries

De fet, hi ha les restes d'una muralla interna que divideix la superfície de la ciutat en dues parts: una nord, amb una mica més d'un terç de la superfície (vint-i-vuit ínsules), per gairebé dos terços al sud, que comprèn quaranta-dues ínsules, sis filades de set cadascuna. L'existència d'aquest mur preexistent, i que depassa els límits de la nova ciutat per l'est, podria correspondre al límit nord de la instal·lació militar del segle II aC, que hem comentat anteriorment. L'aprofitament d'aquesta estructura en l'establiment urbà posterior ha permès especular que en una primera etapa de la ciutat hauria pogut servir per separar una superfície més gran al sud ocupada per una població de ple dret, entorn de l'espai reservat per al fòrum, i la part nord, ocupada per *incolae* d'origen hispà i amb un estatut jurídic diferenciat (Mar i Ruiz de Arbulo, 1993, 243-244; Aquilué, 2012, 34-35). En realitat, però, es desconeix la definició jurídica amb què hauria nascut el nou nucli urbà.

Pel que fa a les excavacions antigues, podem esmentar la revisió de l'estratigrafia que se superposa al nivell més antic associable a l'ocupació precedent, i que ja correspon a les primeres cases de la nova ciutat, en el cas dels sondejos realitzats a la *domus* romana núm. 1, amb materials que llavors es van datar en el tombant del segle II a l'I aC (Sanmartí i Santos, 1986, 296-299), i que avui tendim a rebaixar un parell de decennis. És el cas, també, dels farcits relacionats amb la muralla perimetral de la ciutat romana, als trams coneguts com a «muralla Rubert» i «muralla Roura» (Sanmartí i Santos, 1986, 302-306).¹⁷

De manera semblant, de la construcció domèstica que s'ha documentat per sota de la gran reforma augustal de l'Insula 30, en coneixem la part central, formada per l'atri tetràstil i els àmbits que es disposen al seu voltant, així com la part sud-est, on s'hi ha trobat la cuina, amb un possible larari, i el celler-rebost. Sembla que en el primer dels espais citats, la cuina, s'hauria generat un incendi que va destruir gran part de la casa i en va comportar la inutilització. Pel material recuperat en aquests àmbits, la seva destrucció no hauria

17 En realitat, en el comentari als materials extrets de l'interior del reble de la muralla Rubert, s'arriba a insinuar que cal datar-los una mica més tard del 100 aC: «La presència d'un fragment de campaniana A tardana, més l'existència de campaniana B força abundosa, ens inclina a rebaixar la cronologia fins al final de l'esmentat segle, o fins i tot, a l'inici del segle I aC. Se'ns confirma, així, d'una forma pregona el que s'ha vingut postulant des de l'any 1978: que els inicis de la ciutat romana no són cesarians i que cal acceptar que l'establiment d'aquest nucli de poblament romà tingué lloc al tombant del segle II a l'I aC» (Sanmartí i Santos, 1986, 305).

Figura 8. Plànol general del conjunt arqueològic, que reflecteix la unificació dels nuclis en època d'August sota el Municipium Emporiae, amb indicació dels elements principals: Sant Martí d'Empúries (Palaiàpolis) (1). Port natural (2). «Espigó hel·lenístic» i port artificial (3). Neàpolis: porta i muralla sud (4), àgora i estoa (5). Muralla diagonal (6). Ciudad romana: amfiteatre (7); palestra (8); porta i muralla meridional (9); porta sud-oest (10); *cardo maximus* i porta del fòrum (11); *insula* al sud-est del fòrum (12); fòrum: àrea i ambulacre (13), basílica i cúria (14), zona sacra amb criptopòrtic i pòrtic (15); *tabernae* a l'oest i sud del fòrum (16); *insula* 30, amb circuit termal al nord i espai de botigues al sud (17); *domus* 2A i 2B o de l'ara del gall (18); *domus* 1 o dels mosaics (19). Àrea de necròpolis d'època imperial (20). Mapa: MAC-Empúries

sobreviscut gaires anys a la seva construcció, ja que l'hem de situar entorn de l'any setanta, com indica un conjunt d'àmfores Dr. 1 A i B, un *simpulum* de bronze de tipus Pescate A1 (Pozo i Roig, 2018, 264, fig. 2; 2) i una copa del tipus Lamb. 4/F 1412 (Tremoleda *et al.*, en premsa). Podem relacionar també amb la primera fase d'ocupació d'aquest sector concret de la ciutat l'ocultació d'un conjunt de dos-cents denaris que es va trobar al límit sud de l'ínsula, la peça més moderna del qual data de l'any 73 aC (Campo *et al.*, 2016).

La nova ciutat, que va conviure amb l'antic nucli grec, però amb recintes separats, s'articula en un sistema d'explotació del territori que en aquest moment encara no ha canviat essencialment el model agrícola iber. Aquesta seria una de les raons per les quals el centre públic de la ciutat va estar ocupat inicialment per un extens camp de sitges de gran capacitat excavat al subsol rocós (Aquilué *et al.*, 2002; 2012, 44-46). Sobta una mica que s'utilitzés aquest sistema manllevat de la tradició ibèrica, però es devia considerar el més adient per contenir una

gran quantitat de gra, procedent de l'explotació agrícola de la plana empordanesa. L'excavació ha mostrat que no totes les sitges eren coetànies, sinó que s'anaven renovant repetidament fins que en època d'August es va decidir monumentalitzar el fòrum i donar-li una forma definitiva. L'espai lliure que fins aleshores s'havia deixat reservat al centre de la part sud de la ciutat, delimitat només en part per diverses construccions, era el corresponent a quatre insules, un espai considerable de més de 10.000 m² si comptem també la superfície dels carrers.

El context polític de la creació de la ciutat tingué, ben segur, relació amb el convuls segle I aC, que precisament va tenir el territori hispà com a escenari de les guerres civils mantingudes entre Pompeu i Sertori i, més tard, entre els exèrcits pompeians i cesarians. En aquesta conjuntura es van produir la majoria de fundacions urbanes de l'àrea catalana. De fet, després d'un dels darrers episodis d'aquesta contesa és quan Empúries torna a aparèixer en les fonts clàssiques. Ens referim a un passatge de Livi en el qual refereix l'assentament d'una *deductio* de legionaris a la ciutat, amb motiu del retorn de Cèsar a Roma després de la batalla de Munda, l'any 44 aC.¹⁸

Figura 9. La porta sud-oest de la ciutat romana era de grans dimensions. Tot i l'arrasament de les restes, manté els blocs on hi havia les pollegueres. Fotografia: MAC-Empúries

Si fem cas d'aquesta referència, sembla que Empúries es podria haver refundat com a colònia, creant un sol cos cívic de ciutadans romans. En realitat, aquesta era una estratègia que sabem que Cèsar va aplicar a altres ciutats d'Hispania i també del sud de la Gàl·lia, com ara Narbona (Sánchez, 2009, 22-29) o Arles, i que servia per deixar una població fidel a la seva causa en diverses ciutats importants del territori. Aquestes mesures anaven acompanyades d'una cadastració del territori, com sembla que es documenta en el cas de l'*ager* emporità. Els estudis, des de les primeres propostes fins a les més modernes, s'haurien de qüestionar o revisar a la llum de les dades que aporten estudis recents sobre el paleopaisatge (Borao, 1987; Ariño, Gurt i Palet, 2004, 80-82, 87-88, 111-112 i 194-195). En aquest cas, una reparcel·lació creada a partir dels eixos de la ciutat que generava uns lots de terra, una part dels quals haurien estat entregats en propietat als exlegionaris en època cesariana com a base per al manteniment de les seves unitats familiars.¹⁹ Sobre aquesta trama, pocs anys més tard, se'n crearia una altra en època d'August, que aquesta vegada prengué com a referent el traçat de la via Augusta. Aquestes propostes sobre el territori caldria contemplar-les i contrastar-ne la validesa a la llum de les dades que s'han obtingut a partir dels nous projectes d'estudi paleotopogràfic de l'àrea emporitana (Castanyer *et al.*, 2016).

5. El Municipium Emporiae

L'etapa històrica següent va comportar canvis significatius per a la ciutat i va representar un pas més en la integració d'aquest territori a la cultura romana. El fet principal fou la creació del Municipium Emporiae, que segons tots els indicis hem de situar en la part inicial del principat d'August, segurament entorn de l'any 25 aC. La traducció sobre el terreny d'aquest nou

18 «Emporiae també va rebre una colònia romana que el diví Cèsar hi va establir després de la desfeta dels fills de Pompeu. Aquests tres pobles es confonen avui en un de sol. Primer els hispànics, després els grecs esdevingueren ciutadans romans» (Livi, 34, 9).

19 Per a M. J. Pena, la colònia projectada per Cèsar, tot i que s'hauria produït l'assentament dels legionaris de la *deductio*, mai no es va produir i hauria quedat com un projecte inconclús. Haurem d'esperar a època d'August quan, amb la ciutat unificada, li hauria concedit l'estatut jurídic de municipi de dret romà (Pena, 1992, 70-71, 27-36). Bonneville, basant-se en criteris numismàtics, també creia que la transformació d'una colònia en municipi era inadmissible (Bonneville, 1998, 193).

estatus, que implicava la integració jurídica dels dos nuclis, el grec i el romà en un de sol, fou la construcció d'una muralla diagonal que els unia en un mateix recinte (fig. 8; 6). Les restes físiques d'aquest nou tram de muralla, molt perdudes, parteixen de la cantonada sud-oest de la torre occidental de la muralla de la ciutat grega i enllaçarien amb el tram rectilini de la muralla oriental de la ciutat romana, però no a la cantonada sud-est, sinó més al nord, segurament a l'altura del tram conegut com a «muralla Roura» (fig. 10).

Figura 10. Aspecte de les restes conservades de la muralla diagonal, adossada a la torre de l'angle sud-oest de la Neàpolis, i que unia en un sol recinte les dues ciutats. Fotografia: MAC-Empúries

Aquesta reforma va implicar necessàriament el desmantellament tant de la muralla oest de la ciutat grega com el del tram afectat del límit est de la ciutat romana. L'eliminació d'aquests antics límits havia de permetre disposar de l'espai intermedi com a zona de creixement urbà.

Fins aquell moment, l'antic nucli grec, que havia conviscut amb la fundació de la nova ciutat romana, havia continuat mantenint també funcions urbanes. Malgrat la incorporació de models itàlics a l'edificació domèstica, encara el segle I aC a l'interior de les cases de la Neàpolis es decoren les estances principals amb paviments d'*opus signinum* amb incrustació de tesselles, que formen també inscripcions en grec amb les fórmules habituals de salutació i hospitalitat. Tanmateix, amb la integració en un mateix recinte que es va produir en època augustal, es convertirà en un barri portuari del nou municipi, i perdrà gran part de les seves funcions urbanes i de la seva identitat.

Si ens centrem en l'urbanisme interior de la ciutat romana, tot i que tenim clara la distribució de les ínsules, cal admetre que el nostre coneixement és limitat, ja que de les 22,5 ha de la seva superfície en coneixem uns 25.000 m², és a dir, de les setanta *insulae*, només se n'han excavat vuit. Les investigacions s'han centrat especialment en els espais públics, especialment en el fòrum, però també podem esmentar el darrer projecte desenvolupat en aquest sector del jaciment, que ha posat al descobert l'edifici de les termes públiques a la meitat nord de l'Ínsula 30. La resta d'espais coneguts corresponen a construccions domèstiques i a locals d'ús comercial o artesanal. També hem de tenir en compte els dos edificis públics situats a l'exterior de la muralla sud.

Tot i que cronològicament allarguem el discurs d'aquest treball més enllà de l'època fundacional, pensem que és important fer una referència a la formació dels espais i edificis fins ara coneguts, de manera diacrònica, per entendre la dinàmica i els ritmes de l'evolució de la ciutat.

5.1. La monumentalització del fòrum

Hem d'insistir a descartar completament la idea de la creació d'un fòrum monumentalitzat en el mateix moment de la fundació de la ciutat (Aquilué *et al.*, 1984, 48-77). Com ja hem vist, l'espai central reservat per a l'àrea forense en gran part es va utilitzar inicialment per a les funcions d'emmagatzematge de cereals en sitges (Aquilué *et al.*, 2002). La iniciativa per a la monumentalització del fòrum es va produir en el primer període augustal i tot sembla indicar que es va desenvolupar a partir del 25 aC, en una primera etapa, i que es va completar amb unes reformes definitives, que podem datar entorn del canvi d'era (fig. 6; 12 i fig. 11). Aquest procés anà acompanyat d'una completa colonització agrària del territori, que va comportar la implantació del model de la vil·la itàlica que va desplaçar definitivament sistema d'explotació ibèric. La relació del camp amb la ciutat era necessària per al funcionament de tots els agents que intervenien en un context de globalitat.

Figura 11. El fòrum del Municipium Emporiae, una vegada acabat el projecte d'adequació i museïtzació que es dugué a terme en aquest sector del conjunt arqueològic. Fotografia: MAC-Empúries

Aquesta nova etapa, que històricament vindria a coincidir amb la creació del Municipium Emporiae, va comportar, en primer lloc, l'obliteració del camp de sitges precedent i la construcció d'una sèrie d'edificis vinculats a les activitats i les funcions pròpies d'un espai cívic com era el fòrum (Aquilué *et al.*, 1984; Mar i Ruiz de Arbulo, 1990; Aquilué *et al.*, 2012, 46-48). Hem d'associar a aquest moment una de les sèries epigràfiques més interessants de l'Empúries romana, que està formada per les làpides de patronat, dedicades a importants magistrats del cercle del poder d'època cesariana i augustal, que van exercir de pretors a Hispània i que mostra la voluntat dels emporitans de cooptar i cercar la protecció de personatges influents. Entre aquests patrons hi havia Cnaeus Domitius Calvinus (fig. 12), a qui probablement hem de donar un paper destacat en la formació del municipi, Appius Claudius Pulcher, Iunius Silanus o Paulus Aemilius Lepidus (Bonneville, 1988, 181-200; Fabre, Mayer i Rodà, 1991, inscripcions 19, 24, 25, 26-28, 29 i 31-32; Rodà, 1993, 246-249).

Urbanísticament, el fòrum s'organitzava entorn d'un gran espai obert, una plaça enllosada, al voltant de la qual es distribuïen els edificis, que s'ordenaven per la seva funció (fig. 11). La plaça estava envoltada per un ambulacre cobert amb un pòrtic monumental sostingut per columnes d'estil jònic, com va quedar explícit en l'excavació de l'ala oest (fig. 8; 13 i fig. 13), excepte per la banda nord, que està presidida per l'espai dedicat a àrea sacra. Aquesta estava dominada pel temple principal, situat al centre, i delimitada al nord per un criptopòrtic de tres ales, que sostenia un pòrtic superior i que les excavacions han demostrat que va ser el resultat de successives etapes constructives (fig. 8; 15). Les restes conservades del temple corresponen al massís de farciment del podi i a diversos carreus de la filada inferior del seu folre exterior, motllurats en forma de «*kyma reversa*», i també a restes de pilastres amb fragments de capitell corinti, elements que permeten assajar una restitució hipotètica de la planta, l'alçat i

la metrologia del principal edifici religiós del fòrum. Era un temple construït sobre un podi d'1,75 metres d'alçària, pròstil, tetràstil i pseudoperípter, amb una escala d'accés frontal, al davant de la qual hi havia una ara (Mar i Ruiz de Arbulo, 1990, 145-164; 1993, 218-228; Aquilué *et al.*, 2012, 46). La restauració de la pilastra de la cantonada posterior esquerra de la cel·la ha revelat que el revestiment conservava restes de pintura blava.

Figura 12. Placa de patronat dedicada a Cnaeus Domitius Calvinus, personatge important de l'entorn de Cèsar i d'August. Fotografia: MAC-Empúries

Figura 13. Columna trobada en l'excavació de l'ambulacre del fòrum. Fotografia: MAC-Empúries

A l'ala oriental del fòrum, l'estructuració definitiva realitzada entorn del canvi d'era va comportar la construcció d'una basílica i un àmbit sobreelevat que es va interpretar com a tribunal o cúria. La basílica quedava oberta lateralment a l'ambulacre, només separada per una filada de columnes, mentre que la cúria, situada al sud, tenia un accés en forma de dues escales laterals. Per a la inclusió d'aquests dos edificis de funció administrativa i política va ser necessari ocupar una part de la via adjacent, el *cardo B* (fig. 8; 14).

L'ala sud de l'ambulacre del fòrum estava delimitada per un mur amb pilastres adossades que mantenien el ritme de les columnes exemptes i que separava aquest espai de circulació d'una sèrie de locals comercials o *tabernae* preexistents, obertes al carrer exterior. A l'oest, hi havia una altra alineació de locals o àmbits, alguns dels quals obrien inicialment al pòrtic de la plaça i que, per tant, haurien pogut tenir una funció pública (fig. 8; 16).

Figura 14. Inscripció de bronze dedicada a Lucius Minicius Rufus, en la qual es menciona el seu *cursus honorum*, amb els càrrecs que va ocupar durant la seva carrera municipal a Empúries. Fotografia: MAC-Empúries

Com espai de la màxima representació pública de la ciutat, de les excavacions del fòrum procedeix un fragment de placa de bronze amb el text de la llei municipal, elements d'estatuària i diverses inscripcions honorífiques dedicades a diversos magistrats locals: Lucius Minicius Rufus (fig. 14), Caius Aemilius Montanus, Caius Octavius Carbo o Marcus Cornelius Saturninus (Fabre, Mayer i Rodà, 1991, inscripcions 17, 44, 45, 42). Com a resultat de reformes posteriors a l'espai forense, sobre les quals ara no insistirem, es van edificar diversos templets que van crear un nou frontal de l'àrea religiosa i que

van ser finançats per les elits ciutadanes del moment (Fabre, Mayer i Rodà, 1991, inscripcions 17, 36, 41, 44; Aquilué *et al.*, 1984: 104-109).²⁰

5.2. Les termes públiques

En el mateix context de les importants de reformes urbanes que es van emprendre en època d'August, cal destacar també la construcció del complex termal que ocupa la meitat nord d'una de les illes de cases centrals de la ciutat, identificada com a Insula 30 (fig. 6; 13, fig. 8; 17 i fig. 15), on potser ja hi havia hagut un *balneum* precedent d'època tardorepublicana. És un equipament públic que va conèixer successives etapes de reformes, pel desgast normal del seu ús i per adaptar-se a noves necessitats i a les noves tendències en l'evolució de l'arquitectura termal. Segurament no haurien estat les úniques termes de la ciutat, sinó que n'hi hauria diverses escampades en altres barris o *insulae*.

Les sales que formaven el circuit termal original —apoditeri, frigidari, tepidari i caldari— foren completades en època flàvia amb la construcció d'una palestra i d'un segon conjunt de sales amb hipocaust, que, tal vegada, s'haurien pogut destinar a bany femení. També es van reformar els espais d'accés i de servei, entre els quals hi havia unes primeres latrines i l'àmbit on se situa el gran pou que permetia l'abastament de l'aigua necessària per al funcionament de les termes.

La segona gran modificació del conjunt termal es va produir en època antonina, a mitjan segle II dC. En aquest moment se'n va definir l'estructura definitiva, amb la incorporació d'una gran *basilica thermarum* a l'entrada, una sala de calor seca o *sudatio* i unes noves latrines amb millors condicions que les antigues, dotades d'un espai central obert i una *lauatrina*, a més dels canvis efectuats en el sistema d'evacuació de les aigües residuals (Aquilué *et al.*, 2006; 2012: 49-54).

Figura 15. Durant l'excavació de l'Insula 30, situada a l'oest de les grans *domus* romanes i del fòrum de la ciutat romana, es van localitzar unes termes públiques i una meitat sud ocupada per locals comercials. Fotografia: MAC-Empúries

²⁰ En aquests templets trobem dedicatòries a Tutela, a Roma i August, i als Lars de la ciutat. En una altra inscripció, Cornelia Procula deixa, per manament testamentari, 46.000 sestercis per a la construcció d'un temple (del qual no en sabem la dedicatòria), però el seu llibert hi va haver d'afegir 5.495 sestercis més per acabar l'obra (Fabre, Mayer i Rodà, 1991, inscripció 36).

5.3. Edificis públics d'espectacles

És molt probable que en la planificació inicial dels espais de la ciutat es tingués en compte l'existència d'uns edificis públics d'espectacles. Vist que, més endavant, es va bastir un amfiteatre extramurs, hauríem de pensar en un teatre. Malauradament, fins avui l'exploració arqueològica no ha aconseguit seguretat ni de la seva existència ni de la possible localització. Coneixem només l'amfiteatre i la palestra (fig. 8; 7-8 i fig. 16).

Figura 16. A l'exterior de la muralla meridional de la ciutat es van bastir els dos únics edificis d'espectacles públics coneguts fins ara, la palestra i l'amfiteatre. Fotografia: MAC-Empúries

L'amfiteatre està situat a l'exterior del recinte emmurallat, davant del llenç meridional, en un espai que disposava d'una esplanada suficient, a la banda oest de la porta d'entrada a la ciutat (fig. 16). A l'altre costat, a la banda est de la porta, es bastí una palestra. Són dues edificacions d'una construcció molt modesta, que hem de datar a mitjan segle I dC, i que sens dubte responien a la demanda creixent de disposar d'espais per als *ludi gladiatorii*.

La modulació usada per a la confecció d'ambdós edificis està basada en el peu romà de 29,6 cm i l'aplicació sistemàtica de la *pertica* o vara de deu peus. Pel que fa a l'amfiteatre, les dimensions totals de l'edifici són de 86 m en sentit longitudinal, d'est a oest, per 56 m en sentit transversal, de nord a sud, que equivalen a 290 × 190 peus, respectivament. Per a l'amplada de la *cauea* es van reservar 20 peus perimetrals, de manera que l'arena, de forma ovalada, mesura 250 × 150 peus

(Sanmartí *et al.*, 1995, 121-124). Pel fet de ser molt simple, no disposa ni de subsol, ni de corredor de servei perifèric, ni de cap *carcer*. La seva estructura consisteix en una sèrie de murs radials, quaranta-quatre en total, que arrenquen del mur del *podium*. Els accessos principals s'obren a l'eix longitudinal i estan flanquejats per murs dobles, més llargs que els murs radials, que s'han de relacionar amb escales adossades a la façana i que permetien accedir a la grada. Hi havia una obertura menor en el costat nord, que permet accedir a la llotja principal, situada a redós de la muralla. L'estructura de la graderia era de fusta, suportada per la base formada pels murs radials, com corroboraria la troballa d'una gran quantitat de claus de ferro durant la seva excavació. Segons les estimacions de capacitat, s'avalua en una mica més de 3.300 espectadors, gràcies a tenir una grada molt extensa entorn de l'arena, que compensaria la poca alçària (Golvin, 1988: 272; Mar i Ruiz de Arbulo, 1993, 341-342; Tremoleda, 2012, 56-64).

Per altra banda, la palestra era l'edifici per a la competició atlètica, la pràctica de l'esport i el seu ús social. Estava formada per un gran rectangle de 339 × 186 peus, construït amb un mur de petit aparell regular, envoltat per un porticat de 22 peus d'amplada que aprofitava la muralla com a paret mestra i formava una capçalera rectangular a la banda oest (fig. 16). Les seves restes es conserven molt parcialment, tot i que encara són visibles els graons als extrems nord fets amb blocs de sorrenca (Mar i Ruiz de Arbulo, 1993, 342-343; Tremoleda, 2012, 64-68). És probable que la placa epigràfica de pissarra, segons la qual un personatge emporità, Lucius Caecilius Macer, va fer donació d'un *campum* (Fabre, Mayer i Rodà, 1991, inscripció 35), es refereixi a la palestra que acabem de descriure.

5.4. L'arquitectura domèstica i els espais comercials

L'antic nucli grec, en la reforma urbana general que es va dur a terme a partir de mitjan segle II aC i, per tant, anterior a la fundació de la ciutat

romana, va ser el que primer va incorporar els models itàlics i de tradició hel·lenística pel que fa a l'arquitectura privada. En les construccions domèstiques que defineixen aquesta nova etapa de la Neàpolis hi trobem cases articulades entorn d'atris senzills, columnats o de tipus toscà, que es combinen amb altres que s'organitzen entorn de patis porticats o peristils i també petites cases de pati lateral, que sempre s'adapten a la topografia particular de la ciutat (Mar i Ruiz de Arbulo, 1993, 345-390; Cortés, 2014).

A la ciutat romana, sense limitacions d'espai ni dificultats topogràfiques, es van poder desenvolupar les grans *domus* privades que coneixem sobretot a la part oriental del recinte (Mar i Ruiz de Arbulo, 1993, 390-397; Santos, 1991; 2012; Cortés, 2014) (fig. 6; 14-15, fig. 8; 18-19 i fig. 17). Són, en la fase inicial, edificis que segueixen els models canònics de la casa itàlica: s'organitzen a partir de l'atri central que proporcionava llum als àmbits de l'entorn i recollia l'aigua plujana de les teulades a l'impluvi, des d'on s'acumulava en grans cisternes subterrànies.

La *domus* coneguda com a Casa núm. 1 o dels mosaics, estava ordenada sobre un eix est-oest, que s'iniciava amb una entrada en forma de corredor (*fauces*), que conduïa a l'atri columnat amb l'impluvi central, i acabava en el *tablinum*, l'àmbit principal de la casa, on el *paterfamilias* rebia la seva clientela. Aquesta casa tenia, en una terrassa inferior, els espais del servei. La seva evolució posterior va conèixer diverses etapes i comença amb la incorporació d'un gran peristil, sustentat sobre un criptopòrtic inferior i comunicat amb el jardí i amb diversos àmbits de recepció i de banquet. Més tard, s'afegeix a la casa un nou sector de representació, al nord, amb estances ricament decorades amb mosaics tessel·lats, sòls de plaques de marbre i pintures. Les darreres reformes van incloure la creació d'una enorme sala per a banquets i altres estances a la banda sud del peristil, estenent-se ja sobre la superfície de l'*insula* situada immediatament al sud.

En aquesta segona *insula* s'han excavat dues unitats domèstiques més que havien ocupat aquest espai urbà. L'estructura inicial de l'anomenada casa 2A va resultar alterada per diverses reformes posteriors.

Figura 17. Vista aèria, des del sud, de les grans *domus* romanes de la zona oriental de la ciutat i de l'Insula 30. Fotografia: MAC-Empúries

L'atri de la casa 2B, en canvi, es va mantenir sense grans modificacions com a sector d'accés als nous espais creats en l'ampliació posterior. L'edifici inicial s'estructurava entorn d'un atri toscà, amb *alae* laterals, exedres i triclinis que flanquejaven un gran *tablinum* i obrien al fons a un pòrtic que delimitaria un primer *hortus* o *uiridarium*. Les ampliacions posteriors d'aquesta *domus*, possibilitades per l'arrasament del llenç oriental de la muralla de la ciutat, la van dotar de grans espais enjardinats voltats de peristils i noves sales de recepció i de banquet.

A la ciutat romana tenim constància de l'existència d'altres grans cases que encara no han estat excavades i d'on procedeixen diverses troballes significatives, com ara l'emblema de mosaic amb l'escena del sacrifici d'Ifigènia (Elvira, 1981; Lancha, 1997, 146-151; Zapheirpoulou, 2006, 297-298, Kat. 99) (fig. 18).

Figura 18. Emblema de mosaic policrom amb la representació del sacrifici d'Ifigènia, procedent d'una casa del centre de la ciutat romana, segle I aC. Fotografia: MAC-Empúries

La crisi de la ciutat, que comença a detectar-se ja des de la primera època imperial, va precipitar el procés de decadència urbana, que es veié intensificat a partir de mitjan segle II dC i va provocar l'abandonament definitiu d'aquestes grans *domus* de l'elit ciutadana, davant la impossibilitat de mantenir-les.

També tenim evidències d'edificacions privades de característiques molt més modestes, com ara les restes excavades a la meitat nord d'una *insula* situada

al sud-est del fòrum o els espais domèstics senzills localitzats a l'Insula 30.

La ciutat comptava també amb nombrosos locals o *tabernae* per a usos comercials o artesanals, distribuïts i més o menys agrupats en espais concrets. A la Neàpolis, els locals vorejaven bona part del principal eix nord-sud, de manera semblant com el *cardo maximus* de la ciutat romana també estava vorejat de *tabernae* fins a l'entrada del fòrum. Ja hem vist com el centre de la ciutat estava flanquejat, al sud i, més tard, també a l'oest, amb una sèrie de locals, atès que la funció comercial complementava la de centre religiós, polític i administratiu del fòrum. Al sud del fòrum hi ha un espai obert, sense construccions, per a usos indeterminats; la troballa, en aquesta zona, d'un gran molí de tipus pompeïà testimoniarà l'activitat de molta del gra per a fer farina. Més al sud-est, la mitja *insula* excavada estaria especialment dedicada a tasques artesanals i industrials, com semblen indicar els paviments de morter ceràmic i les cisternes. Al nord del fòrum hi havia un altre espai de *tabernae*, que formarien part d'un mercat.

La part meridional de l'Insula 30 es va articular també en diversos locals o *tabernae*, als quals s'accedia des dels carrers adjacents (fig. 6; 13 i fig. 15). La seva fase originària s'ha de situar en la reforma augustal d'aquest sector, i es fonamentaven sobre les restes de la *domus* que abans hem esmentat, edificada durant el període inicial de la ciutat. Aquests locals van conèixer diverses reformes fins al seu abandonament a finals del segle III dC, paral·lelament a les grans fases constructives que observem també a les termes.

Algunes de les *tabernae* excavades a l'Insula 30 han aportat restes estructurals o elements que permeten conèixer a quina activitat s'havien dedicat. Un dels exemples més clars és el local que hi ha immediatament al sud de la porta d'entrada a les termes (àmbit 18.000), a la banda oest de l'*insula*, que havia estat, inicialment una *popina* o taverna. Per al local situat més al sud (àmbit 19.000), hem proposat recentment que en la seva fase augustal podia haver estat una *fullonica*, negoci en el qual es rentava i

blanquejava la roba (Santos *et al.*, en premsa). A l'extrem sud-oest de l'*insula*, al costat de l'encreuament del *cardo* B i el *decumanus* D, hi ha l'àmbit 36.000, que en el darrer moment hauria estat un lloc on es revenien elements arquitectònics recuperats, mentre que en una fase anterior hi hauria hagut un petit celler, amb una premsa i dos *dolia* per contenir el vi i fermentar-lo. Entre els locals situats a la banda oriental de l'*insula*, oberts al *cardo* A, destacarem la *taberna* 25.000, que en la seva fase més recent hauria estat relacionada amb la pesca i el peix, com sembla indicar la troballa de ploms de xarxa, d'agulles de cosir xarxes i d'hams i que es comunicava amb una estança al fons; en una etapa anterior, aquest local disposava d'un petit celler o magatzem subterrani, amb la presència d'àmfores de vi de la costa catalana i de salaons de la Bètica (Tremoleda *et al.*, 2019). Tots aquests locals, entre altres, són una mostra de la varietat d'oficis i serveis que tenia la ciutat.

5.5. L'ocupació de l'espai periurbà: les necròpolis

L'espai periurbà de les ciutats romanes sol estar ocupat per dos tipus d'evidències: les necròpolis i les indústries productives i transformadores, com ara les terrisseries, les foneries o les factories de salaó. Aquestes darreres necessitaven àrees obertes per dur a terme les diverses activitats i també per la contaminació que solien comportar, com ara males olors, calor excessiva, restes i desperfectes de fabricació, etc., de tal manera que sovint aquestes instal·lacions estaven regulades per lleis i tenien l'obligació d'ubicar-se en espais exteriors o marginals. Al respecte, hem de dir que a Empúries ben poca cosa d'aquesta tipologia s'ha localitzat en l'entorn proper.

Pel que fa a les necròpolis, sí que van ocupar àmplies àrees de l'espai periurbà emporità (fig. 8; 20). De fet, la presència romana a partir del segle II aC i la posterior fundació de la nova ciutat van comportar canvis significatius pel que fa a l'organització del paisatge funerari.

Si ens referim a l'etapa tardorepublicana, es constata la continuïtat dels antics cementiris que utilitzaven els habitants de la ciutat grega i que estaven situats al sud del nucli. A més a més, hem de sumar-hi l'ús funerari

del promontori de Les Corts, a l'oest del turó emporità, segurament pel seu nul valor agrícola. Aquest cementiri es caracteritza per les tombes d'incineració, sovint assenyalades per modestos monuments esglaonats, que contenen els acompanyaments funeraris, moltes vegades de filiació indígena (Almagro, 1953, 249-390). L'ús intensiu d'aquest cementiri durant el segle II aC s'ha vinculat a la instal·lació militar que va precedir la fundació de la ciutat (Castanyer, 2012, 87-92; Tremoleda *et al.*, 2022).

En època imperial, es van desenvolupar noves zones de necròpolis que van ocupar els espais extramurs al sud i a l'oest de la ciutat romana (Almagro, 1955; Castanyer, 2012, 85-100; Castanyer, Santos i Tremoleda, 2016b; 2021, 221-247; Puig, 2016, 188-197), que conviuen amb els antics cementiris situats al sud del nucli grec (Castanyer, Santos i Tremoleda, 2016c, 121-140; Tremoleda *et al.*, 2012, 66-75). Coneixem les diverses fases en la seqüència evolutiva d'aquestes necròpolis. Hi hagué una primera etapa dominada per les incineracions secundàries en urnes acompanyades de modestos acompanyaments funeraris, majoritàriament individuals. En els segles II i III dC, la pràctica de la inhumació esdevingué el ritual funerari dominant a les necròpolis emporitanes (Almagro, 1955; Castanyer, 2012, 85-100; Castanyer, Santos i Tremoleda, 2016b).

6. Consideracions finals

Al llarg d'aquest treball hem intentat estructurar la seqüència topogràfica i cronològica dels assentaments emporitans des de l'inici de la presència romana. Una de les primeres afirmacions que podem fer és que no disposem, ara per ara, de cap mena de restes estructurals que puguem vincular amb els episodis relacionats amb la Segona Guerra Púnica o amb la campanya de Cató. El nou recinte emmurallat que es localitza per sota de la ciutat romana es data en el segle II aC i cal situar-lo en el context de l'etapa postcatoniana de la presència romana a Empúries.

Aquesta instal·lació va estar en funcionament entre la primera meitat i el darrer quart del segle II aC, coincidint amb les campanyes de conquesta a l'interior d'Hispania, durant les quals Empúries va actuar com a port d'arribada de tropes i vitualles, així com a centre de concentració de tropes auxiliars. L'existència d'aquest recinte aporta una evidència que confirma la importància estratègica d'Empúries, que va actuar com a focus de romanització i de conquesta. L'antiga ciutat grega actua en aquest període com a l'únic nucli urbà que, a mitjan segle II aC, serà objecte d'una remodelació global del seu urbanisme, acompanyada també de la creació de noves infraestructures portuàries en el litoral adaptades a les necessitats de la navegació comercial d'aquell moment.

La fundació de la ciutat romana sobre el turó emporità és la segona evidència clara i l'hem de situar en un moment avançat del segle I aC, entre els anys 90 i 75 aC. En desconeixem l'estatut jurídic. Aquesta nova ciutat es planteja al damunt de les restes de l'anterior recinte fortificat i s'estén més al nord, en forma d'un gran rectangle emmurallat de 750 × 300 metres, totalment separat del nucli grec. L'urbanisme d'aquesta ciutat es defineix amb una trama de carrers que delimita l'espai de setanta *insulae* de 70 × 35 metres cadascuna. La preexistència d'un mur transversal en sentit est-oest és aprofitada per separar dues parts de la nova àrea urbana; en la sud es va reservar un gran espai central de quatre ínsules per a la ubicació del centre cívic o fòrum, per bé que inicialment va ser ocupat per un camp de sitges per emmagatzemar gra.

La següent referència a la ciutat se situa en època cesariana, que podria haver rebut l'estatus de colònia amb l'assentament d'una *deductio* de legionaris. En tot cas, durant la primera època augustal, la ciutat va esdevenir el Municipium Emporiae, que unificava els dos nuclis urbans en un de sol, mitjançant la construcció d'una nova muralla que, en diagonal, unia el recinte grec i el romà. Aquesta acció representa la tercera evidència arqueològica constatada sobre el terreny i va comportar el desmantellament d'una part del llenç est de la ciutat romana i del tancament oest de la grega. El nou municipi es va dotar d'un centre monumentalitzat amb els elements característics d'un

fòrum, que va rebre una darrera reforma entorn del canvi d'era, i que disposava d'edificis per a les funcions religiosa, política, administrativa i comercial.

A partir de l'etapa imperial es comencen a manifestar els efectes d'una crisi, motivada per l'alteració de les bases geopolítiques i comercials que fins llavors havien estat favorables a Empúries. La potència del port de Narbo Martius, capital de la Narbonense, així com el desenvolupament de les ciutats de la costa de la Tarraconense, com Iluro, Baetulo i la fundació de Barcino, així com la capitalitat de Tarraco, van afectar enormement el paper geoestratègic i la capacitat comercial de la ciutat i, per tant, la seva projecció de futur. Tot plegat va motivar una fugida de les elits i Empúries es veié sumida en una crisi lenta i progressiva, que va conduir finalment a l'abandonament complet de la ciutat durant el darrer quart del segle III dC.

Una altra cosa fou la seva capacitat per reordenar-se durant l'antiguitat tardana, que va veure com els antics espais portuaris en el litoral es cobrien de sediments i s'havia d'habilitar un nou espai en el marge de l'estuari, a la banda oest del turó, a la vegada que s'afermava l'ocupació del promontori de Sant Martí d'Empúries. L'organització a partir del poder de l'Església, l'existència d'un bisbat, el desenvolupament del nou nucli creat a la zona de Santa Margarida i, posteriorment, la capitalitat comtal durant la primera etapa medieval van marcar els segles posteriors de l'evolució històrica d'Empúries (Nolla i Tremoleda, coord., 2015, 80-88; Castanyer *et al.*, 2016, 348-349, fig. 19; Castanyer *et al.*, 2019; 2020, 247-248).

Bibliografia

- Almagro, 1951a:
M. Almagro, *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*, Barcelona (Monografías Ampuritanas I).
- Almagro, 1951b:
M. Almagro, *Ampurias. Historia de la ciudad y guía de las excavaciones*, Barcelona.

Almagro, 1953:

M. Almagro, *Las necrópolis de Ampurias, I. Introducción y necrópolis griegas*, Barcelona (Monografías ampuritanas III).

Almagro, 1955:

M. Almagro, *Las necrópolis de Ampurias, II. Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*, Barcelona (Monografías ampuritanas, III).

Aquilué, 2006:

X. Aquilué, Puertas de la ciudad griega de Emporion y de la ciudad romana de Emporiae, *Stadttope, Bautyp und Kunstform. Puertas de ciudades. Tipo arquitectónico y forma artística* a cura de T. G. Schattner i F. Valdés, Mainz (Iberia Archaeologica 8), 111-130.

Aquilué, 2012:

X. Aquilué, Topografía y evolución urbana, *Empúries Municipium Emporiae* a cura de X. Aquilué, Roma (Ciudades Romanas de *Hispania* 6), 25-38.

Aquilué *et al.*, 2000:

X. Aquilué, P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, Les ceràmiques de vernís negre dels segles II i I aC a Empúries (l'Escala, Alt Empordà), *La ceràmica de vernís negre dels segles II-I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica* (Actes de la Taula Rodona celebrada a Empúries els dies 4 i 5 de juny de 1998), Mataró, 31-58.

Aquilué *et al.*, 2002:

X. Aquilué, P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, El campo de silos del área central de la ciudad romana de Empúries, *Romula*, 1, 9-38.

Aquilué *et al.*, 2006:

X. Aquilué, P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, Les termes públiques de la Insula 30 de la ciutat romana d'Empúries, *...sed uitam faciunt. Aigua i conjunts termals a les ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae* a cura de D. Vivó, L. Palahí, J. M. Nolla i M. Sureda, Girona, 37-44.

Aquilué *et al.*, 2007

X. Aquilué, P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, Les troballes escultòriques del 1909 al sector

meridional de la Neàpolis emporitana, *L'Esculapi. El retorn del déu*, Girona, 29-43.

Aquilué *et al.*, 2012:

X. Aquilué, P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, Arquitectura oficial, a Aquilué, X. (ed.), *Empúries. Municipium Emporiae* a cura de X. Aquilué, Roma (Ciudades romanas de Hispania 6), 39-54.

Aquilué *et al.*, 1984:

X. Aquilué, R. Marc, J. M. Nolla, J. Ruiz de Arbulo i E. Sanmartí, *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Barcelona (Monografies Emporitanes VI).

Ariño, Gurt i Palet, 2004:

E. Ariño, J. M. Gurt i J. M. Palet, *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*, Acta Salmanticensia. Estudios geográficos & históricos, 122, Salamanca.

Asensio i Principal, 2006:

D. Asensio i J. Principal, Relaciones Comerciales Roma-Hispania. La Hispania Citerior del siglo II a.C., Segeda y su contexto histórico. *Entre Catón y Nobilior (195 al 153). Homenaje a Antonio Beltrán Martínez* a cura de F. Burillo, Mara, 117-140.

Bonneville, 1988:

J. N. Bonneville, Les patrons du municipe d'Emporiae (Ampurias, Espagne), Homages à Robert Étienne, *Revue des Études Anciennes*, LXXXVIII, Bordeaux, 181-200.

Borao, 1987:

J. E. Borao, Las posibles centuriaciones ampuritanas, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 20, 227-326.

Botet i Sisó, 1879:

J. Botet i Sisó, *Noticia histórica y arqueológica de la Antigua Ciudad de Emporion*, Imprenta de Alejandro Gómez Fuentenebro, Madrid (1979, edició facsímil, Barcelona).

- Campo *et al.*, 2016:
M. Campo, P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, Tesoro de denarios romanos hallado en la Ínsula 30 de Empúries (74-73 a.C.), *Numisma*, 260, Madrid, 7-37.
- Castanyer, 2012:
P. Castanyer, Las necrópolis, Empúries. *Municipium Emporiae* a cura de X. Aquilué, Roma (Ciudades romanas de Hispania 6), 85-100.
- Castanyer *et al.*, 2021:
P. Castanyer, E. Hernández, M. Santos i J. Tremoleda, Las pautas funerarias de la antigua Empúries a partir de las recientes intervenciones arqueológicas, *Des objets et des hommes. Études offertes à Michel Feugère* a cura de C. Leger i S. Raux, Drémil Lafage (Monographies Instrumentum 71), 221-247.
- Castanyer, Santos i Tremoleda, 2016a:
P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, Una nueva fortificación de época republicana en Empúries. Una base militar para la conquista de Hispania, *Escipiones. Roma conquista Hispania* a cura de M. Bendala, Madrid, 107-127.
- Castanyer, Santos i Tremoleda, 2016b:
P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, Nuevos espacios de necrópolis en torno a Emporion. Aspectos rituales y prácticas funerarias, *Vie quotidienne, tombes et symboles des sociétés protohistoriques de Méditerranée nord-occidentale, Mélanges offerts à Bernad Dedet* a cura de C.-A. Chazelles i M. Schwaller, Lattes (Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, Hors-série 7 (2)), 497-515.
- Castanyer, Santos i Tremoleda, 2016c:
P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, Els resultats de les recents intervencions arqueològiques a Empúries: els nous espais de necrópolis de l'àrea sud, *Tribuna d'Arqueologia 2012-2013*, Barcelona, 121-140.
- Castanyer *et al.*, 2020a:
P. Castanyer, M. Santos, J. Tremoleda i E. Hernández, Unas nuevas termas republicanas al sur de la ciudad griega de Emporion, *Termas públicas de Hispania* a cura de J. M. Noguera, V. García-Entero i M. Pavía, Sevilla (SPAL, Monografías Arqueológicas), 293-310.
- Castanyer *et al.*, 2020b:
P. Castanyer, M. Santos, J. Tremoleda i E. Hernández, El proyecto de investigación sobre las antiguas áreas portuarias de Empúries, *Actualidad de la investigación arqueológica en España I (2018-2019)* a cura d'A. Carretero i C. Papi, Madrid, 239-249.
- Castanyer *et al.*, 2022:
P. Castanyer, M. Santos, J. Tremoleda i E. Hernández, Emporion and its Port during the 2nd Century BC, *Rome and the North-western Mediterranean. Integration and Connectivity C. 150-70 BC* a cura d'A. Nāco, J. Principal i M. Dobson, Oxford-Philadelphia, 173-188.
- Castanyer *et al.*, 2016:
P. Castanyer, M. Santos, J. Tremoleda, R. Julià, J. Montaner i S. Riera, Evolución del paisaje y del poblamiento del territorio de Emporion-Emporiae entre el Bronce Final y la Antigüedad Tardía, *Madrid Mitteilungen*, 57, Madrid, 306-361.
- Castanyer *et al.*, 2019:
P. Castanyer, M. Santos, J. Tremoleda, R. Sala, H. Ortiz, R. Julià i S. Riera, El nucli de poblament tardoantic de Santa Margarida en el context del primer cristianisme emporità, *Tarraco Biennial. El Cristianisme en l'Antiguitat Tardana* a cura de J. López Vilar, Tarragona, 147-154.
- Cortés, 2014:
A. Cortés, *L'arquitectura domèstica d'època tardorepublicana i altimperial a les ciutats romanes de Catalunya*, Barcelona.
- Elvira, 1981:
M. Á. Elvira, Sobre el original griego de un mosaico emporitano, *Archivo Español de Arqueología*, 54, núm. 143-144, Madrid, 3-26.
- Fabre, Mayer i Rodà, 1991:
G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne, III. Gérone*, París.
- Golvin, 1988:
J.-C. Golvin *L'amphithéâtre romain. Essai sur la théorisation de sa forme et de ses fonctions*, París (Publications du Centre Pierre Paris (UA 991) 18).

Lamboglia, 1973:

N. Lamboglia, La formazione del Municipium di Emporiae, *Rivista di Studi Liguri*, XXXIX, I, Bordighera, 21-35.

Lancha, 1997:

J. Lancha, *Mosaïque et culture dans l'occident romain Ier-IVe s.*, Roma.

Mar i Ruiz de Arbulo, 1990:

R. Mar i J. Ruiz de Arbulo, El foro de Ampurias y las transformaciones augusteas de los foros de la Tarraconense, *Stadbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Keiserzeit*, Kolloquium in Madrid vom 19. bis 23. Oktober 1987 a cura de P. Zanker i W. Trillmich, Munic, 145-164.

Mar i Ruiz de Arbulo, 1993:

R. Mar i J. Ruiz de Arbulo, *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueologia*, Sabadell.

Margarit, 1545:

J. Margarit i Pau, *Paralipomena Hispaniae*.

Martínez Gázquez, 1974:

J. Martínez Gázquez, *La campaña de Catón en Hispania*, Barcelona.

Moret, 1995:

P. Moret, Tite-Live et la topographie d'Emporion, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 31-1, Madrid, 55-75.

Nieto i Nolla, 1985:

X. Nieto i J. M. Nolla, El yacimiento arqueológico submarino de Riells-La Clota y su relación con Ampurias, *Cypsela*, 5, Girona, 143-162.

Nieto i Raurich, 1998:

X. Nieto i X. Raurich, La infraestructura portuaria ampuritana, *III Jornadas de Arqueología Subacuática*. Valencia, 13, 14 y 15 de noviembre de 1997, València, 57-76.

Nieto et al., 2005:

X. Nieto, A. Revil, C. Morhange, G. Vivar, E. Rizzo i X. Aguelo, La fachada marítima de Ampurias: estudios geofísicos y datos arqueológicos, *Empúries*, Barcelona, 54, 71-100.

Noguera, Principal i Ñaco, 2014:

J. Noguera, J. Principal i T. Ñaco, La actividad militar y la problemática de su reflejo arqueológico: el caso del Noreste de la Citerior (218-45 a.C.), *La guerre et ses traces. Conflicts et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-e s. a.C.)* a cura de F. Cadiou i M. Navarro, Bordeus (Mémoires 37), 31-56.

Nolla, 1984:

J. M. Nolla, La campanya de M. P. Cató a Empúries el 195 a.C. Algunes consideracions, *Revista de Girona*, 108, Girona, 150-157.

Nolla i Tremoleda, coord., 2015:

J. M. Nolla i J. Tremoleda, *Empúries a l'antiguitat tardana*, Girona (Monografies Emporitanes 15.1-2).

Nolla i Vila, 2000:

J. M. Nolla i P. Vila, «Notice historique sur la ville et le comté d'Empurias» de Francesc Jaubert de Paça (presentació i facsimil de l'edició de 1823), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLI, Girona, 419-530.

Ñaco, 2003:

T. Ñaco, *Vectigal Incertum. Economía de guerra y fiscalidad republicana en el occidente romano: su impacto histórico en el territorio (218-133 a.C.)*, Oxford (BAR International Series 1158).

Olesti, 2014:

O. Olesti, *Paisajes de la Hispania romana. La explotación de los territorios del Imperio*, Sabadell.

Paça, 1823:

F. J. de Paça, *Notice historique sur la ville et le comté d'Empurias en Catalogne*, París, Smith. *Mémoires de la Société Royale des Antiquaires de France*, vol. V, París, 1-86.

Pella i Forgas, 1883:

J. Pella i Forgas, *Historia del Ampurdán*, Barcelona.

Pena, 1988:

M. J. Pena, Hipòtesis noves a partir de l'anàlisi de les fonts literàries, *Fonaments*, 7, Barcelona, 11-45.

Pena, 1992:

M. J. Pena, Emporiae, *Conquista romana y modos de intervención en la organización urbana y*

territorial, *Dialoghi di Archeologia*, Terza Serie, Anno 10, num. 1-2, Roma, 65-77.

Pozo i Roig, 2018:

S. F. Pozo i J. F. Roig, *Simpula de bronce romanos -tardorrepublicanos- del Conventus Tarraconensis*. Santander, 261-284 (Sautuola XXIII).

Puig i Cadafalch, 1909:

J. Puig i Cadafalch, Les excavacions d'Empúries. Estudi de la topografia, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (1908), Barcelona, 150-194.

Puig i Cadafalch, 1921:

J. Puig i Cadafalch, Les excavacions d'Empúries, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (1915-1920), VI, Barcelona, 81-84.

Puig i Cadafalch, Falguera i Goday, 1934:

J. Puig i Cadafalch, A. de Falguera i J. Goday, *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona.

Puig, 2016:

A.M. Puig, Les intervencions arqueològiques al carrer d'en Domicià de l'Escala durant el bienni 2014-2015, P. Castanyer, M. Santos, J. Tremoleda, I. Puigdevall, A.M. Puig, E. Hernández, A. Clé, i A. Ferrer, Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà) als anys 2014 i 2015, *Tretzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 188-197.

Revilla i Santacana, 2015:

V. Revilla i J. Santacana, *Catalunya romana*, Barcelona.

Ripoll, 1971-1972:

E. Ripoll, Notas acerca de los orígenes de la Ciudad romana de Ampurias, *Ampurias*, 33-34, Barcelona, 359-375.

Ripoll, 1978a:

E. Ripoll, *Els orígens de la ciutat romana d'Empúries*, Barcelona.

Ripoll, 1978b:

E. Ripoll, El problema dels Indiquetes en relació amb la ciutat d'Empúries, *Els Pobles Pre-romans*

del Pirineu. Segon Colloqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, 137-146.

Ripoll, 1990:

E. Ripoll, Orígenes de la ciudad romana de Ampurias, *Gerion*, 8, Madrid, 163-210.

Ripoll i Llongueras, 1974:

E. Ripoll i M. Llongueras, El embarcadero romano de Riells, en el ámbito ampuritano, *Miscelánea Arqueológica*, II, Barcelona, 277-295.

Rodà, 1986:

I. Rodà, Els lloctinents de Juli Cèsar, primers patrons d'Empúries, *Empúries*, 48, Barcelona, 246-249.

Sánchez, 2009:

C. Sánchez, *Narbonne à l'époque tardo-républicaine. Chronologies, commerce et artisanat céramique*, Montpellier (*Revue Archéologique de Narbonnaise*, Supplément 38).

Sanmartí, 1978:

E. Sanmartí-Grego, *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, I-II, Barcelona (Monografies Emporitanes IV).

Sanmartí *et al.*, 1995:

E. Sanmartí-Grego, X. Aquilué, P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, El anfiteatro de *Emporiae*, *El Anfiteatro en la Hispania Romana* (Mèrida, 26-28 de novembre 1992). Mèrida, 119-137.

Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-1984:

E. Sanmartí-Grego, J. M. Nolla i X. Aquilué, Les excavacions de l'àrea del Pàrking al sud de la Neàpolis d'Empúries (Informe preliminar), *Empúries*, 45-46, Barcelona, 110-153.

Sanmartí i Santos, 1986:

E. Sanmartí-Grego i M. Santos, Algunes observacions entorn dels nivells tardo-republicans d'Empúries, *Empúries*, 48-50, Barcelona, 292-309.

Santos, 1991:

M. Santos, Distribución y evolución de la vivienda urbana tardorrepublicana y altoimperial en Ampurias, *La casa urbana Hispanorromana*, Saragossa, 19-34.

- Santos, 2008:
M. Santos, L'arqueologia grega a Empúries. Un discurs en construcció, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 39, Figueres, 49-79.
- Santos, 2012:
M. Santos, Arquitectura doméstica, *Empúries. Municipium Emporiae* a cura de X. Aquilué, Roma (Ciudades romanas de Hispania 6), 69-84.
- Santos, Tremoleda i Castanyer, en premsa:
M. Santos, J. Tremoleda i P. Castanyer, Història d'un *dolium* a la insula 30 de la ciutat romana d'Empúries, *Los dolia en las provincias de Hispania en época romana*, Tarragona.
- Schulten, 1935:
A. Schulten, *Fontes Hispaniae Antiquae*, III, Barcelona.
- Tremoleda, 2008:
J. Tremoleda, L'arqueologia romana. Un camí obert, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 39, Figueres, 81-100.
- Tremoleda, 2012:
J. Tremoleda, Edificios de espectáculos, *Empúries. Municipium Emporiae* a cura de X. Aquilué, Roma (Ciudades romanas de Hispania 6), 55-68.
- Tremoleda *et al.*, 2019:
J. Tremoleda, J. Puigredon, M. Santos i P. Castanyer, La vajilla de mesa de época julio claudia, un conjunto procedente de la *ínsula 30* de la ciudad romana d'Empúries, V Congreso Internacional SECAH. *De la costa al interior. Las cerámicas de importación en Hispania*, Alcalá de Henares, 6-9 de noviembre de 2019, Madrid (Monografías Ex Officina Hispana V, I), 265-283.
- Tremoleda, Santos i Castanyer, en premsa:
J. Tremoleda, M. Santos i P. Castanyer, Contextos cerámicos del siglo II a.C. en Empúries, *Cultura material romana en la Hispania Republicana I* a cura d'H. Huroz i A. Ribera, Albacete, 133-152.
- Tremoleda *et al.*, 2022:
J. Tremoleda, M. Santos, P. Castanyer i E. Hernández, Evidencias y carácter de la instalación campamental del siglo II a.C. en la colina de Empúries: las estructuras tardorrepublicanas documentadas en la *Insula 30*, *Treballs d'Arqueologia*, 25, Barcelona, 261-318.
- Tremoleda *et al.*, en premsa:
J. Tremoleda, M. Santos, P. Castanyer i E. Hernández, Un celler de vi itàlic en l'enderroc d'una *domus* d'època fundacional de la ciutat romana d'Empúries, *III Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani*, Badalona.
- Tremoleda *et al.*, 2012:
J. Tremoleda, M. Santos, P. Castanyer i J. Monturiol, Nou espai de necròpolis excavat a Empúries, *Camí de Ronda, CEDHR*, 3, l'Escala, 66-75.
- Villaronga, 1977:
L. Villaronga, *The Aes Coinage of Emporion*, Oxford (BAR Supplementary Series, 23).
- Villaronga i Benages, 2011:
L. Villaronga i J. Benages, Ancient Coinage of the Iberian Peninsula: Greek, Punic, Iberian, Roman, Barcelona.
- Zapheiropoulou, 2006:
M. K. Zapheiropoulou, *Emblemata vermiculata. Hellenistische und spätrepublikanische Bildmosaiken*, Munic.

La fundació de Gerunda. Dades arqueològiques

Josep Maria Nolla,¹ Marc Bouzas,¹ Ana Costa¹

Resum

La fundació de Gerunda es va fixar cronològicament, ja fa uns quants anys, dins de la tercera dècada del segle I aC. La recerca dels darrers anys, centrada en la ciutat i en el territori immediat, no només ha servit per confirmar aquelles datacions, sinó per entendre les causes i les característiques de l'execució sobre un lloc triat a consciència i, immediatament, l'aparició de les primeres *uillae suburbanae* (Pla de l'Horta, Sant Menna de Vilablareix, can Pau Birol (o Bell-lloc del Pla). Aquest procés capgirà l'ocupació humana del pla de Girona, que passà d'un model plenament ibèric a un de tipus romà.

Paraules clau

Gerunda, nucli urbà, contextos ceràmics, vil·les suburbanes

Abstract

The foundation of Gerunda was fixed chronologically, several years ago, within the third decade of the 1st century BC. Research in recent years, focused on the city and the surrounding territory, has not only served to confirm these dates but also to understand the causes and characteristics of their execution on a carefully chosen site and, immediately afterward, the appearance of the first *uillae suburbanae* (Pla de l'Horta, Sant Menna de Vilablareix, can Pau Birol or Bell-lloc del Pla). This process changed the human occupation of the Pla de Girona from a fully Iberian model to a Roman one.

Keywords

Gerunda, urban centre, ceramic contexts, suburban villages

¹ Laboratori d'Arqueologia, Història Antiga i Prehistòria, Universitat de Girona.

1. Introducció

Fins al darrer terç del segle xx, fa quatre dies, la historiografia, una vegada deixat enrere el mite i la fantasia,² defensava, amb ben poques dades certament, que Gerunda (fig. 1) no era altra cosa que un notable *oppidum* ibèric romanitzat tal com succeïa amb moltes altres ciutats del territori.³

Figura 1. Plànol general de situació dels jaciments citats en el text tot remarcant el recorregut del camí d'Hèracles

Com a compendi d'aquella actitud és il·lustrador recordar allò que escrivia M. Tarradell amb tota la seva autoritat en dates tan avançades com l'any 1978.⁴ Ho feia, ho acabem de comentar, basant-se en quatre consideracions de ben poc gruix que, tanmateix, malgrat la feblesa, semblaven suficientment sòlides

quan no ho eren: les muralles, «clarament ibèriques»; l'existència de material ceràmic suposadament antic; la topografia, absolutament falsejada, de la Força Vella i el nom de la ciutat indiscutiblement preromà (Tarradell, 1978, 21). Quedava clar que l'única manera de confirmar definitivament aquelles proposicions o de capgirar-les havia de venir de l'arqueologia, que, fins aleshores, havia estat poc intensa i amb resultats massa pobres per poder-los fer servir.⁵

La profunda reforma arquitectònica de Casa Pastors, seu de l'audiència provincial, va ser, inesperadament, providencial (fig. 2; 1). Les fluides relacions de M. Oliva, delegat de Belles Arts, director del museu arqueològic provincial, director del Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques de la diputació gironina i professor del Col·legi Universitari de Girona (Universitat Autònoma de Barcelona), amb les autoritats locals amb poder per prendre decisions, va fer possible ser present a l'obra de manera continuada, amb possibilitat de documentar i descriure els treballs que s'anaven realitzant i, puntualment, d'efectuar autèntiques excavacions arqueològiques en espais marginals pel context de les obres d'adequació, on aquella activitat no destorbava. La *cuina* del casal va ser la intervenció més important tant per la potència com per la durada i resultats.⁶

Aquella exploració feta sense soroll, modestament i durant molts dies, havia de capgirar la situació i resoldre definitivament el problema crucial dels orígens de la ciutat, tot i que no pas de seguida. Els resultats d'aquella excavació es van mig intuir sense, però, ser conscients de l'absoluta importància de les dades. Va caldre la realització d'una tesi doctoral que tenia com a tema la ciutat romana de Gerunda, que estudià detalladament la documentació de l'excavació (diari, planimetria, fotografies, comentaris...) i, sobretot, que analitzà detalladament i científicament

2 A partir del topònim es proposava considerar la fundació de la ciutat per part del mític Gerion (o Geriò) o, si de cas, d'algun dels seus fills. Aquesta tria servia per lligar més o menys directament els orígens de la ciutat amb el mite, prestigiosíssim, d'Hèracles amb el qual, també, Roma, a través de Cacus, s'hi volgué relacionar. Podeu consultar Nolla, 2007a, 25-27.

3 Un bon resum a Nolla i Sureda, 2012, 14-23.

4 «Girona es presenta com un exemple típic de ciutat romana que continua un nucli indígena, en el sentit més estricte ja que no es produí desplaçament, ni parcial» (Tarradell, 1978, 21).

5 Fins a Casa Pastors només podem considerar els treballs arqueològics, sempre modestos, condicionats per l'estudi de les velles muralles dirigit per Serra-Ràfols i, uns anys més tard, l'excavació puntual a Caserna d'Alemanys (Nolla i Sureda, 2012, 14-19).

6 En última instància, Nolla i Casas, 2009. També, Nolla i Sureda, 2012, 19-23.

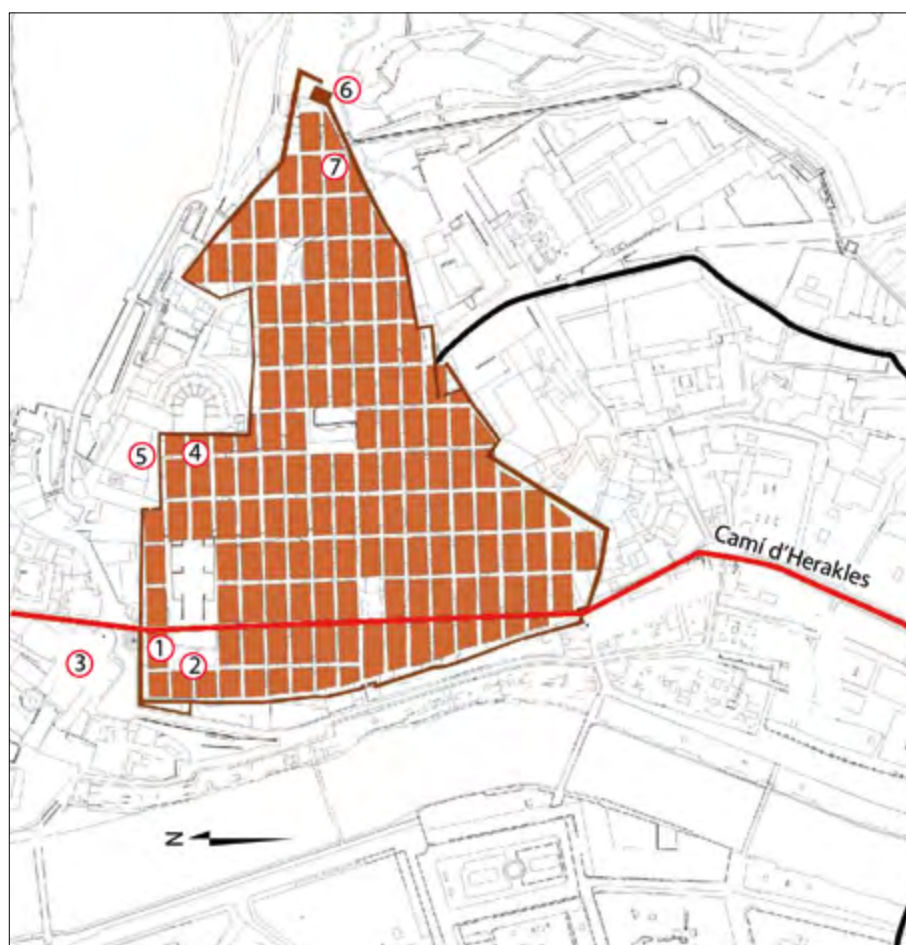

Figura 2. Gerunda. Planta general de la ciutat fundacional amb la trama urbana teòrica i les primeres muralles. Els nombres assenyalen indrets on s'han efectuat excavacions arqueològiques amb identificació de materials fundacionals. 1) Casa Pastors. 2) Plaça de la Catedral (antic fòrum). 3) Basílica de Sant Feliu. 4) Interior de la catedral. 5) Soterranis de la Catedral (antiga necròpolis del portal del fòrum). 6) Torre Gironella. 7) Caserna d'Alemanys

els materials recuperats, ingents, en què sobresortia l'enorme quantitat de ceràmica, per poder proposar una explicació sòlida de l'espai excavat, del seu significat i, també, de proposar amb dades contundents una proposta cronològica no només del moment fundacional de la ciutat, sinó, també, de les reformes tetràrquiques de l'emmurallament urbà (Nolla, 1977).

Convé recordar, ja que sovint no es té present, que aquella tesi va analitzar *tots* els materials arqueològics antics que es conservaven en els magatzems del museu, aplegats des del darrer quart del segle XIX i que procedien de troballes casuals, d'obres sense control

o d'excavacions sistemàtiques de l'àrea de la Força Vella, el nucli emmurallat de l'antiga ciutat i, també, dels entorns immediats, del *suburbium* més proper a la muralla. La coincidència entre uns (excavació Cuina de Casa Pastors) i altres era completa (Nolla, 1977), tal com veurem en aquest mateix treball (*infra*). L'èxit d'aquell estudi (i d'altres actuacions similars fetes un xic arreu) permetia constatar com s'imposava una nova manera de fer arqueologia en què l'anàlisi estratigràfica i un bon coneixement de les ceràmiques, d'importació i locals, hi tenien un paper protagonista.⁷

Deixant de banda aquella tesi, que aleshores era un document d'accés difícil, ben aviat es van

⁷ Recordem les noves datacions proposades per les muralles de Tarraco o els treballs sobre Baetulo o Emporiae, en aquells mateixos anys.

publicar els resultats obviant els detalls (Nolla, 1978; Nolla, 1979-1980, 107-118; Nolla, 1987; Nolla, 1988, 69-108; Nolla i Casas, 1984, 175-177). Més endavant es publicava monogràficament el material dels nivells inferiors, tardorepublicans, de Casa Pastors (Nolla, 1999, 181-214) i, més recentment, els contextos ceràmics sencers de l'excavació Cuina (Nolla i Casas, 2009).

2. El farciment inferior de Casa Pastors i altres dades

Atenent les característiques d'aquesta publicació, presentarem de manera resumida les peculiaritats de l'excavació Cuina, tot incidint en el farciment inferior que continua essent la peça clau en què se sustenta la cronologia proposada per fixar, en el temps, la fundació de Gerunda.

Aquell sondeig afectà el sector meridional de la torre occidental de protecció de la porta septentrional de la ciutat anomenada, com a mínim des del segle XII, Sobreportes (Nolla, 2010, 247-248), avui dia integrada en l'obra posterior. Conservava, sencer, el sòl d'*opus signinum* de la torre (tetràrquica), cosa que protegia els estrats que hom localitzà al seu interior. Es tractava del farciment de la torre d'*opus caementicium* amb parament exterior d'*opus quadratum* pseudoisòdom. En total es van identificar set estrats, que, un cop analitzats amb cura, no eren altra cosa que un únic abocament de terra procedent d'escombreres immediates pel qual caldria proposar un moment finals d'entorn del 300 o molt poc abans (Nolla i Nieto, 1979, 263-283; Nolla i Casas, 2009, 17-57). Aquesta poderosa torre geminada havia estat bastida directament sobre la muralla fundacional a la qual s'associaven els estrats VIII, IX i X, que es disposaven directament sobre el sòl natural. Tal com passava amb el farciment superior, tampoc, en aquesta ocasió, no hi havia diferències entre uns i altres. Un cop bastida la muralla, immediatament, s'havia abocat

aquella terra amb molt material molt uniforme per regularitzar un terreny orogràficament complicat amb una forta davallada cap a tramuntana i cap al sud-oest (Nolla i Casas, 2009). El material recuperat era sobretot ceràmica importada, escassa, i de producció local, i la presència de tres monedes, dos asos d'*Untikesken* i un *quadrans* de Roma amb la proa d'un vaixell de guerra al revers (Nolla i Casas, 2009, 83).

Dels tres nivells inferiors (estrats VIII, IX i X) es van conservar 6 329 fragments de ceràmica, que es distribuïen de la següent manera:

11 fragments de ceràmica campaniana A tardana (0,17 %), 79 fragments de ceràmica campaniana B de Cales (1,24 %), 602 fragments de ceràmica de parets fines tardorepublicana (9,51 %), 2 llànties (0,03 %), 1 294 fragments de ceràmica grisa emporitana (20,44 %), 47 fragments de ceràmica oxidada emporitana (0,74 %), 339 fragments de ceràmica ibèrica pintada (*kalathoi*) (5,35 %), 1 115 fragments de ceràmica d'engalba blanca (17,61 %), 1 400 fragments de ceràmica de tradició ibèrica (22,12 %), 122 fragments d'àmfora itàlica (1,92 %), 75 fragments d'àmfora ibèrica (1,18 %), 12 fragments d'àmfora púnica (0,18 %) i 1 231 fragments de ceràmica grollera de cuina preferentment cuita a foc reductor (19,45 %). Afegim-hi algun fragment de *tegula* i *imbrex*.

En la recopilació de materials romans trobats en excavacions i controls arqueològics realitzats fins al 1975, el panorama que presentàvem, descontextualitzat, no feia altra cosa que refermar les conclusions aportades per l'estudi dels nivells inferiors de l'excavació Cuina (Nolla, 1977). En podem fer un ràpid resum: en altres llocs de Casa Pastors es va trobar ceràmica de Cales (formes Lamb. 1 i 5) i campaniana A tardana (informe), un fragment d'un gobelet tardorepublicà de parets fines, àmfora de boca plana, àmfora Dressel 1, ceràmica grisa i oxidada emporitana (formes 15 i 20), ceràmica d'engalba blanca i càlats. De la nau de la Seu, ceràmica grisa emporitana (formes 1, 7 i 14/15). De Caserna d'Alemanys, campaniana B de Cales (formes 1 i 5),

ceràmica grisa emporitana (formes 1, 14 i 20), engalba blanca, càlats i àmfora itàlica Dressel 1. De sectors fora murs però en la proximitat immediata del nucli urbà, assenyalem les troballes de les excavacions del subterrani de la catedral, on es recuperà ceràmica campaniana de Cales (formes 1 i 3 de Lamboglia), uns fragments de parets fines de la forma Mayet III, àmfora ibèrica i itàlica Dressel 1, i ceràmica grisa i oxidada emporitana (formes 1, 5, 14, 15 i 22). Dels treballs relacionats amb la construcció del passeig Arqueològic, indiquem la recuperació de ceràmica emporitana (formes 1 i 16) i de la pujada del Rei Martí, tram septentrional del camí d'Hèracles, anotem la troballa d'un fragment de ceràmica campaniana de Cales (forma 1).

3. Dades noves

Dels treballs a Casa Pastors han passat quaranta-nou anys, amb canvis profundíssims a tots els àmbits. L'excavació preventiva és, de fa anys, una obligació i les intervencions en el marc urbà del barri antic de Girona s'han multiplicat. En general, pel que fa al moment fundacional de la ciutat, no hi ha hagut aportacions especialment valuoses. Tanmateix, com veurem tot seguit, les dades aplegades no fan altra cosa que confirmar el que ja sabíem, amb l'afegit d'ampliar extensament l'àrea de procedència d'aquestes dades amb la importància que això té. Donem-hi un cop d'ull.

Cal considerar, en primer lloc, pel seu alt valor intrínsec, l'exploració de la torre romana del castell de Gironella, la número dos de la Força Vella, amb resultats valuosos (Nolla *et al.*, 1989, 111-130). Es va poder confirmar que l'única torre de les defenses republicanes era fundacional, completament refeta en època tetràrquica. Es va poder explorar, a través d'un esvoranc modern, el farciment interior, intacte, de dins de la torre, amb recuperació de nombrosos fragments informes de ceràmica, tots baix-republicans, amb gobelets de parets fines, ceràmica d'engalba blanca

i emporitana i àmfora ibèrica de boca plana (Nolla *et al.*, 1989, 120) (fig. 2; 6).

Una nova campanya (1988) a Caserna d'Alemanys va tenir, també, bons resultats (Nolla i Sagrera, 1991, 177-195) (fig. 2; 7). En aquesta ocasió, els materials es trobaren descontextualitzats. Tenien, només, un interès per ells mateixos. Entre els més antics del conjunt sovintejava la ceràmica campaniana de Cales amb les formes Lamboglia 1, 3, 4 i 5/7; dues vores de càlat; vint-i-set fragments de ceràmica d'engalba blanca (gerres, preferentment); ceràmica emporitana, reduïda i oxidada, vint-i-sis fragments; ceràmica de parets fines de la forma Mayet II i III, àmfora ibèrica i un as d'Untikesken (Nolla i Sagrera, 1991, 189-190, fig. 19) (fig. 3).

L'excavació a l'interior de la nau de la Catedral, els anys 1998 i 1999, va permetre ampliar, fora de context, la nòmina de materials d'època de la fundació (fig. 2; 4). De la UE 1111 procedeixen alguns fragments de ceràmica campaniana B de Cales i de ceràmica grisa emporitana (Nolla *et al.*, 2008, 117-119), com també a la intervenció efectuada a la plaça de la Catedral, davant de la gran escalinata, l'any 2003, el sector occidental de la plaça foral (fig. 2; 2). A la UE 1069 es recuperà ceràmica grisa emporitana, formes C i D (Nolla *et al.*, 2008, fig. 113; 1 i 3), i a la UE 1157, campaniana B de Cales (forma Lamboglia 5/7) (Nolla *et al.*, 2008, 120-140).

Més material ceràmic va aportar l'exploració arqueològica de les sales romàniques de sustentació de sector occidental del claustre romànic, un sector fora murs fins a la gran reforma carolíngia de finals del segle VIII (Nolla *et al.*, 2008, 42-97) (fig. 2; 5). De la fase 1, tenim dades de la UE 10372, amb ceràmica grisa emporitana, engalba blanca (Nolla *et al.*, 2008, fig. 35; 1); de la UE 10377, amb ceràmica emporitana (formes A-II i D) (Nolla *et al.*, 2008, fig. 36; 1 i 2); engalba blanca, i càlats, de la UE 10384; ceràmica d'engalba blanca, càlats i àmfora ibèrica, i de la UE 10814, campaniana B de Cales (forma Lamboglia 2) i ceràmica emporitana (forma C) (Nolla *et al.*, 2008, fig. 38; 2).

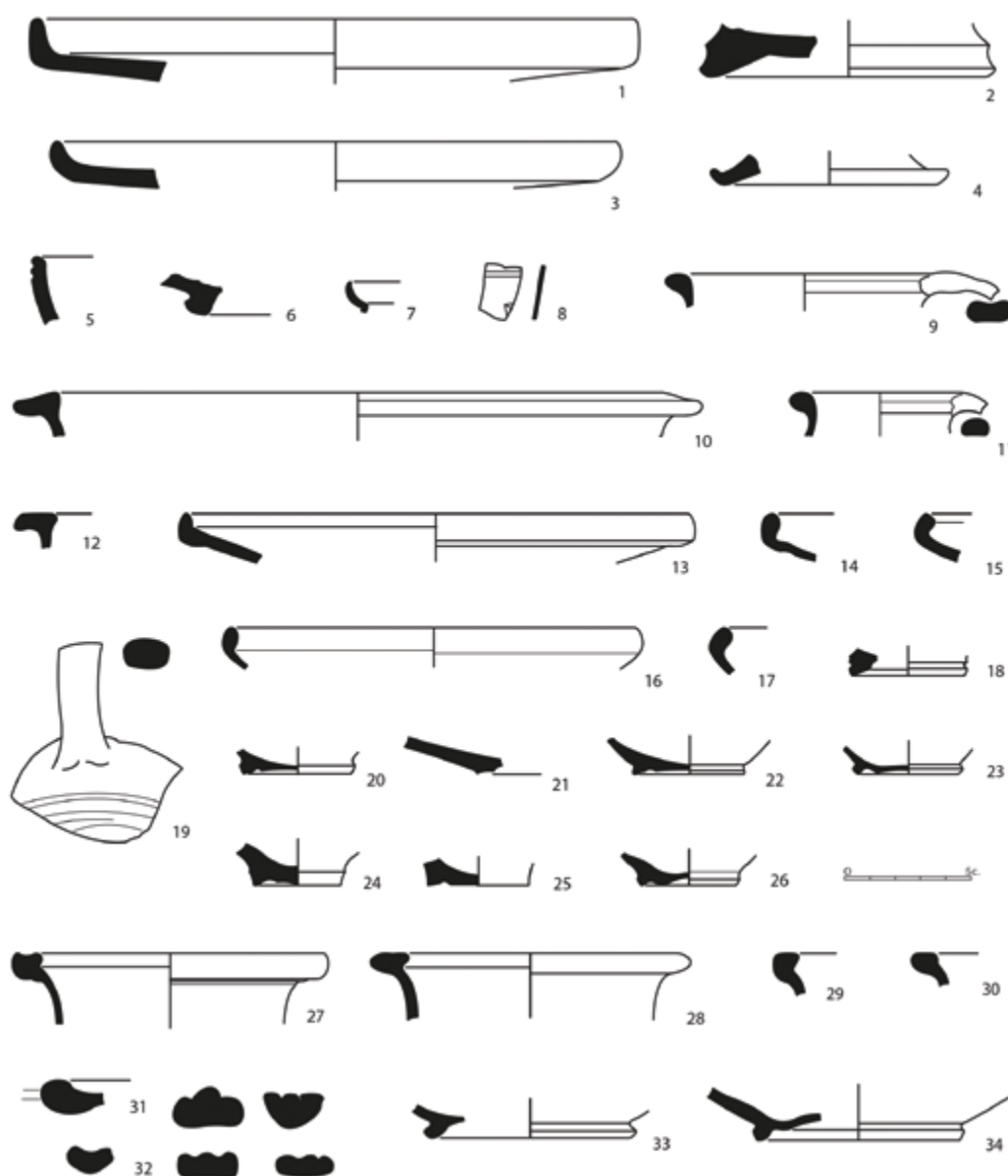

Figura 3. Caserna d'Alemanys. Material ceràmic fundacional. 1 a 6) campaniana B de Cales. 7 i 8) ceràmica de parets fines. 10 i 12) Càlats de taller emporità. 9 i 11 i 13 a 25) Ceràmica emporitana. 26 a 34) Ceràmica d'engalba blanca

De la fase 3a, de la UE 10160, ceràmica d'engalba blanca, càlats, emporitana (forma C) i ceràmica de parets fines forma Mayet III; de la UE 10815, la forma D de la ceràmica emporitana oxidada, càlats i engalba blanca.

De la fase 3b, UE 10277, ceràmica d'engalba blanca (Nolla *et al.*, 2008, fig. 52; 1); UE 10806, campaniana B de Cales (forma Lambòglia 5) i càlats; UE 10808, campaniana A tardana, les formes Lamb. 4 i 5, en B de Cales (Nolla *et al.*, 2008, fig. 63; 22), la forma D de la

ceràmica grisa emporitana (Nolla *et al.*, 2008, fig. 63; 3), engalba blanca (Nolla *et al.*, 2008, fig. 63; 20 i 22), càlats (Nolla *et al.*, 2008, fig. 63 i 17 a 21) i àmfora Dressel 1; de la UE 10809, campaniana B (forma Lamb. 5), grisa emporitana (Nolla *et al.*, 2008, fig. 64; 1) i àmfora Dressel 1B (Nolla *et al.*, 2008, fig. 61; 6).

Pel que fa a la fase 4, la UE 10118 ha proporcionat ceràmica d'engalba blanca, i la UE 10119, ceràmica itàlica de cuina (una tapadora) i ceràmica d'engalba blanca.

La UE 10191, de la fase 6, la forma D de la ceràmica emporitana.

Convindria repassar, tot seguit, les troballes efectuades en l'excavació que va afectar el presbiteri i part septentrional del creuer de la basílica de Sant Feliu que se situa al costat mateix de Sobreportes, la porta de tramuntana de la ciutat antiga, fora murs, l'any 2010 (fig. 2; 3). Hom recuperarà, en la major part d'estrats, conjunts importants de material ceràmic que acaba esdevenint una mostra del que arribava i es consumia a la ciutat (Nolla i Palahí, 2011, 32-38). Pel que fa als repertoris més antics, assenyalem la presència de diversos fragments informes de campaniana A moderna i campaniana B de Cales en diverses unitats estratigràfiques. A la UE 1132, un fragment de la forma Lamb. 2 (Nolla i Palahí, 2011, fig. 23; 1); a la UE 1029, un fragment de la forma 3 (Nolla i Palahí, 2011, fig. 19; 14); de la UE 1127, un altre de la forma 5 (Nolla i Palahí, 2011, fig. 22; 7). Es van recuperar, també, fragments de ceràmica de parets fines amb decoració de bastonets a la UE 1110 (Nolla i Palahí, 2011, fig. 21; 12) o de les formes Mayet II i III de les UE 1110 i 1130 (Nolla i Palahí, 2011, fig. 21; 10 i fig. 22; 17). També hi hem trobat càlats (UE 2006) (Nolla i Palahí, 2011, fig. 19; 4), una quantitat considerable de ceràmica d'engalba blanca a les UE 1029, 1030, 1104, 1112, 1124, 1125, 1127, 1130 i 1132) (Nolla i Palahí, 2011, fig. 19; 15, fig. 20; 3 i 4, fig. 21; 21, fig. 22; 1; 10 i 20 i fig. 23; 2 a 5) i, per damunt de totes, la ceràmica emporitana, reduïda i, puntualment, oxidada, amb les formes C (UE 1006, 1029, 1127 i 1132) (Nolla i Palahí, 2011, fig. 19; 6 i 16, fig. 23; 9 i 10), A-II (UE 1030 i 1132) (Nolla i Palahí, 2011, fig. 20; 1 i 2 i fig. 23; 7), D-I i D-II (UE 1029, 1030 i 1130) (Nolla i Palahí, 2011, fig. 19; 17, fig. 22; 14) i F-I (UE 1132) (Nolla i Palahí, 2011, fig. 23; 7-8). També es documentaren uns pocs fragments d'àmfora ibèrica i àmfora itàlica Dressel 1.

En altres intervencions efectuades dins i fora murs de la ciutat antiga s'ha anat produint el mateix tipus de troballa.

4. Resultats

Són plenament coincidents. No hi ha res, a grans trets, anterior a la tercera dècada del segle I aC. El mateix que es va trobar, en grans quantitats als farciments inferiors de Casa Pastors, es troba un xic arreu. Destaca, novament, la migradesa de la ceràmica campaniana A, sempre en la versió més moderna; la B, força més abundant només en relació amb la A, és exclusivament de producció calena sobretot de la fase tardana. Les formes més representades són la Lamboglia 1 i 5/7, però n'hi ha, també, de 2, 3 i 4. Tanmateix, són les ceràmiques fines de tradició indígena i procedència emporitana les més ben representades: les ibèriques pintades (càlats), les ceràmiques d'engalba blanca, molt abundants, i la ceràmica emporitana majoritàriament però no pas exclusivament, cuita a foc reductor. No hi manquen, tampoc, gobelets de parets fines (formes Mayet II i, sobretot, III), forans i locals, i, puntualment, àmfora ibèrica, Dressel 1A i B i, de manera extraordinària, ceràmica itàlica de cuina. No hem identificat ni un sol fragment més de llàntia tardorepublicana.

5. Més dades complementàries

Aquesta informació que procedeix de l'àmbit del nucli urbà o dels entorns immediats (fig. 1). La podem complementar amb tot un seguit de notícies que procedeixen del *suburbium* de la nostra ciutat que fixariem en un cercle amb un diàmetre d'uns 5 km. En aquesta vasta àrea considerarem dos tipus diferents (i complementaris) de jaciments. Per un costat, els indígenes que van ser el punt de partida del nou establiment i, sobretot, a conseqüència del bon coneixement que en tenim després de més de vint anys de campanyes continuades, l'*oppidum* de Sant Julià de Ramis, que molt probablement portà el nom de *Kerunta (Burch *et al.*, 2010e, núm. 168, 321-327,

especialment 327-328) (fig. 1 i fig. 6). Altres, que amb moltes possibilitats varen participar en aquest procés, caldrà que els deixem de banda. No han estat (ben) excavats o ho han estat molt per sobre.⁸ Hi afegirem, nogensmenys, la Casa del Racó, un modest establiment rural bastit al costat del camí d'Hèracles, als peus mateix de la muntanya de Sant Julià, que cal posar en relació directa amb l'abandonament de l'*oppidum*.

Per l'altre, caldrà donar un cop d'ull a la fase fundacional de les vil·les de Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i Sant Menna de Vilablareix, que ajuden a entendre la complexitat del procés de fundació d'una *ciuitas* i donen gruix a les dades aplegades al nucli urbà, oferint un altre punt de vista. Comentarem, també, malgrat la manca de dades fermes, les excavacions efectuades a la vil·la de Sant Pere de Montfullà (Bescanó) i tot el que podem referir a can Pau Birol (o Bell-lloc del Pla), que és ben poca cosa (fig. 1).

Seguint el planol de la figura 1, ens trobem amb els casos següents.

5.1. *Kerunta (*oppidum* de la muntanya de Sant Julià)

Deixant de banda la presència puntual d'una modesta ocupació dins de la segona meitat (potser darrer terç) del segle I aC que es localitza al sector nord-occidental de l'*oppidum* (fig. 6), en relació amb la porta principal i el tram de muralla que la defensava, d'un fort regust indígena però, certament, difícil d'avaluar amb precisió (Burch, Nolla i Sagrera, 2011, 138-152) i la continuïtat ben documentada del temple toscà que, tanmateix, generà pocs vestigis (Burch *et al.*, 2001, 112-120), aquell poderós establiment fou abandonat «pacíficament» durant la tercera dècada del segle I aC, amb una justa coincidència, pel que fa al material ceràmic, amb la fundació de Gerunda (Burch *et al.*, 2001, 108-112; Burch, Nolla i Sagrera, 2011, 123-138). A *Kerunta, amb

sèries ingents de material, hem de ressenyar la presència sovintejada de ceràmiques emporitanes amb decoració pintada que afecten unes quantes formes que només puntualment trobem a Girona. La relació causa-efecte entre l'abandonament d'un lloc i la fundació de l'altre sembla ben establerta.

5.2. La Casa del Racó

Aquest petit establiment rural que es localitzava a tocar el camí d'Hèracles, als peus de la muntanya i de l'*oppidum* de *Kerunta, va ser explorat del tot l'any 1991. Té el seu origen durant la tercera dècada del segle I aC a conseqüència de l'abandonament de l'*oppidum* i la fundació de Gerunda.⁹ El material recuperat no procedeix, només, de les unitats estratigràfiques fundacionals, sinó també d'altres de més modernes en què cal considerar-lo residual però on sovintreja. S'ha trobat campaniana B calena, amb les formes Lamboglia 2 (Burch *et al.*, 1995, fig. 4; 7), Lamb. 3 (Burch *et al.*, 1995, fig. 4; 12), Lamb. 5/7, Lamb. 8 (Burch *et al.*, 1995, fig. 4; 13), ceràmica grisa emporitana amb la forma 1 (Burch *et al.*, 1995, fig. 4; 2, 4 i 6) i C, i ceràmica d'engalba blanca. Afegim-hi àmfora ibèrica, àmfora itàlica Dressel 1 (Burch *et al.*, 1995, fig. 4; 9) i *dolium*.

5.3. Can Pau Birol o Bell-lloc del Pla

D'aquesta extraordinària vil·la suburbana en tenim, certament, molt poques dades i no cal ser optimistes de cara a millorar aquesta apreciació ateses les característiques del jaciment. Tanmateix, la presència significativa de material ceràmic baix-republicà entre les troballes efectuades al llarg dels anys i les similituds amb Sant Menna de Vilablareix i amb el Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) fan factible defensar, també, una fundació dins del segon terç del segle I aC.¹⁰

8 De tots aquests, el més important indubtablement és el puig de Can Cendra a Estanyol (Bescanó). En sabem tan poques coses que totes les suposicions s'han d'agafar amb tota la prudència del món. En darrera instància, Burch *et al.*, 2010b, núm. 123, 297-299.

9 Burch *et al.*, 2010d, núm. 167, 321, amb tota la bibliografia aplegada.

10 Burch *et al.*, 2010c núm. 146, 308 i també material inèdit.

5.4. Sant Pere de Montfullà (Bescanó)

Objecte d'unes quantes campanyes d'excavació, aquella notabilíssima vil·la disposada sobre els primers contraforts muntanyosos que cloïen per ponent el pla de Girona no semblaria haver tingut un origen republicà, sinó augustal o, fins i tot, d'època de Tiberi. Nogensmenys, el lloc havia estat freqüentat a partir de la segona meitat o darrer terç del segle II aC per població autòctona. No podem saber, per ara, si van jugar un cert paper en la fundació de l'establiment agrícola (Nolla *et al.*, 2003; Burch *et al.*, 2010b, núm. 124, 299).

5.5. Sant Menna de Vilablareix

Molt afectada per construccions posteriors i per l'activitat agrícola, l'excavació extensiva i intensiva del lloc ha permès fixar amb seguretat un origen baix-republicà immediatament posterior a la fundació del nucli urbà. En aquest cas les semblances amb Pla de l'Horta i, potser, amb Bell-lloc són absolutes (Burch *et al.*, 2010f, núm. 171, 330-331; Palahí, 2013, 221-262).

5.6. Pla de l'Horta (Sarrià de Ter)

Descoberta casualment l'any 1970, fou salvada i preservada de la destrucció, i des de fa uns anys és objecte d'excavacions arqueològiques programades i preparada per esdevenir un espai arqueològic visitable. Se situa en una esplèndida posició des de tots els punts de vista, a una distància d'uns 4 km del nucli urbà de la *ciuitas*. Una important potència estratigràfica i la manera d'actuar dels diversos propietaris de l'establiment han permès recuperar en bon estat la fase fundacional clarament tardorepublicana (70-50 aC) (Nolla i Palahí, 2018, 47-62) (fig. 4). Si donem un cop d'ull al material recuperat en estrats de la fase inicial del jaciment, cap a trenta, localitzats en àmbits diversos de l'edifici primerenc, constatem la presència de ceràmica campaniana A tardana (forma Lamboglia 36), B de Cales (formes 1, 2, 5 i 8), ceràmica grisa emporitana (formes A-II, A-III, C-IV, C-V, D...), ceràmica d'engalba blanca, càlats, gobelets de parets fines (forma Mayet II i III), ceràmica comuna de cuina itàlica i àmfora Dressel 1A i B (Nolla i Simon, 2019, 273-280). M'agradaria assenyalar una copa calena de la forma 2 amb una

Figura 4. Pla de l'Horta. A l'esquerra, planta general de l'àrea central excavada; a la dreta, en negre, planta de l'edifici fundacional

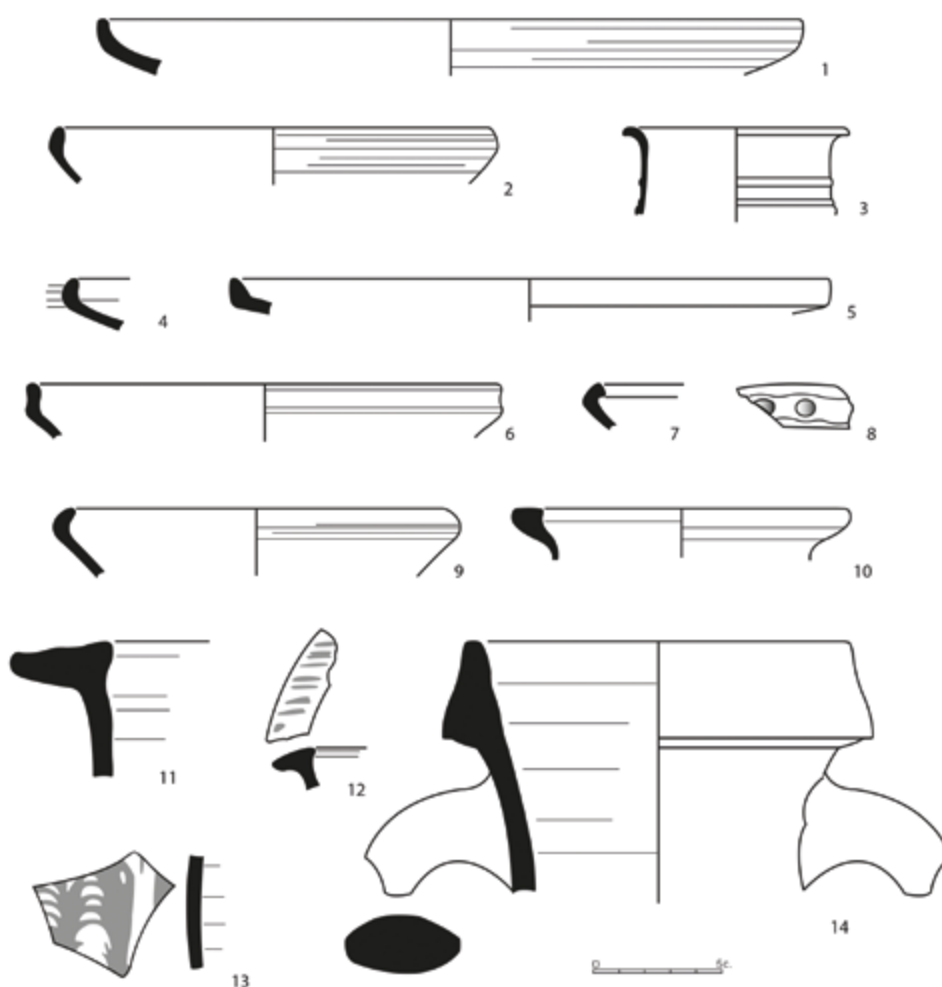

Figura 5. Pla de l'Horta. Material fundacional procedent de diverses unitats estratigràfiques. 1) Ceràmica campaniana B de Cales, forma Lamboglia 5. 2 a 9) ceràmica emporitana. 10) Ceràmica d'engalba blanca. 11 a 13) Càlat emporità. 14) Àmfora Dressel 1 itàlica

lletra gravada a la paret externa N, signe ibèric o lletra llatina, i un fragment d'una copa grisa emporitana amb decoració pintada exterior de color de vi, ben presents en contextos de primera meitat del segle I aC (Nolla, 1982, 142-143, fig. 8) (fig. 5).

6. Altres dades i conclusions

Ben fixada la cronologia fundacional de la ciutat dins de la tercera dècada del segle I aC, semblava raonable relacionar-la amb la guerra civil que enfrontà *optimates* i *populares*, el Senat i Sertori (un resum

recent amb bibliografia posada al dia a Barrandon, 2011, 213-219) i més concretament amb la figura de l'*imperator* Gn. Pompeu Magne, que, tal com veurem, fou present en dos moments importants en aquest territori. Aquesta hipòtesi ha merescut un ampli consens general d'historiadors i arqueòlegs i ha marcat el camí per situar, en aquells mateixos anys, altres intervencions de Roma en aquesta mateixa direcció (Baetulo, Iluro, Iesso...).

En relació amb la fundació de Gerunda, Pompeu i el seu estat major triaren un lloc perfecte per assolir els objectius que s'havien marcat. Cercaven el total control del camí d'Hèracles (Casas, 2007, 43-49), el cordó umbilical que unia la península Ibèrica amb la itàlica per mitjà de la Gàl·lia transalpina, la futura

narbonensis, una connexió estratègica d'ençà de la conquesta i l'ocupació de l'arc terrestre que emmarcava el golf de Lleó (123-121 aC) i la fundació de Narbo Martius (118 aC), colònia de ciutadans romans, la primera fora d'Itàlia. Per acabar-ho d'adobar, per fer-ho més necessari, el camí del mar, ràpid i còmode, quedava dificultat i, fins i tot, clos per l'aliança de Sertori amb els estols pirates que el feien perillós. La realitat geogràfica obligava la via, a ben curta distància dels passos pirinencs, a passar amb dificultats per llocs estrets que no es podien obviar: les muntanyes i el riu Ter, que obrí el camí, en fixaven el recorregut que anava a cercar el gual d'un riu que en determinades èpoques de l'any era una important barrera (fig. 2). Des d'aquesta perspectiva, Girona esdevenia la tria perfecta. El centre urbà es disposava no al costat del camí, sinó al damunt amb el benentès que no hi havia alternativa, que calia travessar-lo per anar en una direcció o altra. Des d'aquest punt de vista és interessant ressenyar que no va ser fins a la darrerria del segle XII que hom creà un vial nou pel costat de ponent, que estalviava la ciutat (1300 anys més tard). L'èxit de l'emplaçament se'ns fa present de manera continuada tot resseguint la seva història, sobretot la militar. A l'edat mitjana, recordem-ho, Girona fou anomenada la *Clau del Regne*. No hi havia, entorn del Congost, cap altre lloc que oferís tantes possibilitats, cosa que permet reconèixer, a Pompeu i al seu estat major, un profundíssim coneixement del territori i de les seves possibilitats.

Altres vegades hem intentat situar en el temps la decisió de Pompeu en relació amb la reorganització d'aquesta àrea geogràfica que, per força, cal fixar en el moment inicial de la seva arribada a la Citerior (76 aC) o en el moment final quan, després de finalitzades victoriosament les campanyes militars i esclafada la revolta, retornà a Roma tot fent bastir al coll de Panissars un trofeu exagerat que commemorava, en el seu profit, aquells èxits (Castellví, Nolla i Rodà, dir., 2008; Castellví, Nolla i Rodà, 2021, 39-59), el 72-71 aC. Tot i que no tenim cap dada ni directa ni indirecta a favor d'una possibilitat

o altra, per la lògica dels fets preferim abraçar la primera possibilitat, que semblaria lligar millor amb la dinàmica fets històrics (Nolla i Casas, 2009, 87-88). Si ho acceptem, l'*imperator* vencedor hauria vist prou avançat un procés d'una gran complexitat en retornar devers Roma.

I la tria d'aquell lloc era quelcom més que el control del camí i una situació privilegiada. Hi havia aigua a l'abast, bona terra de conreu, bosc immediat i una proximitat al mar afavorida, en part, pel curs del Ter. Totes aquestes circumstàncies ajuden a explicar l'èxit de la fundació. El nucli urbà de Gerunda, mínuscul, no va fer altra cosa, en el pas del temps, que guanyar importància. Al baix imperi, i molt possiblement des d'abans, era la ciutat més important del nord-est del *conuentus tarraconensis*.

Les recerques arqueològiques i els treballs d'història urbana des de 1990¹¹ van permetre, ja fa uns quants anys, reconstruir la trama urbana teòrica del moment de la fundació que els treballs més recents van confirmar amb l'aportació de noves dades (Burch *et al.*, 2000, 14-19). En aquesta ocasió, el punt de partida no va ser el *decumanus maximus*, orientat devers sol ixent, sinó el segment del camí d'Hèracles preexistent, que havia de quedar definit pels murs defensius del nou *oppidum*. A partir d'aquí només calia traçar els *cardines minores*, paral·lels, i els *decumani*, perpendiculars.¹² Condicionat fortament per la complicada orografia d'aquella zona, la planta que s'adaptava amb eficiència als desnivells i fondalades naturals en benefici de més seguretat defensiva dibuixa un fals triangle isòsceles amb el vèrtex a llevant i la base a ponent, i amb l'altura d'est a oest. Les *insulae*, rectangulars, disposaven el costat llarg seguint aquella mateixa direcció. Semblantment, l'espai foral reservat en aquell disseny inicial ocupava una posició poc canònica, absolutament desplaçat cap a tramuntana, al costat mateix de Sobreportes,¹³ la porta urbana septentrional. Ocupà una zona molt àmplia (entorn d'una vintena d'*insulae*,

11 Sobre aquesta recerca, un resum a Canal *et al.*, 2003, 69-76.

12 La ciutat no va tenir un carrer est-oest més important que els altres. No degué existir un *decumanus maximus*.

13 Sobre aquesta porta, Nolla, 2010, 247-248.

aproximadament) i oferia de manera natural dues terrasses fortament separades per un fort desnivell (d'uns 10 m, que a època medieval s'anomenava «el Marge Gros»), que, tanmateix, oferia la possibilitat d'una resolució arquitectònica a dues alçàries, d'un gran impacte estètic i molt d'acord amb certa arquitectura monumental romana. Era una disposició *per scamma* (fig. 2).

Figura 6. Vista aèria de l'oppidum de *Kerunta des del nord-oest

Les darreres excavacions programades de llarg abast a l'oppidum ibèric de la muntanya de Sant Julià de Ramis¹⁴ ultra els treballs efectuats a Girona (*supra*) permeten assegurar que la fundació, des d'un punt de vista demogràfic, no fou altra cosa que el trasllat de *Kerunta vers una situació millor des de diversos

paràmetres, amb la voluntat primera i principal de controlar del tot el camí més important per unir la península Ibèrica amb Europa (Palahí, Nolla i Vivó, curs., 2007; Nolla, 2007b, 187-197; Burch *et al.*, 2010a, 7-188). És més que probable que en aquest procés de moviment de poblacions l'oppidum del puig de Can Cendra (Estanyol, Bescanó), tan poc conegut, hi participés, també, plenament. Aquesta intervenció modificà profundament i substancialment l'organització d'aquest territori, que deixava endarrere el model indígena, obsolet, que era substituït pel nou model romà. Gairebé simultàniament a la fundació de Girona, en el *territorium* i, sobretot, en el *suburbium* van aparèixer les primeres *uillae* (*supra*) (fig. 1, fig. 2 i fig. 6).

La nova *ciuitas* hauria mantingut la categoria jurídica de *Kerunta, versemblantment ciutat estipendiària, potser amb modificacions que l'afavorien. Nogensmenys, la intervenció de Pompeu va servir per accelerar una intensa romanització dels indigets ja força avançada, si hem de fer cas del registre arqueològic de les excavacions de la muntanya de Sant Julià. Un parell de generacions més tard, August, en la seva darrera estada a Hispània, concedia als *gerundenses* el *ius Latii* molt poc després que Emporiae fos elevada a la categoria de municipi de dret romà.

Bibliografia

Barrandon, 2011:

N. Barrandon, *De la pacification à l'intégration des hispaniques (133-27 aC)*, Bordeus (Scripta Antiqua 35).

Burch *et al.*, 1995:

J. Burch, C. Carrascal, J. Merino i N. Navarro, La Casa del Racó: un establiment rural d'època romana a Sant Julià de Ramis, *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis. Anys 1991-1993* a cura de B. Agustí, J. Burch i J. Merino, Girona (Sèrie Monogràfica 16), 95-107.

14 Consulteu, sobretot, Burch *et al.*, 2001; Burch i Sagrera, 2009; Burch, 2011.

Burch *et al.*, 2010a:

J. Burch, J. Casas, A. Costa, J. M. Nolla, L. Palahí, A. Rojas, J. Sagrera, J. Vivo, D. Vivó, J. Simon, La síntesi, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia* a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo, Girona, 7-188.

Burch *et al.*, 2010b:

J. Burch, J. Casas, A. Costa, J. M. Nolla, L. Palahí, A. Rojas, J. Sagrera, J. Vivo, D. Vivó, J. Simon, Núm. 123.- Puig de can Cendra, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia* a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo, Girona, 297-299.

Burch *et al.*, 2010c:

J. Burch, J. Casas, A. Costa, J. M. Nolla, L. Palahí, A. Rojas, J. Sagrera, J. Vivo, D. Vivó, J. Simon, Núm. 146.- Can Pau Birol o Bell-lloc del Pla, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia* a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo Girona, 308.

Burch *et al.*, 2010d:

J. Burch, J. Casas, A. Costa, J. M. Nolla, L. Palahí, A. Rojas, J. Sagrera, J. Vivo, D. Vivó, J. Simon, Núm. 167.- Casa del Racó, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia* a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo, Girona, 321.

Burch *et al.*, 2010e:

J. Burch, J. Casas, A. Costa, J. M. Nolla, L. Palahí, A. Rojas, J. Sagrera, J. Vivo, D. Vivó, J. Simon, Núm. 168.- *Kerunta, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia* a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo Girona, 321-327.

Burch *et al.*, 2010f:

J. Burch, J. Casas, A. Costa, J. M. Nolla, L. Palahí, A. Rojas, J. Sagrera, J. Vivo, D. Vivó, J. Simon, Núm. 171.- Església de Sant Mena, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia* a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo, Girona, 330-331.

Burch *et al.*, 2000:

J. Burch, J. M. Nolla, L., J. Sagrera, M. Sureda i D. Vivó, La fundació de Gerunda. Dades noves sobre

un procés complex de reorganització del territori, *Empúries*, 52, Barcelona, 11-28.

Burch *et al.*, 2001:

J. Burch, J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda, D. Vivó, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona-Sant Julià de Ramis.

Burch, Nolla i Sagrera, 2011:

J. Burch, J. M. Nolla i J. Sagrera, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 4. Les defenses de l'oppidum de *Kerunta*, Girona-Sant Julià de Ramis.

Burch i Sagrera, 2009:

J. Burch i J. Sagrera, *Excavacions arqueològiques a Sant Julià de Ramis. 3. Els sitjars*, Girona-Sant Julià de Ramis.

Canal *et al.*, 2003:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, Història urbana de la ciutat. Vint anys de canvis significatius, *Girona, 20 anys del Pla Especial del Barri Vell. 1983-2003*, Girona, 69-76.

Casas, 2007:

J. Casas, La Via Heraclea i la xarxa de comunicacions en el territori de la Girona preromana, *De *Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat* a cura de L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, Girona (Col·lecció Història de Girona 41), 43-49.

Castellví, Nolla i Rodà, dir., 2008:

G. Castellví, J. M. Nolla i I. Rodà, directors, *Les trophées de Pompée dans les Pyrénées (71 avant J.-C.). Col de Panissars, Le Phertus, Pyrénées - Orientales (France). La Jonquera, Haut Ampurdan (Espagne)*, París (58e supplément à *Gallia*).

Castellví, Nolla i Rodà, 2021:

G. Castellví, J. M. Nolla i I. Rodà, amb la participació de R. Mar, J.-L. Paillet, A. Álvarez, J.-Cl. Bessac, JJ. Kotarba i M. Tesson, Le Trophée de Pompée in *Summo Pyrenaeo* (Col de Panissars, Le Perthus, France – La Jonquera, Espagne), *Actes de Colloque International Trophées et monuments de victoire romains. 21-23 octobre 2015, Université de Perpignan a*

cura de G. Castellví, Fl. Matei-Popescu i M. Galinier, Bucarest-Perpinyà, 39-59.

Costa *et al.*, curs., 2019:

A. Costa, L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, curadors, *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com espai residencial i productiu*, Girona (Sèrie Monogràfica 29).

Nolla, 1977:

J. M. Nolla, *La ciudad romana de Gerunda*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

Nolla, 1978:

J. M. Nolla, *La ciudad romana de Gerunda*, Bellaterra.

Nolla, 1979-1980:

J. M. Nolla, Noves aportacions a l'estudi dels orígens de Gerunda, *Homenatge a Lluís Batlle i Prats. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXV/1, Girona, 107-118.

Nolla, 1982:

J. M. Nolla, Les decoracions de les ceràmiques emporitanes, *Cypsela*, IV, Girona, 133-155.

Nolla, 1987:

J. M. Nolla, *Girona romana. De la fundació a la fi del món antic*, Girona (Col·lecció Quaderns d'Història de Girona).

Nolla, 1988:

J. M. Nolla, Gerunda: dels orígens a la fi del món antic, *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 7, Barcelona, 69-108 i IV làmines.

Nolla, 1999:

J. M. Nolla, El material ceràmic dels nivells fundacionals de Gerunda. Els estrats inferiors de Casa Pastors, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 9, Lleida, 181-214.

Nolla, 2007a:

J. M. Nolla, Girona i Geriò, *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat* a cura de L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, Girona (Col·lecció Història de Girona 41), 25-27.

Nolla, 2007b:

J. M. Nolla, *Kerunta: l'oppidum de Sant Julià de Ramis, *De *Kerunta a Gerunda. Els orígens de la*

ciutat a cura de L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, Girona (Col·lecció Història de Girona 41), 187-197.

Nolla, 2010:

J. M., Nolla, Les muralles de la Força Vella. Dades arqueològiques i documentals, *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès* a cura de N. Figueras i P. Vila, Barcelona, 246-254.

Nolla *et al.*, 1989:

J. M. Nolla, X. Alberch, J. Merino i D. Vivó, El sector oriental de les muralles de Gerunda. Noves aportacions al seu coneixement (Campanya d'excavació de 1987 a la Torre Gironella), *Cypsela*, VII, Girona, 111-130.

Nolla i Casas, 1984:

NOLLA, J. M. Nolla i J. Casas, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al Nord-est de Catalunya*, Girona.

Nolla i Casas, 2009:

J. M. Nolla i J. Casas, 2009, *Arqueologia urbana a Girona. L'excavació Cuina de Casa Pastors*, Girona (Estudis Arqueològics 8).

Nolla i Nieto, 1979:

J. M. Nolla i F. J. Nieto, Acerca de la cronologia de la muralla romana tardia de Gerunda: la *Terra Sigillata* Clara de Casa Pastors, *Faventia* 1/2, Bellaterra, 263-283.

Nolla i Palahí, 2011:

J. M. Nolla i L. Palahí, 2011, *Els orígens de la basílica de Sant Feliu de Girona. Dades documentals i arqueològiques. Estat de la qüestió*, Girona (Estudis Arqueològics 9), Girona.

Nolla i Palahí, 2018:

J. M. Nolla i L. Palahí, Tres vil·les republicanes a l'extrem nord-oriental de la Citerior, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 28, Lleida, 47-62

Nolla *et al.*, 2008:

J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sgrera, M. Sureda, E. Canal, G. Garcia, M. J. Lloveras i J. Canal, *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució històrico-urbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*,

Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 8).

Nolla, Palahí i Vivo, curs., 2010:

J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo, curadors, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona.

Nolla *et al.*, 2003:

J. M. Nolla, C. Patiño, J. Sagrera i D. Vivó, *La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfullà (Bescanó, el Gironès)*, Girona (Estudis Arqueològics 5).

Nolla i Sagrera, 1991:

J. M. Nolla i J. Sagrera, Noves exploracions arqueològiques a la Caserna d'Alemanys (Girona). Campanya d'excavacions de 1988, *Cypsela*, IX, Girona, 177-195.

Nolla i Simon, 2019:

J. M. Nolla i J. Simon, 15. El material ceràmic, *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com espai residencial i productiu* a cura d'A. Costa, L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, Girona (Sèrie Monogràfica 29), 273-364.

Nolla i Sureda, 2012:

J. M. Nolla i M. Sureda, La recuperació de la Girona romana. Assaig d'historiografia, *Parva Gerunda* a cura de D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla, Girona (Col·lecció Història de Girona 48), 13-23.

Palahí, 2013:

L. Palahí, La vil·la de Sant Menna de Vilablareix i el suburbium de Gerunda, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LIV, Girona, 221-262.

Palahí, Nolla i Vivó, curs., 2007:

L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, *De *Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat*, Girona (Col·lecció Història de Girona 41).

Tarradell, 1978:

M. Tarradell, *Les ciutats romanes dels Països Catalans*, Barcelona (Discurs llegit el dia 18 de maig de 1978 en l'acte de recepció pública de Miquel Tarradell i Mateu a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona).

Aquae Calidae (Caldes de Malavella, la Selva): els orígens del nucli termal i la fundació de l'*urbs*

Joan Llinàs i Pol¹

Resum

Les excavacions arqueològiques dutes a terme a Caldes de Malavella al llarg dels darrers vint anys (2002-2022), centrades sobretot en el conjunt termal de Sant Grau i el jaciment de la carretera de Llagostera, han proporcionat un bon aplec de dades sobre els orígens d'aquesta *urbs* termal, que al segle I dC assoliria la categoria de municipi de dret llatí. Si a Sant Grau es va evidenciar que el balneari es podia remuntar a principis del segle I aC, però que les fonts termals ja eren freqüentades al segle anterior, a la carretera de Llagostera es va documentar per primera vegada un petit sector de la trama urbana de la ciutat regular, aplicada a la primera meitat del segle I aC sobre una inicial ocupació de l'indret, unes dècades anterior.

Paraules clau

romà, *urbs*, Aquae Calidae, termes

Abstract

The archaeological excavations carried out in Caldes de Malavella over the last twenty years (2002-2022), focusing mainly on the thermal complex of Sant Grau and the site on the Llagostera road, have provided a good set of data on the origins of this thermal city, which acquired the status of a Latin law municipality in the 1st century AD. If in Sant Grau it was found that the thermal baths could be traced back to the beginning of the 1st century BC, but that the thermal springs were already frequented in the previous century, in the Llagostera road, a small sector of the urban area of the regular city was documented for the first time, which applied to the first half of the 1st century BC concerning an initial occupation of the place, some decades earlier.

Keywords

Roman, urbe, Aquae Calidae, thermal baths.

1 Atri Cultura i Patrimoni, SLU.

1. Introducció

L'*urbs* romana d'Aquae Calidae es troba sota l'emplaçament de l'actual nucli urbà de Caldes de Malavella, que n'és el continuador directe. Plini el Vell l'esmenta com una ciutat estipendiària, i és versemblant que assolís la categoria municipal arran de la concessió del *ius latii* de Vespasià. És en aquest sentit que cal prendre en consideració les dues inscripcions commemoratives del segle II dC dedicades a sengles magistrats municipals que procedeixen d'aquesta població selvatana.

El vestigi més significatiu de la Caldes romana ha estat i és el conjunt termal del turó de Sant Grau, construït al segle I dC sobre les restes d'un balneari anterior i que va tenir continuïtat en els períodes medieval i modern. Es tracta d'un dels monuments romans més remarcables de les comarques gironines.

Després d'un dilatat període de recuperació que es va iniciar l'any 1897 amb les primeres excavacions, la investigació arqueològica d'aquest monument va continuar entre 1990 i 1993 (Merino, Nolla i Santos, 1994) i després entre 2002 i 2011 (Llinàs, 2002; Llinàs, Merino i Montalbán, 2004; Llinàs, Frigola i Vivar, 2008; Llinàs i Frigola, 2011). Actualment està restaurat, museïtzat i obert al públic.

A banda, en diversos punts del nucli s'han anat documentant diferents petites àrees arqueològiques (fig. 1), entre les quals destaquen el testimoni d'un segon balneari romà —sembla que actualment desaparegut— al puig de les Ànimes, la necròpolis paleocristiana del carrer de Sant Esteve (Merino i Agustí, 1990), restes d'un edifici alt-imperial al castell de Caldes (Llinàs, 2016) i, sobretot, l'àrea arqueològica de la carretera de Llagostera (Llinàs, 2018; Llinàs, 2020a; Llinàs, 2020b; Llinàs, 2022).

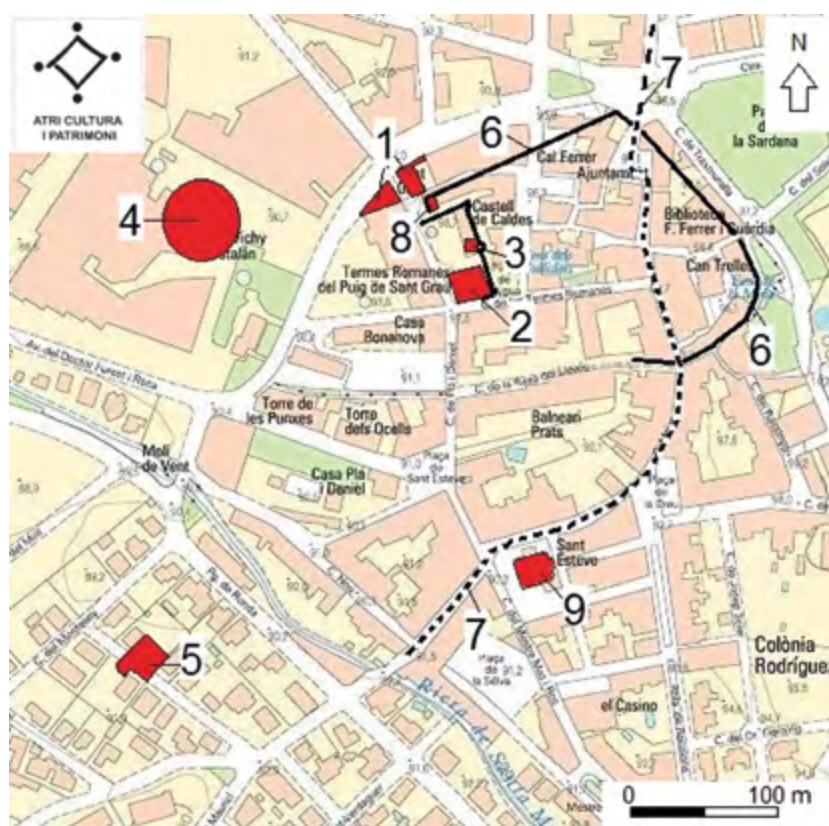

Figura 1. Plànol del nucli urbà de Caldes de Malavella, amb identificació de les àrees arqueològiques. 1) Carretera de Llagostera. 2) Termes del turó de Sant Grau. 3) Restes romanes del castell de Caldes. 4) Termes del puig de les Ànimes. 5) Necròpolis del carrer de Sant Esteve. 6) Muralla medieval. 7) Camí ral / carrer Major. 8) Ermita de Sant Grau. 9) Església parroquial de Sant Esteve de Caldes

La recerca de l'*urbs*, però, va trigar a donar els seus fruits. Als anys noranta es van efectuar prospeccions i alguns seguiments d'obres que van comportar la troballa de ceràmica i materials arqueològics d'època romana, però mai restes d'edificacions o construccions associades (Merino, 1996). L'*urbs* es feia tan fugissera que fins i tot s'arribà a pensar que potser no havia estat res més que un centre balneari al qual se li hauria atorgat la capitalitat d'un *municipium*, però que no hauria tingut prou força per generar al seu entorn un nucli urbà consolidat (Merino, Nolla i Santos, 1994, 136; Palahí i Vivó, 2010, 57). En qualsevol cas, el que sí que es coneixia, tot i que fora de context, era un important conjunt de material arqueològic d'època romana republicana que provava que l'indret era freqüentat ja des dels primers temps de la romanització.

2. Les termes del turó de Sant Grau i els orígens d'*Aquae Calidae*

En el període 2002-2011 es va dur a terme la darrera fase de les excavacions al conjunt termal del turó de Sant Grau, un edifici que fou aixecat a mitjan segle I dC (fig. 2). Aquests treballs van permetre certificar la llarga trajectòria històrica de l'establiment, des dels vestigis d'un balneari precedent que es podia remuntar a finals del segle II aC fins a la seva continuïtat ininterrompuda cap als períodes medieval i modern (Llinàs, 2004; Llinàs, Merino i Montalbán, 2004; Llinàs, Frigola i Vivar, 2008; Llinàs i Frigola, 2011; Llinàs i Nolla, 2011).

Ens interessava en aquest article les evidències de les instal·lacions termals precedents a l'edifici del segle I dC. Identificades sobretot en les campanyes de 2002 i 2006-2007, consistien en diversos anivellaments relacionats amb restes d'estructures malmeses per l'edifici alt-imperial, com una estructura de recollida d'aigües al costat NW, un enllosat sota un dels pilars de l'ambulacre, un petit arc amb dovelles de pedra sota els paviments de l'ala est i, especialment, una piscineta amb la base de *tegulae* invertides que es va documentar a tocar, però

fora, del conjunt termal del segle I dC, a tocar d'una de les torres del castell medieval que el delimita per l'est (fig. 3). L'estratigrafia relacionada amb aquestes estructures era datable, en tots els casos, entre finals del segle II aC i mitjans del segle I aC, amb uns contextos ceràmics característics i repetitius: campaniana A i B; grisa de la costa catalana; *kalathoi* pintats; parets fines de les formes Mayet I, II i III; ceràmica d'engalba blanca, o àmfores itàliques Dressel 1A i 1B, a més de ceràmiques comunes i de cuina, moltes d'elles de tradició ibèrica.

Figura 2. Conjunt termal del turó de Sant Grau

Figura 3. Piscina del segle I aC localitzada prop del turó de Sant Grau

És interessant constatar, tanmateix, com els sondejos practicats sota l'ala est de les termes alt-imperials van proporcionar uns farcits lleugerament més antics, que no vam poder relacionar amb cap estructura, on el vernís negre recuperat era exclusivament campaniana A i les àmfores itàliques eren del tipus 1A. La presència de ceràmica d'engalba blanca va fer que no es pogués pujar massa la cronologia d'aquests estrats, però era segur que calia ubicar-los en plena segona meitat del segle II aC.

Aquestes troballes van posar de manifest, doncs, que el turó de Sant Grau ja era freqüentat a la segona meitat del segle II aC i que les primeres instal·lacions termals que s'hi van bastir foren construïdes, a tot estirar, entre finals del segle II aC i el primer terç del segle I aC. Totes aquestes dades van permetre afirmar que en aquest moment l'activitat humana a Aquae Calidae estava ja plenament consolidada, però el que no fou possible va ser documentar cap evidència d'una estructura urbana a l'entorn d'aquest centre balneari republicà.

3. Les restes arqueològiques de la carretera de Llagostera i la fundació de l'urbs

Va caldre esperar fins a l'any 2017, quan el control arqueològic de les obres d'urbanització de la carretera de Llagostera va comportar, per fi, la descoberta de restes pertanyents a l'urbs romana d'Aquae Calidae. Les estructures documentades s'ubicaven en dos solars situats a la part baixa del vessant nord del turó de Sant Grau, a menys de 50 m de distància al nord-oest del conjunt termal. Aquestes restes han estat excavades completament en dues fases (2017-2018 i 2021-2022) sota la direcció de Joan Llinàs i Pol, d'Atri Cultura i Patrimoni SLU, empresa adjudicatària dels treballs, que havien estat prèviament licitats per l'Ajuntament de Caldes de Malavella.

Els dos solars estan separats pel pas del carrer de Pla i Deniel (zona 1 a l'est i zona 2 a l'oest), i afrontats al costat nord a la carretera de Llagostera (fig. 4). En tots dos s'hi van documentar sengles trams d'un mateix carrer romà,

Figura 4. Planta general del jaciment de la carretera de Llagostera

que discorria en direcció est-oest i que estava delimitat al sud per dos edificis (un a cada zona). La cronologia general de l'àrea excavada cobria des de finals del segle II aC fins al segle II dC avançat, amb freqüentacions fins al segle IV (Llinàs, 2018; Llinàs, 2020a; Llinàs, 2020b; Llinàs, 2022). Cal dir que l'estudi de materials de les campanyes de 2021 i 2022 resta a hores d'ara (juliol de 2022) per realitzar, per la qual cosa és molt probable que, en un futur proper, es puguin precisar i potser corregir algunes de les datacions que presentem.

3.1. L'edifici fundacional

Les restes més antigues corresponen a la fase 1 de l'edifici de la zona 2 (fig. 5). Es tracta d'una construcció bastida entorn a l'any 100 aC o una mica abans, feta amb blocs calcaris força grans, poc treballats i lligats amb fang, encara que la base de la seva cantonada nord-est està conformada per carreus de sorrenca. Els contextos arqueològics associats eren molt semblants als de datació més reculada identificats al conjunt termal de Sant Grau, esmentats a l'apartat anterior.

Aquest edifici s'estenia per tota la zona 2 i continuava pel sud i per l'oest fora de l'àrea excavada. Els murs est i nord delimitaven un espai de 13,5 m de llarg (E-W) per 6,5 m d'ample (N-S), en el qual hi havia tres àmbits: nord, sud-est i sud-oest. Els nivells de circulació, terrassats a diferent cota i adaptats al desnivell del turó, eren de terra trepitjada, i hi destaca a l'extrem est una canalització de desguàs (UE 300) en baixada de sud a nord, feta de pedres lligades amb fang.

Aquest edifici va patir reformes parcials a principis del segle I aC, que van consistir en una pujada del nivell de circulació dels àmbits nord i sud-oest (UE 323/332), que a l'àmbit nord va obliterated un envà transversal (UE 336), tot unificant l'estança. A banda, sobre l'anivellament UE 323, a l'oest, es disposà la base d'una canalització feta d'imbrices que discorria en direcció sud-nord (UE 321).

3.2. El nou edifici de la zona 2

A la primera meitat del segle I aC, entorn dels anys 70-60 aC, bona part d'aquest edifici va ser enderrocada, llevat de la façana est (UE 203), que va continuar en

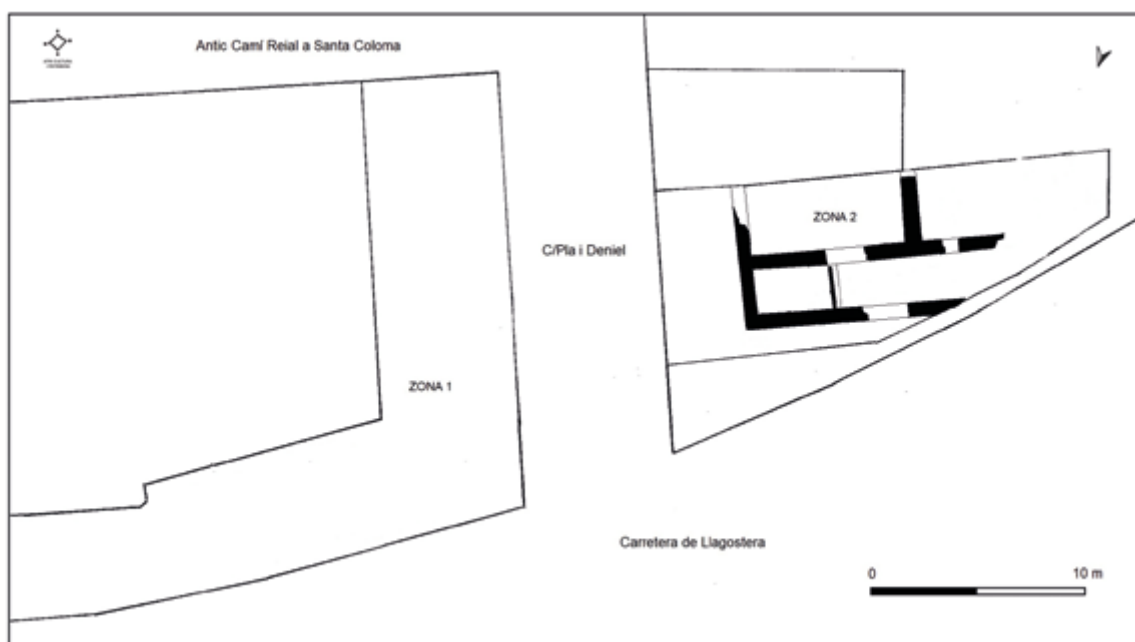

Figura 5. Carretera de Llagostera. Fase 1 (c. 100 aC)

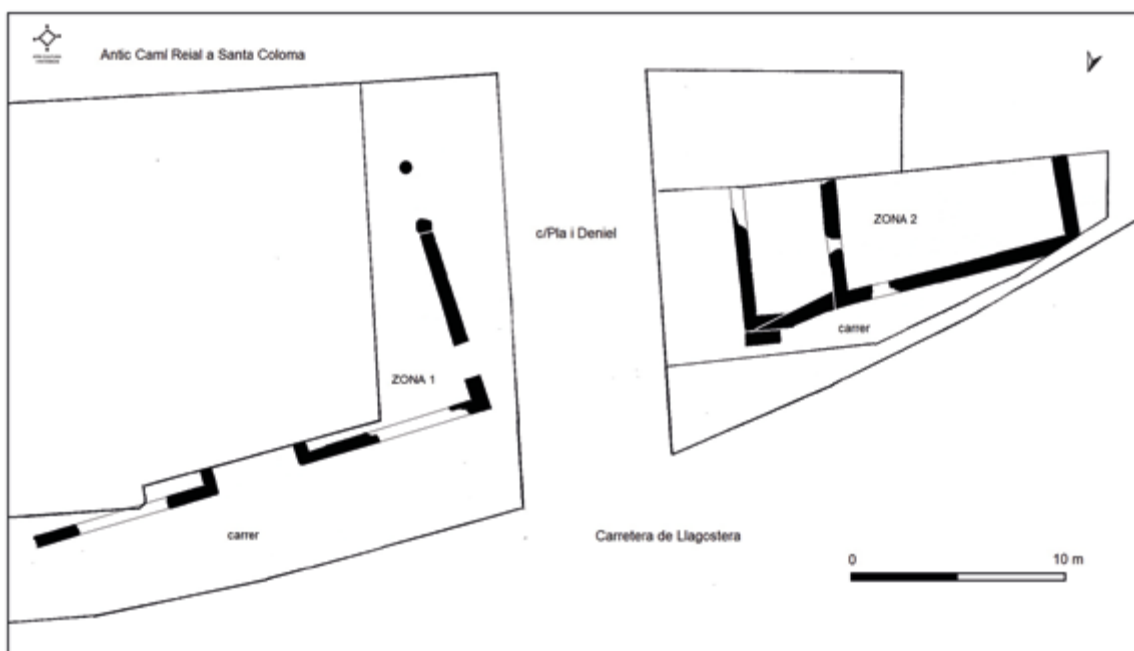

Figura 6. Carretera de Llagostera. Fase 2 (c. 50 aC)

ús, i es va bastir una nova construcció damunt d'un anivellament general. Les noves estructures es van fer amb pedres de composició basàltica lligades amb fang.

La dada més interessant és que el nou mur de façana nord (UE 207) tenia una orientació en direcció NE-SW, lleugerament diferent de l'anterior (UE 204), alhora que la part exterior, al nord (sector 22), esdevenia zona de carrer. Aquesta reorientació de la façana implica l'aplicació en aquest punt d'una planificació urbana que va obligar a alinear el nou edifici amb el traçat del carrer (fig. 6, 7 i 8).

Figura 7. Zona 2, excavació de 2018, des de l'est. Superposició de les restes de l'edifici del segle i aC, sobre la façana anterior, de diferent orientació

Figura 8. Vista general de les estructures de la zona 2, des de l'est (any 2022)

Dos murs (UE 206 i 211) perpendiculars a la nova façana nord delimitaven dos àmbits principals. A l'oest hi havia una gran estança central, de 10,5 m d'amplada, que ocupava els sectors 24, 25 i la meitat est del 26. Els nivells de circulació, de terra trepitjada, es disposaven sobre uns anivellaments (UE 309 i 311) afectats per alguns retalls, entre els quals hi havia un forn de fosa de metalls (UE 302).

A llevant s'habilità l'altra gran estança (sector 23), de 3,40 m d'amplada, que utilitzava el mateix mur UE 203

de límit est, mentre que els murs nord (UE 202) i oest (UE 206) eren de nova construcció. El nivell de circulació, de terra trepitjada, s'habilità sobre un anivellament (UE 221, 330 i 296) que obliterava l'anterior canalització UE 300 i el mur UE 299, pertanyents a la fase 1.

Hi havia un tercer àmbit a ponent (sectors 26 i 27), mal conegut, que les excavacions no van permetre documentar amb precisió.

3.3. L'edifici de la zona 1

A l'est del carrer de Pla i Deniel, la zona 1, en forma de L, estava subdividida en dues àrees. Al nord es va localitzar un bon tram del mateix carrer documentat a la zona 2 (sectors 1 i 2) i, al sud, tres estances d'un edifici que afrontava a aquest carrer (sectors 3, 4 i 5), que quasi no van poder ser excavades, ja que continuaven en direcció a la finca veïna, no afectada per les obres (fig. 10 i 11). A la segona àrea de la zona 1, al costat oest (sectors 6 a 10), hi havia un seguit d'estructures fetes de pedres unides amb fang, que pertanyien al mateix edifici: el mateix mur de façana nord (UE 23) era el que delimitava també els sectors 3 a 5. Aquest mur feia cantonada amb un altre (UE 24), que travessava quasi tota l'àrea i que, al llarg de 8 m, marcava el flanc occidental de l'edifici. En aquest mur s'hi obria una porta prop de la cantonada nord. Al sud, l'aparició, ben alineada, d'una base de pilar (UE 109) fa pensar que en aquest flanc podria haver-hi hagut alguna mena de porticat. Finalment, l'espai a l'oest del mur UE 24 (sectors 9 i 10) en aquesta fase va romandre sense ocupar (fig. 6 i 9).

Els diversos anivellaments que adequaven els sòls de l'edifici (UE 120, 141, 142 i 143) en van permetre una datació a les dècades centrals del segle I aC. Tot i això, cal dir que molt aviat, a la segona meitat del segle I aC, es va construir un envà (UE 28) que va subdividir l'espai en dos àmbits (sectors 6 i 7). Aquesta estructura, de pedres i morter de calç, delimitava pel sud un petit dipòsit o cubeta de 210 per 85 cm al racó sud-oest del sector 6, bastit sobre un anivellament (UE 115, 137 i 140) i que va comportar el cegament de la porta.

Figura 9. Vista general de les estructures del costat oest de la zona 1, des del sud

Figura 10. El tram del carrer romà de la zona 1, des de l'oest, amb els estrats de la segona meitat del segle I aC. A la dreta, la façana nord de l'edifici que hi limita

Figura 11. Tram del carrer romà de la zona 1 en el primer moment (primera meitat del segle I aC), des del sud. S'aprecien les roderes de carro sobre el subsol natural

3.4. El carrer

Les respectives façanes septentrionals dels edificis descrits als apartats 3.2 i 3.3 es troben perfectament alineades, tot dibuixant el costat sud d'un carrer que travessava tota l'àrea arqueològica d'est a oest, al llarg d'almenys 60 m. En aquest carrer, del qual desconeixem l'amplada a causa dels condicionants de l'espai excavat, s'hi documentaren diversos paviments i anivellaments superposats, així com diversos arranjaments del ferm, que ens revelen el seu ús continuat al llarg de tres segles:

a) Sobre el subsol natural hi havia uns estrats datables entorn a l'any 100 aC (UE 75, 76 i 83), afectats per alguns retalls, entre els quals hi havia unes marques longitudinals que podrien indicar-nos roderes de carro (UE 85, fig. 11).

b) Anteriorment a la construcció de l'edifici de la zona 1, l'espai ja funcionava com a carrer, tal com documenten diversos anivellaments (UE 63, 65 i 74) i algunes estructures, com ara un canal (UE 69) i restes d'una pavimentació (UE 73). Cal datar aquestes restes a la primera meitat del segle I aC i, per tant, serien contemporànies al nou edifici de la zona 2.

c) A inicis de la segona meitat del segle I aC hi ha uns nous anivellaments (UE 42, 50 i 71), en els quals es fonamenta la façana de l'edifici de la zona 1 (fig. 10).

d) A continuació documentem diversos nivells de circulació fragmentaris i llurs preparacions (UE 36, 37, 38, 39, 40, 46, 49, 53, 61 i 72), amb cronologies diverses entre el canvi d'era i mitjans del segle I dC.

e) Finalment, els anivellaments més recents (UE 6, 13, 43, 44 i 51) es daten entre mitjan segle I dC i principis del segle II dC.

3.5. Evolució posterior de l'àrea arqueològica de la carretera de Llagostera

Tant els dos edificis com el carrer van continuar funcionant fins a finals del segle II dC. Les excavacions van permetre documentar diverses reformes en els edificis, entre les quals cal destacar, a la zona 2, diverses

compartimentacions de l'estança dels sectors 24, 25 i 26 al canvi d'era i al segle I dC, mentre que a l'edifici de la zona 1 destaca l'ampliació cap a l'oest (sectors 9 i 10), esdevinguda entre els anys 60 i 75 dC. A partir del segle II dC avançat es detecta un abandó del lloc, que serà objecte de freqüentacions fins al segle IV, moment a partir del qual cessa el registre arqueològic.

4. Conclusions

En l'estat actual dels coneixements sobre l'origen de l'*urbs* d'Aquae Calidae podem desgranar diverses conclusions:

a) Aquae Calidae neix a l'entorn de les fonts termals que brollen, sobretot, en dos punts elevats del nucli, el turó de Sant Grau i el puig de les Ànimes, separats entre si per una distància d'uns 150 m en línia recta, en un espai on hi ha una petita fondalada. En aquests turonets hi foren aixecats sengles balnearis que, segons evidenciem en el cas del turó de Sant Grau (l'únic arqueològicament conegut), ja era freqüentat a finals del segle II aC i presentava una clara estructura arquitectònica entorn el primer terç del segle següent.

b) Entorn als anys 80-70 aC s'aplica a l'indret un planejament urbanístic regular que evidenciem a l'àrea arqueològica de la carretera de Llagostera. El traçat d'un dels carrers d'aquest nucli urbà obliga a reorientar la façana d'un dels edificis preexistents que hi afrontaven.

c) Almenys fins a finals del segle II dC, aquesta *urbs* s'estenia com a mínim entre els dos turons on es dreçaven, prominents, sengles balnearis (Sant Grau i puig de les Ànimes), i ocupaven la petita fondalada que els separa.

d) A partir del Baix Imperi una part d'aquesta *urbs* s'abandonà i va quedar concentrada al turó de Sant Grau i a l'espai situat a l'est d'aquesta petita elevació. És aquí on s'ubicà la Caldes medieval, que incloïa

el conjunt termal romà —que continuà funcionant sense interrupció—, un recinte emmurallat documentat parcialment, un carrer Major per on passava el camí ral de Girona —virtual hereu de la via Augusta— i una ermita de Sant Grau que tot indica que fou el primitiu temple cristià de Caldes de Malavella abans que al segle XI es bastís, extramurs, l'església romànica que és actualment temple parroquial de la vila.

Bibliografia

Llinàs, 2016:

J. Llinàs, Seqüència arqueològica del recinte del castell de Caldes (Caldes de Malavella, la Selva), *XIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 333-336.

Llinàs, 2018:

J. Llinàs, Les troballes de la Carretera de Llagostera (Caldes de Malavella, la Selva). Noves dades sobre l'urbs romana d'Aquae Calidae, *XIV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 223-229.

Llinàs, 2020a:

J. Llinàs, Desenterrant la història: les primeres cases de l'urbs romana d'Aquae Calidae, *Quaderns de la Selva*, 32, Santa Coloma de Farners, 7-31.

Llinàs, 2020b:

J. Llinàs, *Urbs* d'Aquae Calidae (Caldes de Malavella, la Selva). Intervenció d'agost de 2018 a la Carretera de Llagostera, *XV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 197-201.

Llinàs, 2022:

J. Llinàs, Les excavacions de 2021-2022 a la Carretera de Llagostera (Aquae Calidae-Caldes de Malavella, la Selva), *XVI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 150-153.

Llinàs, Merino i Montalbán, 2004:

J. Llinàs, J. Merino i C. Montalbán, Les termes romanes de Sant Grau (Caldes de Malavella). Novetats arran de les excavacions de 2002, *Quaderns de la Selva*, 16, Santa Coloma de Farners, 69-89.

Llinàs i Nolla, 2011:

J. Llinàs i J. M. Nolla, Aigua sagrada: el balneari del Puig de Sant Grau, Aquae Calidae (Caldes de Malavella, la Selva), *Aquae Sacrae. Agua y sacralidad en la antigüedad*, Girona, 103-114.

Merino, 1996:

J. Merino, Seguiment arqueològic de diverses obres d'infraestructura: telèfon, gas natural i urbanització (Caldes de Malavella, la Selva), *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 148-154.

Merino i Agustí, 1990:

J. Merino i B. Agustí, La necròpolis paleocristiana de Sant Esteve (Caldes de Malavella, la Selva), *Cypsela*, VIII, Girona, 219-238.

Merino, Nolla i Santos, 1994:

J. Merino, J. M. Nolla i M. Santos, *Aquae Calidae. Presència romana a la Selva*, Santa Coloma de Farners (Estudis i Textos 3).

Un sector de l'*urbs* de Blandae al jaciment de la Peña dels Padrets (Blanes, la Selva)

Joan Llinàs i Pol¹

Resum

La primavera de 2022 s'ha dut a terme la primera excavació arqueològica en extensió al jaciment de la Peña dels Padrets (Blanes, la Selva). La intervenció ha consistit en la retirada de l'estrat superficial d'un ampli sector situat al centre-oest del jaciment, que ha deixat al descobert la planta de quatre edificis (A, B, C i D) articulats a banda i banda d'un dels *cardines* de la part alta de l'antiga *urbs* de Blandae. Un d'aquests edificis (edifici A), format per un conjunt de cinc *tabernae* obertes al *cardo*, ha estat excavat completament. Aquesta intervenció ha permès documentar un important espai urbà amb unes cronologies que van des del moment fundacional, a la primera meitat del segle I aC, fins a l'abandó d'aquesta part de la ciutat a mitjan segle I dC.

Paraules clau

urbs, romà, Blandae, carrers

Abstract

During the spring of 2022, the first extensive archaeological excavation was carried out at the Peña dels Padrets site (Blanes, La Selva). The intervention consisted of the removal of the surface layer of a large sector located at the centre-west of the site, which uncovered the floor of four buildings (A, B, C and D) articulated on both sides of one of the *cardines* of the upper part of the ancient city of Blandae. One of these buildings (building A), consisting of a group of five *tabernae* open to the *cardo*, has been completely excavated. This intervention has made it possible to document an important urban space with chronologies ranging from the founding moment, in the first half of the 1st century BC, to the abandonment of this part of the city in the middle of the 1st century AD.

Keywords

Urbe, Roman, Blandae, streets

1. Introducció

El turó dels Padrets, puig d'en Lladó, la Peña o el Fortí, de 40 m d'altitud, es dreça al nucli urbà de Blanes, entre els barris de sa Maçaneda al nord, s'Auguer a l'est i al sud i els Pavos a l'oest. És un esperó que s'aboca per llevant i per migdia a un penya-segat quasi vertical de més de 30 m d'altura sobre el barri de s'Auguer, molt a prop de la línia de la costa. Pel nord i pel nord-oest els pendents són també considerablement pronunciats, i només des del sud-oest —on els desnivells són més suaus— el cim del turó és més accessible. El sector més enlairat del turó no està urbanitzat, mentre que la part baixa sí que ho està.

L'indret gaudeix d'un bon entorn visual sobre la desembocadura i la vall baixa de la Tordera, que trenca la barrera de muntanyes de la serralada Litoral, i ofereix un domini de la línia de la costa en un indret amb bones possibilitats portuàries. Segurament, tots aquests elements afavoriren, en època romanorepublicana, la decisió de fundar-hi un nucli urbà, que fou anomenat Blandae.

Blandae surt esmentada en tres fonts literàries altimperials. Pomponi Mela (*De Chorographia* II, 89-90) enumera tot un seguit de *parva oppida* costaners abans d'arribar a Tarragona: Blande, Iluro, Baetulo, Barcino, Subur i Tolobi. Plini el Vell (*Naturalis Historia*) la cita (Blandae) després de Barcino, Baetulo, Iluro i el riu Arnun (la Tordera), i Claudi Ptolemeu (*Geographiké Hyphigesis*) la situa (Blanda) en terra dels laietans al costat d'Ailuron, Baitulon i Barkinon.

Malgrat tot, la història de la investigació arqueològica de l'antiga Blandae és breu. Les campanyes d'excavació més remarcables fins fa pocs mesos es van efectuar de la manera següent: la primera, l'any 1972, dirigida per Anna Maria Muñoz, i la segona en el bienni 1976-1977, dirigida per Maria del Vilar Vilà (Vilà *et al.*, 1978; Vilà, 1982; Vilà, 1986; Burgueño i Vilà, 2000).

Aquestes excavacions es van centrar en el costat oest de la zona no urbanitzada del turó, i van posar al

descobert dos carrers perpendiculars i les restes d'uns habitatges que hi afrontaven, però que no es van poder acabar de documentar bé en extensió. Els materials donaven una cronologia que anava des de finals del segle II aC fins a la segona meitat del segle I dC. Prèviament, Lluís Pericot (1947) havia citat la troballa de restes arqueològiques descontextualitzades en el mateix turó, que semblaven indicar l'existència d'un poblament preromà lleugerament anterior (segle II aC), que ni aquelles excavacions ni les que hem realitzat l'any 2022 han pogut certificar.

Figura 1. Plànol de Blanes amb la ubicació de les troballes de Blandae. 1) Peña dels Padrets. 2) Carrer Llarg, 36. 3) Carrer de St. Bonós, 2. 4) Capella de l'Antiga

Al nord i a l'est, la penya dels Padrets davalla fins al curs final de la riera de Blanes (actual avinguda de Joaquim Ruyra), i es troba ocupada pel barri de sa Maçaneda, originat al segle XVII i que ha anat creixent fins a l'actualitat. En aquesta zona han tingut lloc algunes troballes esporàdiques, entre les quals destaca un conjunt de ceràmica dels segles I aC i I dC al carrer Llarg, 36 (Burgueño i Vilà, 2000, 33) i, sobretot, la troballa recent d'una fossa d'abocador del segle VI dC al carrer de Sant Bonós, 2 (Manzano 2002; Llach i Llinàs, 2023). Una altra petita intervenció es va fer el 2018 al costat de la capella de l'Antiga, una construcció del segle XVIII que substitueix un temple més antic que la llegenda fa arribar fins a l'any 986, però que no es coneix documentalment abans del 1388. En aquests treballs es van localitzar restes humanes desconnectades i fragments de *tegulae* que hi apuntaven l'existència d'una probable necròpolis, però que no es va poder

acabar de confirmar a causa de la limitació dels treballs (Llinàs, 2020, 206).

regular de carrers que s'entrecruaven en angle recte (Llinàs, 2020).

2. Les excavacions de 2022

L'any 2019, l'Ajuntament de Blanes va iniciar el procés global de recuperació del jaciment de la Penya dels Padrets, que preveu des de l'excavació arqueològica de tot l'espai no urbanitzat de la penya fins a la seva museïtzació. Aleshores, una primera intervenció puntual va permetre confirmar la disposició ortogonal del jaciment en habitatges inserits en una retícula

Poc després, el 2020, es va efectuar una prospecció arqueològica amb georadar en bona part de la superfície de la penya. L'extensió explorada va ser de 1275 m², i es van detectar restes estructurals en una gran part de l'espai prospectat (Sala, Ortiz-Quintana i Rodríguez, 2020).

Amb totes aquestes dades, l'any 2021 l'Ajuntament de Blanes va treure a licitació el *Contracte per a la prestació del servei d'excavació arqueològica del jaciment de la Penya dels Padrets*, del qual en va resultar adjudicatària l'empresa Atri Cultura i Patrimoni, SLU. En aquest marc, entre els

Figura 2. Plànol de la Penya dels Padrets, amb la ubicació del sector de Blandae documentat en la campanya de març-maig de 2022

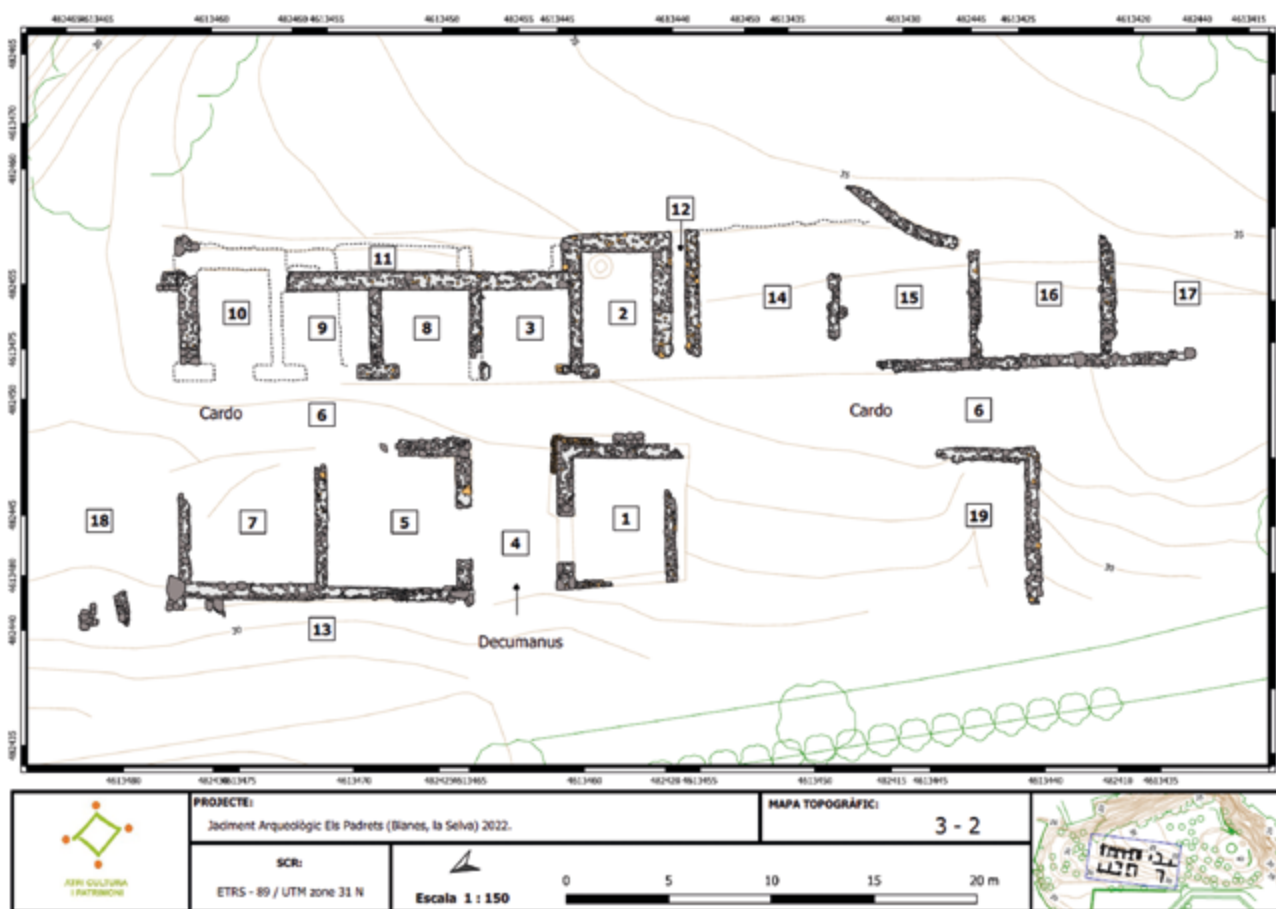

Figura 3. Planta de la intervenció de març-maig de 2022. Al centre, s'aprecia com el *cardo* travessa tota l'àrea excavada. A dalt a l'esquerra, l'edifici A (*tabernae*); a la dreta, l'edifici C (sectors 14 a 17); a baix a l'esquerra, l'edifici B (sectors 7 i 5), separat de l'edifici D (a la dreta) pel *decumanus* (sector 4)

mesos de març i maig de 2022 s'ha dut a terme la primera campanya d'excavacions en extensió en el jaciment.²

Els treballs han deixat al descobert una àrea important de l'*urbs* de Blandae en una superfície de 50 m en direcció nord-sud per 16 m en direcció est-oest; és a dir, uns 800 m². En aquest espai, s'ha enretirat tot l'estrat superficial i s'han delimitat un seguit d'estructures, que han permès establir dinou sectors agrupats en quatre edificis i dos carrers, dels quals de moment s'ha excavat completament un dels edificis (edifici A).

2.1. Els edificis A, B, C i D

Els quatre edificis documentats (A, B, C i D) s'articulen dos a cada banda d'un *cardo* (edificis A i C a llevant, i B i D a ponent), que es troba creuat perpendicularment per un *decumanus*, que separa els edificis B i D. Els edificis A i C estan separats per un estret espai de 70 cm, ja que l'edifici A es va bastir en una segona fase, tot envaint el *decumanus*.

La retícula urbana original d'aquesta àrea de la ciutat és totalment regular. Així, al nord del *decumanus* tindriem originalment dos edificis molt semblants de 14,20 m de longitud per 7 m d'amplada, afrontats a banda i banda del *cardo*, i constituïts cadascun per dues estances de planta quadrada, una al nord i

2 La campanya ha estat dirigida per Joan Llinàs i Pol, al capdavant d'un equip de 3 auxiliars d'arqueologia (Daniel Giner, Marta Prieto i Marina Sánchez), i un tècnic arqueòleg de suport (Gabriel López), tots d'Atrí Cultura i Patrimoni, SLU. Cal agrair especialment la tasca de Toni Reyes, arxiver municipal i coordinador de les excavacions, així com del personal de l'Ajuntament de Blanes i de totes aquelles persones que, d'una manera o una altra, han col·laborat en els treballs.

l'altra al sud. Un d'aquests edificis (edifici B), a l'oest del *cardo*, s'ha conservat, però no el que hi havia a llevant d'aquest vial, ja que al mateix segle i aC fou totalment desmuntat i substituït per una altra construcció (edifici A), d'igual amplada però de més longitud (24 m), constituïda per un rengle de cinc *tabernae*, i que es perllongava al sud per sobre de l'antic *decumanus* i de l'extrem septentrional de l'edifici veí. Malgrat aquesta desaparició de l'edifici preexistent, se n'ha documentat perfectament l'empremta a la roca natural sobre la qual s'assentava i es fonamentava.

Al sud del *decumanus*, els edificis C i D no són tan ben coneguts, ja que —igual que l'edifici B— de moment només s'han documentat en planta, sense que se n'hagi efectuat l'excavació en profunditat.

Les dades apunten que es tractaria de construccions pertanyents al moment fundacional de l'*urbs*, amb unes característiques afins que les defineixen:

- La idèntica tècnica constructiva. Els murs dels edificis B, C i D són fets a base de pedres de mida petita i mitjana, d'extracció local i de natura granítica, lligades amb un morter de calç en general de poca consistència i emprat majoritàriament en poca quantitat.
- Les dimensions i l'estructura de les estances, que presenten notables afinitats si més no entre els edificis B i C, amb àmbits d'igual amplada útil entorn dels 6,30 i 6,40 m (sectors 5 i 7 a l'edifici B, sectors 14, 15 i 16 a l'edifici C, i les dues estances de la construcció original sota l'edifici A).
- La plena adaptació d'aquests edificis a la xarxa original de carrers.

2.2. Els carrers

Pel que fa als carrers, cal remarcar diversos aspectes:

- S'insereixen perfectament en una xarxa urbana ortogonal i s'entrecreuen en angle recte, amb un *cardo* orientat en sentit NNE-SSW i documentat al

llarg de 50 m (amb clars indicis que continua més enllà per les dues bandes), creuat per un *decumanus* orientat en sentit NNW-SSE.

- El fet d'haver pogut documentar bé el perímetre dels edificis (o *insulae*) permet apuntar (tot i que no confirmar encara) l'existència de dos altres *cardines* paral·lels al que coneixem (un a l'est i l'altre a l'oest), a una distància d'uns 7 m cadascun, així com d'un segon *decumanus*, a 14,20 m al nord del que ja tenim. Caldrà, tanmateix, esperar la continuació de les excavacions per acabar de confirmar si ens trobem efectivament davant de carrers o bé d'àrees obertes d'un altre tipus.
- L'amplada dels dos carrers ben documentats és diversa. Així, mentre el *decumanus* mesura 4,20 m d'ample, el *cardo* oscil·la entre els 3 m del costat nord (entre els edificis A i B) i els 3,80 m del costat sud (entre els edificis C i D).
- Els *cardines* s'ubiquen seguint l'orografia del terreny, longitudinalment al turó i de manera planera o amb pendents suaus. En canvi, els *decumani*, en pendent pronunciat i ubicats transversalment, permetrien, mitjançant rampes o escalons, passar d'un *cardo* a l'altre i salvar la costeruda topografia d'aquesta part alta de la ciutat.

Els importants desnivells existents condicionaren l'estructura urbana, que es disposava en terrasses allargassades orientades de nord a sud, i que s'estenia per la inclinació del vessant oest i menys abrupte de la penya dels Padrets. Això, però, no va anar en detriment del traçat estrictament ortogonal i absolutament regular de les cases i carrers d'aquesta part de la ciutat, que fou possible gràcies al fet que la gresa o sauló pròpia del turó és fàcil de treballar i modelar, si més no en el seu estrat superior, de manera que tant els nivells de circulació originals dels edificis com el dels carrers es van poder habilitar retallant i anivellant el subsol natural de la penya.

Figura 4. Vista zenital de l'edifici A. El complex de cinc *tabernae* se superposa a l'empremta de les construccions anteriors, ben marcades al subsol: un edifici de dos àmbits quadrats sota les tres *tabernae* de l'esquerra (sectors 10, 9 i 8) i l'espai del costat est (sector 11), i un tram de l'antic *decumanus* sota la quarta *taberna* (sector 3)

2.3. L'edifici A

A diferència de la resta de l'espai intervingut, on només s'hi han extret els nivells superficials, l'edifici A, ubicat al quadrant nord-est, ha estat excavat en extensió i en profunditat fins a roca mare, de manera que se n'ha pogut extreure tota la informació possible.

Només tenint en compte la tècnica constructiva dels seus murs, ja s'aprecia que aquest edifici és una construcció diferent de les altres tres. Si bé també s'empra quasi de manera exclusiva la pedra granítica local disposada sense formar filades clares (*opus incertum*), el lligam és un morter de calç més abundant i de bona qualitat, que dona considerable solidesa als murs, especialment al mur perimetral que tanca l'edifici pels costats nord, sud i est.

L'altre element que fa diferent aquest edifici és que, tot i que respecta escrupolosament l'orientació urbanística i s'obre al *cardo* que el delimita per l'oest, prescindeix de les dimensions de l'*insula* prèviament traçada: alhora que la depassa pel costat sud, tot envaint el *decumanus* i fins i tot part de l'edifici de l'altra banda del carrer, no acaba d'ocupar del tot l'amplada edificable, de manera que deixa un espai mort de 130 cm d'amplada entre el mur perimetral est i el retall de l'*insula* original a la roca (sector 11).

Aquests detalls revelen que l'edifici fou planificat a banda, seguint un projecte arquitectònic que prenia com a base no l'espai disponible sobre el terreny,

sinó una idea preconcebuda. La voluntat dels seus constructors fou la d'aixecar un complex de cinc *tabernae* obertes al *cardo*, les dels extrems nord i sud de més profunditat, i les tres centrals més curtes i de planta quadrada. Les mesures —tant de l'espai útil de les *tabernae* com del mateix mur perimetral— prenen com a mòdul el colze romà, que equival a entorn dels 44 cm. Així, el mur perimetral té un gruix de 2 colzes i les tres *tabernae* centrals (sectors 3, 8 i 9), una superfície interior útil (comptant l'espai de la porta) de 10 colzes quadrats exactes. Les dues *tabernae* dels extrems (sector 2 al sud i sector 10 al nord) són més estretes (8 colzes justos d'amplada), mentre que la seva longitud, en canvi, no compleix aquesta modulació, ja que s'adapten a l'espai prèviament establert de l'amplada de l'*insula* i s'adossen per llevant al retall de la roca.

Respecte a la funció de l'espai que queda entre el mur perimetral est i el retall de l'*insula* (sector 11), es podria tractar d'un àmbit d'emmagatzematge, ja que era un àmbit llarg i estret al qual només es podia accedir des del costat sud, fàcil de tancar amb una porta o una reixa.

Les *tabernae* s'obrien al *cardo* amb una porta molt ampla cadascuna, tal com és habitual, i no estaven comunicades entre elles. Empraven la roca mare retallada i aplanada com a nivell de circulació, i no hi han aparegut traces evidents de la seva dedicació original; només a la *taberna* més meridional (sector 2) hem documentat un forat de *dolium*. A banda, entre

els enderrocs de les cinc *tabernae* s'hi han recuperat nombrosos fragments d'estuc pintat, la majoria llis i de diversos colors (vermell, blanc, negre, verd i groc), amb alguna traça escadussera de decoració de tipus vegetal o geomètric.

En espera de la continuació de les excavacions, aquest edifici permet fer hipòtesis entorn de la funció de caire comercial i artesà d'aquesta part més enlairada de l'*urbs* de Blandae.

3. Qüestions cronològiques

Tot plegat revela que el subsol d'una bona part de la penya dels Padrets amaga importants restes arqueològiques pertanyents a l'*urbs* romana de Blandae. La ubicació de la ciutat en aquest lloc elevat justifica el qualificatiu d'*oppidum* que li atorga Pomponi Mela, que inicialment havia fet pensar en la pervivència a l'indret d'un hàbitat ibèric anterior. Les excavacions ho han desmentit, ja que han evidenciat que ens trobem davant d'un nucli urbà ineludiblement romà i fundat *ex novo*, amb un urbanisme planificat, amb *insulae* quadrangulars de cases fetes a base de parets lligades amb morter de calç, restes d'estuc i teulades amb *tegulae* i *imbrices*.

Amb les dades actualment disponibles, es pot situar la fundació de Blandae en el mateix moment, al primer terç del segle I aC, en què Roma endega una fase important d'organització del territori, amb la creació i la promoció de diversos nuclis urbans. En aquest sentit, hi hauria un paral·lelisme amb les fundacions d'Iluro (Mataró) i Baetulo (Badalona), amb les quals Blandae apareix esmentada a les fonts escrites. La situació de la ciutat a la desembocadura de la Tordera hi hauria ajudat, ja que aquest fet li facilitava la comunicació directa amb el prelitoral a través de la vall baixa del mateix riu. El seu port era, doncs, un punt natural d'arribada i sortida de mercaderies i viatgers, i degué exercir de centre

d'un ample territori que s'allargassava per la costa selvatana i de l'Alt Maresme i que, a través del riu, assolia la Selva interior a l'altura de l'actual Hostalric, per on discorria la via Heràclia, la principal via de comunicació terrestre del país. Aquesta via terrestre, en reconvertir-se en via Augusta al canvi d'era, va passar a tenir un brancal costaner que molt probablement passava per Blandae o les seves proximitats abans de continuar cap al sud.

Dels quatre edificis documentats, tres (edificis B, C i D) pertanyen al moment fundacional de l'*urbs* i no van sofrir reformes remarcables en l'espai de temps en què funcionà aquesta part de la ciutat, fins a mitjan segle I dC. Així ho proven les excavacions dels anys setanta del segle XX a l'edifici D, i creiem que quan s'endegui l'excavació en extensió i en profunditat en tota aquesta part del jaciment aquestes dates es detallaran i es precisaran, però —en línies generals— es mantindran. En qualsevol cas, el material arqueològic més antic recuperat l'any 2022 en estrats superficials i d'abandó (i, per tant, fora de context) pertany en molta més quantitat entorn de la primera meitat del segle I aC que no pas a moments anteriors.

Tenim, doncs, una Blandae republicana molt ben conservada en aquesta part alta de la penya dels Padrets, gràcies tant a la seva curta història (un segle i mig) com al fet d'haver-se pogut preservar de l'avenç urbà de la Blanes moderna i contemporània.

L'edifici A, per la seva banda, és posterior a la fundació de la ciutat, i fou bastit en substitució d'un edifici anterior, del qual preservem tan sols els retalls en el subsol natural. El moment de construcció de l'edifici A, tanmateix, no s'ha pogut establir amb precisió, ja que es fonamenta directament en el subsol i, per construir-lo, hom no va efectuar cap tipus d'anivellament; ans al contrari, les construccions anteriors foren eliminades.

Tot i això, s'hi han pogut documentar diversos petits nivells arqueològics que descansen sobre la roca mare amb cronologies que, com a molt baixes, han de ser de la primera meitat del segle I aC i que sembla que podrien pertànyer al moment de construcció de l'edifici A. S'han documentat, concretament, a l'estret

espai que el separa del veí edifici C, en punts específics de les *tabernae* més septentrionals i en el farcit d'una rasa en una part del fonament del mur perimetral.

Aquest edifici fou abandonat a les primeres dècades del segle I dC, si bé les dues *tabernae* més septentrionals van continuar en ús uns vint o trenta anys més. Mentre les tres *tabernae* meridionals (sectors 2, 3 i 8) s'abandonaven i s'enrunaven, la *taberna* del sector 10 va tenir continuïtat fins a mitjan segle I dC, al mateix temps que a la del sector 9 primer s'hi arribà a inhumar un infant i després fou emprada com a abocador.

Aquesta cronologia d'abandó s'avé amb la que proporcionen els materials descontextualitzats dels nivells superficials i també amb la que es va proposar després de les excavacions antigues, per la qual cosa no hem de dubtar que la part més enlairada de l'*urbs* no va perviure més enllà d'època julioclàudia. Una altra cosa és el sector més baix, on els testimonis d'activitat més tardana evidencien que l'activitat humana hi va perviure almenys fins a l'antiguitat tardana.

Cal mantenir, doncs, la cronologia de primera meitat del segle I aC, preferentment entorn dels anys 80-70 aC, per a la fundació de Blandae. En qualsevol cas, l'estudi detallat dels materials arqueològics de la campanya de 2022, encara pendent, així com la probable continuació de les excavacions en el futur permetrà precisar i afinar aquesta qüestió.

Bibliografia

Burgueño i Vilà, 2000:

E. Burgueño i M. V. Vilà, *Parvum oppidum civium romanorum*. Les restes romanes de Blanes, *Blanda*, 3, Blanes, 29-37.

Crous, 1994:

J. Crous, *Blanes, cronologia històrica. Segle III aC - segle XX*, Blanes, 109-110.

Llach i Llinàs, 2023:

E. Llach i J. Llinàs, Informe d'excavació al carrer Sant Bonós - carrer Llarg, 40 (Blanes, la Selva), inèdit.

Llinàs, 2020:

J. Llinàs, La represa de les excavacions arqueològiques a la ciutat romana de Blandae (Blanes, la Selva), *XV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 203-206.

Llinàs, 2022:

J. Llinàs, Primeres excavacions arqueològiques en extensió a la Penya dels Padrets, *Blanda*, 25, Blanes, 42-49.

Manzano, 2002:

S. Manzano, Memòria d'excavació del *Sondeig al solar nº 2 del carrer Sant Bonós (Blanes, la Selva)*, inèdita.

Mestres, 1981:

J. Mestres, *La vila de Blanes i el seu desenvolupament socio-econòmic. Els segles XVIII-XIX i XX (fins el 1936)*, Blanes.

Sala, Ortiz-Quintana i Rodríguez, 2020:

R. Sala, H. Ortiz-Quintana i P. Rodríguez, Memòria de la intervenció *Prospecció georadar per caracterització d'àmbit arqueològic. Jaciment arqueològic de la Penya dels Padrets (Blanes, la Selva)*, inèdita.

Vilà, 1982:

M. V. Vilà, Els Padrets, Blanes, *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 1982.

Vilà, 1986:

M. V. Vilà, El jaciment romà de «Els Padrets» de Blanes, *Revista de Girona*, 119, Girona, 85-88.

Vilà et al., 1978:

M. V. Vilà, M. Genera, E. Huntingford i M. D. Molas, Aportaciones al conocimiento de la antigua Blandae, *Pyrenae*, 13-14, Barcelona, 211-251.

La fundació de la ciutat romana d'Iluro

Joaquim Garcia Roselló,¹ Víctor Revilla Calvo²

Resum

El gran nombre d'excavacions arqueològiques realitzades durant les tres darreres dècades en el nucli històric de Mataró (Maresme, Barcelona), ha alterat radicalment el coneixement de la ciutat romana d'Iluro i ha permès reconstruir els trets generals de la seva evolució socioeconòmica i institucional, des del *municipium* imperial fins al desenvolupament d'una nova forma d'hàbitat pròpia dels segles V al VII dC. En particular, ha estat possible establir una data precisa pel moment fundacional (dins el primer terç del segle I aC) i definir alguns aspectes (organització espacial, infraestructures públiques i arquitectura privada) d'un nucli urbà de petites dimensions. L'anàlisi del seu urbanisme i de la cultura material del període aporta dades significatives sobre les modalitats del procés d'urbanització associat a la conquesta romana de la península Ibèrica.

Paraules clau

Urbanisme romà, República romana, romanització, cultura material

Abstract

The large number of archaeological excavations carried out in Mataró (Maresme, Barcelona) over the last three decades has radically altered our knowledge of the Roman city of Iluro and has made it possible to reconstruct the general traits of its socio-economic and institutional evolution, from the imperial *municipium* to the development of a new form of habitat typical of the 5th to 7th centuries AD. In particular, it has been possible to establish a precise date for the founding moment (in the first third of the 1st century BC) and to define some aspects (the spatial organization, the public infrastructures and the private architecture) of a small Roman town. The analysis of its urban planning and the material culture of the period provides significant data on the modalities of the urbanization process associated with the Roman conquest of the Iberian Peninsula.

Keywords

Roman urbanism, Roman Republic Romanization, roman material culture

1 Ajuntament de Mataró.

2 Universitat de Barcelona - UBICS.

1. Introducció

Després de la Segona Guerra Púnica i de la conquesta romana, amb la pacificació del territori central de la Laietània s'obrí una nova etapa històrica, de quasi dos segles, de transcendents transformacions: el que definim amb el terme debatut de «romanització».

A la Laietània, els trets fonamentals que caracteritzaren aquest procés de canvi cultural foren la colonització de la plana litoral de manera generalitzada, la implantació d'una fiscalitat romana possiblement a partir d'un cadastre —que comportava l'ús de la moneda—, la introducció d'un nou model d'explotació econòmica del territori basat en la indústria vitivinícola i la creació de nous centres urbans per controlar el nou model socioeconòmic i territorial (ca l'Arnau primer i Iluro més tard).

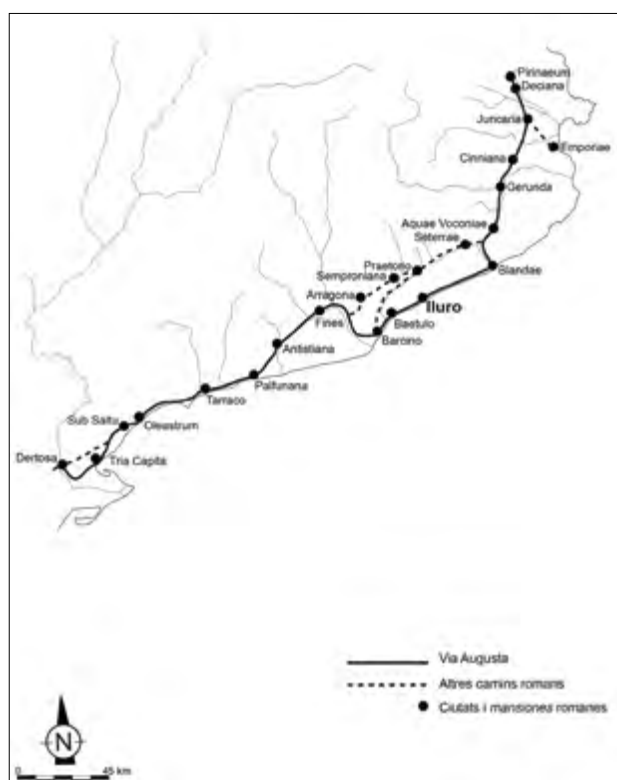

Figura 1. La via Augusta al seu pas per Catalunya (segons F. Palli, 1985)

2. La colonització agrícola de plana litoral

Al territori de la Laietània, cap a mitjan segle II aC, o potser poc abans, es comença a visualitzar l'ocupació sistemàtica de les àrees situades a la plana litoral. La colonització agrícola de la plana litoral no només significà la recuperació, la preparació i l'explotació de les seves terres fèrtils, sinó també la implantació progressiva de nous assentaments estables.

La majoria dels assentaments localitzats, tret d'alguna excepció, eren de mides reduïdes i d'estructura senzilla, petites granges que, com a molt, tenien dues o tres dependències, a vegades només una, destinades a habitatge i a les diverses activitats rurals que s'hi desenvolupaven: coberts, magatzems, estables, etc. En alguns casos podien presentar una organització un xic més complexa, a partir de patis o espais oberts centrals.

Entenem que l'establiment dels nous assentaments rurals de plana és el resultat de la implantació d'un nou model d'explotació econòmica del territori, el qual no sembla una conseqüència de l'evolució de les pròpies estructures polítiques i econòmiques indígenes, sinó que combina diversos factors: per una banda, l'aprofitament de les possibilitats que suposava la integració comercial dins l'òrbita romana, la introducció de noves formes productives a l'agricultura i nous sectors d'activitat econòmica, així com la urbanització; per una altra, la progressiva expansió de mecanismes de control i recaptació que responen a les necessitats de l'estat romà i que conduiran, finalment, a la creació d'un sistema fiscal. En l'impuls d'aquesta nova economia la comunitat ibèrica va tenir un paper divers, però també protagonista.

L'establiment d'aquests primers assentaments a la plana no s'ha d'entendre, però, tan sols com un pas d'una estratègia d'explotació agrícola de la plana litoral, sinó com una realitat més complexa, que cal analitzar amb una perspectiva molt més àmplia dins d'un procés general d'organització del territori i del

seu poblament, així com de les estructures productives lligades a importants canvis d'ordre social i econòmic (Revilla, 2004a i 2010; Sinner, 2015).

No dubtem que en un moment inicial —segona meitat del segle II aC— de l'ocupació i de l'explotació de nous territoris, majoritàriament els de plana, en fossin els indígenes els grans protagonistes, però no exclusivament. Així, la presència de colons itàlics sembla evident, tot i que l'intuïm minoritària. La colonització agrícola de les zones planes no implicà el despoblament dels grans centres urbans —Burriac i ca l'Arnau—, sinó la seva redistribució.

En aquells moments la unitat bàsica d'explotació eren petites granges que, per la seva tipologia i la tecnologia emprada, no es diferenciaven gaire de les unitats domèstiques que es localitzen a l'*oppidum* de Burriac i en sectors del nucli urbà de ca l'Arnau. En la majoria dels casos es tracta d'edificacions senzilles de tradició constructiva indígena, que incorporen noves tècniques i concepcions espacials d'influència itàlica —*opus signinum*, sostre de *tegulae*, arrebossats parietals de calç, patis centrals, etc. D'igual manera, poden compartir sistemes d'emmagatzematge tradicionals —sitges— amb altres de nous —*dolia*. No és fàcil, per tant, atribuir la propietat o l'explotació d'aquestes granges a un col·lectiu d'un determinat origen ètnic en funció de les característiques constructives de les seves edificacions.

Al nostre entendre, fou durant la reorganització territorial que es produí a partir de la fundació de les ciutats, entre elles Iluro, quan s'implantaren els models romans d'explotació agrària que progressivament evolucionaren fins a l'època d'August, quan es fixaren definitivament i es generalitzaren associats a un tipus d'estructura arquitectònica que els caracteritzà. La gestació d'aquesta reorganització no s'entén sense la presència d'elements itàlics, així com la d'una població indígena profundament romanitzada, especialment les elits, tot i que insistim que no té massa transcendència diferenciar aquests col·lectius ètnics en aquest període, els quals ja s'havien assimilats.

3. Un nou model econòmic

Tot i que és possible que en el període ibèric ple ja existís algun tipus de recaptació de tributs i d'impostos, un altre dels aspectes claus de la romanització fou el control del sistema productiu, fet que comportava diferents necessitats i alguns canvis respecte del model econòmic de l'etapa anterior. A partir de la redistribució de la terra, de la seva explotació i de l'obtenció, l'elaboració i la comercialització dels productes s'implantà la necessitat tributària i d'un sistema de recaptació de rendes: la fiscalitat. Amb la presència romana canvià el receptor i segurament les formes concretes d'imposició. L'instrument bàsic de la fiscalitat romana era el cadastre.

La nova organització territorial sembla suggerir importants canvis de caire econòmic tant pel que fa al sistema d'explotació i de producció com a la introducció de nous productes, a l'adopció de nous costums de consum, a la recaptació de tributs i de rendes i segurament a una nova concepció de la propietat de la terra. L'ocupació i l'explotació de les zones de plana sembla provocar una atomització de les propietats, ja que en general es tracta de petites unitats camperoles o granges que no disposen de grans extensions de terres. Poques dades tenim sobre quin era el règim jurídic que regulava aquestes explotacions agràries i quin model de propietat imperava.

Un altre aspecte definidor del nou model econòmic que caracteritzà el procés de la romanització fou la introducció i la generalització de l'ús de la moneda. La seva implantació inicial sembla que cal relacionar-la amb els mecanismes fiscals i de recaptació, tot i que progressivament esdevingué un element bàsic de relació i de transacció en les diferents activitats econòmiques.

A la Laietània s'adscriuen una seca territorial, la de LAIESKEN, i tres de locals, o «cíviques»: BAITOLO, LAURO i ILTURO; la d'Ilturo és la pròpia d'aquest territori. Les monedes dites ibèriques mostren símbols i representacions figurades amb una evident iconografia ibèrica, així com llegendes en un sistema

ibèric d'escriptura. Quant a la seva metrologia, semblen respondre a patrons d'encunyació romanorepublicans (Martí, 2008, 63; una anàlisi recent de la seca d'Ilduro a Sinner, 2017). Cada cop és més acceptat que els seus centres d'encunyació s'han de situar en nuclis urbans romans.

4. L'inici d'una nova activitat econòmica: la viticultura

L'ocupació de les zones de plana anà lligada a profunds canvis en els models econòmics que fins llavors havien caracteritzat les comunitats indígenes del període ibèric ple. Des d'una perspectiva economicista, sovint s'associa l'existència dels nous assentaments situats a la plana amb un nou model d'explotació agrícola de la mateixa plana litoral, bàsicament especialitzat en el cultiu de la vinya. Diversos estudis palesen que el conreu de la vinya, la producció del vi i la seva comercialització esdevingué el fenomen econòmic i comercial més important que succeí a les actuals terres catalanes durant els segles I aC i I dC (Miró, 1988; Revilla, 1995 i 2004b). Tanmateix, aquesta activitat comercial basada en la viticultura és tangible, segons les dades arqueològiques més fiables, en contextos que cal situar al primer quart del segle I aC i es generalitza a mesura que avança el segle.

Tot i això, la ja freqüent troballa d'àmfores amb la pasta pròpia de la ceràmica ibèrica, però de tipologia itàlica (Miró, Pujol i Garcia Roselló, 1988; Comas *et al.*, 1998; Garcia Roselló i Gurri, 1996-1997; Martí i Garcia Roselló, 2007), demostra una primerenca i incipient, però tanmateix destacada, activitat de viticultura que es pot remuntar perfectament a inicis del segle I aC o finals del segle II aC.

Durant el període de funcionament del nucli urbà de ca l'Arnau, però ja en un moment avançat, detectem els primers indicis de canvi en el tipus de producció d'excedents agraris. Es tracta de les àmfores de producció local amb tipologies associables

a les grecoitàliques, Dressel 1A i Dressel 1C itàliques (Martín, 2002; Martín i Garcia Roselló, 2007). Són produccions minoritàries i la majoria dels exemplars que coneixem provenen dels nivells d'habitat d'alguns jaciments de la vall que es poden remuntar al primer quart del segle I aC o en les darreries del segle II aC (López Mullor i Martín, 2006, 448). Les excavacions efectuades en els jaciments cabrerencs de can Pau Ferrer (Martín, 2000) i de ca l'Arnau (Martín, 2002) han proporcionat dades significatives, encara en estudi, que situen a la vall de Cabrera de Mar els indicis més antics, fins ara coneguts a la Laietània, d'establiments relacionats amb la producció i la comercialització del vi.

Amb el temps el territori de l'antic país dels laietans esdevingué un indret especialitzat en el conreu de la vinya, l'elaboració de vi i la seva comercialització. La comprensió i la sistematització del fenomen d'exportació de vi laietà en època romana no es pot realitzar sense tenir presents les dades que ofereixen els centres productors de la vall de Cabrera de Mar i àrees veïnes de la plana litoral (actuals termes municipals d'Argentona i Mataró, per exemple). A partir dels treballs efectuats en aquests jaciments, sabem que l'exportació de vi laietà abans de mitjan segle I aC no fou un fet puntual i de poc abast, com apuntaven les dades anteriors, sinó una activitat consolidada, possiblement iniciada vers el darrer quart del segle anterior. Fou, però, a partir del primer quart del segle I aC, quan la viticultura laietana esdevingué un motor econòmic d'aquesta regió, que es consolidà i s'expandí de manera continuada al llarg de tot el segle I aC i gran part de la centúria següent.

Aquesta activitat productiva emergent, que sembla endegar-se ben avançat el segle II aC, s'ha de relacionar inicialment amb els centres polítics, administratius i econòmics que se situen a la vall de Cabrera de Mar, en especial ca l'Arnau, un centre urbà que organitzava el territori més proper.

Les dinàmiques generades per l'extensió de l'economia vitivinícola, veritable motor econòmic d'aquesta regió, degueren deixar obsoleta l'estructura productiva i

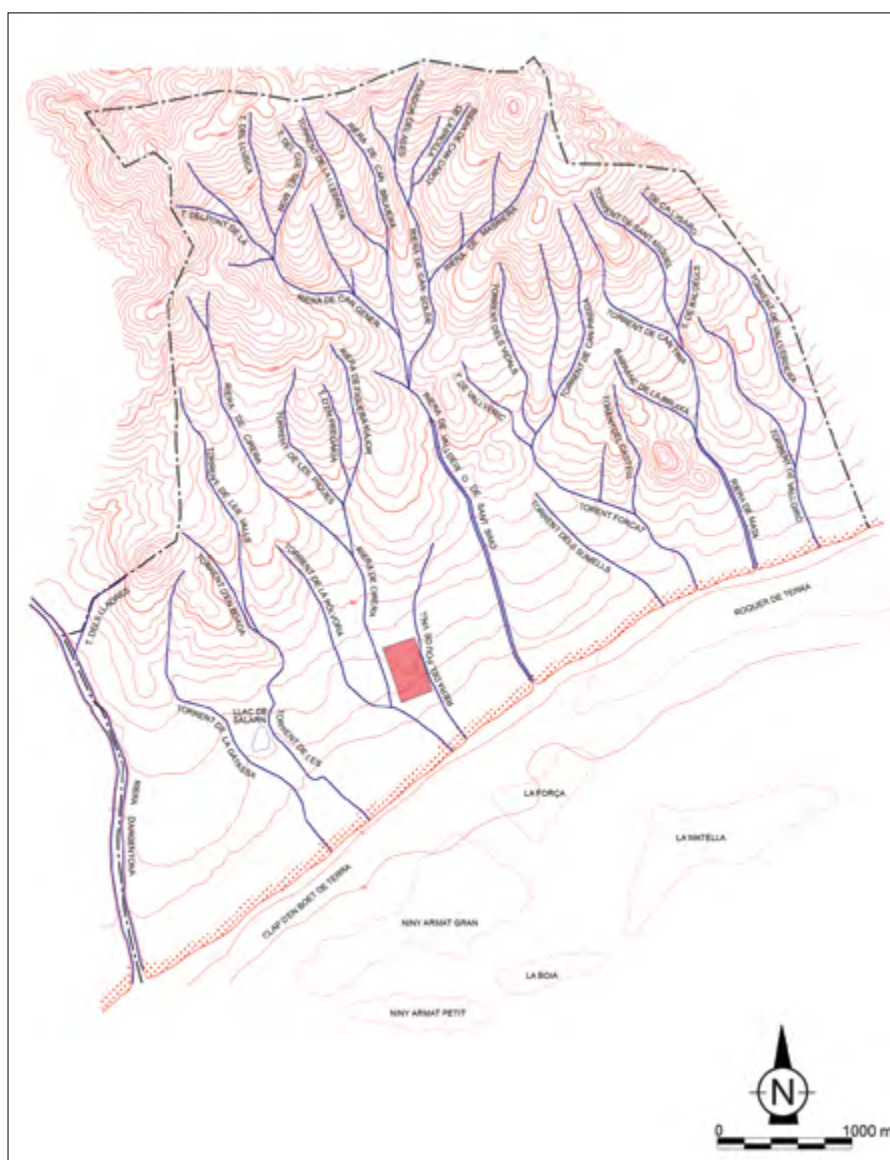

Figura 2. Topografia del terme municipal de Mataró i situació de la ciutat romana d'Iluro

administrativa centralitzada fins llavors en el nucli urbà de ca l'Arnau. La necessitat d'adequar, de reconduir i de potenciar aquest creixement econòmic requeria un replanteig profund, entre els quals era imprescindible disposar d'un nou centre de gestió, condicionat a les noves realitats i necessitats, no tan sols econòmiques, sinó polítiques, culturals, etc. que tancaven una etapa de canvis i n'obrien una altra amb un territori i una població definitivament integrats en noves pautes territorials i administratives. És en aquest sentit que cal entendre la fundació d'una ciutat: Iluro.

5. La ciutat romana d'Iluro

La recerca al jaciment d'Iluro no és fàcil, en el sentit que fins al moment no ha estat possible intervenir-hi amb criteris de programació científica. Totes les intervencions arqueològiques efectuades han estat motivades per l'activitat urbanística, la qual cosa comporta un desequilibri del coneixement entre els diferents sectors del jaciment i una dificultat a l'hora d'intentar aprofundir en certes temàtiques d'estudi

que poden quedar coixes quan s'intenta interpretar el jaciment de manera global.

Els projectes de recerca que s'han desenvolupat fins al moment s'han alimentat de les informacions extretes de les abans anomenades «excavacions d'urgència», ara conegudes com a «preventives». Mai no s'hi han realitzat intervencions programades emmarcades en projectes de recerca.

Determinar la cronologia de la fundació d'Iluro ha estat i és una de les qüestions que ha suscitat més interès i debat en l'arqueologia mataronina. Com que ho hi ha documents escrits antics sobre aquest tema, l'arqueologia ha esdevingut l'única font que ha proporcionat dades al respecte, però la insuficiència d'aquestes ha donat peu a plantejar hipòtesis molt diferents, a vegades contraposades.

Les referències historiogràfiques més antigues relacionades amb la fundació de la ciutat es troben a les primeres publicacions d'en Marià Ribas, en les quals només es comenta que els habitants d'Iluro devien ser els mateixos ibers que abandonaven els seus *oppida* situats a les muntanyes de la serralada Litoral (Ribas, 1934, 51; Ribas, 1952, 51).

El 27 de desembre de 1956, Marià Ribas inicià una excavació arqueològica a la plaça del Fossar Xic de

Mataró. El primer dia de treball ja anotà en el seu dietari que havia localitzat un potent estrat, el més antic, que anomenà «iberoromà». El material associat a aquest estrat era, segons Ribas, el mateix que es trobava al poblat ibèric de Burriac, i en destacava «les ceràmiques campaniana i comuna ibèrica».

Mentre s'estava efectuant aquesta intervenció, tot usant les dades provisionals que s'obtenien i altres resultants d'una excavació feta també per Marià Ribas al carrer de Sant Cristòfor anys abans, Jaume Lladó publicà un article en la premsa local el 6 de juliol de 1957, en què proposava la hipòtesi de l'existència d'un assentament ibèric anterior a la fundació de la ciutat romana, en el qual s'encunyaven les monedes de la seca d'Ilturo (Lladó, 1957).

Uns anys més tard, Marià Ribas mantenia l'interès pel tema, i en un nou treball concretava la cronologia fundacional d'Iluro que havia defensat fins llavors. Segons Ribas, Iluro es fundà a finals del segle II aC o inicis del segle I aC (Ribas, 1964, 112). Joan Bonamusa, en un breu però excel·lent treball, centrava l'estat de la qüestió. Prenent com a justificació l'estudi de la ceràmica de vernís negre de Burriac i de Mataró, i comparant-la, coincidia amb la datació de Ribas, si bé ampliava el ventall cronològic en uns cinquanta

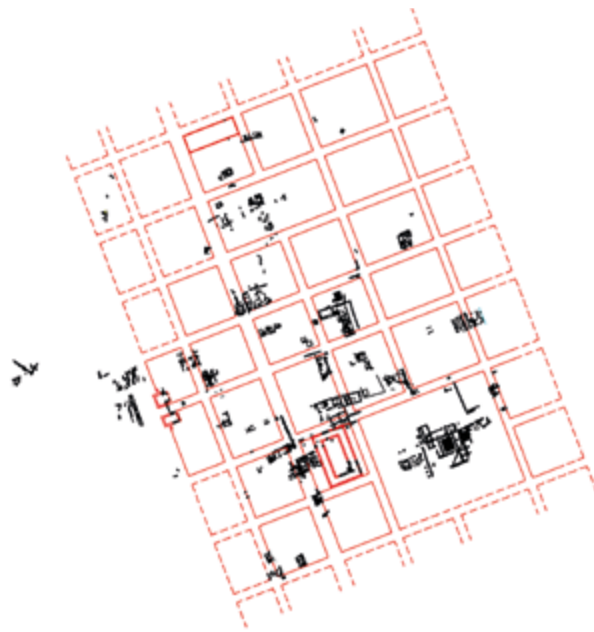

Figura 3. Forma civitatis de la ciutat romana d'Iluro

anys, és a dir, entenia que Iluro es fundà, per raons socioeconòmiques, durant el darrer quart del segle II aC o el primer quart del segle I aC (Bonamusa, 1974, reproduït de nou a Bonamusa, 1980). Per la seva banda, tot optant per una hipòtesi innovadora allunyada de les anteriors, Francesc Gusi, considerava que Iluro havia de ser una ciutat fundada en una fase avançada de l'època d'August, a conseqüència d'unes motivacions econòmiques, més que per causes polítiques o militars (Gusi, 1976, 35).

Una nova generació de personal investigador, majoritàriament professionals de l'arqueologia, reprengué l'interès per aquest tema durant la dècada dels anys vuitanta del segle XX.

Un dels investigadors locals que més aviat mostrà interès per aquest tema fou Joan Francesc Clariana (Clariana, 1977), qui ben aviat s'alineava amb els defensors de les tesis que situaven l'origen de la ciutat a finals del segle II o inici del segle I aC (Clariana, 1984, 99).

Paral·lelament, i arran de les excavacions fetes l'any 1984 per la Generalitat de Catalunya a la plaça de l'Ajuntament, l'equip director de les excavacions, en presentar els resultats obtinguts, semblava insinuar —tot i que no ho expressava clarament— que la ciutat es fundà en època d'August (Arxé *et al.*, 1986).

En el marc d'una trobada local d'historiadors i historiadores, l'any 1986 es presentà un treball que aportava noves propostes amb alguns aspectes nous a introduir en aquest debat sobre la fundació de la ciutat. Així, es plantejava l'existència d'una sèrie de petits assentaments rurals d'època ibèrica implantats en el territori a partir de mitjan segle II aC. Es proposava una data de fundació d'Iluro de segon quart del segle I aC i es justificava la troballa al jaciment de contextos de cronologia un xic més antiga per l'existència, en el solar d'Iluro, d'un d'aquests petits assentaments rurals al qual se sobreposava la ciutat romana (Cerdà i García Roselló, 1987, 14-15).

La celebració a Tarragona, l'any 1993, del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica va permetre reobrir el debat amb nous plantejaments i estendre'l a altres fòrums supralocals. Josep

Guitart, en la seva ponència, emmarcava la fundació d'Iluro en un programa de fundacions induïdes des del poder romà, desenvolupat en bona part per articular la defensa del territori —que havia resultat excessivament vulnerable a les incursions dels cimbris i dels teutons— i, a la vegada, per assentar veterans de l'exèrcit de Màrius (Guitart, 1994, 98). A aquesta tesi se n'hi oposava una altra, defensada per Oriol Olesti, que suggeria que Iluro, juntament amb altres ciutats de la Citerior, fou fundada cap al 75 aC per Pompeu Magne, després de vèncer Sertori, per assentar els veterans llicenciats d'origen hispànic (Olesti, 1994, 316-317; Olesti, 1995). Una tercera proposta fou presentada per un grup d'investigadors del Museu de Mataró, els quals, a partir de la realitat arqueològica d'aquell moment, dataven la fundació de la ciutat cap a mitjans del segle I aC (Cerdà *et al.*, 1994, 99). Aquesta darrera proposta fou desenvolupada i argumentada amb més deteniment i extensament en un treball posterior (Pujol i García Roselló, 1994).

Mentrestant i, sobretot, els següents anys, l'equip de l'Àrea d'Intervenció Arqueològica de Mataró seguia obtenint noves dades del jaciment. La realitat arqueològica aportava una sèrie d'interessants observacions davant les quals es feia necessari reconduir l'estat de la qüestió. A l'estudi de l'any 1997, en què es presentà una proposta d'organització urbanística de la ciutat, les dades de què llavors es disposava obligaren a proposar una data fundacional àmplia de segon quart del segle I aC (Cerdà *et al.*, 1977, 264), lligada a la primera trama urbana de la ciutat. Darrerament, a partir de l'avanç de la recerca arqueològica al jaciment, s'ha pogut concretar aquesta datació vers el 80-70 aC (García Roselló, 1999 i 2017; García Roselló, Martín i Cela, 2000).

6. Sobre el topònim Iluro

Actualment, quasi tothom accepta que el topònim Iluro és una evolució fonètica del topònim ibèric representat per la llegenda ibèrica que identificava

la seca monetària d'Ilturo. La llatinització en va fer desaparèixer la lletra *te*, la qual se suposa que havia de ser muda. Hi ha pocs estudis, però, que tractin de forma monogràfica i aprofundida l'origen lingüístic del mot Ilturo/Iluro. Entre aquest en destaquem especialment el de Jaume Vellvehí (1996).

En la dècada dels anys setanta, un estudi de Jesús Illa situà a la palestra l'interès per l'origen i el significat del mot Ilturo/Iluro. L'autor proposava que aquest equivalia a territori i seguia relacionant-lo amb l'aigua —«lloc d'aigua»—, interpretació que, segons ell, s'identificava amb l'actual comarca del Maresme (Illa, 1976, 26). L'abans esmentat estudi de Jaume Vellvehí (Vellvehí, 1996) ha estat el darrer que ha tractat el tema. A part de fer una excel·lent exposició historiogràfica i de presentar un exhaustiu estat de la qüestió, l'estudi no proporciona noves hipòtesis i es limita a prendre en part posicionament per les tesis del filòleg Joan Colomines, el qual dona una filiació d'origen ibèric-basc-aquitànic al mot Iluro (Colomines, 1994).

Pel que fa als topònims ibèrics que comencen pel radical *ILTUR*, sembla que cada vegada pren més força la hipòtesi que pugui significar 'ciutat' o 'nucli fortificat' —*oppidum*. De fet, aquesta és una tesi que ja defensava amb arguments contrastats el professor Jürgen Untermann (Untermann, 1990), que va ser seguit pel professor Arturo Pérez (Pérez, 2001).

Acceptem que el topònim de la seca Ilturo és un mot preromà relacionat amb un indret, que cal identificar per la seva arrel fonètica *ILTUR* com un *oppidum*, segons alguns especialistes (Pérez, 2001). En aquesta zona, aquest *oppidum* només podia ser Burriac, la capital laietana.

A la pervivència del topònim en una nova ciutat —Iluro—, ara llatinitzat, s'hi afegeix el fet, en el seu moment transcendent, de ser un centre d'emissió monetari (Sinner, 2017). Durant uns pocs anys conviurien dues formes d'un mateix topònim, la ibèrica pròpia i la ibèrica llatinitzada. Sens dubte, la nova ciutat romana adoptà el nom de l'antiga capital dels laietans, compartint així topònim i funció, cada una en la seva etapa, com a centres de poder polític, vertebradors d'un extens territori.

7. Iluro a les fonts clàssiques

Quant a la informació que es pot extreure de les fonts clàssiques, no hi ha novetats. Només hi ha les tres cites, més que conegudes, que fan referència a la ciutat d'Iluro. Sempre és interessant, però, recordar-les.

La primera correspon a Pomponi Mela. Aquest autor va néixer al sud d'Hispania i va escriure *De Chorographia*, durant el mandat de l'emperador Claudi —vers el 44 dC. El paràgraf en què se cita Iluro és el que a continuació es tradueix:

(II, 5, 88) «De les ciutats de terra endins, a la Tarraconense foren molt importants Palantia i Numantia, així com Cesaraugusta, i ho foren Emerita a la Lusitània i Hastigi, Hispal i Corduba a la Bètica». (II, 5, 89) «Però, si es recorre el litoral, a partir de Cervària està molt a prop la roca que fa penetrar en el mar el Pirineu; després hi ha el riu Ticis tocant a Rhodam i el Clodianus tocant a Emporiae, i després hi ha el mont de Júpiter, la part occidental del qual —una prominència de penyals que s'aixeca des de baix en curts trams a manera de graons— anomenats les Escalles d'Aníbal». (II, 5, 90) «Des de aquí fins a Tarraco hi ha les petites poblacions —*parva oppida*— de Blandae, Iluro, Baetulo, Barcino, Subur i Tolobi; els petits rius Baetulo, Rubricatum, al costat del mont de Júpiter a la costa de Barcino entre Subur i Tolobi.»

El segon autor és Plini el Vell, originari de la Gàl·lia Cisalpina, que va viure entre els anys 23 i 79 dC. La seva obra, *Naturalis Historia*, era un compendi del saber d'aquell moment. El llibre III ofereix una descripció acurada d'alguns elements de la geografia administrativa i urbana d'Hispania. El paràgraf que fa referència a Iluro és el següent:

(III, 4, 22) «Ara bé, a la costa hi ha les ciutats de Barcino per sobrenom Faventia, les poblacions de ciutadans romans —*oppidum civium romanorum*— de Baetulo i Iluro, el riu Arnum, Blandae, el riu Alba, Emporiae, aquesta bessona d'antics indígenes i de grecs que foren descendència de focuus, i el riu Ticer:

D'aquesta dista 40000 passos el santuari de *Venus Pyrenaea* a l'altre costat del promontori.»

El darrer autor és el geògraf grec Claudi Ptolemeu. Sembla que va escriure la seva obra, *Geographias Hyphegesis*, cap al segon quart del segle II dC. La cita que ens interessa està en el seu llibre II, on a partir d'uns càlculs dona la posició geogràfica de diverses ciutats i accidents geogràfics d'Hispania (II, 6, 18):

«Litoral dels Laietans:

Barcinon	17° 15' 41°
Desembocadura del riu Rubricatum	17° 30' 41°
Baitulon	17° 50' 41° 20'–
Promontori Lunarium	18° 30' 41° 20'
Ailuron	18° 41' 45'–
Blanda	18° 42°»

8. L'epigrafia romana

La documentació epigràfica d'època romana on es fa referència explícita a la ciutat, Iluro, és també escassa. Fins al moment només hi ha dos testimonis documentals d'aquest tipus.

La primera inscripció es trobà de manera casual l'any 1814, mentre es reformava un edifici situat davant de l'actual Ajuntament de Mataró, al carrer de La Riera. Es tracta d'una placa de marbre blanc d'origen itàlic que amida 60,5 × 103,5 × 6,7 cm on hi ha la inscripció següent (CIL II 4616 = ILS 6948 = IRC I, 101 = IRC V, p. 23):

L(*ucius*) · MARCIVS · Q(*uinti*) · F(*ilius*) · GAL(*eria*) · OPTATVS
 AEDIL(*is*) · TARRACONE · II · VIR · ILVRONE
 ET · II · VIR QVINQVENALIS · PRIMVS
 PRAEFECTVS · ASTVRIAE · TRIBVN(*us*) · MILIT(*um*)
 LEGIONIS · SECVNDAE · AVGVSTAE
 ANNOR(*um*) · XXXVI · IN PHRYGIA · DECESSIT

'Luci Marci Optat, fill de Quint, de la tribu Galeria, edil a Tarraco, duumvir a Iluro i

duumvir quinquenal primer, prefecte d'Àstúria, tribú militar de la Legió Segona Augusta, morí a Frígia als trenta-sis anys.

Figura 4. Inscripció dedicada a Lucius Marcius Optatus

La inscripció exposa el *cursus honorum* d'un personatge, Luci Marci Optat, de condició eqüestre, originari de Tarraco. Una de les magistratures municipals que realitzà fou la de *duumvir* a Iluro, on li fou encarregat per la primera vegada el *quinquennium* —el cens— de la ciutat. La cronologia de la inscripció ha estat molt debatuda: inicialment es va suggerir una datació flàvia, però actualment hi ha un cert consens a proposar l'època d'August (Alföldy, 1985, 416-417; discussió a *IRC V, Suplements aux volumes I-IV et instrumentum domesticum*, 23-24).

La segona inscripció es trobà l'any 2000 en l'excavació de l'immoble núm. 10 del carrer de Sant Cristòfor. La placa, fragmentada i reaprofitada en un mur datat del segle III dC, és de marbre de Luni-Carrara i té la següent inscripció (IRC I, 215 = IRC V, p. 48 = HEP 2002, 59):

 [PECVNI o ARE]A PRIVATA
 [BALINEVM PVB]LICVM · FECIT
 [- - - IL]VRONENS(*ium*)

[...] amb el finançament privat (o en un terreny privat), va edificar els banys públics. El consell [?] dels Iluronenses [...]'

Aquesta placa honorífica, tot i estar fragmentada, ens informa de la construcció d'uns banys públics a la ciutat. Pel tipus de lletra capital, molt similar a la de l'anterior inscripció, es data també en el període d'August, potser en un moment en què es desenvolupava un programa d'edificació de monuments públics a la ciutat.

9. La documentació arqueològica

El jaciment arqueològic de la ciutat romana d'Iluro se situa al subsol del nucli històric de la ciutat de Mataró. Tot i que els límits no en són coneguts amb exactitud, s'emmarca aproximadament dins del perímetre delimitat pels actuals carrers de Bonaire al nord, de La Riera a ponent, de l'Hospital a llevant i la plaça de la Peixateria al sud.

L'orografia actual dibuixa un promontori d'unes 8 ha, que té un pendent continuat d'un 4,05 % de nord a sud, amb accessos plans al nord i a ponent, mentre que a migdia i llevant hi ha uns desnivells molt marcats, de 6 a 9 m d'altura. La visió des de la línia de costa és la d'un petit turó que s'alça enmig d'una zona plana. El punt més alt està a la cota de 29,08 m sobre el nivell del mar. El punt més baix és al bell mig del carrer de Barcelona i correspon a la cota 17,33 m sobre el nivell del mar. L'actual trama urbana d'aquest sector de la ciutat es començà a dibuixar al segle XVI, amb algunes escasses restes de traça que havia heretat de l'incipient urbanisme de la petita vila medieval.

L'estat de conservació de les restes que conformen el jaciment és, en general, deficient. Tret de les afectacions que es degueren produir en època medieval, que intuïm que foren mínimes, la primera mutilació important que patí el jaciment remunta al segle XVI. Actualment, per damunt de la cota de 28,70 m sobre el nivell de mar ja no s'hi troben restes arqueològiques. Just per sota de les actuals pavimentacions de carrers i cases hi aflora el sòl natural.

Pel costat de llevant, on hi ha un dels dos grans desnivells del promontori, l'arqueologia també ha posat

de manifest que en construir-se la muralla del segle XVI s'hi realitzaren treballs de canalització, o si més no de reconducció, de la riera que discorria per l'indret. Per evitar problemes relacionats amb avingudes d'aigües se'n desplaçà el curs, i es seccionà en part el desnivell del promontori amb la finalitat de fer-lo retrocedir, com a mínim, una quinzena de metres, amb la qual cosa es destruï un altre important conjunt de restes romanes, les corresponents al límit oriental de la ciutat; el sector destruït devia incloure com a mínim la meitat de totes les *insulae* i el sistema de tancament i defensiu d'aquell sector. A conseqüència, doncs, serà molt difícil, per no dir impossible, conèixer els límits exactes de la ciutat romana d'Iluro en aquests sectors.

Amb aquesta informació, no gaire abundant de moment, sabem que Iluro es fundà en una zona mitjana de la plana litoral —entre 17 i 30 m sobre el nivell del mar— dessorbe el promontori abans descrit.

Desconeixem com havia de ser des del punt de vista topogràfic la ciutat d'Iluro. El desnivell de migdia, que mirava al mar, devia oferir des de la línia de costa una escenografia natural d'una ciutat fortificada elevada per sobre de la plana natural gràcies al promontori on s'assentava. El suau pendent del terreny on s'aixecava no feia necessari aterassar diferents sectors de la ciutat per procurar superfícies constructives més o menys anivellades. En aquest sentit, cal afegir que fins al moment els treballs arqueològics efectuats no han documentat terrasses ni naturals ni construïdes. La gran quantitat de pous naturals que s'abastaven de les aigües subterrànies, situades a no gaire profunditat, degueren proporcionar a la ciutat una quantitat d'aigua potable considerable.

Per fortuna, de les moltes intervencions arqueològiques que s'han realitzat al jaciment, les que han proporcionat contextos arqueològics d'època republicana o d'inicis del principat d'August són nombroses, per la qual cosa, amb el temps, ha estat possible disposar de suficient informació per poder encarar un estudi en profunditat d'aquesta etapa. La relativa abundor de material arqueològic permet afinar cronologies i establir fases teòriques de l'evolució, no tan sols de la cultura material mòble, sinó també de la urbanística (Garcia Roselló, 2017).

10. La fundació d'Iluro

Per la manca de documentació escrita, tant pel que fa a les fonts clàssiques com a l'epigrafia, l'única documentació que proporciona dades és l'arqueològica. Associem al moment de fundació de la ciutat aspectes de planificació urbanística tan fonamentals com la construcció del sistema defensiu, l'estructuració urbana a partir dels eixos viaris, l'ordenació funcional de la ciutat i la dotació de certs edificis i infraestructures públiques essencials (García Roselló, 1999 i 2017; García Roselló i Revilla, 2020).

Previ a la urbanització de l'espai i la construcció d'aquests edificis públics, que defineixen el moment fundacional de la ciutat, al jaciment d'Iluro es detecten unes estructures anteriors, que cal situar en el primer quart del segle I aC. Bàsicament, són una sèrie de sitges disperses, que semblen concentrar-se en la meitat sud del jaciment. Aquestes troballes puntuals testimonien l'existència d'una ocupació humana de l'indret just abans de la fundació de la ciutat. De moment és impossible determinar l'extensió d'aquest possible assentament prefundacional. Aquestes sitges i restes d'ocupació humana, anteriors a la fundació de la ciutat, les associem a un petit assentament o establiment rural, un de tants que en aquell període sembla que pogueren ocupar de manera sistemàtica la plana litoral.

Figura 5. Sitja de la fase prefundacional trobada a l'excavació de Magí de Vilallonga, 10-12 (1999)

L'existència de petits nuclis rurals d'època tardorepublicana situats en les zones planes o en els petits turons, de poca altitud, distribuïts per la plana litoral de la zona central del Maresme és un fet perfectament constatat i documentat a partir de la localització i excavació d'alguns d'aquests nuclis en els darrers anys. La comarca del Maresme ha experimentat en el darrer segle una gran transformació urbanística, que ha modificat el paisatge i, ben segur, ha destruït totalment o parcialment un bon nombre de jaciments arqueològics d'aquesta tipologia. Així, podríem esmentar una sèrie de possibles assentaments tardorepublicans de plana associats a sitges. Serien els casos de ca la Madrona, can Majoral, can Pou, camí de la Geganta (Pujol i García Roselló, 1994), tots ells a Mataró, i ca l'Esteban i can Modolell (García Roselló i Zamora, 1993), a Cabrera de Mar.

El possible assentament rural d'Iluro, anterior a la fundació de la ciutat, podria presentar uns patrons i unes característiques similars, tret del fet que se situa en una cota molt més baixa, a uns 30 m sobre el nivell del mar. Es tractaria, doncs, d'un establiment situat en un petit promontori en mig de la plana litoral, al costat de dues rieres, a poc menys d'1 quilòmetre de la línia de costa. La seva bona comunicació i la seva situació idònia —enmig d'uns terrenys molt fèrtils a causa de la composició del substrat geològic, format per aportacions de sediments al·luvials i abundants capes d'aigües subterrànies— feien d'aquest indret un lloc ideal per assentar-s'hi, desenvolupar petites explotacions agrícoles i produir excedents de matèries primeres o productes manufacturats per a un comerç d'abast local o regional.

El registre arqueològic evidencia que per sobre d'aquestes escasses restes que se situen cronològicament en el primer quart del segle I aC hi trobem les restes d'un nucli urbà extens amb un urbanisme ben planificat.

Figura 6. Estructures del sistema defensiu d'Iluro trobades a l'excavació del carrer d'en Palau, 22 (2002)

No és fàcil tractar sobre aquesta fase sense caure en el reduccionisme de limitar-nos a la data de fundació, que, tot i això, sempre pot ser discutible. Al nostre entendre, la fundació d'una ciutat romana havia de ser un esdeveniment complex, del qual és molt important fixar la datació, perquè situa el fet en un context històric que ha d'ajudar a comprendre'n les causes, les estratègies, els interessos, els plantejaments culturals, polítics i econòmics d'un estat que, per raons que havien de ser molt ben planificades, decidí establir un assentament humà de primer ordre just en aquell moment i en aquell indret.

Les diferents excavacions efectuades al jaciment han permès recuperar una sèrie de restes arqueològiques de tipus estructural i constructiu, algunes interpretades com a espais o elements públics i altres de caire privat, siguin domèstiques, industrials, comercials, etc. Especialment interessants són les que corresponen a edificacions o espais públics, atès que aquests són els que ens defineixen un tipus d'estructura urbana que ordenava, singularitzava i caracteritzava l'espai. En aquest sentit, destaquem les restes del sistema defensiu —dues torres— localitzades al carrer d'en Palau, núm. 22. La delimitació de l'espai i el seu tancament amb un sistema de defenses —*murum, portae et turres*— era una de les primeres actuacions que caracteritzaven la creació d'una nova ciutat. Per tant, associem al moment fundacional la construcció d'aquests elements defensius que s'han pogut datar cap a inicis del segon quart del segle I aC.

L'ordenació regular de l'interior del recinte fortificat a partir dels dos eixos principals —el *cardo* i el *decumanus maximus*— i la construcció de la resta de vials paral·lels i perpendiculars a aquests carrers, amb la delimitació de les corresponents *insulae*, són un altre fet urbanístic que cal associar al moment de fundació de la ciutat. Trams d'aquests vials els hem localitzat a les excavacions efectuades a l'immoble núm. 8 de la plaça Gran i al carrer de Na Pau, en concret els trams de dos *cardines* diferents, amb una cronologia que, de nou, cal situar a inicis del segon quart del segle I aC.

D'aquest mateix moment també es localitzaren restes d'edificacions, suposadament de caire domèstic, que ens informen dels primers habitatges que es construïren a la ciutat. Són les trobades a les excavacions dels immobles núm. 8 de la plaça Gran, núm. 13, del carrer de Sant Simó i al mateix carrer de Na Pau.

Amb aquestes dades, que cronològicament són les més antigues documentades de l'estructura urbana de la ciutat romana, i que a més tenen relació amb els elements arquitectònics i urbanístics que s'associen al moment inicial de la ciutat —sistema defensiu i xarxa de carrers—, proposem una data fundacional d'Iluro de cap al 80-70 aC.

Tret d'alguns estrats de regularització localitzats en zones molt puntuals, fins al moment l'arqueologia no ha evidenciat l'existència de grans treballs de preparació del terreny —arranaments, anivellaments, terraplenaments, etc.— en el solar on s'havia d'aixecar la nova ciutat. És probable, però, que aquests treballs fossin necessaris atesa la configuració topogràfica de l'indret. De fet, cal reconèixer que de la topografia antiga en sabem poc, tot i que hi ha indicis que suggereixen que Iluro es construï en un petit promontori entre dues rieres, amb un pendent nord-sud suficientment suau i poc pronunciat per no haver d'aterrassar el terreny. Tanmateix (*vid. supra*), hem comprovat que dos dels límits del jaciment han sofert amb el pas del temps importants modificacions topogràfiques, degudes a reurbanitzacions. Són el

sector de llevant i el septentrional, els quals ja hem comentat anteriorment.

Iluro es bastí *ex novo*, amb una orientació dels carrers N-NW/SE-E, i una retícula urbana regular de vies paral·leles i perpendiculars que delimitaven *insulae* també regulars. Els carrers que es coneixen d'aquest període havien de ser d'estructura senzilla, tenien una amplada de 4,80 m, no disposaven de voreres ni de clavegueram, i la seva pavimentació era de terra compactada. No s'han localitzat zones porxadades.

Quant a les construccions públiques d'aquesta etapa inicial de la ciutat, fins al moment només comptem amb les restes d'una porta fortificada, abans esmentada; les d'un edifici de grans dimensions, que hem interpretat com un *macellum*, i les d'una possible cisterna d'aigua d'enorme capacitat. Respecte a les fortificacions, recordem que es localitzaren tres cossos edificats, construïts contemporàniament. El cos central podria correspondre a una poterna que comunicava l'exterior amb un dels *decumani* secundaris. Quant a la tipologia d'aquesta possible poterna, tot sembla indicar que es tractava d'un petit pati fortificat amb dues portes confrontades, una externa i l'altra interior. Per tant, l'accés des de l'exterior no comunicava directament amb el carrer, la qual cosa dificultava l'accés directe a la ciutat. Aquest accés fortificat estava situat entre dues construccions molt potents, que hem interpretat com a torres; la de ponent, d'estructura més complexa, podria acollir al seu interior altres usos relacionats amb la defensa de la ciutat, potser un cos de guàrdia. Tot intentant refer hipotèticament el tipus de fortificació d'Iluro, intuïm que podria disposar d'una muralla en què les torres i altres edificacions de caire defensiu estarien avançades en relació amb el traçat de la muralla, la qual, molt possiblement, es lliurava a aquestes aproximadament per la meitat de l'estructura.

Les restes de l'edifici que hem interpretat com un *macellum* s'han trobat en diferents excavacions: Sant Cristòfor, 10 (1987), Sant Cristòfor, 12 (1999), Sant Cristòfor, 10 (2000) i al mateix carrer de Sant Cristòfor (2002). Originàriament es tractava d'un edifici de planta rectangular, de 22 × 35 m, amb

un porxo perimetral de 4 m d'amplada, per sota del qual hi havia un espai subterrani —un criptopòrtic— també de 4 m d'amplada, que, com a mínim, tenia una altura de 3,5 m. La troballa de diferents tambors de columnes de granit en els nivells d'amortització del criptopòrtic semblen indicar que l'espai porticat, pavimentat amb *opus signinum*, se sostenia amb potents columnes, almenys en algun dels seus trams. El porxo emmarcava un ampli espai central obert, de planta rectangular, d'uns 240 m² (10 × 24 m). La construcció d'aquest edifici monumental, el mercat central d'abastaments on es realitzaven les grans transaccions comercials de la ciutat i del seu territori, palesa una activitat econòmica intensa d'Iluro com a nucli obert a la Mediterrània.

Figura 7. Angle del porxo del *macellum* trobat a l'excavació del carrer de Sant Cristòfor (2002)

Tot i que no disposem de dades cronològiques concloents, situem en aquesta fase la construcció d'una gran cisterna a la zona nord de la ciutat, atesa la importància que una reserva d'aigua havia de representar per a la ciutat. Les restes d'aquest enorme dipòsit foren localitzades durant les intervencions fetes al bell mig del carrer de Sant Francesc d'Assís (2004), i als immobles núm. 16 (1979-1980) i núm. 15 (2001) del mateix carrer. La cisterna tenia una amplada de 13 m, una llargada de 35 m i, com a mínim, una profunditat de 2,60 m. Estava revestida interiorment —murs i paviment— amb *opus signinum*. En total, ocupava una superfície de 455 m² i tenia una capacitat de 1 183 m³; podia, doncs, emmagatzemar quasi 12 000 000 de litres d'aigua. La seva situació

estratègica, en un punt elevat al nord de la ciutat, degué permetre, tot aprofitant el pendent natural del solar d'Iluro, subministrar i distribuir l'aigua a les zones més baixes.

Pel que fa a les edificacions privades, la majoria les interpretem com espais domèstics. Les restes més abundants corresponen a edificis amb una arquitectura molt senzilla. Com a referent d'aquests tipus d'habitatges simples assenyallem les restes trobades al carrer de Na Pau durant l'excavació de l'any 2002. En general són àmbits petits, de no més de 40 m², sense compartimentar i construïts amb tècniques i materials senzills. És possible que els murs de pedra conservats fossin el sòcol de les parets construïdes amb tàpia o tovot. Quan la paret era de pedres, aquestes s'unien en sec o amb fang, no amb morter. No hem trobat enlluïts o arrebossats parietals. Els paviments eren de terra compactada i les llars de foc es feien directament al sòl, al damunt d'una lleugera preparació de fragments ceràmics. Sovint trobem sota els paviments petits dipòsits rituals, segurament col·locats en el moment de construcció de l'habitatge.

Figura 8. Tram del *cardo maximus* d'Iluro, trobat a l'excavació del carrer de Sant Cristòfor, 12 (1989)

D'entre aquests habitatges senzills en destaquen alguns, com el localitzat a l'excavació del núm. 49 del Carreró, que presenten un grau superior de complexitat constructiva. Essencialment perquè tenen àmbits compartimentats, fet que pot indicar

especialitzacions funcionals dels espais. Ens trobem per primera vegada amb edificis amb pisos, que destinen la planta baixa a usos comercials, industrials, artesanals, etc. i situen l'habitatge a la planta superior. Són les primeres *tabernae*, tan freqüents a Iluro en períodes més avançats. L'existència de pisos i l'adequació dels locals en planta baixa per a usos d'activitats econòmiques implicava l'aplicació d'unes tècniques i unes solucions constructives, així com la utilització d'uns materials específics, que indica l'existència d'un artesanat especialitzat, amb coneixements arquitectònics suficients per poder aixecar aquests tipus d'edificis.

Paradoxalment, al costat d'aquests habitatges més o menys simples hi trobem residències senyoriales —*domus*— amb una arquitectura complexa i unes solucions constructives que sovint comportaven acabats sumptuosos. Fins al moment, les úniques restes d'una *domus* republicana s'han trobat al subsol de la plaça Gran i edificis veïns. Altres restes de *domus* localitzades són de cronologia posterior. Aquestes mansions tenien una distribució espacial, un concepte arquitectònic i uns programes decoratius que obeïen a models itàlics.

Figura 9. Detall de la decoració del mosaic *opus tessellatum*, trobat a la plaça Gran, 1

De la *domus* de la plaça Gran s'ha localitzat un pati porxat, de planta quadrada, que comptava amb un corredor perimetral porticat que emmarcava una àmplia zona oberta —l'*hortus*. Al voltant del pati es distribuïen una sèrie de dependències, una de les quals, per les seves mides i característiques

decoratives —mosaic amb representació de dofins— s’ha interpretat com un *triclinium*. És possible que aquesta *domus*, amb façana al *decumanus maximus*, ocupés bona part d’una *insula*, si no tota. Al nostre entendre, l’existència d’aquestes cases luxoses evidencia la presència de personatges o famílies benestants —potser d’origen italià, o potser descendents de les antigues elits indígenes—, que se situaven en el vèrtex social i econòmic de la comunitat i que, ben segur, devien participar en l’organització de la vida pública municipal.

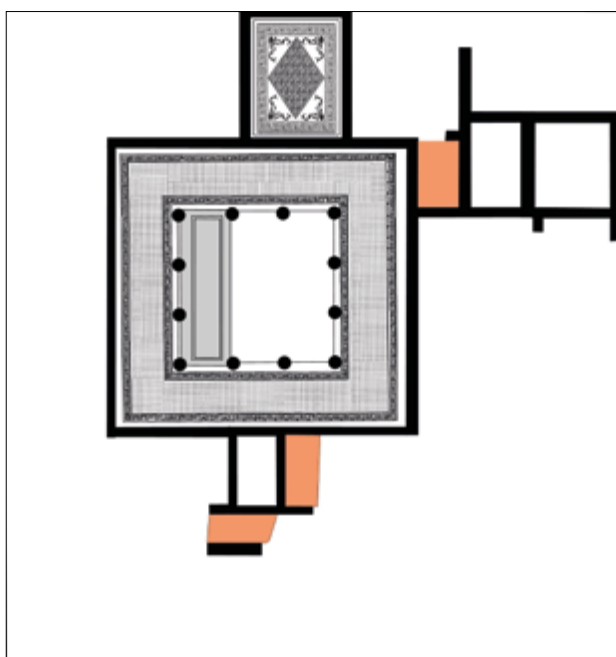

Figura 10. Esquema de la *domus* republicana dels dofins. Plaça Gran

En aquest període inicial de la ciutat hi trobem també les primeres mostres d’activitat econòmica que superava l’àmbit estrictament familiar i, segurament, el local. En les excavacions realitzades als immobles núm. 13 de la baixada de Sant Simó i núm. 54 del carrer Nou es trobaren evidències d’una indústria que havia esdevingut el principal motor econòmic de la ciutat i del territori: la viticultura. A la baixada de Sant Simó s’hi trobaren les restes d’una *cella vinaria* que començà a funcionar durant els primers anys de la ciutat. La capacitat dels dipòsits de fermentació ens evidencia una indústria de certa entitat, segurament d’abast supralocal. L’abocador d’envasos amfòrics que

imitaven tipus itàlics, excavat al núm. 54 del carrer Nou, ens referma la importància que ja havia de tenir la indústria d’elaboració del vi quan la ciutat es fundà, i alhora ens suggereix uns circuits comercials consolidats que partien d’Iluro cap a mercats més o menys llunyans.

Tanmateix, l’arqueologia ens informa de l’existència d’altres activitats en aquesta etapa inicial, algunes de caire més local que, malauradament, no ens han deixat gaires restes materials per poder esbrinar què s’hi treballava. És el cas de les estructures de tipus industrial o artesanals trobades a l’immoble núm. 45 del carrer de Barcelona —una fossa, un dipòsit i una base o fonament quadrangular—, elements insuficients per poder concretar l’activitat que s’hi desenvolupava. El fonament quadrangular podia haver estat la base d’algun element o maquinària d’ús industrial que pel seu pes hauria d’estar fonamentat amb fermesa.

El tercer quart del segle I aC es caracteritzà per una sèrie de reformes que afectaren les construccions públiques i privades de l’etapa fundacional.

Sembla haver estat un període de reformes continuades, que o bé amortitzaven estructures de la fase anterior o bé les remodelaven i les transformaven en edificacions més complexes, amb tècniques i solucions constructives més acurades. Alhora, també es documenten una sèrie d’amortitzacions d’edificis, d’algunes de les seves parts o d’elements estructurals, les quals es produïren molt ràpidament, poc després d’haver-se construït. Algunes d’aquestes edificacions o àmbits no es tornaren a reconstruir. Documentem també les primeres ocupacions d’espais urbans que fins llavors restaven buits. Sens dubte, fou un període de creixement urbanístic, de dotació de serveis bàsics i de transformació de la fisonomia urbana.

L’obra pública més important que detectem, i que situem a partir de mitjan segle I aC, és la dotació d’una xarxa de clavegueram als carrers de la ciutat, tant en els *cardines* com en els *decumani*. A vegades, la construcció d’aquest clavegueram implicà la reurbanització de tot el vial, tal com s’observa en el *cardo minor* localitzat a les excavacions del carrer

de Na Pau. Efectivament, l'antic carrer fundacional augmentà la seva amplada, passant de 4,80 m a 5,90 m. Per ampliar el carrer calgué desmuntar les façanes dels edificis existents i fer-los retrocedir 1,70 m, implicant el seu enderroc. Pel centre del nou carrer se soterrà la claveguera. Els nous edificis reformats aprofitaren les obres per dotar-se de clavegueres domèstiques que, travessant el carrer, desguassaven a la comunitària.

Cap a mitjan segle I aC també hem documentat la construcció de la claveguera del *cardo maximus* (excavació dels immobles núm. 12 del carrer de Sant Cristòfor, núm. 55-57 del carrer de Barcelona i núm. 47 del carrer d'en Pujol) i les clavegueres de dos *cardines* secundaris, els localitzats a l'immoble núm. 8 de la plaça Gran i a la plaça del Beat Salvador, respectivament.

Constatem, també, la construcció del clavegueram públic en els *decumani minores* localitzats a les excavacions dels immobles núm. 47 del carrer d'en Pujol, de la plaça del Beat Salvador i del núm. 8 de la plaça Gran.

Les clavegueres dels *cardines* es construïren en tots els casos just al centre del carrer. Eren conduccions soterrades completament, tret de la coberta, que en alguns casos havia de ser visible en mig de la calçada. Tenien un pendent suau, d'un 2 o 3 %, el necessari per facilitar la circulació de les aigües i evitar-ne l'estancament. Assolien una profunditat d'uns 0,80 m i una amplada d'1,50 m. Constaven de dues parets laterals de 0,70 m d'alçària i 0,60 m d'amplada, amb les cares interiors planes. La distància interior entre murs era de 0,45 m i estaven construïdes amb pedres tallades de forma irregular de mida mitjana i petita, barrejades amb fragments ceràmics, essencialment de construcció, unit tot plegat amb morter de calç. No hem localitzat enlluïts interiors. Els sòls eren formats per *tegulae* unides també amb morter, i les cobertes, tret d'algunes excepcions que tot seguit comentarem, eren pedres de mida gran travades amb altres pedres més petites, unides amb morter.

Tan sols dos trams de la claveguera del *cardo maximus* presentaven característiques constructives diferents

de les anteriorment descrites. Són els trams localitzats a les excavacions dels immobles núm. 55-57 del carrer de Barcelona i núm. 43-45 del Carreró. El primer, d'uns 6,50 m de llargada, tenia els murs construïts amb quatre filades de carreus ben treballats, col·locats en sec seguint la tècnica de l'*opus quadratum*, si bé en algunes zones hi havia petites falques fetes amb pedretes i alguns fragments ceràmics. Estava coberta amb grans lloses amb la cara interna plana i el sòl era de *tegulae*. La cronologia d'aquesta obra se situa en el tercer quart del segle I aC.

El segon tram, tot i que cronològicament no correspon al període d'estudi, és interessant també de comentar. La seva singularitat ve donada pel seu sistema de coberta i pel tipus de sòl, ja que per la resta era de característiques similars a les altres clavegueres. En aquest tram, de 6,20 m de llargada, la coberta era una mena d'encofrat delimitat per maons farcit de pedres i calç. Els maons de l'encofrat estaven disposats en forma d'arc acabat en vèrtex, tot configurant una volta apuntada. El sòl estava fet amb lloses de pedres de mides similars a les *tegulae*. Entre el punt més alt del sostre i el terra de la claveguera hi havia una distància de 0,84 m. Aquest tram de claveguera passava per sota d'una estructura que s'ha interpretat com una font pública monumental situada en la confluència entre el *cardo maximus* i el *decumanus maximus* (Cerdà *et al.*, 1997). La construcció de la font en època d'August degué comportar la reforma de la claveguera en aquest tram.

Les clavegueres dels *decumani* no sembla que tinguessin una tipologia tan homogènia com les dels *cardines*, quant a situació, mides i característiques constructives.

La confluència de les clavegueres dels *decumani* amb les dels *cardines* mai no es realitzava en angle recte, per facilitar així el desguàs i evitar, en cas de baixar plena, una pressió excessiva a les parets de les clavegueres dels *cardines*, que podia arribar a malmetre-les. Aquesta confluència sempre es realitzava a nivell del sòl, mai per sobre de la pavimentació, la qual cosa hauria provocat un salt de les aigües. En tots els

casos de confluència de clavegueres s'evidencia que es construïren contemporàniament.

La construcció del clavegueram públic de la ciutat implicà una planificació que, pel que fins ara observem, degué afectar tots els carrers de la ciutat, i es va fer en un sol moment, ja que no hem detectat, tret de reformes puntuals, diferents períodes de construcció. Aquesta xarxa es mantingué i perdurà, amb les lògiques reformes, reparacions i manteniments, fins que aquesta infraestructura pública deixà de funcionar en períodes més tardans. L'esforç i el cost de construcció i manteniment d'una infraestructura d'aquestes característiques denota la importància que per a la ciutat degué representar disposar d'aquest servei urbà.

Les restes d'una construcció que interpretem com a pública es trobaren en l'excavació de l'immoble núm. 55-57 del carrer de Barcelona. Adossats al tram de claveguera del *cardo maximus* construït amb la tècnica de l'*opus quadratum*, abans comentada, es van trobar uns fonaments força arranats d'una construcció. Ambdós elements —claveguera i fonaments— foren construïts al mateix temps, en el tercer quart del segle I aC. Es tractava d'un fonament molt dur i extremadament compacte, de forma quasi rectangular, de 5,64 × 3,18 m i 0,50 m de profunditat, fet amb pedres de mida petita i mitjana sense treballar, unides amb gran quantitat de morter de calç. Es podria tractar de la base d'un monument de gran pes, fet que permetria explicar el canvi de tècnica constructiva observat en el tram de claveguera a la qual s'adossava. La seva situació, al bell mig del carrer principal de la ciutat, en un indret molt proper al seu límit sud, i la seva evident robustesa, amb fonaments simètrics a banda i banda, ens suggereixen una construcció amb dos pilars simètrics de gran mida, potser un arc monumental. Si fos així, seria el primer element arquitectònic que indicaria la monumentalització de la ciutat.

Pel que fa a l'edificació privada, en aquest període es documenten innumerables reformes d'habitatges, fetes per substituir i adequar l'antiga arquitectura

domèstica d'època fundacional per una altra més ben adaptada a un nucli urbà en creixement.

En general, les noves edificacions, o les antigues reformades, augmentaren la seva superfície construïda, i crearen uns espais més amplis que en permeteren la compartimentació. D'aquesta compartimentació en resultaren uns àmbits que possibilitaren la separació funcional de l'espai, de manera que aquest s'organitzava i s'especialitzava segons els usos a què es destinaven. Tot i que no en tenim proves definitives, cal suposar l'existència d'edificis de pisos, segurament de no gaire altura. El creixement en alçària permetia reservar i adaptar la planta baixa a usos destinats al desenvolupament d'activitats econòmiques, fossin industrials, artesanals o comercials. Lògicament, l'habitatge se situaria en les plantes superiors. Un indicatiu de la proliferació d'aquesta tipologia d'edificacions amb *tabernae* a les plantes baixes pot ser la manca de llars de foc, elements indicadors d'espais d'habitatge. Tot i això, encara hem documentat altres edificacions d'estructura molt més senzilla, característiques dels edificis de la fase fundacional. Es produí, per tant, la convivència d'edificis de diverses tipologies, amb una tendència a les construccions més complexes que acollien i compatibilitzaven l'habitatge i l'activitat econòmica en què se sustentava la prosperitat dels residents.

Aquest canvi conceptual dels habitatges implicava l'aplicació de noves tècniques constructives i nous acabats, fet que hem documentat àmpliament en la majoria de les excavacions. La utilització del morter de calç com un element cohesionant dels materials constructius —pedra, maó, tovot, etc.— es generalitzà, tot proporcionant una major solidesa als edificis i, per tant, una durabilitat més gran. La calç, a més de ser un material essencial en la fabricació de morters capaços de lligar i consolidar l'estructura dels edificis, s'utilitzà per enlluir o arrebossar les parets, tant interiors com exteriors; proporcionà unes millors prestacions d'habitabilitat i dotà els edificis d'una aparença més polida. Aquests enlluïts a vegades eren la base per l'aplicació d'una decoració mural, de la qual, val a dir, n'hem trobat escassíssims exemples.

La proliferació de *tabernae* en les plantes baixes dels edificis implicava, com ja hem comentat, l'existència d'una activitat econòmica que l'arqueologia ha documentat, tot i que, malauradament, de manera no gaire generosa. En aquest sentit, evidenciem que els dos dipòsits de fermentació de la *cella vinaria* situada en l'immoble núm. 13 del carrer Baixada de Sant Simó s'inutilitzaren en aquest període, durant les reformes de l'edifici romà. Sobta, per tant, la seva ràpida amortització, que possiblement suposà la desaparició d'aquest celler, en un moment en què la indústria vitivinícola prosperava a la ciutat. No hem pogut contextualitzar amb claredat, dins d'aquesta fase, altres instal·lacions lligades a la producció de vi, tot i que és possible que n'existís una altra a l'immoble núm. 18 del carrer de Magí de Vilallonga, on sembla suggerir-ho la troballa d'un *dolium* i d'una sèrie de retalls utilitzats, possiblement, per acollir-ne altres. Dissortadament, només s'excavà un petit sector del solar. En altres punts de la ciutat s'han localitzat restes de dipòsits de fermentació de vi, però no ha estat possible datar-los. És possible que alguns siguin d'aquesta fase.

En l'excavació de la plaça del Beat Salvador es localitzaren una sèrie de petits forns associats a fosses i cubetes, que s'han interpretat com les restes d'un taller metal·lúrgic d'una certa envergadura. No s'hi trobaren restes materials que indiquin quin tipus d'estrís podien fabricar, si bé és lògic suposar que es devia tractar d'un taller artesanal supradomèstic, que podia fondre, elaborar i reparar tota mena d'utillatge de metall. Dins dels recintes urbans, els tallers metal·lúrgics no havien de ser indústries que ocupessin grans espais, ja que s'havien d'integrar a l'entramat urbà i adequar la seva producció a la legislació romana, que, per raons de salubritat i seguretat, no permetia desenvolupar-hi una activitat industrial a gran escala. El taller tingué activitat al llarg d'uns trenta anys.

11. Algunes consideracions sobre el context històric del període

Els conflictes interns que va patir la República romana a les primeres dècades del segle I aC van tenir un impacte important a la península Ibèrica. La fundació de noves ciutats i la construcció d'una xarxa viària que enllaçava la zona amb la península Itàlica degué esdevenir fonamental pels interessos estratègics i econòmics del poder romà i les elits locals, independentment de la facció hegemònica. La data que proposem de fundació de la ciutat romana d'Iluro —c. 80-70 aC— correspon, doncs, a un període històric convuls, emmarcat en les guerres sertorianes (82-72 aC).

La guerra va suposar per a moltes comunitats indígenes un període d'intensos contactes amb els romans, d'un bàndol del conflicte o de l'altre, fet que degué tenir importants conseqüències, tant de tipus militar com polític, social i econòmic. Més enllà de la pròpia integració com a *auxilia* en els exèrcits —el que sens dubte ja fou un motor de canvis—, col·laborar amb els bàndols guanyador o derrotat tingué evidents repercussions en l'accés a futurs privilegis i en l'establiment de lligams estrets entre els grans caps militars i els principals grups de ciutadans implicats en la guerra, la qual cosa suposava un accés directe a les xarxes de dependència que controlaven els mecanismes del poder provincial. Des del punt de vista econòmic, la guerra suposà també un fort impuls pels processos productius, de distribució i de consum, ateses les necessitats d'aprovisionament d'un elevat nombre de tropes. També es degué impulsar l'ús de la moneda a partir del pagament de soldades als nombrosos *auxilia*.

En morir Sertori, l'any 73 aC, Cneu Pompeu va residir dos anys a Hispània (72-71 aC) abans de tornar a Itàlia. En aquest breu període de temps va començar a prendre una sèrie de disposicions. Una altra qüestió, difícil de resoldre per manca de dades, és el tipus de mesures que es prendrien posteriorment, al llarg del segon quart del segle I aC, en un context en què la política romana va experimentar diversos moments d'inestabilitat. Entre les mesures més immediates

cal destacar les concessions de la ciutadania romana a alguns membres de les elits indígenes, refermades per la Llei Gellia-Cornelia (Ciceró, *Pro Balbo*, 8, 19). Alguns autors (Stylow, 1995, 119) han evidenciat el paper de Pompeu com a responsable del cens del 70/69 aC, que va fixar les tribus de la nova ciutadania de la Transpadana, i que és possible que també s'estengués a Hispània (Ciceró, *Pro Balbo*, 6, 51).

Una altra fita important fou la fundació de Pompaelo al nord de la Península, al damunt d'un assentament vasco (Estrabó, *Geographia*, 3, 4, 10). Aquesta fundació, juntament amb altres efectuades a l'altre costat dels Pirineus —Lugdunum, per exemple—, que no semblen haver gaudit de cap condició jurídica privilegiada, suggereixen una incipient voluntat de Pompeu, un cop acabada la guerra, de reorganitzar algunes regions, premiant les comunitats que li havien estat més favorables. A la vegada, es produí una política de confiscació de terres a les quals se li havien oposat. Altres foren arrasades, com Valentia. Aquestes nombroses clientele es tendeixen a explicar i justificar per mitjà del fenomen del patronatge sobre col·lectivitats públiques (Amela, 2002). A partir de promocions urbanes, de noves fundacions o de reorganitzacions territorials, els habitants d'una ciutat es convertien en clients del magistrat benefactor. Les fonts aporten possibles exemples, com la fundació de Pompaelo, el repartiment de terres als veterans o el suport a les *maritimae civitates*. Val a dir, però, que la hipòtesi de l'existència de fortes clientele provincials (hispanes, en concret), ha estat qüestionada darrerament, així com la funció que pogueren tenir aquestes possibles clientele en els conflictes del període (arguments sòlids a Pina, 2008 i 2012).

També se li atribueix a Cneu Pompeu una política de reorganització territorial fonamentada en un programa de fundacions de ciutats. Tret de les fundacions pompeianes que són irrefutables —Pompaelo, Lugdunum Convenarum—, els estudis arqueològics —perquè no hi ha fonts escrites ni epigràfiques que ho documentin— mostren que una sèrie de ciutats del nord-est de la península Ibèrica es van fundar en aquest moment. Serien els casos de Gerunda, Emporiae, Baetulo i, naturalment, Iluro. Altres ciutats ja existents

experimentaren importants reformes i remodelacions de l'estructura urbanística. Per alguns autors aquestes reformes de gran abast fins i tot permeten definir-les com a «refundacions» (Olesti, 2010). Serien els casos d'Ilerda, Tarraco, Bolskan i Pollentia. Per a Oriol Olesti hi ha prou arguments provinents de l'arqueologia i de les fonts escrites que avalen la possibilitat que tota aquesta reorganització territorial fos planificada per Pompeu i que comportés la fundació de Gerunda, Iluro i Baetulo (Olesti, 1994 i 1995).

La postguerra esdevingué un període de reconstrucció i adequació a la nova realitat, especialment dinàmic en la represa de l'edificació i de les activitats econòmiques. La guerra havia contribuït a integrar encara més els territoris hispanes al context econòmic i social romà, de manera que aquesta nova situació tingué lloc en un marc més favorable. La instauració de la pau al 71 aC sens dubte es feu en un marc força diferent del de l'any 83 aC, fet que explicaria la puixança urbanística que moltes ciutats hispanes presenten precisament a partir del 70 aC (Olesti, 2010).

12. Iluro. *Oppidum civium romanorum*

Poca cosa sabem dels primers habitants d'Iluro. Suposem que devia ser una població heterogènia quant al seu origen cultural, resultant de la convivència de grups humans de diverses procedències geogràfiques i potser també de diferents ètnies. De nou, les fonts antigues no ens proporcionen informació general sobre aquest aspecte. Com a la majoria de territoris romanitzats, els primers habitants de les ciutats fundades *ex novo* havien de constituir una barreja de la població d'origen autòcton, amb tota seguretat la més nombrosa, amb altra de forana, d'origen divers. Hom accepta el fet que un altre grup poblacional amb una presència numèrica important havia de ser d'origen itàlic. Tot i que els suposem minoritaris respecte als autòctons, el personal investigador encara discrepa de com es podien repartir proporcionalment, i la qüestió no és fàcil de resoldre, atesa l'absència de

dades fiables sobre aquesta qüestió. Sens dubte, però, degueren haver-hi altres grups molt més minoritaris d'altres orígens —comerciants, llicenciats dels exercits, artesans especialitzats, esclaus, etc.

Aquest panorama poblacional divers també es degué reflectir en els assentaments rurals del moment. Si per il·lustrar aquest aspecte ens tornem a referir a l'activitat econòmica primordial d'aquesta època, com anteriorment comentàvem, sabem que l'eclosió de la viticultura a la Tarraconense no es degué a una acció de conquesta, sinó a una política de *deductio*, associada a l'adjudicació de terres als veterans (Tremoleda, 2009, 133), que podien ser itàlics o hispans enrolats a les legions com *auxilia*. Tot i això, caldria veure quin paper van tenir en aquest procés les velles aristocràcies indígenes. Una possible manera de cercar aquesta relació és a partir dels segells trobats amb onomàstica ibèrica sobre àmfores vineres. Això no obstant, es tracta de troballes no massa copioses, en algun cas possiblement sobrevalorades a l'hora d'interpretar el paper d'aquestes antigues elits i la seva pervivència com a tals en els moments finals de la romanització (Olesti, 1995 i 1998). Altres investigadors consideren fonamental en el desenvolupament de la viticultura la presència de personatges itàlics (Miró, 1988; Revilla, 1995 i 2004b; Tremoleda, 2006, 134; Berni i Revilla, 2006), possiblement vinculats als centres de poder, especialment els locals.

La fundació d'una ciutat, a part de representar la consolidació definitiva d'un model romà de configuració i d'ordenació d'un territori, havia de propiciar l'arrelament d'una sèrie de col·lectius humans que, per diferents motius, estaven implicats, o decidien implicar-se, en un nou projecte que podia oferir expectatives de millora social, econòmica i política.

La paleoetnologia dels habitants d'Iluro és difícil d'esbrinar. Tot i això, hi ha certs indicis que permeten teoritzar sobre quins podien haver estat alguns dels pobladors que assistiren al naixement de la ciutat. D'entrada, cal dir que ni les fonts escrites, ni l'epigrafia, ni la paleoantropologia ens aporten dades en aquest sentit. Pel que fa a les fonts escrites, l'única cita que fa referència als habitants d'Iluro, tot

i ser molt vaga, és la de Plini el Vell, que en la seva obra *Naturalis Historia* (III, 4, 22) els refereix com a ciutadans romans —*oppidum civium romanorum*.

Les primeres mostres epigràfiques en plaques de marbre on apareixen antropònims o gentilicis són molt posteriors al moment de fundació de la ciutat. En concret, es tracta de les inscripcions anteriorment citades de *L. Marcius Optatus* i la que fa referència al gentilici dels iluronenses relacionada amb la construcció d'uns *balnea* datables en època d'August. Les dues inscripcions esmentades coincideixen cronològicament amb la del mil·liari trobat l'any 1954 a Vilassar de Mar, possiblement *in situ* a peu de la via Augusta (Fabre, Mayer i Rodà, 1983), i s'han de situar en el moment de la construcció del tram costaner de la via Augusta, de la fundació de noves ciutats, com Barcino, i de la concessió d'estatuts municipals a ciutats republicanes, com Iluro i Baetulo. Aquest darrer aspecte coincidiria amb una sèrie de programes d'embelliment, de monumentalització i de construcció d'edificis i de monuments públics impulsats per les elits locals (Revilla, 2020).

Una altra opció per intentar cercar indicis de la identitat dels pobladors o de la seva filiació ètnica és la cultura material. Cal ser prudents, però, i no caure en el raonament simplista que la presència de determinats objectes i productes originaris o propis d'una determinada cultura impliqui forçosament la presència dels col·lectius humans d'aquesta cultura, especialment si es tracta d'una cultura forana. Aquest podria ser el cas de la vaixel·la d'importació, la qual en aquest període fou essencialment d'origen itàlic, i la usual, per les proporcions en què les trobem, a les taules de les llars del primer període de la ciutat. L'arribada massiva d'aquests productes i la seva àmplia distribució i ús al nostre territori s'ha d'explicar amb arguments del tipus d'estratègies de producció, d'acaparament dels mercats, de comportaments comercials i de capacitat, que en aquest cas havia de ser imposada, d'acceptació i d'adquisició dels centres receptors i consumidors.

La terrissa laietana, generalment d'excel·lent qualitat, es bastava per si mateixa per satisfer les necessitats de

la comunitat que les elaborava. Tal com comenta Bats (1988, 228-234) i recull Arasa (2001, 37), les produccions foranes no haurien assolit l'èxit obtingut si a la funció bàsica de consum per la qual foren fabricades no s'hi hagués afegit la funció de prestigi. Aquest fet s'observa clarament amb la vaixel·la de taula de vernís negre. En aquest període no es tractava de mostrar un prestigi que denotés posició social o capacitat econòmica per adquirir una vaixel·la luxosa i cara —característiques que no són associables a certes produccions de vernís negre d'aquesta etapa—, sinó que el prestigi s'havia d'entendre com la voluntat d'assumir com a propis determinats costums, usos i modes.

Al costat d'aquesta vaixel·la de taula importada, la resta de l'aixovar ceràmic, tret d'algunes peces de cuina, era de factura ibèrica. Aquesta terrissa, de fabricació local o regional, pot ser un bon indicador de la pervivència d'una sèrie d'usos i potser de pràctiques culinàries que permeten identificar la comunitat d'origen ibèric d'Iluro.

Un altre aspecte arqueològic que cal valorar en relació amb la identitat ètnica dels primers pobladors d'Iluro és l'arquitectura domèstica. Els tipus i característiques dels habitatges, els materials i tècniques constructives, l'especialització dels espais, etc. sovint s'han volgut associar a col·lectius ètnics o culturals determinats. En els primers moments de la ciutat trobem habitatges molt senzills, petits, amb una compartimentació o cap, que disposen dels elements constructius més elementals: paviments de terra compactada, llars de foc sobre el paviment, parets mitgeres, etc. Són molt semblants als de Burriac o als assentaments rurals dels primers períodes de la colonització de la plana. Al costat d'aquestes edificacions senzilles, però, hi trobem altres construccions complexes, grans *domus* que incorporen conceptes i tècniques constructives —mides, ordenació i especialització de l'espai, programes decoratius, etc.— d'origen o d'inspiració inequívocament itàlics.

Quant als materials utilitzats per les construccions, succeeix el mateix. Pel fet d'unir les pedres dels murs amb morter de calç, o simplement amb fang, d'utilitzar la tàpia o el tovot en les parets, d'enlluir amb calç els murs, d'utilitzar el maó o les *tegulae*, s'ha pretès caracteritzar

l'origen dels habitants. En definitiva, s'ha caigut en una associació simplista i reduccionista entre els tipus i característiques dels habitatges i els seus residents: a les edificacions senzilles hi habitava la població d'origen indígena i autòctona, i a les grans *domus* i edificacions més complexes, els nouvinguts itàlics. Aquesta aparent correlació no és, emperò, tan simple. Certament, l'arqueologia evidencia que una bona part dels habitatges de la primera etapa de la ciutat són de petites dimensions i estructura senzilla. També és patent, tanmateix, l'existència, tot i que minoritària, de sumptuoses *domus*, com la «dels dofins» de la plaça Gran.

Amb la relativa estabilitat que succeí la guerra de Sertori, les ciutats esdevingueren els escenaris on es promocionaren les elits locals. No és d'estranyar, en aquest sentit, la construcció de luxoses *domus* i d'edificis públics finançats per aquestes elits, edificacions que no foren res més que la projecció social i política del poder i els espais privilegiats on es desenvolupava. En aquestes *civitates* també es desenvoluparen les relacions socials vinculades a elles, tals com l'esclavitud, el clientelisme, les formes de govern local, etc., que suposaren la integració total i uniformització de les diferents poblacions que participaren en aquest moment culminant del procés romanitzador.

13. Iluro. La conseqüència d'un canvi econòmic

L'arqueologia sembla evidenciar que Iluro no fou l'única ciutat fundada durant la tercera dècada del segle I aC. Recents estudis situen també el moment inicial d'Emporiae, Baetulo i Gerunda cap al 80-70 aC. Aquesta coincidència cronològica podria donar peu a pensar en un programa de fundacions establert pel poder romà com a colofó d'un procés que s'havia iniciat dos segles abans. Tanmateix, la realitat històrica, essencialment marcada pels esdeveniments polítics, i sobretot bèl·lics, que es produïren al llarg d'aquest període segurament

condicionà els processos, tàctiques, ritmes i pautes que caracteritzaren la romanització.

Tot i acceptar que es podria tractar d'un programa de fundacions, entenem que les causes que motivarem la creació de cada una d'aquestes ciutats podien haver estat diverses i respondre a necessitats diferents, essent la conseqüència d'una sèrie d'objectius particulars, dins d'un programa i una estratègia comuna que fou essencialment l'increment del control i de l'explotació del territori.

En el cas d'Iluro, i a l'hora de plantejar hipòtesis sobre les possibles causes de la fundació de la ciutat en el lloc que ocupa, i no en un altre —per exemple la vall de Cabrera de Mar, on s'havien aixecat els centres del poder polític de la Laietània— destaca, a partir de múltiples evidències arqueològiques, el desenvolupament i apogeu de la viticultura laietana, un procés econòmic vinculat al procés de romanització i que esdevingué la principal activitat productiva de la zona just abans de la fundació de la ciutat.

El jaciment tardorepublicà de la comarca on s'han trobat les instal·lacions més antigues dedicades a l'elaboració de vi és Iluro. Ens referim als dos dipòsits de fermentació datats en l'època fundacional —80/70 aC—, localitzats durant les excavacions de l'immoble núm. 13 de la baixada de Sant Simó. El primer dipòsit amidava $1,70 \times 1,45 \times 1,20$ m i tenia, per tant, una capacitat de $2,95 \text{ m}^3$ o 2950 l. El segon dipòsit amidava $90 \times 3,40 \times 1,20$ m i la seva capacitat era de $7,753 \text{ m}^3$ o 7752 l. La capacitat conjunta dels dos dipòsits era de 10700 litres, suficient per omplir 412 àmfores. Es tracta, sens dubte, d'una indústria de producció supralocal. També, en relació amb la producció del vi durant els primers anys de la ciutat, cal comentar la troballa, l'any 1990, de l'abocador d'àmfores de l'immoble núm. 54 del carrer Nou. Recordem que es trobà un conjunt d'envasos de fabricació local que imitaven les àmfores Dressel 1 i Lamb. 2, sens dubte per contenir i transportar vi.

Els indicis i les evidències arqueològiques de què actualment disposem ens permeten formular i aprofundir en la hipòtesi que en els moments

culminants de la romanització del territori, caracteritzat per la fundació de les noves ciutats, aquests nuclis urbans esdevingueren importants centres de producció vitivinícola i de comercialització del producte, amb una continuïtat demostrada com a mínim fins a finals del segle I dC. En el cas d'Iluro, no hem d'oblidar que un dels equipaments públics que primer es construïren fou el *macellum*, un edifici de grans dimensions estratègicament situat a l'eix principal de la ciutat, on s'efectuaven les transaccions econòmiques i comercials, no tan sols les que generava el mateix centre urbà, sinó també el territori.

Figura 11. Dipòsits per a la fermentació de vi, trobats en l'excavació de la Baixada de Sant Simó, 13 (1998)

Sembla clar que la costa del Maresme i, en especial la de Mataró, ha sofert pocs canvis des de l'època romana fins a l'actualitat, tret d'un lleuger augment del nivell del mar. Descartem, doncs, l'existència de ports naturals, àmplies badies i cales, i intuïm un paisatge litoral similar a l'actual. Cal tenir en compte, però, la possibilitat que existissin determinats i comptats punts de refugi natural, o de zones arrecerades dels vents i temporals —*stationes*—, coincidents amb la desembocadura d'algunes rieres on podia haver-hi petites badies o caps formats pels al·luvions d'aquestes rieres. Aquests punts, per les seves característiques orogèniques, podien ser estacionals i poc estables, tot depenent dels temporals, especialment els de llevant, que podien i poden ser molt intensos i els causants de l'erosió de sorres i de la desaparició de platges.

Figura 12. Tram d'un *cardo minor*, amb el clavegueram al mig del carrer, trobat en l'excavació del carrer de Na Pau (1997)

La inexistència de ports naturals o d'un port construït no descarta la possibilitat que existís una important zona portuària amb una activitat intensa, tal com demostra la documentació històrica de què disposem sobre altres períodes, en especial la del segle XVIII.

Les característiques de la costa, amb platges contínues estables i força profundes, i l'escassetat d'afloraments rocosos i esculls importants, feien possible l'aproximació de les embarcacions fins a la mateixa línia de costa, bé fos ancorant-les a no gaire distància de les platges, bé amarrant-les a possibles fondejadors —passeres o ponts de fusta— que partien des de les platges i s'endinsaven al mar, o bé varant-les a la mateixa platja en cas de tractar-se d'embarcacions més petites. En el cas d'ancorar-les a certa distància de la platja —no més de mig quilòmetre—, la càrrega i descàrrega de les mercaderies es realitzava amb llanxes o embarcacions petites similars.

Malgrat que tots els indicis apunten a l'existència d'una zona portuària dependent d'Iluro i situada a pocs metres del límit de la ciutat, l'arqueologia no n'ha permès localitzar cap testimoni, tret d'un

possible ancoratge complementari situat a la propera zona de Cabrera de Mar (Matamoros, 1991) i un altre al davant del càmping Costa de Levante (Clariana, 1996b), situat a la desembocadura de la riera de Mata. Cal tenir present també, en aquest sentit, els estudis de Ricard Pascual davant les costes de Mataró, on localitza alguns punts en què es trobà material submergit d'època romana (Pascual, 1981). També és interessant el treball de Jordi Miró en relació amb les troballes subaquàtiques de la zona (Miró, 1980).

Una zona portuària d'aquesta rellevància degué promocionar Iluro com un important pol econòmic i comercial de la província. Les mercaderies arribades per via marítima podien ser distribuïdes cap a altres indrets gràcies a la immillorable ubicació de la ciutat, ben connectada a partir de la via Augusta i altres vies secundàries. Però, sobretot, la xarxa viària també fou utilitzada en sentit invers, per transportar-hi els productes de l'interior que havien de ser embarcats i transportats per mar a altres ports de la Mediterrània (Comas i Carreras, 2006).

L'existència d'aquesta zona portuària requeria una important organització administrativa, fiscal i comercial i una complexa infraestructura que permetés l'exportació del vi a gran escala. Iluro, com a ciutat portuària, complia amb tots aquests requisits.

Tal com hem vist anteriorment, des de la fundació d'Iluro fins a inicis de l'etapa imperial, la ciutat experimentà una sèrie de reformes i de transformacions urbanístiques que segurament anaven juntament amb altres canvis de tipus econòmic, de reestructuració territorial, administratiu, jurídics, etc. Quant al territori, no semblen observar-se transformacions profundes i estructurals fins a les darreres dècades del segle I aC. Tot i que el motor econòmic continuava sent la viticultura, fou en aquells moments quan sembla que es produí un canvi notori en la concepció dels processos productius que fins llavors havien imperat: la ciutat deixava de ser el centre exclusiu on s'elaborava el vi.

Alhora, es detecten arqueològicament els primers establiments rurals capaços de desenvolupar tot el procés de l'elaboració i comercialització

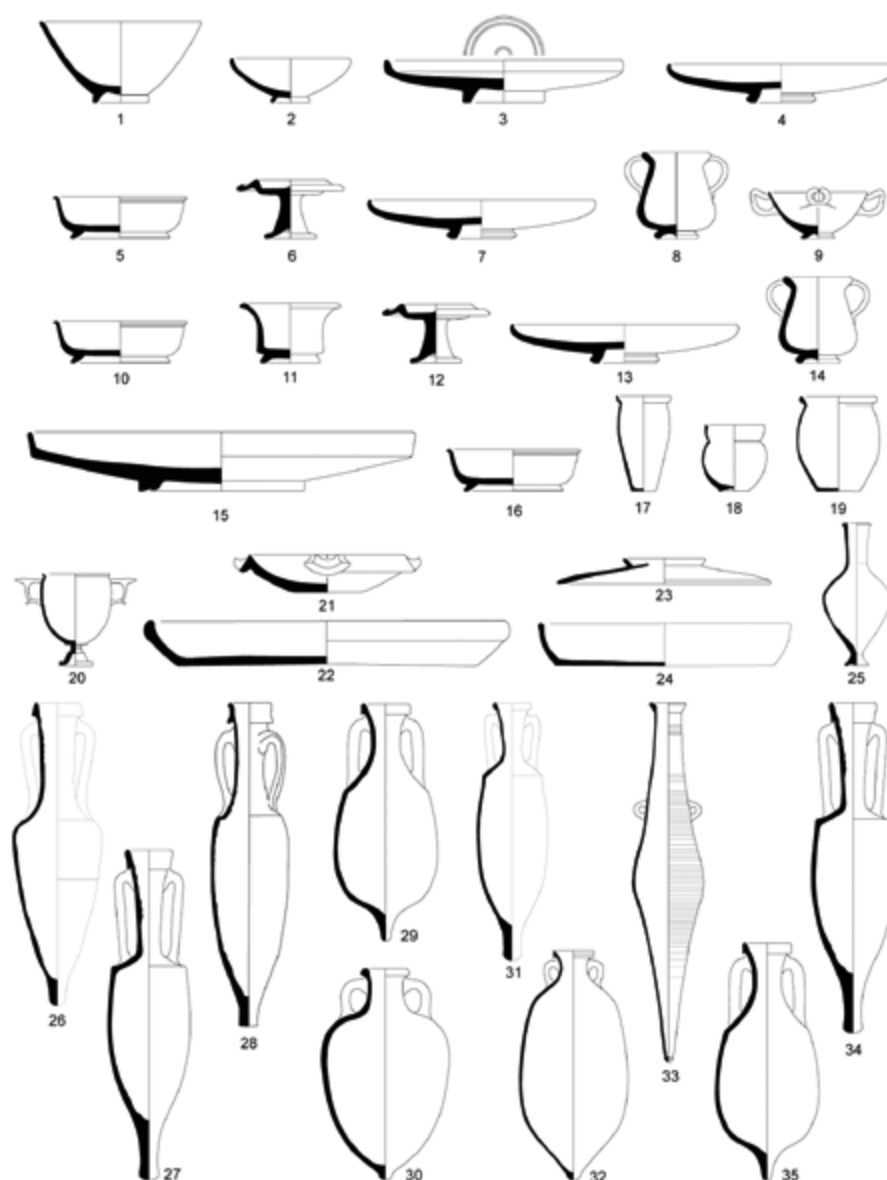

Figura 13. Materials arqueològics d'importació que daten el moment fundacional de la ciutat d'Iluro

del vi: conreu de la vinya, elaboració del producte, fabricació d'envasos i, possiblement, comercialització. D'aquests moments comptem amb els jaciments de Veral de Vallmora (Teià) o El Morè (Sant Pol). Especial interès mereix el de Torre Llauder, situat a poc més d'1 quilòmetre d'Iluro. En el darrer decenni anterior al canvi d'era hi funcionava un gran centre vitivinícola, del qual s'han localitzat diversos forns d'àmfores, sobretot del tipus Pascual 1, abocadors d'àmfores i restes de

les estructures de les premses de vi (Garcia Roselló, coord., 2012; Puerta i Muñoz, 2012).

La implantació al territori del sistema de les *villae*, a les darreries del segle 1 aC o poc després del canvi d'era, modificà substancialment les estratègies econòmiques que havien funcionat fins llavors, i s'iniciaren així nous models que caracteritzarien l'etapa alt-imperial (Revilla, 2008; Busquets, Moreno i Revilla, 2013).

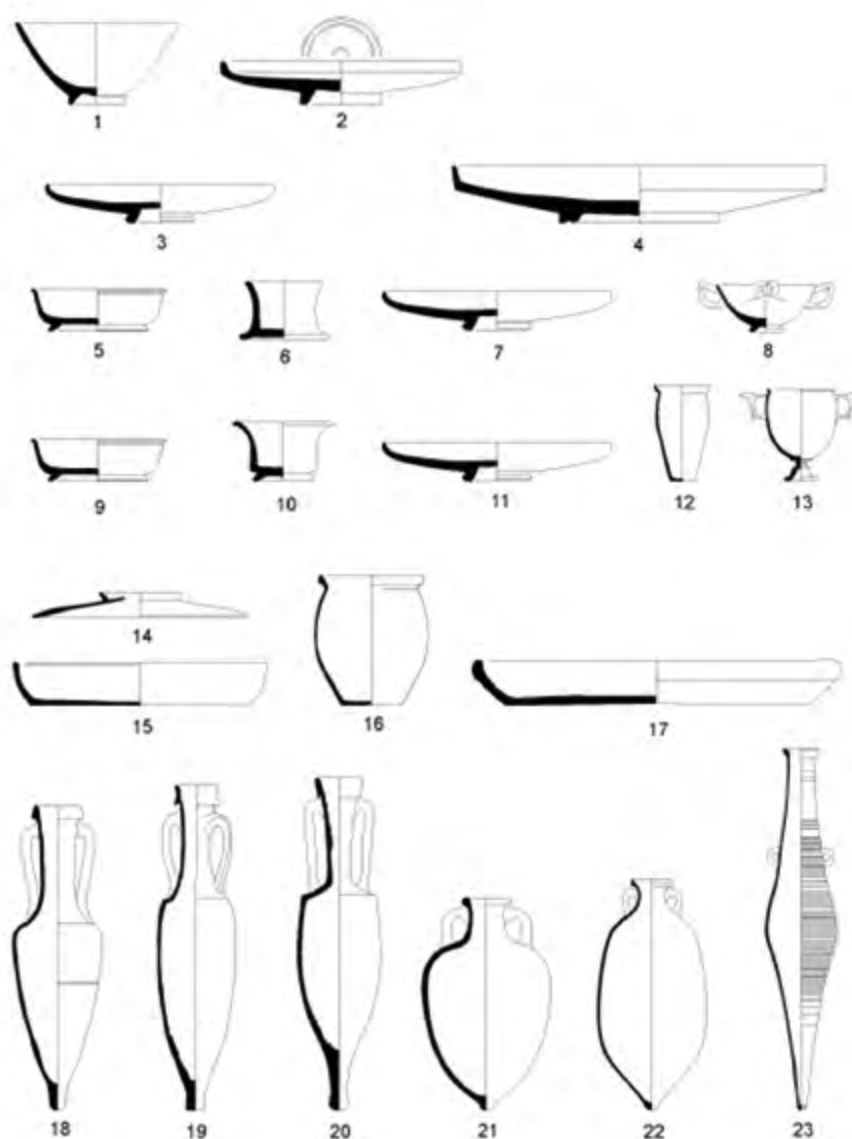

Figura 14. Materials arqueològics d'importació del segon quart del segle i aC trobats a Iluro

14. Anàlisi d'alguns aspectes de cultura material. Els materials d'importació

Tot i que en algunes excavacions les troballes de material arqueològic han estat escasses, en conjunt representen una mostra força significativa i generosa dels productes que s'elaboraven, circulaven i s'usaven a la conca mediterrània en aquest període. Aquest fet ens permet reflexionar sobre diversos aspectes

relacionats amb els centres productors i els receptors, així com observar el comportament comercial d'aquests productes. Pels tipus de materials trobats, llur quantitat i tipologia, cal deduir que Iluro, com els nuclis urbans predecessors de Burriac i de Ca l'Arnau, esdevingué un gran centre de recepció, de consum i de distribució de materials forans. Alhora, i per primera vegada, també es convertí —la seva àrea— en un centre productor de primer ordre d'un producte —el vi— que havia de ser envasat per al seu

transport i que, per tant, requeria un envàs propi, característic i identificador.

L'estudi de les produccions ceràmiques d'importació i les àmfores ens permet una aproximació cronològica del moment fundacional, però alhora també determinar el comportament comercial d'aquests productes. Per realitzar les quantificacions del moment fundacional d'Iluro disposem d'un nombre elevat de peces, les quals poden ser ja considerades del tot representatives a l'hora de presentar un panorama de comportament comercial en aquest període cronològic. En total, comptem amb 205 individus, que per funcionalitat es distribueixen de la manera següent:

<i>Vaixella de taula</i>	129	62,92 %
<i>Ceràmica de cuina</i>	29	14,14 %
<i>Àmfores</i>	46	22,43 %
<i>Altres</i>	1	0,48 %

Per origen, tenim les proporcions següents:

<i>Península Itàlica</i>	178	86,82 %
<i>Eivissa</i>	2	0,97 %
<i>Sud d'Hispania</i>	2	0,97 %
<i>Nord d'Àfrica</i>	2	0,97 %
<i>Citerior/ Tarraconense</i>	12	5,85 %
<i>Indeterminat</i>	9	4,39 %

Quant a la vaixella de taula, s'han trobat un total de 129 peces, les quals, per produccions, es distribueixen de la manera següent:

<i>Campaniana A</i>	28	21,70 %
---------------------	----	---------

<i>Camp. B etrusca</i>	1	0,77 %
<i>Cales mitjà</i>	23	17,82 %
<i>Cales tardà</i>	56	43,41 %
<i>Campaniana C</i>	1	0,77 %
<i>Imitacions VN</i>	1	0,77 %
<i>VN indeterminat</i>	6	4,65 %
<i>Parets fines</i>	13	10,07 %

Pel que fa a les formes de campaniana A, tenim la quantificació següent, sobre un total de vint-i-vuit peces:

<i>Lamb. 27/31</i>	4	14,28 %
<i>Lamb. 27</i>	3	10,71 %
<i>Lamb. 31</i>	5	17,85 %
<i>Lamb. 5</i>	11	39,28 %
<i>Indeterminada</i>	5	17,85 %

El nombre de peces de la variant mitjana dels tallers de Cales és de vint-i-tres, i es relacionen les formes següents:

<i>Lamb. 1</i>	4	17,39 %
<i>Lamb. 3</i>	2	8,69 %
<i>Lamb. 4</i>	1	4,34 %
<i>Lamb. 5</i>	14	60,86 %
<i>Lamb. 10.</i>	1	4,34 %
<i>Pasc. 127</i>	1	4,34 %

També dels tallers de Cales, però de la variant tardana, s'han trobat cinquanta-sis peces, les formes de les quals són:

<i>Lamb. 1</i>	14	25,00 %
<i>Lamb. 2</i>	5	8,92 %
<i>Lamb. 3</i>	1	1,78 %
<i>Lamb. 4</i>	1	1,78 %
<i>Lamb. 5</i>	33	58,92 %
<i>Lamb. 8</i>	1	1,78 %
<i>Lamb. 10.</i>	1	1,78 %

<i>Dressel 1C itàlica</i>	7	15,21 %
<i>Apúl·lia-Brindisi</i>	3	6,52 %
<i>Lamboglia 2 itàlica</i>	1	2,17 %
<i>Dressel 2-4 itàlica</i>	1	2,17 %
<i>PE 18 ebusitana</i>	2	4,34 %
<i>Tripolitana antiga</i>	2	4,34 %
<i>Sud-hispànica indet.</i>	1	2,17 %
<i>Dressel 1 citerior</i>	4	8,69 %
<i>Lamboglia 2 citerior</i>	7	15,21 %
<i>Indeterminada</i>	1	2,17 %

S'han trobat dotze gots de parets fines itàliques, dels tipus següents:

<i>Mayet III</i>	9	75,00 %
<i>Mayet II</i>	2	16,66 %
<i>Mayet IX</i>	1	8,33 %

De ceràmica itàlica de cuina itàlica hi ha representats els tipus següents, d'un total de vint-i-vuit peces:

<i>Safata roig pompejà</i> <i>Aguarod 3/Luni 1</i>	1	3,57 %
<i>Cassola Aguarod 4/Vegas 14</i>	7	25,00 %
<i>Tapadores</i>	12	42,85 %
<i>Cassola Burriac 549</i>	3	10,71 %
<i>Olla de ganxo Vegas 2</i>	1	3,57 %
<i>Morter Emporiae 36.2</i>	3	10,71 %
<i>Indeterminada</i>	1	3,57 %

Les àmfores, quaranta-sis exemplars diferents, es reparteixen entre els tipus següents:

<i>Dressel 1A itàlica</i>	2	4,34 %
<i>Dressel 1B itàlica</i>	15	32,60 %

Les produccions provinents de la península Itàlica són predominants. Això no obstant, entren també en escena una sèrie de produccions, essencialment envasos de transport, que contenen productes elaborats especialitzats: oli i salaons de l'àrea sud-hispànica, en especial la Bètica, i vi de la Tarraconense. Poc més tard, aquests productes es distribuïran de manera generalitzada en bona part dels mercats mediterranis. Quasi de manera testimonial hi trobem importacions de l'illa d'Eivissa i del nord de l'Àfrica.

La vaixel·la de taula és majoritàriament de vernís negre. Els productes dels tallers de Cales —61,23 %— superen amb escreix la campaniana A —21,70 %. També és notòria la irrupció dels productes tardans dels tallers de Cales, que substitueixen gammes anteriors, a les quals doblen numèricament. Són vasos que conserven els repertoris formals anteriors però són de pitjor qualitat i acabat. Molt més minoritària és la campaniana C —no arriba a un 1 %— i la campaniana B etrusca, tipus volterrana —0,77 %—, aquesta darrera més pròpia de cronologies un xic més antigues.

La forma més usual és el plat, tant en la campaniana A —39,28 %— com en les variants mitjana —60,86 %— i tardana —58,92 %— dels tallers de Cales. El mateix s'esdevé amb les campanianes C i B etrusca, en què trobem les formes Lamb. 7 i Lamb. 5.

En aquests moments es produeix l'aparició dels productes d'imitació de la vaixel·la de vernís negre. Són vasos de qualitats diverses, generalment de pasta grisa i superfícies engal·bades, rarament envernissades, que imiten el repertori formal de la vaixel·la del grup de la B i, a vegades, les seves decoracions —cercles concèntrics, bandes de rodeta, etc. L'única forma representada és el vas de la forma Lamb. 1.

Quant als gots de parets fines d'origen italià, domina la forma III de Mayet, tot i que hi comença a haver alguna peça més elaborada, com ara la copa Mayet IX. Trobem també una copa de producció local.

Les ceràmiques de cuina importades representen un 14,91 %. Tret d'una peça d'origen sud-hispànic, la resta prové de la península Itàlica. Les formes més usuals són les cassoles —35,71 %—, dels tipus Aguarod 4/ Vegas 14 o Burriac 549, i les tapadores —42,85 %. Més minoritàries són les safates amb engal·ba «roig pompeïà» i els morters dels tipus Emporiae 36.2. Hem inclòs en l'apartat d'«altres» els ungüentaris italics, que representen una ínfima proporció.

Amb les àmfores es produeix una diversificació dels tipus i dels llocs de fabricació, tot i que són majoritàries les produccions itàliques —63,04 %. Les àmfores del tipus Dressel 1B —51,72 %— s'imposen a les altres formes itàliques. Les àmfores d'Apúlia-Bríndisi hi són presents, i les del tipus Lamb. 2 adriàtiques i les Dressel 2-4 són minoritàries. També són àmfores per transportar vi.

Són testimonials les àmfores ebusitanes —del tipus PE 18— i les tripolitanes. Trobem per primera vegada una producció sud-hispànica, una àmfora que possiblement imita una Dressel 1 itàlica.

Especial atenció mereixen les àmfores vinàries de fabricació local o regional, les anomenades «tarraconenses», que amb un 23,91 %, irrompen de manera notòria. Hem d'advertir, però, que el lot d'aquest tipus d'àmfores trobat a Iluro, que il·lustra aquesta fase, és certament una troballa singular, ja que es tracta d'un conjunt procedent d'un únic abocador, la qual cosa provoca un augment quantitatiu excepcional del percentatge de

la producció. La singularitat de la troballa resideix també en el fet que la majoria d'envasos trobats pertanyen al tipus Lamb. 2, quan el més freqüent és que imitin els tipus Dressel 1. El fet de reproduir prototipus d'envasos ja existents suggereix que en aquests moments encara s'està en un període d'assaigs de difusió comercial d'aquesta indústria regional —la viticultura—, que encara no disposa d'envasos propis que n'identifiquin l'origen.

Bibliografia

Alföldy, 1985:

G. Alföldy, Hispanien und das römische Heer. Bemerkungen zu Patrick Le Roux: L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409, *Gerion*, 3, Madrid, 379-410 (=Römische Heeresgeschichte, Amsterdam, 1987, 482-513).

Amela, 2002:

L. Amela, *Las clientelas de Cneo Pompeyo Magno en Hispania*, Barcelona (Instrumenta 13).

Arasa, 2001:

F. Arasa, *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I aC. Serie de Trabajos Varios*, 100, València.

Arxé et al., 1986:

J. Arxé, A. Bacaria, C. Bastit, M. Caballero i M. Pratdesava, Últimes intervencions a Iluro (Mataró, Maresme), *Tribuna d'Arqueologia 1984-1985*, Barcelona, 73-82.

Bats, 1988:

M. Bats, *Vaisselle et alimentation à Olbia de Provence (v. 350- v. 50 av. J.-C). Modèles culturels et catégories céramiques*, París.

Berni i Revilla, 2006:

P. Berni i V. Revilla, Los sellos de las ánforas de producción tarraconense: representaciones y

significado, *La producció i el comerç de les àmfors de la Província Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual*, Barcelona (Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya 8), 95-111.

Bonamusa, 1974:

J. Bonamusa, Els orígens de Mataró, *Mataró*, 27-X-1974, Mataró.

Busquets, Moreno i Revilla, 2013:

F. Busquets, A. Moreno i V. Revilla, Hábitat, sistemas agrarios y organización del territorio en el litoral central de la laietània, *Paisajes ruraux et territoires dans les cités de l'Occident Romain. Gallia et Hispania*, a cura de J.-L. Fiches, R. Plana i V. Revilla, Montpellier, 239-249.

Cerdà i García Roselló, 1987:

J. A. Cerdà i J. García Roselló, Proposta per a una metodologia d'estudi de la romanització d'un territori: el *territorium* d'Iluro, *III Sessió d'Estudis Mataronins*, Mataró, 7-15.

Cerdà *et al.*, 1994:

J. A. Cerdà, J. García Roselló, C. Martí, J. Pera, J. Pujol i V. Revilla, Iluro, oppidum civium romanorum: estado de la cuestión, *Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica, La ciutat en el món romà, Tarragona, 1993*, vol. 2, Tarragona, 97-99.

Cerdà *et al.*, 1997:

J. A. Cerdà, J. García Roselló, C. Martí, J. Pera, J. Pujol i V. Revilla, *El Cardo Maximus de la ciutat romana d'Iluro (Hispania Tarraconensis)*, *Laietania*, 10, Mataró.

Clariana, 1977:

J. F. Clariana, Sobre la fundació d'Iluro, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 3, Mataró, 57.

Clariana, 1984:

J. F. Clariana, Notes sobre l'estructura urbana d'Iluro, *Faventia*, 6/1, Barcelona, 89-111.

Clariana, 1996:

J. F. Clariana, *Iluro ciutat romana*, Mataró.

Colomines, 1994:

J. Colomines, *Onomasticon Cataloniae*. Sub voce Alaró i Alarona, Barcelona.

Comas i Carreras, 2006:

M. Comas i C. Carreras, Les àmfors de la Laietània. Estat de la qüestió, *La producció i el comerç de les àmfors de la Província Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual*, Barcelona (Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, 8), 177-188.

Comas *et al.*, 1998:

M. Comas, A. Martín, D. Matamoros i J. Miró, Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció laietana, *Jornades Internacionals d'arqueologia romana. Homenatge a Josep Estrada. Documents de treball*, Granollers, 372-378.

Fabre, Mayer i Rodà, 1983:

G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, *Inscripcions romanes de Mataró i la seva àrea (Epigrafia Romana del Maresme)*, Accésit Premi Iluro 1980, Mataró.

García Roselló, coord., 1999:

J. García Roselló, coordinador, *Iluro. Una ciutat per descobrir*, Mataró.

García Roselló, coord., 2012:

J. García Roselló, coordinador, *Vil·la romana de Torre Llauder. De re rustica iluronensium*, Mataró.

García Roselló, 2017:

J. García Roselló, Gènesi, fundació i període republicà de la ciutat romana d'Iluro (*Hispania Citerior*), *Laietania*, 19, Mataró.

García Roselló i Gurri, 1996-1997:

J. García Roselló i E. Gurri, Les imitacions laietanes d'àmfors itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardorepublicana, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI, Girona, 397-424.

García Roselló, Martín i Cela, 2000:

J. García Roselló, A. Martín i X. Cela, Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de Iluro (Hispania Tarraconensis), *Empúries*, 52, Barcelona, 29-54.

García Roselló i Revilla, 2020:

J. García Roselló i V. Revilla, Continuidades y rupturas del paisaje urbano en los *parva oppida* del noreste de *Hispania Citerior*: el *municipium* Iluro (Mataró), *Ruptura y Continuidad. El callejero de la ciudad clásica en el tránsito del Alto Imperio a la Antigüedad Tardía, Actas del coloquio (Alicante 7-9 de noviembre de 2018)*, Alacant, 145-158.

Guitart, 1994:

J. Guitart, Un programa de fundacions urbanes a la Hispània Citerior de principis del segle I aC, *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*, vol. 1, Tarragona, 205-213.

Gusi, 1976:

F. Gusi, La Topografía urbanística de Iluro, *Miscel·lànies arqueològiques de Mataró i El Maresme*, Mataró, 35-39.

López Mullor i Martín, 2008:

A. López Mullor i A. Martín, Tipologia i datació de les àmfores tarraconenses produïdes a Catalunya. *La producció i el comerç de les àmfores de la Província Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual*, Barcelona (Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, 8), 33 a 94.

Lladó, 1957

J. Lladó, La romana Iluro fué levantada en el area de la Ilduro ibèrica, *Mataró*, 6-VII-1957, Mataró, 1-2.

Martí, 2008:

C. Martí, La seca ibèrica d'Ilturo: historiografia i dades recents. Altres qüestions sobre numismàtica ibèrica del nord-est peninsular, *Laietania*, 18, Mataró, 37-76.

Martín, 2000:

A. Martín, *Memòria de la intervenció arqueològica a Can Pau Ferrer (Cabrera de Mar), juny de 1997*, Cabrera de Mar.

Martín, 2002:

A. Martín, El conjunt arqueològic de Ca l'Arnau (Cabrera de Mar, Maresme): un assentament romano-republicà, *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999*, Barcelona, 211-228.

Martín i García Roselló, 2007:

A. Martín i J. García Roselló, La vall de Cabrera de Mar. Focus inicial de la producció vitivinícola a la Laietània, *Studies on the rural world in the Roman period*, 2. *Pottery workshops and agricultural productions.*, Girona 69-82.

Matamoros, 1991:

D. Matamoros, Els ancoratges antics de Vilassar de Mar/Cabrera de Mar i de Mataró (El Maresme), *Laietània*, 6, Mataró, 85-98.

Miró, 1980:

J. Miró, Els materials de procedència submarina del Museu Municipal de Mataró, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 11-12, Mataró, 381-392.

Miró, 1988:

J. Miró, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)*, Oxford (BAR International Series 488).

Miró, Pujol i García Roselló, 1988:

J. Miró, J. Pujol i J. García Roselló, *El dipòsit del sector occidental del poblament ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme), Laietania*, 4, Mataró.

Olesti, 1994:

O. Olesti, Les actuacions pompeianes a Catalunya: reorganització del territori i fundació de noves ciutats, *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*, vol. II, Tarragona, 316-317.

Olesti, 1995:

O. Olesti, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I aC). Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Premi Iluro 1994, Mataró.

Olesti, 1998:

O. Olesti, Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena, *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç a la Mediterrània occidental*, Badalona (Monografies badalonines, 14), 246-257.

- Olesti, 2010a:
 O. Olesti, Los veteranos de Cneo Pompeyo y Quinto Cecilio Metelo Pio en la Hispania Citerior, *Dialéctica histórica y compromiso social*, vol. 2, 1007-1028.
- Olesti, 2010b:
 O. Olesti, Urbanització, integració i gestió del territori al nord-est de la península Ibèrica en època republicana (segles II-I aC), *Studies on the rural world in the roman period*, 5. *Time of changes in the beginning of the romanization*, Girona, 11-59.
- Pascual, 1981:
 R. Pascual, Exploración submarina entre Llanereras y Mataró (Barcelona), *Ampurias*, 43, Barcelona, 217-251.
- Pérez Almoguera, 2001:
 A. Pérez Almoguera, Iltir/iltur=oppidum. Los nombres de lugar y la ciudad en el mundo ibérico, *Faventia*, 23/1, Barcelona, 21-40.
- Pina, 2008:
 F. Pina, Hispania of Caesar and Pompey: A conflict of *clientelae*?, *Del Imperium de Pompeyo a la Auctoritas de Augusto. Homenaje a Michael Grant* a cura de M. P. García-Bellido, A. Mostalac i A. Jiménez, Madrid, 41-48 (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XLVII).
- Pina, 2012:
 F. Pina, Generales y clientelas provinciales ¿Qué clientelas? *Romanización, fronteras y étnias en la roma Antigua: el caso hispano* a cura de J. Santos, C. González Andreotti amb la col·laboració de M. Fernández Corral i L. Sánchez Voigt, Vitoria, 55-79 (Anejos de Veleia. Acta 12. Revisiones de historia Antigua 7).
- Puerta i Muñoz, 2012:
 C. Puerta i V. Muñoz, La vil·la romana de Torre Llauder. Noves aportacions a l'estudi del jaciment arqueològic, *Auriga*, 63, Barcelona, 7-11.
- Pujol i García Roselló, 1994:
 J. Pujol i J. García Roselló, El poblament ibèric dispers al Maresme central: L'exemple de Can Bada (Mataró), i el procés de romanització des de l'inici de la colonització agrícola fins al naixement d'Illuro, *Laietània*, 9, Mataró, 89-129.
- Revilla, 1995:
 V. Revilla, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Barcelona (Cuadernos de Arqueología, 8).
- Revilla, 2004a:
 V. Revilla, El poblamiento rural en el noreste de Hispania entre los siglos II a.C. y I d. C.: Organización y dinámicas culturales y socioeconómicas, *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (S. III a. de C. – S. I d. de C.)* a cura de T. Chapa i P. Moret, Jaén, 175-202.
- Revilla, 2004b:
 V. Revilla, Ánforas y epigrafía anfórica en Hispania Tarraconensis, *Epigrafía anfórica* a cura de J. Remesal, Barcelona, 159-196 (Col·lecció Instrumenta 17).
- Revilla, 2008:
 V. Revilla, La villa y la organización del espacio rural en el litoral central de Cataluña: implantación y evolución de un sistema de poblamiento, *Actes del Simposi Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana (Lleida, 28-30 de novembre de 2007)* a cura de V. Revilla, J.-R. González i M. Prevosti, Barcelona, 99-123.
- Revilla, 2010:
 V. Revilla, Rural Settlement in the central littoral area and the interior regions of Catalonia in the 1st and 2nd centuries BC, *Studies on the rural world in the Roman period*, 5. *Time of Changes. The beginning of the Romanization*, Girona, 139-159.
- Revilla, 2020:
 V. Revilla, Los *parva oppida* de la Citerior nororiental entre los siglos I a.C. y I d.C.: monumentalización y promoción jurídica, *Parva Oppida. Imagen, patrones e ideología del despegue monumental de las ciudades de la Tarraconense hispana* a cura de J. Andreu Pintado, Uncastillo-Tudela, 239-278.

Ribas, 1934:

M. Ribas, *Origen i Fets Històrics de Mataró*, Mataró.

Ribas, 1952:

M. Ribas, *El poblament d'Ilduro*, Premi Rubió i Lluch 1949, Barcelona.

Ribas, 1964:

M. Ribas, *El orígens de Mataró*, Premi Iluro 1963, Mataró.

Sinner, 2015:

A. G. Sinner, Cultural contacts and identity construction. A colonial context in NE Spain (2nd-early 1st c. B.C.), *Journal of Roman Archaeology*, 28, 7-38.

Sinner, 2017:

A. G. Sinner, *La ceca de Ilduro*, Oxford (Archaeopress Roman Archaeology 29).

Stylow, 1995:

A. U. Stylow, Apuntes sobre las “tribus” romanas en Hispania, *Veleia*, 12, Bilbao, 105-124.

Tremoleda, 2006:

J. Tremoleda, Les instal·lacions productives d'àmfores tarraconenses. *La producció i el comerç de les àmfores de la Província Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual*, Barcelona, 113-150 (Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, 8).

Untermann, 1990:

J. Untermann, *Monumenta Linguarum Hispanicarum II*, Wiesbaden.

Vellvehí, 1996:

J. Vellvehí, Notes sobre el topònim Iluro per a un estat de la qüestió dels noms de Mataró, *Actes de la XII Sessió d'estudis Mataronins*, Mataró, 167-179.

Noves dades sobre la fase tardorepublicana de la ciutat de Baetulo

Clara Forn¹, Pepita Padrós¹

Resum

Durant els darrers anys, el desenvolupament urbà de Badalona (Barcelonès) ha permès intervenir intensament el seu subsol arqueològic i, en conseqüència, l'augment d'aquestes actuacions ens ha possibilitat documentar de manera més precisa les fases republicanes de Baetulo. Així doncs, les excavacions han definit un seguit d'espais urbans i periurbans amb estructures sovint de clara influència itàlica en el moment previ i fundacional de la ciutat.

A partir dels resultats d'aquestes intervencions, hem pogut estudiar els contextos que ens permeten establir l'horitzó cronològic de la fundació *ex novo* de la ciutat entorn del 80-70 aC, però també conèixer les primeres ocupacions romanes situades a l'entorn proper del territori on hi ha el traçat d'una via (que esdevindrà el recorregut costaner de la via Augusta) i on es desenvoluparà la ciutat.

Paraules clau

Baetulo, tardorepublicà, ciutat romana, Laietania, fundació

Abstract

In recent years, the urban development of Badalona (Barcelonès), has allowed us to perform an intensive activity in its archaeological subsoil. Consequently, the increase of these archaeological works has enabled us to document the Republican phases of Baetulo more accurately. Thus, these excavations have defined a series of urban and peri-urban spaces with structures often of a clear Italian influence in the previous and founding moments of the city.

From the results of these interventions, we have been able to study the contexts that allow us to establish the chronological horizon of the beginning of the town's foundation at around 80-70 BC. But also, to know about the first Roman occupations located in the nearby area of the territory where the route of a road is located - which will become the Via Augusta coastal road - and where the city will develop.

Keywords

Baetulo, late republican, roman city, Laietanian, foundation

1. Introducció

La ciutat romana de Baetulo, situada al subsol de l'actual Badalona (Barcelona), fou una fundació *ex novo* que formava part del programa de fundacions urbanes que impulsà Roma entre la fi del segle II i inicis del segle I aC, a la Laietània, Hispània Citerior (fig. 1). L'emplaçament de la ciutat, situat a l'extrem nord-est del riu Besòs en un pla limitat per la serralada de Marina i el mar Mediterrani, disposava d'aigua propera i d'un clima benigne que afavoria les activitats agrícoles, especialment el conreu de la vinya. El nucli urbà tenia com a finalitat ser un dels elements vertebradors de la nova ordenació territorial de la Laietània, fet que comportà la implantació de noves pautes de transformació del territori, especialment les agràries (Guitart, 1994, 205-213).

La ciutat es va situar als vessants d'un turó que limitava al sud-est amb la línia de la costa i al nord-est

i sud-oest amb dues rieres: la de Matamoros i la de Canyet. La seva ordenació urbanística respon a un sistema ortogonal amb una estructura d'eixos NO-SE, que s'adaptava topogràficament al desnivell existent. La ciutat s'estructurava mitjançant un sistema de terrasses amb un pendent més pronunciat cap al mar i més suau cap a les dues rieres esmentades.

Pel que fa a la seva cronologia fundacional, alguns autors han proposat una datació de finals del segle II aC, inicis del segle I aC, entorn l'any 100 aC (Guitart, 1976, 238; Guitart, 2010, 15); altres, sobre la base de l'anàlisi dels materials numismàtics, la situen cap al 80 aC (Padrós, 2001, 67-68), i altres, a partir de l'estudi de les ceràmiques de vernís negre aparegudes en els primers nivells documentats estratigràficament, la daten en el decenni del 80-70 aC (Jiménez, 2002, 66).

Les primeres evidències del recinte murari fundacional es van documentar els anys 1934-1936,

Figura 1. Situació de la ciutat de Baetulo, Hispània Citerior

en les excavacions del Clos de la Torre, àrea situada al voltant de l'actual museu de la ciutat. Els treballs van localitzar la porta oriental d'entrada a la ciutat, part de la via litoral (posteriorment via Augusta) i un tram del llenç de la muralla fundacional (Serra-Ràfols, 1939, 268-289). El 1976, Guitart proposà una primera hipòtesi que definia un recinte emmurallat de 7-10 Ha d'extensió, que va datar a finals del segle II aC (Guitart, 1976, 57-59). Una primera revisió d'aquella proposta va plantejar un perímetre de 10 Ha (Guitart, Padrós i Fonollà, 1994, 188-190). Quasi 30 anys després, les noves restes documentades han permès plantejar que, en el moment fundacional, la ciutat disposaria d'un recinte emmurallat que englobaria una superfície entorn les 14 Ha (Forn, Padrós, Sánchez 2022, 293-302). En aquesta nova hipòtesi es manté l'orientació NO-SE i l'ordenació i distribució urbanística ortogonal tendent a la regularitat que ja havia proposat Guitart, i que és pròpia d'una fundació tardorepublicana *ex novo* (Forn, Padrós 2022, 58).

Per elaborar aquest estudi, s'han analitzat les intervencions arqueològiques realitzades dins l'espai urbà de Baetulo des del 1972 i fins a l'actualitat. La revisió tenia per objectiu recopilar totes les dades d'època tardorepublicana, moment establert per a la fundació de la ciutat, i analitzar així les primeres ocupacions de l'espai urbà en el seu desenvolupament inicial. El marc cronològic estudiat pertany als estrats amb contextos ceràmics que han proporcionat materials amb un horitzó cronològic que comprèn des de mitjan segle II aC fins a mitjan segle I aC, ja que a partir de la segona meitat del segle I aC considerem que la ciutat ja està definida urbanísticament, tot i que no desenvolupada completament. També s'han incorporat algunes intervencions realitzades al suburbi occidental, ja que contenen una sèrie d'elements imprescindibles per entendre la fase prèvia a la fundació de la ciutat i el seu primer urbanisme. Finalment, hem afegit el coneixement i la datació que tenim avui en dia de la seca de Baitolo.

2. El suburbi occidental de Baetulo

El coneixement que teníem d'aquest sector periurbà, que se situa al nord-oest de la riera de Canyet (avui dia avinguda de Martí Pujol), s'havia associat sempre amb el traçat del ramal costaner de la via Augusta així com amb una ocupació dispersa de vil·les i diverses zones de necròpolis. Les intervencions a la zona de can Peixau, entorn del carrer de Baldomer Solà, així ho evidenciaven en les diferents intervencions realitzades des del 1932 i fins al 2000.

A partir del 2008 i fins a l'actualitat, s'ha pogut intervenir en diverses parcel·les situades al barri de Coll i Pujol, comprès entre l'avinguda de Martí Pujol i la rambla de Sant Joan, dues rieres importants avui urbanitzades. En alguns punts d'aquest sector del suburbi occidental s'ha pogut documentar una fase situada entre l'últim terç del segle II aC i mitjan segle I aC, i s'ha establert una ocupació de l'espai en els moments anteriors i contemporanis a la fundació de la ciutat.

3. El jaciment d'època tardorepublicana d'Illa Fradera

El jaciment d'Illa Fradera, actualment plaça de Pompeu Fabra, es va localitzar en dues intervencions arqueològiques preventives realitzades entre el 2008 i el 2009 (fig. 2; 1). Una d'aquestes va ser motivada per la construcció de l'estació Badalona-Pompeu Fabra de la línia dos del metro i l'altra, per la construcció d'un pàrquing públic.² El jaciment ocupa una àrea delimitada per la línia de costa al sud i per dues rambles estacionals, a l'est la riera de Canyet —actual avinguda de Martí Pujol— i a l'oest l'actual carrer de Santa Bàrbara. La primera rambla separa aquesta zona de la ciutat romana i la segona delimita

2 L'anàlisi exhaustiva dels materials tan sols s'ha pogut realitzar en la intervenció del pàrquing. Pel que fa a la intervenció de l'estació del metro, encara estan en fase d'estudi, però les dades obtingudes fins al present confirmen la datació proposada.

Figura 2. Localització dels jaciments estudiats referits al text sobre la hipòtesi urbana de Baetulo (Forn, Padrós i Sánchez, 2022)

clarament el límit final de l'ocupació d'aquest sector del jaciment. Al nord, probablement estaria limitat per la via Litoral, posterior via Augusta. En aquest jaciment es van documentar diverses fases d'ocupació: una zona d'hàbitat tardorepublicà, un complex terrisser de l'època d'August i una àrea de necròpolis alt-imperial (Antequera *et al.*, 2010, 176-210; Antequera, Rigo i Vázquez, 2011, 265-294).

La primera fase d'ocupació de la zona es caracteritza per una sèrie d'anivellacions i regularitzacions del terreny i retalls de funció indeterminada,³ així com per la presència d'estructures de combustió de tipus metal·lúrgic, diversos forats de pal, alineacions de

claus i alguns recipients ceràmics encaixats en el sòl natural. També alguns nivells de circulació de terra compactada.

Quant a la seva cronologia, la presència de formes de campaniana A tardana i d'àmfora itàlica del tipus Dressel 1B com a elements més moderns entre els materials documentats en les anivellacions del terreny, en un possible paviment o nivell d'ús i en el reompliment dels retalls,⁴ ens situa la primera fase d'ocupació de la zona en el primer quart del segle I aC.

Pel que fa a la seva interpretació, creiem que està relacionada amb el procés constructiu del primer nucli d'hàbitat tardorepublicà localitzat en aquesta zona i

3 UE, anivellacions: 6 196-6 197-6 207-6 229-6 231-6 308-6 638-6 680-6 678-6 713-6 649-6 236-6 221-6 264-6 291-8 185-6 190-6 685-6 610-6 611-6 464-6 193-6 280-6 294-6 295-6 300-6 304; possible paviment o nivell d'ús: 6 483/6 490; farciment de retalls: 6 281-6 496-6 499-6 562-6 566-6 572-6 574-6 576-6 578-6 591-6 652-6 726-6 673-6 660-6 691-6 693-6 700-6 703-6 702.

4 Materials: campaniana A Lamb. 27a-b, 5; campaniana B Lamb. 1/8, 1, 2, 3, 4, 5, 7, 127, 33b i Morel 2654; campaniana A tardana Lamb. 5/7, 26, 36; comuna ibèrica; comuna itàlica Vegas 14, Celsa 84.13596, 80.8145, morters i produccions campanianes; comuna romana; àmfora ibèrica; àmfora itàlica Dr. 1A, 1B i 1C; àmfora grecoitàlica; àmfora africana tripolitana antiga; àmfora púnica del cercle de l'estret, i àmfora punicoebusitana T.8.1.3.2.

que explicarem a continuació. El fet que els materials documentats situïn ambdues fases —preparació i condicionament del terreny, i construcció del nucli d'hàbitat— en la mateixa cronologia de primer quart de segle 1aC ens fa pensar en una ocupació de l'espai amb què ambdues fases són contemporànies, quan es construeix el primer nucli d'hàbitat documentat. En aquest sentit, relacionem els elements localitzats amb el procés constructiu: anivellacions per a la regularització del terreny previ a la construcció, forats de pal per bastides, alineacions de claus i forats de pal per tendes o carpes, estructures de combustió per fabricació d'elements possiblement per a la construcció, etc. (Antequera, Rigo i Vázquez, 2011, 270).

La fase constructiva d'Illa Fradera, en la qual es documentà una ocupació de l'espai amb un nucli d'hàbitat que es caracteritzava per estar totalment organitzat i amb una planificació ortogonal dels edificis i dels àmbits que els componen, són coincidents a una mateixa orientació (Antequera *et al.*, 2010, 176-180). Per tant, hi havia un clar plantejament urbanístic que definia els espais on es podia edificar, fet que constata que existí una planificació prèvia de l'espai. Tot i el mal estat de conservació de les restes i algunes zones malmeses per construccions posteriors, el nucli d'hàbitat tardorepublicà conegut fins al present ocupava més de 3000 m², al qual se li hauria de sumar la part d'extensió desconeguda que quedaria al nord fora de l'àrea intervinguda.

Com hem dit anteriorment, el jaciment quedava delimitat a est i oest per dues rieres; en la situada a l'oest —actual carrer Santa Bàrbara—, es localitzà l'únic límit conegut del nucli d'hàbitat (fig. 3). Es tracta d'un potentíssim mur fet amb grans blocs de pedra en el parament exterior i reblert amb pedra més petita a l'interior, del qual se'n conserva un tram de 32 m. El mur té una amplada que oscil·la entre 1,40 i 1,50 m i una alçada conservada entorn els 2 m. Quant a la seva funcionalitat, a banda de fer de contenció de les crescudes de la riera, delimitava la zona per edificar i possibilitava el progressiu desenvolupament urbanístic de les edificacions que s'anaven realitzant a llevant, i alhora servia per aterrar el terreny. Aquest imponent mur denota un important ús de recursos

humans. A tall d'hipòtesi, i sobre la base de les seves característiques, plantejarem que també podria haver tingut una funció defensiva.

Figura 3. Mur documentat durant la intervenció d'Illa Fradera (actual pl. Pompeu Fabra). Fotografia: D. Vázquez

La urbanització d'aquest espai s'organitzà en funció d'un edifici que destaca per sobre de la resta de construccions d'aquesta fase, tant per les seves dimensions com per les característiques constructives (fig. 4). Es tracta d'un edifici de 33 m de llargada coneguda, 12,5 m d'amplada i una distribució interior formada per un mínim de vuit àmbits. Quant a les seves característiques constructives, s'han de destacar les seves extraordinàries dimensions i la seva monumentalitat, deguda a uns potents murs recolzats en uns fonaments construïts amb grans blocs de pedra sense desbatar, travats amb pedra petita i fets sense cap tipus de morter de calç. Els murs presentaven un enlluït de calç, tant en la cara exterior com en la interior. L'edifici tenia una coberta de *tegulae* a doble vessant amb elements ornamentals, concretament antefixes amb representacions de rostres femenins, dels quals se'n van recuperar una trentena. Possiblement, hauria tingut un exterior porticat. A partir d'aquest edifici s'articulava la resta d'edificacions d'aquesta fase.

A l'oest de l'edifici principal, i separat d'aquest per un espai lliure d'estructures de 2,20 m d'amplada interpretat com a corredor o passadís, hi ha tota una sèrie de murs

Figura 4. Planta de l'edifici localitzat a la intervenció d'Illa Fradera (actual pl. Pompeu Fabra). Planimetria: Vázquez i Antequera, 2008

d'amplada inferior als de l'altre edifici i que segueixen de forma perfecta una mateixa orientació i traça ortogonal. No tenen fonamentació, es recolzen directament sobre el sòl natural. Delimiten espais de diferents dimensions en els quals es documentaren alguns nivells de circulació, amb paviments de terra batuda, diverses llars i un forn d'ús domèstic. El fet que aquestes estructures estaven molt arrasades impedeix plantejar si pertanyen a una edificació o a més, però el que sí que es pot plantejar és un ús domèstic per aquestes construccions, o almenys per algun dels seus àmbits.

També es localitzaren vuit bases de pilars quadrangulars d'entre 0,80 i 1,20m de costat, construïdes amb pedres unides amb argila, i dues bases de columna alineades entre si i orientades en relació amb l'ortogonalitat marcada per la resta d'edificacions. La presència d'aquests dos elements reforçaria la idea que estem davant d'un assentament amb una evident complexitat estructural i arquitectònica. Quant a la seva cronologia, els materials documentats en el farciment de les trinxeres de fonamentació, paviments i nivells d'ús tant en l'anomenat «edifici principal» com en altres àmbits i estructures⁵ situen aquesta fase constructiva en el primer quart del segle I aC.⁶

És difícil plantejar la funcionalitat d'aquest assentament, tot i que possiblement s'hi haurien pogut desenvolupar activitats de tipus econòmic o artesanal, sense descartar algun tipus d'activitat relacionada amb el poder administratiu o polític. Com hem comentat, aquest nucli d'hàbitat presenta una perfecta organització i planificació ortogonal de l'espai, en què es localitzen unes edificacions amb bona qualitat constructiva i amb una certa riquesa ornamental, que es fa palesa, per exemple, en les antefixes de l'anomenat «edifici principal». La conjunció d'aquests elements evidencia sens dubte una complexitat organitzativa a escala social. A banda, hi ha elements que permeten constatar que l'assentament, o almenys una part dels seus habitants, tenien una certa riquesa i prestigi social. Així ho demostren les antefixes ja mencionades; la localització d'una espasa i un *simpulum*; objectes singulars com tres ploms monetiformes, dels quals parlarem més endavant, i un important volum de monedes, penjolls i dos anells d'or, un dels quals conservava una pedra d'ambre amb una representació figurada. Quant als materials ceràmics documentats, com hem mencionat, hi ha un important volum de material d'importació itàlica.

5 UE, farciment de trinxeres de murs: 6 548-6 537-6 194-6 218; paviments i nivells d'ús edifici principal: 6 188-6 184-6 622-6 679/6 084-6 107-6 141-6 146; paviments i nivells d'ús altres àmbits: 6 625-6 649-6 624-6 667/6 663/6 658-6 671-6 672-6 666-6 596-6 605-6 597.

6 Campaniana B Lamb. 1/8, 1, 3, 4, 5, 10, 127, 33b i Morel 2654. Comuna itàlica Celsa 84.13596, Celsa 80.8145, Celsa 79.106, Burriac 38.100, Torre Tabernera 4.10, Vegas 14 i morters i produccions campanianes; àmfora púnica del cercle de l'Estret; àmfora punicoebusitana T.8.1.3.2.; àmfora grecoitàlica; àmfora africana tripolitana antiga; àmfora itàlica Dr. 1A, 1B, 1 C Lamb. 2.

Aquestes evidències ens permeten afirmar sense cap mena de dubte que estem davant d'un nucli de clara filiació itàlica, fet que queda provat per la planificació de l'espai, les tècniques constructives, els elements ornamentals arquitectònics, la cultura material i els nombrosos elements singulars descrits. Creiem que almenys una part dels habitants d'aquest nucli formarien part d'una elit itàlica, i possiblement tindrien algun tipus de poder polític o administratiu.

Però, quina funció té un nucli de clara filiació itàlica situat a l'est de la ciutat de Baetulo en unes cronologies tan primerenques? Per la seva ubicació no sembla un assentament de control del territori. Tampoc no es tracta d'un assentament militar, ni per característiques morfològiques ni per ubicació. En canvi, la seva filiació cultural, planificació i riquesa ens permet plantejar com a hipòtesi un paper de poder polític i administratiu i, en aquest sentit, creiem que qualsevol interpretació ha de tenir necessàriament en compte la ubicació de la ciutat de Baetulo, molt propera a aquest nucli.

D'altra banda, és important assenyalar que els murs del nucli d'Illa Fradera tenen la mateixa orientació que la trama urbana de Baetulo, i aquest fet permet plantejar l'existència d'una centuriació del territori en el primer quart del segle I aC. Fins ara les hipòtesis afirmaven que no hi havia centuriació, però aquestes dades les desmuntarien.

Per tant, plantegem que el nucli d'Illa Fradera podria tenir unes funcions d'organització del territori i, paral·lelament, de control de construcció de la ciutat en aquest moment del primer quart del segle I aC. I, amb relació a aquest punt, creiem que hi ha una relació directa entre l'abandonament d'Illa Fradera i l'evidència d'una ciutat plenament formada, ja que tots dos fets es produeixen a mitjan segle I aC.

4. La via romana litoral i l'ocupació del seu entorn

Entre el 2019-2020 es va intervenir en un solar situat al carrer de Coll i Pujol (fig. 2; 2), a uns 400m del jaciment d'Illa Fradera. En una extensió d'aproximadament 900m², es va documentar l'existència d'un ramal de la via romana litoral que es desenvolupava paral·lela a la línia de la costa NE-SO, en direcció al riu Besòs. Es van poder excavar diferents paviments de la via, alguns amb marques de roderes, i de camins anteriors, així com de les seves preparacions i reparacions puntuals. El tram de via documentat tenia una amplada màxima de 6,5 m i una llargada d'aproximadament 43 m. Tot i que no es van recuperar materials posteriors a la segona meitat del segle I aC, creiem que la via seguiria en funcionament en dates més modernes, ja que segueix vertebrant les construccions que van ocupar aquest mateix espai des del segle I dC —en què es documenta un recinte funerari amb un *ustrinum*—, i posteriorment, als segles IV-V dC, amb la construcció d'un mausoleu i un edifici que només coneixem parcialment (Soberón, 2022) (fig. 5).

Figura 5. Visió general de la intervenció de Coll i Pujol, 1-20. Fotografia: M. Soberón

Per sota dels nivells més antics de la via romana, es van documentar estratigràficament un seguit de pavimentacions amb escàs material, que per contextos i l'associació a unes estructures del període de l'ibèric ple van ser datades en un moment de finals del segle V

o inicis del segle IV aC.⁷ Tot i que estem parlant d'un període molt allunyat del plantejament del nostre estudi, creiem que és interessant veure com existeix una certa continuïtat pel que fa a l'ús de les infraestructures viàries preexistents. Basant-nos en aquest fet, ens resulta inevitable posar sobre la taula l'existència d'un petit enclavament costaner amb espais associats a una ruta i a l'intercanvi de béns que podria haver perviscut en certa manera al pas del temps.

Un cop abandonat el nucli de l'ibèric ple, existeix un hiatus fins a l'últim terç del segle II aC quan s'inicien una sèrie de pavimentacions o camins amb una amplada màxima de 2 m i escàs material. La seva datació és possible gràcies als estrats d'amortització d'un pou amb una cronologia del 130 aC.⁸ Posteriorment, es van succeir diverses pavimentacions i preparacions que marquen una cronologia clara situada entre l'últim terç del segle II aC i mitjan segle I aC. Els materials recuperats, tot i que també hi trobem ceràmica de taula, són principalment amfòrics, dels quals una majoria són importacions amb una forta presència de materials itàlics. La fase més antiga⁹ se situa a finals del segle II aC, en què la presència del material d'importació arriba al 62 %, i l'àmfora itàlica Dressel 1A és l'envàs amfòric amb més presència. Si mirem el material d'ús comú, veurem que les produccions ibèriques inverteixen aquesta tendència i són les més representatives, amb un 47 % del total.

La següent fase la situem a finals del segle II aC o inicis de l'I aC. En aquest cas, la via té una amplitud de 5,5 m i en el seu extrem sud-est s'hi identifica el que hauria estat una pavimentació o espai de

trànsit per a vianants. Les produccions d'àmfora itàlica Dressel 1A representen la major part del material recuperat.¹⁰ A més, sobre el mateix estrat s'hi recolzen diverses estructures: un mur de pedra seca per contenir-hi un abocament de terres, la construcció de diversos àmbits¹¹ i un segon grup de murs que constituïa part de la façana nord-oest de la via. Aquests darrers murs tenien a la base dues fileres de pedres col·locades verticalment en les seves cares externes, i el farciment que no es conservava hauria estat fet de terra o tàpia. L'àmbit que definia l'estructura, tot i que no es va poder identificar de manera clara, seria un clos a l'aire lliure. Pel que fa als àmbits, només es va poder determinar la funció de l'E6, que se situava a la façana nord de la via, i gràcies a l'aparició d'una fornall el podem considerar ja com un primer taller metal·lúrgic.

La darrera fase que inclourem en aquest estudi es produeix en el primer quart del segle I aC. En aquest moment, es planifica una reforma important a la via en la qual s'anivella la cota de circulació amb els àmbits situats a nord-oest, augmentant més de 0,40 m. En aquesta pavimentació segueixen sent molt presents les formes d'àmfora itàlica Dressel 1A, que representen la meitat dels individus, i la forma Dressel 1B amb una cinquena part del total. En aquest moment apareixen les formes de Brindisi III i IV amb una cronologia més avançada, així com les àmfores nord-africanes Mañá C2a/T-7.4.3.1 i Mañá Cb2/T-7.4.3.3.¹² Relacionats amb l'últim paviment que hem descrit, s'hi associen dos edificis a banda i banda de la via. El que se situava a la façana septentrional corresponia a una sèrie

7 Presència d'àmfores punicoebusitanes PE13 i PE14, a més d'alguns fragments de ceràmiques àtiques de vernís negre i morters massaliotes (COM-MAS 621) i punicoebusitans (AE-20/I-167).

8 Les UE 794 i 797 que farcién el pou contenien materials com ceràmica ibèrica, àmfora itàlica Dr. 1A, un fons pla de cassola de ceràmica de cuina itàlica i una copa de vernís negre F4753.

9 Es correspon a les UE 686 i 697. Hi trobem àmfores itàliques Dressel 1A, tripolitanes antigues, àmfores punicoebusitanes T7.5.2.1 i també produccions de vernís negre Camp. A Lamb. 31a i comuna ibèrica.

10 Es correspon a les UE 665 i 673. Entre els materials hi trobem àmfores itàliques Dressel 1A, Brindisi Apiani I i V, tripolitana antiga, punicoebusitana T8.1.3.2, àmfores ibèriques i també produccions com la cassola Vegas 14, morters Emporiae 36.2 i tapadores Burriac 38.100, parets fines Mayet II, vernís negre camp. B Lamb. 1, 3 i 5, Sanmartí 166 i campaniana A Lamb. 5, 5/7, 7 i 27b.

11 Àmbits E6, E12, E13 i E15.

12 Es correspon a les UE 472, 509 i 572. Hi trobem àmfores itàliques Dressel 1A, 1B i 1C, Brindisi Apiani I, II, V, VII, Mañá C2a/T-7.4.3.1 i Mañá Cb2/T-7.4.3.3, punicoebusitanes T-8.1.3.2, PE 24 i PE 14 de manera residual. Pel que fa a la vaixel·la itàlica, cassoles Vegas 14, tapadores Burriac 38.1000 i morters Emporiae 36.2, i també les COM-IT 6i i COM-IT 3b. Parets fines Mayet I i II i vernís negre, en què predomina el tipus B, entre les més habituals les formes Lamb. 5, 5/7 i 27ab.

de tallers metal·lúrgics que s'iniciaven a la fase anterior, i en aquest moment s'aniran succeint una sèrie de reformes d'ampliació dels àmbits fins a documentar-hi fornals per a la fosa de diversos metalls, així com gresols excavats a terra. La planta de l'edifici era quadrada, d'uns cinquanta peus per banda, i constava de tres àmbits amb la façana a la via i un gran pati darrere. No es va documentar l'amortització d'aquestes estructures, i tampoc les fases augustinianes de la via a causa de l'arrasament dels estrats superiors provocat per les rierades en temps més moderns. Tot i no tenir-ne evidències materials, segurament aquests espais seguirien en ús més enllà de la segona meitat del s. I aC. La fase d'ús del nucli d'habitat és equiparable a les primeres fases documentades al nucli d'Illa Fradera i exposades anteriorment. No podem establir, però, com seria aquest sector en el moment en què es construeix l'edifici principal d'Illa Fradera.

Pel que fa a la seva relació amb el nucli d'Illa Fradera, hem de dir que *a priori* no veiem una relació directa entre ells. La construcció i el desenvolupament dels tallers metal·lúrgics es podria relacionar amb la presència romana i la circulació del seu exèrcit —tant per a la construcció de vies com pel seu proveïment—, on cal afegir la seva posició estratègica propera al mar per a l'aprovisionament de matèria primera i la redistribució de les peces acabades, així com per proveir la ciutat en la fase constructiva.

Creiem, des del nostre punt de vista, que aquesta és una relació més que plausible en un moment en què la ciutat de Baetulo encara no està fundada, i que aquest és un espai ja utilitzat des d'antic com a via de comunicació.

Els edificis tardorepublicans d'aquest sector no presenten la mateixa orientació dels d'Illa Fradera, ja que en aquest punt la via fa un gir, i els edificis s'hi adaptarien sense tenir en compte la possible centuriació.

5. Els contextos urbans

A continuació, farem esment de les intervencions arqueològiques realitzades dins del recinte urbà en què trobem un seguit de contextos que se situen en el marc cronològic objecte d'aquest estudi. Acabarem amb el complex termal tardorepublicà, ja que el seu estudi no s'ha pogut basar en el material arqueològic, sinó en una anàlisi estructural i paral·lels coneguts que el situen en el mateix període.

A la primera intervenció que analitzarem, la del carrer de la Via Augusta, 9, s'hi va realitzar una sèrie de sondejos coincidint amb els punts de les fonamentacions del nou hospital municipal entre el 1989 i el 1990 (fig. 2; 3). Cal tenir en compte que el solar se situa a escassos metres fora del recinte emmurallat i en el traçat hipotètic de la via litoral. Tanmateix, creiem oportú situar-lo dins els contextos urbans i no en l'apartat anterior per dos motius: primer, pel fet d'estar separat del suburbi occidental per la riera d'en Folch, avui avinguda de Martí Pujol, i segon, les intervencions realitzades en aquest sector ens evidencien una dinàmica urbanística en moments no llunyans a la fundació, que seran incorporats a la trama urbana en època d'August. Tot i que el solar no va ser excavat en extensió, cal remarcar que en tots els sondejos hi hagué resultats positius tant de nivells arqueològics com d'estructures. Els resultats d'aquesta intervenció ens marquen un període cronològic que aniria des del segle II aC fins al segle VI dC (Carreras, Gurri i Padrós, 1990).

Pel que fa a la fase objecte del nostre treball, hem de remarcar que en la majoria de sondejos practicats es van localitzar diversos estrats de regularització del terreny que, tot i contenir escàs material, ens situen en un moment de la primera meitat del segle I aC.¹³ A més, en tres de les cales es van documentar estructures que adscriuríem en les fases cronològiques coetànies a les intervencions d'Illa Fradera i Coll i Pujol.

En aquest cas, també tenim dues possibles fases d'ocupació. Un primer moment, en el qual es

13 Mencionem com a exemple les UE 9, 10 i 11 de la cala dotze amb el següent material: ceràmica ibèrica pintada; camp. A; camp. B; parets fines; àmfora itàlica Dr. 1C.

realitzarien una sèrie de regularitzacions de terreny amb material molt rodat entre el que destaquen materials ibèrics i fragments de ceràmica àtica, així com la construcció de tres estructures murals sobre la terra verge i amortitzades per estrats que dataven a inicis del segle I aC, i que, per tant, hauríem d'adscriure a una cronologia anterior a aquesta. I una segona fase, amb dues estructures documentades a dos sondejos: a la cala 5, un mur de pedra seca de 0,45 m d'amplada, en direcció NO-SE, que només conservava una filada de pedres construït sobre els estats de principis del segle I aC i amortitzat durant la segona meitat del segle I aC. Durant els treballs de neteja d'aquest element, aparegué un as ibèric, possiblement de Turiasu del segle II aC. A la cala número 13, es va documentar un altre mur obrat amb una tècnica similar a l'anterior: pedra irregular lligada amb fang, en direcció NE-SO, encara que només conserva una filada. El mur tenia una amplada de 0,40 m, i es recolzava sobre un estrat sorrenc amb algunes taques de carbons.¹⁴

Al solar situat al carrer de Jaume Borràs, 22 (fig. 2; 4) es va fer una intervenció el 1985. Situat al límit meridional de la ciutat, les restes documentades quedaven extramurs, segons la hipòtesi de la distribució urbanística d'aquell moment. Amb la nova hipòtesi la seva interpretació ha canviat respecte a com van ser publicades. En el solar, que tampoc es va excavar en extensió, destaquen una sèrie d'estructures que el vertebraven: una claveguera en direcció muntanya-mar i una sèrie de murs que sembla que formen part de dues façanes oposades a cada costat del *cardo minor*, on s'ubicaria la claveguera esmentada (Padrós, 1985, 56-59). En destaquem una estructura formada per grans blocs de pedra abocats sobre la sorra, que es van interpretar com una possible escullera per frenar els embats del mar. La cronologia d'ocupació d'aquest sector se situa entre el segle I aC i el IV dC (Llobet, Padrós i Comas, 1985).

Tots els sondejos d'aquesta intervenció van aportar nivells de la primera meitat segle I aC, sobre els quals es recolzen gran part de les estructures constructives de la fase següent, situada a mitjan segle I aC. És en els nivells esmentats en què documentem les facècies pròpies del nostre estudi, els materials van ser estudiats i es van marcar dues fases materials clarament diferenciades (Jiménez, 2002, 45-56). La primera, amb nivells de regularització previs a la fase constructiva situats entorn del 80-70 aC.¹⁵ I una segona fase amb una sèrie de paviments associats i en ús entre el 70 i el 50 aC.¹⁶

Seguint en sentit est la via Augusta pel seu recorregut urbà, el solar del carrer del Temple 8-10, conegut com a l'Hort de les Monges, va ser excavat el 1957 (fig. 2; 5). L'any 2015 es realitzaren diversos sondejos, un dels quals va redescobrir les estructures que fins al moment s'interpretaven com a part del recinte emmurallat de la ciutat: un mur de 0,90 m i dues torres semicirculars (Guitart, 1976, 52-53). Els resultats de la nova intervenció van descartar la seva funció com a part del recinte emmurallat, i van atribuir-la al mur de tancament i les exedres pertanyents a unes termes alt-imperials excavades parcialment el 1957 (Hinojo, Padrós i Sánchez, 2020, 337-348). La nova interpretació permet desplaçar la façana litoral del recinte emmurallat cap a sud-est, fins a la línia de la costa. Pel que fa a la resta de sondejos, aquests van donar poc material, i dos d'aquests sembla que se situarien en la zona intralitoral, on l'onatge era més actiu. La cronologia per aquesta intervenció va des del segle II aC fins al segle I dC (Hinojo, 2015).

Al sondeig més oriental és on es va poder localitzar una sèrie d'estrats amb les cronologies més antigues. Sobre un primer estrat de regularització, es van documentar dos nivells amb materials ceràmics datables a finals del segle II aC.¹⁷ Sobre aquests estrats es construïren dos murs que formaven

14 UE 14 amb camp. B. Lamb. 1 i ceràmica ibèrica pintada, a més de nombrosos fragments d'àmfora púnica.

15 UE 9 Q21, amb camp. A Lamb. 25 i 36, camp. A tardana, camp. B Lamb. 3 i M.7222 a1 i imitació B Lamb. 1; UE 7 Q2, camp. A Lamb. 36 i 55, camp. A tardana M.113. Lamb. 5/7 i imitació de camp. B. Lamb. 1, així com àmfora Dr. 1B i Dr. 18, i ceràmica ibèrica.

16 Rasa nord, UE 2, amb camp. A. Lamb. 36, camp. A tardana M.2252, camp. B. Lamb. 5 i Lamb. 7; UE 6 i 7 Q21, amb camp. B Lamb. 5, Lamb. 1/8. Lamb. 3; les UE 6 i 7 Q8, amb camp. B Lamb. 5, Lamb. 7. Lamb. 2 i àmfora itàlica Dr. 1 A i B. A la zona dos també trobem presència de camp. A i B als Q20, 19, 18, 17, 15 i 14.

17 UE 114 comuna oxidada ibèrica, camp. A i una vora d'àmfora grecoitàlica (LW c); UE 112: comuna itàlica Emporiae 36.2 i Forma 4 Vegas 14 i camp. B Lamb. 3, 4 i 8

una cantonada, però que no guarden la mateixa orientació que trobarem a la resta de la ciutat. Els dos murs només conservaven una filera obrada amb blocs de pedra no escairats de petites i mitjanes dimensions i sense argamassa per lligar-los. El primer es va documentar en una longitud de 2,30 m i una amplada de 0,45 m i el segon, en una longitud de 0,37 m i una amplada de 0,44 m. Malauradament, no es va poder documentar cap més element d'aquest període, i és molt difícil interpretar-ne la funcionalitat. Els dos murs estarien amortitzats per un estrat de mitjan segle I aC.¹⁸

Pel que fa a l'orientació divergent respecte a la ciutat, no ens trobem davant un cas únic, ja que en les intervencions del carrer Pujol, 36 (Antequera, 2010), que més endavant detallarem, i en les realitzades al lateral de la C-31 (Moreno, 2019) també s'ha documentat aquest fenomen en les primeres fases d'ocupació de cadascun dels sectors. Tot i que les estructures documentades no tenen ni la mateixa cronologia ni orientació, en una fase posterior aquestes o s'amortitzen o bé s'adapten parcialment a l'ordenació urbanística. Creiem, en aquests dos casos, que les orientacions tenen l'origen en la topografia del terreny on s'emplaça la ciutat. No seria el mateix cas per les restes del carrer del Temple, ja que no hi ha una relació directa amb la topografia. Així doncs, si considerem que l'orientació que trobem a la ciutat ja queda establerta al nucli tardorepublicà d'Illa Fradera, haurem d'esperar noves intervencions per poder entendre l'origen de la seva orientació, així com la seva funcionalitat.

Sota l'actual plaça de Font i Cussó (fig. 2; 7), en un sector proper al fòrum, s'han realitzat diverses campanyes entre els anys 1977 i 2010. Es tracta d'una àrea d'uns 1 500 m² en la qual hi ha localitzats el *cardo maximus*, un *decumanus* i un *cardo minor*, que ordenen l'espai i el divideixen en quatre *insulae*. A la façana septentrional del *decumanus* només

s'ha conservat un edifici de *tabernae* construït en el moment fundacional de la ciutat, i a la façana meridional hi trobem dues *insulae* formades per diverses *domus* i les termes tardorepublicanes (fig. 2; 5). El conjunt, que des del 2010 forma part de les restes arqueològiques visitables sota el subsol del museu de Badalona, té una cronologia situada entre el segle I aC i el VI dC (Padrós *et al.*, 2003; Fernández, Ferrer i Sánchez, 2012).

De les diferents campanyes arqueològiques, només les realitzades els anys 2003 i 2009 ens donen resultats positius pel que fa a la documentació de diferents estrats de regularització previs a la construcció d'aquest sector de la ciutat i que s'adscriuen al marc cronològic objecte d'aquest estudi.

Durant la intervenció del 2003, en els quadres B i C, es localitzaren part de dues *domus* situades pel sud-est del *decumanus maximus* i separades entre elles pel *cardo minor* II. En una d'elles es van excavar diversos *dolia defosa* retallats directament sobre el terreny natural que s'adscriuen a una fase anterior a la construcció dels murs que delimitaran posteriorment els dos àmbits on estan situades. Els àmbits als quals fem referència estan pavimentats amb un nivell de calç amb una datació de l'últim quart del segle I aC. En la mateixa campanya, també es va actuar a l'edifici de *tabernae*, situat al nord del *decumanus*, més concretament a la denominada taberna C. Durant l'excavació es van diferenciar fins a quatre estrats associats a un nivell de regularització del terreny.¹⁹ La construcció de les *tabernae* s'ha datat a mitjan segle I aC.

Els resultats de la campanya del 2009 van permetre datar la primera fase del *cardo minor* II al primer quart del segle I aC sobre la base d'una sèrie de nivells de regularització en què es construïren els murs de façana que delimitarien aquesta via en una fase posterior.²⁰ Dins d'un dels àmbits de la *domus* 5,

18 UE 112 amb fragments informes d'àmfora africana, comuna ibèrica i comuna itàlica, així com una nansa d'àmfora grega (possible Cos 2); absència de produccions tarraconenses.

19 Es corresponen a les UE 23, 24, 35 i 36.

20 Són les UE 1 638, 1 650 i 1 585. Només la UE 1 638 va aportar material suficient per datar-la: comuna ibèrica, comuna oxidada i reduïda, camp. A Lamb. 5, àmfora Dr. 1B i Dr 1., tripolitana A i sudhispànica.

també es va identificar un retall indeterminat amb material que s'adscriu a aquesta cronologia.²¹

Situat a l'extrem oriental del recinte urbà, al solar conegut com a Hort d'en Fluvià, al carrer Pujol, 36, s'ha dut a terme una excavació en extensió en tres campanyes —2006, 2018 i 2021—, que han permès documentar un conjunt d'estructures de diverses fases cronològiques entre el segle I aC i el segle IV dC²² (fig. 2; 8). Pel que fa a l'urbanisme d'aquest sector del jaciment, en els sondejos que s'hi havien realitzat durant la dècada dels anys setanta del segle XX, es van localitzar una claveguera i diverses estructures muraries associades a un ús domèstic, així com un possible tram de la muralla (Guitart, 1976, 54-56). Els resultats de les intervencions posteriors, encara que preliminars, descarten l'existència de muralla i, en canvi, documenten un *decumanus* amb una amplada de 8 m, i la claveguera d'aquest que travessava el solar en direcció NE-SO. Les façanes que el delimiten ens marquen una cronologia per a la urbanització d'aquest sector a la segona meitat del segle I aC. Pel que fa als contextos pròpiament tardorepublicans, ens hem de remetre a la fase anterior a l'obertura del carrer, datada entorn del 70 aC (Antequera, 2010) (fig. 6).

Durant la intervenció del 2006 es va documentar una primera regularització del terreny, en què s'amortitzaven una sèrie de retalls irregulars²³ i una sitja.²⁴ Seguidament, es va construir una *figlina* artesanal, la qual estava formada per diversos elements: dos forns (tipus IA i IIA, de Cuomo di Caprio), una bassa de decantació realitzada a partir de *tegulae* planes a la base i inserides verticalment als laterals, un parell d'àmbits delimitats per quatre murs i una sèrie de paviments de terra piconada, així com diversos nivells d'ús associats al trànsit entre els àmbits i els forns. Dissortadament, no es van poder localitzar els últims nivells d'ús dels

forns a causa d'una segona regularització del terreny que es va fer en la següent fase constructiva, i tampoc no s'ha localitzat l'escombrera. Sembla que el complex produiria vaixel·la d'ús comú de tipus domèstic, basant-se en les seves dimensions i paral·lels. Pel que fa a la datació de la seva construcció, se situa entorn del 70 aC, en un moment previ a la regularització del terreny, cronologia que es confirmaria amb els nivells de pavimentació relacionats amb els àmbits u i dos. La seva amortització se situa entorn del 40 aC, quan s'edifiquen les façanes que marquen l'eix del carrer (Forn, 2019, 205-212).

Figura 6. Vista aèria del *decumanus* i les estructures pertanyents a la *figlina* documentades a la intervenció del c. Pujol, 36. Fotografia: F. Antequera

21 La UE 1328 amb el material següent: camp. A Lamb. 31, camp. B i comuna amb engalba.

22 Els materials de les campanyes del 2018 i el 2021 encara estan en estudi.

23 Camp. A tardana M. 2.974; camp. B Lamb. 1, 5, 7, 5/7, comuna itàlica Vegas 14 i àmfora itàlica Dr. 1 B.

24 Camp. B Lamb. 1 i 5/7, comuna itàlica Celsa 80.8145, àmfora itàlica Dr. 1 A, Lamb. 2 i Dr. 1 C; àmfora púnica T-7.4.2.1 i del cercle de l'estret T-7.4.3.3 i llàntia Dr. 1 A.

Tal com ja s'ha comentat, existeix una divergència significativa en l'orientació dels dos àmbits que formarien part del complex terrisser respecte als eixos de la ciutat. Aquest fet l'interpretem com una adaptació de l'urbanisme a la topografia, que s'esmena en la fase posterior, quan s'obre el carrer i s'adapten les noves estructures a l'ortogonalitat de la ciutat.

Al carrer de Sant Felip i d'en Rosés, 31 (fig. 2; 9), l'any 2012 es va portar a terme una intervenció preventiva en un solar que limita al sud amb la Casa de l'Heura, una *domus* d'època d'August excavada els anys 1999 i 2000. Tot i que les restes aparegudes presentaven poca potència estratigràfica i un alt grau d'arrasament, es va poder documentar un carrer —un *decumanus*— en sentit NE-SO i una sèrie d'estructures associades a la *domus* de l'Heura, entre les quals hi ha el porticat de la façana nord i diversos desaigües. A la façana nord del carrer es van documentar algunes estructures productives associades als diversos àmbits pertanyents a una altra *insula*. La cronologia d'aquesta intervenció se situa entre la primera meitat del segle I aC i el segle III dC (Pereira, 2015).

Pel que fa als nivells de la fase tardorepublicana, l'estudi dels materials obtinguts en diverses estructures negatives prèvies a la urbanització del carrer i les *insulae* ens situen en una cronologia de primera meitat del segle I aC. Es tracta de diversos retalls documentats majoritàriament al nord-oest del solar²⁵ que es van interpretar com a anivellacions del terreny o relacionats amb alguna activitat productiva indeterminada, a més de dues sitges²⁶ situades a l'espai on en una fase posterior es construirà l'*insula*. La primera fase d'amortització de les sitges, datades en un moment anterior al

canvi d'era, proporciona un percentatge de material clarament tardorepublicà.

És interessant fer esment d'una canalització realitzada amb fragments de *tegulae* inserides verticalment en el substrat geològic,²⁷ la qual transcorre en direcció NO-SE dins l'espai on posteriorment se situarà l'*insula*, i fa un gir en direcció nord-est vers el punt on trobarem el carrer. La seva datació, entorn de mitjan segle I aC, sembla que podria constituir una primera organització urbanística d'aquest sector.

La plaça de la Ciutat Romana, última intervenció que analitzarem en aquest apartat, se situa al nord-oest del recinte urbà i va representar el coneixement d'un sector ampli de la ciutat que va ser sondejat en diverses campanyes, i excavat en extensió els anys 2006 i 2015 (fig. 2; 10). Les estructures tenien un mal estat de conservació i la potència estratigràfica era menor a conseqüència de l'escassa diferència de cota entre les restes romanes i les modernes, que havien estat afectades per construccions del segle XX. La cronologia d'aquest sector se situa entre el segle I aC i el segle II dC. En les dues últimes actuacions es van documentar diverses estructures pertanyents a dues *insulae* situades a banda i banda d'un *cardo minor* i amb les seves façanes que obririen a un *decumanus*. L'any 2017, la urbanització de l'espai destinat a la plaça pública va permetre documentar, també, part dels paviments del *decumanus* i la façana meridional d'aquest.

Pel que fa als contextos tardorepublicans, la intervenció del 2006 (Suau, 2009) va documentar un seguit de retalls adscrits a la primera meitat del segle I aC, cinc dels quals eren sitges²⁸ que es

25 En les UE 1 638, 1 650 i 1 585, es van recuperar els materials del farciment datat en època d'August de les dues sitges que es corresponen a les UE 450 i 455, 454, 454 i 452. En destaquen les importacions amfòriques com l'àmfora itàlica amb les formes Dr. 1A i 1B, àmfora grecoitàlica corresponent a la forma Lyding-Will 1, i àmfora africana i punicoebusitana. També es documentà ceràmica comuna itàlica, així la forma 1 Burriac 38.100. D'importacions de vaixel·la campaniana B Lamb. 5 i campaniana A Lamb. 27. De les produccions locals, destaquen dues vores d'àmfora tarraconense de la forma Laietana 1 i ceràmica comuna i de cuina tant de tradició romana com de producció ibèrica, identificant formes de càlat i de gerres o una imitació en ceràmica comuna reduïda de la forma Lamb.7 de campaniana B.

26 Les UE 127 i UE 128. Cal tenir en compte que, d'un total de 3 146 individus, només tres fragments eren de TSI (una forma de Drag. 33), i que no trobem en aquest conjunt àmfora tarraconense.

27 La canal, UE 105, tenia una trinxera constructiva UE 311, els materials de la qual no eren suficients per datar-la, però el seu rebliment UE 208, 438 i 434 ens situa en una cronologia de l'últim quart del s. I aC.

28 UE 20 050, 20 343, 20 409, 20 391 i 20 417.

trobaven en bon estat de conservació i tenien una profunditat que oscil·lava entre els 2,6 i els 3,5 m. Algunes sitges, com passava al carrer de Sant Felip i d'en Rosés, 31, tenien dues fases d'amortització, una de les quals contenia materials significatius per a les fàcies d'aquest moment cronològic.²⁹ Interpretem aquestes estructures com un camp de sitges a l'aire lliure, anterior a la urbanització d'aquest sector de la ciutat.

Posteriorment, es basteixen una sèrie de murs sense rasa constructiva encaixats al sòl natural, realitzats amb lloses planes situades verticalment a la seva cara exterior i reomplerts amb pedres mitjanes i petites lligades amb fang. Tenen una amplada de 50 cm i una profunditat variable que no arriba al metre i constitueixen el primer urbanisme d'aquest sector. La seva cronologia s'adscriu a mitjan segle I aC sobre la base dels paviments associats.³⁰

Cal remarcar que en els conjunts materials provinents dels contextos estudiats fins ara hi ha una total absència de materials amfòrics *tarraconenses*, fet que ens situa clarament en un moment anterior a la segona meitat del segle I aC. Conseqüentment, hem descartat altres contextos en què, si bé el material aportat seria similar, l'aparició de produccions com la Laietana 1 (Tarraconense 1) o fins i tot la Pascual 1 ens aporten una cronologia més moderna i, per tant, no poden ser inclosos en els contextos del moment fundacional de la ciutat.

Un cop analitzats els contextos localitzats intramurs i els dos nuclis d'hàbitat que creiem sens dubte relacionats amb el moment inicial de la ciutat, valorarem també dos elements que ens ajuden a confirmar la data que proposem com a moment inicial de la ciutat. Es tracta del conjunt termal tardorepublicà i de la seca de Baitolo.

6. Les termes

És un conjunt termal de dimensions modestes, situat a la part meridional de la ciutat, que ocupava una extensió de 350 m² de superfície total i que s'integrava en l'estructura urbana de l'època fundacional de la ciutat. Estava al nord del *decumanus* i tram urbà de la via Augusta, i delimitat a l'oest pel *cardo minor* II. En el moment de la seva construcció va ser concebut amb un cos tancat, amb les sales principals i diverses dependències de serveis que s'adossarien a aquest cos pels seus costats nord-est i sud-oest, i un altre a l'aire lliure (fig. 2; 6).

El 1987, un estudi realitzat per Guitart i Padrós constatà que el seu esquema constructiu, l'ordenació i la disposició dels àmbits i la tècnica constructiva corresponien a un model arquitectònic i funcional plenament establert i documentat a les ciutats d'Itàlia en els dos últims segles de la república romana. Quant a la seva cronologia, basant-se en el sistema de calefacció utilitzat a l'edifici —*hipocaustum* tan sols en *alveus* del *caldarium*— es va proposar una data de segon terç de segle I aC per a la fase inicial de l'edifici termal (Guitart i Padrós, 1990, 171).

L'aparició de nous conjunts termals de característiques arquitectòniques i distribució espacial similars a les termes de Baetulo, excavats amb metodologia estratigràfica que han aportat cronologies molt precises de la seva construcció —Fregellae (Tsiolis, 2006, 243-255), Valentia (Marín i Ribera, 2000, 151-156), Cabrera de Mar (Martín, 2000, 157-162), La Cabañeta (Ferreruela i Mínguez, 2002, 205-214; Mínguez i Mayayo, 2020, 365-381) i Musarna (Barbieri, Broisse i Jolivet, 1985; 29-38, Barbieri, 1987, 61-70)—, han permès replantejar tant la cronologia inicial de l'edifici com la seva primera fase constructiva. A partir d'una nova anàlisi de la documentació gràfica anterior a la consolidació i restauració de les termes, es va plantejar que, en la

29 De l'estructura UE 20 409, en el seu rebliment, destaquem: as ibèric de Baitolo; divisor massaliota; as ibèric de Lauro; camp. A Lamb. 5/7, Lamb. 2, Lamb. 3; grisa catalana L, 1; CRIPR Godinau 29; imitació de camp. A tardana M. 2974, grisa costa catalana Lamb. 5, Lamb. 5/7, Lamb. 27a, Lamb. 10, Lamb. 33, imitacions locals de camp. Lamb. 1, Lamb. 5, Lamb. 10; grisa costa catalana Nolla 8 i 9; unguentari comuna itàlica Vega s. 63; àmfora itàlica Dr. 18; àmfora tripolitana T1, àmfora itàlica Dr. 1 i àmfora itàlica de Brindisi.

30 UE 20 287, 20 291, 20 292, 20 319 i 20 320 amb el material següent: camp. B i camp. A, àmfora púnica, àmfora itàlica de la forma Dr. 1A i un fragment d'àmfora púnica del Mediterrani central de la forma Dr. 18.

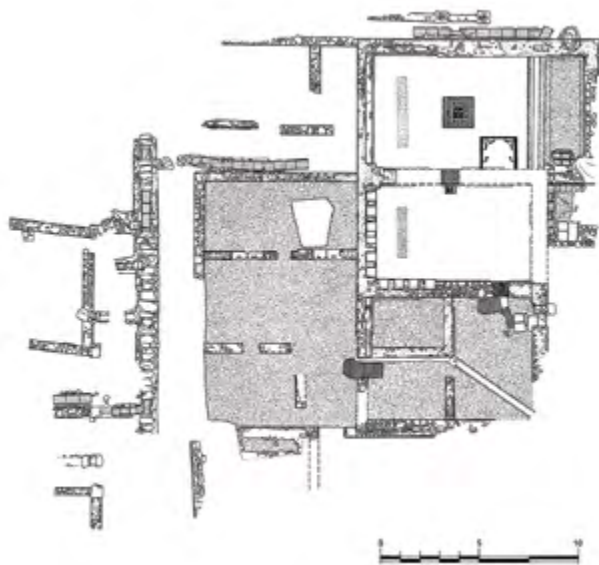

Figura 7. Planta de la fase 2 de les termes (esquerra) i vista de l'alveus i mur NO del caldarium (dreta) (MB). Fotografia: A. Cartagena

seva fase inicial, el conjunt termal estaria format per les tres sales essencials: *apodyterium*, *tepidarium* i *caldarium*. Tindria, a més, un pati porticat i la zona dels forns i dependències de servei. El conjunt ocuparia part d'una *insula* i possiblement tindria dos accessos des del *cardo minor* II al pati, i a un vestíbul des del qual s'accediria a l'*apodyterium* (Padrós i Forn, 2020, 325-335).

Aquests nous conjunts termals presenten, també, una sèrie de característiques que es donen a les termes de Baetulo: esquema constructiu, ordenació i disposició dels àmbits i les tècniques constructives similars. Tots tenen en comú l'absència d'*hypocaustum* en *caldarium* i *tepidarium*, que tan sols es documenta en l'*alveus* del *caldarium*. Destaca la gran semblança existent entre el *caldarium* de Baetulo i els de Musarna —especialment—, Valentia, Cabrera de Mar i en menor mesura amb el de Fregellae. Altres elements que es repeteixen són bancs exempts, fornícules en murs del *caldarium* i el *tepidarium*, *labrum* al *caldarium*, *alveus* situat al costat curt del *caldarium* amb accés per mitjà de graons asimètrics, respallier anatómic i desguàs de l'*alveus* directament sobre el paviment del *caldarium*, portes estretes, escassa superfície del conjunt, etc. (fig. 7). Les

seves cronologies es poden situar en un arc que aniria des d'inicis del segle II aC fins a inicis del segle I aC.

A la vista d'aquests paral·lels, queda clar que les termes de Baetulo formen part d'un model estandarditzat que es va desenvolupar a partir de l'edifici de la fase 2 de Fregellae i que possiblement es va difondre a través dels itàlics que van fundar i es van instal·lar a la ciutat. I, en aquest sentit, creiem que, sens dubte, el complex de Baetulo va ser construït per itàlics. Quant a la seva cronologia, i mentre no puguem tenir més precisió estratigràfica, la situem en l'extrem més modern de la forquilla cronològica dels altres conjunts termals similars, és a dir, a inicis del segle I aC.

7. La seca de Baetulo

Un altre dels elements que sens dubte s'ha de tenir en compte a l'hora d'establir una cronologia per als inicis de la ciutat és la seca de Baetulo i la seva relació amb la ciutat de Baetulo. Sabem que la creació de determinades seques que van encunyar moneda

amb llegenda ibèrica s'ha de posar en relació molt directa amb l'estructuració del territori i la fundació de ciutats *ex novo*, que va tenir lloc durant el procés de romanització que es va desenvolupar al nord-est de la Hispània Citerior a finals del segle II i inicis del segle I aC (Gurt i Padrós, 1993, 30; Campo, 2000, 67; Padrós, 2001, 70). Aquestes noves ciutats, que no tan sols complien les funcions pròpies dels centres urbans, sinó que també centralitzaven les activitats econòmiques que el mateix territori generava, estarien formades per una població mixta d'indígenes i romans, és a dir, es comptaria amb la presència estructurada i consolidada de ciutadans romans, però amb un component indígena important i sens dubte romanitzat (Padrós, 2005, pàg. 523).

Aquest seria el cas de la seca de Baitolo, que encunyà les seves emissions a la ciutat de Baetulo (Padrós, 2002, 109, Padrós, 2005, 524). Fou una seca que no produí molt numerari, fet que provaria el caràcter eminentment local de les seves encunyacions, amb un ús absolutament dirigit a la vida quotidiana de la ciutat. La seva presència en altres jaciments, així com la presència d'altres seques en la circulació monetària de Baetulo, són el testimoni de la intercanviabilitat de les monedes locals els valors de les quals havien de ser acceptats fora del seu centre emissor.

Un 82 % de les monedes amb llegenda ibèrica Baitolo documentades en jaciments arqueològics s'han localitzat a Baetulo. Un 13 % s'ha documentat en altres jaciments romans —ciutats, vil·les o assentaments de control del territori—, i tan sols un 5 % en jaciments ibèrics, però en nivells ja romanitzats. Aquest és un indiscutible indicador de la ubicació de la seca de Baitolo. A més, un altre element que cal valorar és la troballa a la ciutat d'un petit tresor format per moneda romana de plata i ibèrica de bronze, en total 29 monedes: 23 unitats/asos de bronze amb llegenda ibèrica —1 Kese, 1 Ilturo, 21 Baitolo— i 6 denaris de plata romanorepublicans, el més modern datat el 67 aC, que ens dona la data *post quem* d'ocultació del dipòsit, amb una cronologia de segon terç de segle I aC, segurament en els seus inicis, ja que, si la

formació del dipòsit s'hagués produït gaire després del 67 aC, seria lògic esperar que hi hagués denaris d'època posterior (Gurt i Padrós, 1993, 29-37). La suma de tots aquests elements permet afirmar de manera clara que la seca de Baitolo encunyà les seves emissions a la ciutat de Baetulo (fig. 8).

Figura 8. Seca de Baitolo. Quadrant de l'emissió 2 i Unitats de les emissions 3 i 6 (MB). Fotografia: A. Cartagena

Quant a la cronologia de les seves emissions, els nivells més antics documentats estratigràficament en què hi ha presència de monedes de la seca de Baitolo són al poblat ibèric de Burriac, concretament als nivells d'abandonament de la gran cisterna d'aprovisionament d'aigua del poblat, en un moment en què l'assentament està fortament romanitzat i sens dubte amb presència d'itàlics. En la fase 1 —nivell IId2—, datada entre el 90 i el 80 aC, aparegué, entre altres monedes, una unitat de Baitolo; en la fase 2 —nivell IIb—, datada entre el 80 i el 70 aC, una altra unitat de Baitolo (Martí, 1988, 110 i 153). Aquestes dades són bàsiques, ja que constaten la presència de moneda de la seca de Baitolo en una data entorn del 80 aC, és a dir, dins el primer quart del segle I aC.

Una altra dada important que s'ha de valorar per a la seva cronologia és la total absència de monedes d'aquesta seca al poblat ibèric del Turó d'en Boscà, que s'abandona entorn del 100 aC (Zamora, 1996, 164). Finalment, també hem de valorar l'absència de peces de Baitolo al jaciment tardorepublicà de Ca l'Arnau / Can Mateu a Cabrera de Mar, identificat com a Ilturo, que és un assentament d'itàlics que s'abandona en el primer decenni de segle I aC, al voltant del 90 aC, i que ha proporcionat un important volum de moneda ibèrica entre la qual no es troba cap peça de Baitolo.

Figura 9. Ploms monetiformes amb la tipologia d'emissió 1 de la seca de Baitolo. Primer quart del segle I aC (MB). Fotografia: A. Cartagena

Un element que volem destacar és l'aparició de tres ploms monetiformes (Padrós, Vázquez i Antequera, 2011, 878-885) en la intervenció arqueològica d'Illa Fradera, actual plaça de Pompeu Fabra, realitzada extramurs de la ciutat romana, de la qual ja hem parlat. Dos dels ploms aparegueren en els nivells d'amortització de la fase tardorepublicana i el tercer en un nivell posterior. Tot i això, per la seva datació

intrínseca, pensem que s'han de posar en relació amb la fase d'ocupació tardorepublicana del jaciment. Arran de la troballa dels tres ploms monetaris, es van revisar els materials procedents d'antigues excavacions realitzades a Baetulo, i es va localitzar una peça, molt desgastada, que després d'una minuciosa anàlisi es va poder identificar com un plom monetari, del mateix tipus que els ressenyats anteriorment (fig. 9).

Els ploms localitzats reproduïxen la tipologia d'una de les emissions de la seca ibèrica de Baitolo, concretament l'emissió 1. Recordem que d'aquesta tan sols es coneix un exemplar d'un divisor, un sextant. És evident que la similitud existent entre la tipologia dels ploms monetiformes i la primera emissió de la seca de Baitolo, el sisè de 2,40 g de pes, demostra sense cap mena de dubte que el patró metrològic dels ploms i el de l'emissió 1 estan relacionats. En aquest sentit, un altre aspecte fonamental d'aquests ploms monetaris és la seva funcionalitat. I per identificar la seva funció, hem de tornar una altra vegada a l'emissió 1 de la seca de Baitolo. En efecte, si el sisè pesa 2,40 g, aquesta moneda seria dues parts de dotze i, per tant, la unitat d'aquesta sèrie pesaria 14,40 g ($2,40 \times 6$). D'aquesta manera, el plom 3 (el més petit) representaria la unitat, i referenciat al sistema monetari romà, equivaldria a un as semiuncial. Per tant, plantejem que el plom 3 (13,92 g) podria equivaler a mitja unça (24a part de la lliura). Partint de la mateixa anàlisi, constataríem que els tres ploms de major grandària també podrien tenir relació amb el sistema de pesos: així, el plom 1 (78,56 g) equivaldria a tres unces; el plom 2 (76,85 g) també serien tres unces i, finalment, el plom 4 (57,09 g) serien dues unces.

Aquests resultats demostrarien l'existència d'un conjunt de mesures ponderals a la ciutat de Baetulo, del qual aquests ploms monetiformes formarien part, i aquest conjunt de mesures estaria controlat per la mateixa seca de la ciutat en època tardorepublicana. La conjunció de totes aquestes dades constata, d'una banda, l'adscripció de la seca de Baitolo a la ciutat de Baetulo i, d'altra banda, la seva cronologia, en una data entorn del 80 aC, que evidentment s'ha d'extrapol·lar a la mateixa Baetulo.

8. Consideracions finals

Un cop analitzades les dades que ens aporten les cronologies dels contextos de la ciutat de Baetulo i el seu entorn proper, creiem que s'evidencia clarament una fase tardorepublicana que s'iniciaria a finals del segle II aC, prèvia a la fundació de la ciutat, fins a mitjans del segle I aC, moment en què el recinte emmurallat i la trama urbana de la ciutat ja quedarien establerts. Els diferents elements que possibiliten plantejar aquesta cronologia serien la via litoral i l'ocupació al seu entorn, el nucli d'Illa Fradera, els contextos més antics documentats a la ciutat, les termes públiques tardorepublicanes i, finalment, la seca de Baitolo.

En vista de tot el que hem exposat anteriorment, proposem dues fases diferenciades per al període tardorepublicà, no només sobre la base de la cronologia aportada pels conjunts materials estudiats, sinó també pels espais que ocupen i la funció que desenvolupen.

La primera fase suposaria una primera estructuració i ocupació del territori proper a l'espai on es construirà *ex novo* la ciutat de Baetulo. Es tracta de la via i els primers nuclis d'hàbitat i tallers artesanals annexos documentats a Coll i Pujol, i la fase 1 d'Illa Fradera. Aquesta fase la situem a finals del segle II i inicis del segle I aC amb una voluntat clara d'ocupació i ordenació de l'*ager* de la futura ciutat, i que implica, a més, funcions de control territorial i administratives.

És possible que els tallers metallúrgics estiguin, en un primer moment, relacionats directament o indirectament amb la construcció de la via, i que posteriorment es mantinguessin amb un altre ús que desconeixem. En el cas d'Illa Fradera, tal com hem desenvolupat anteriorment, es tractaria d'un nucli de clara filiació itàlica amb un conjunt d'estructures associades a un poder polític o administratiu amb funcions d'organització del territori i possible control de construcció de la nova ciutat. En aquests moments, no podem establir cap relació entre els dos nuclis, tot i que no la descartem.

Com a hipòtesi, creiem que cal afegir a aquesta fase les estructures aparegudes a la intervenció del carrer de la Via Augusta, 9 i del carrer del Temple, 10. Hem de

dir, però, que, si bé per cronologia i en relació amb els materials dels contextos estudiats se situarien en un moment contemporani, només podríem relacionar-los amb l'existència de la via litoral, tram que un cop construïda la ciutat funcionarà com un *decumanus*. Descartem per ara que hi hagi cap estructura pròpiament urbana o d'ordenació en aquest horitzó cronològic dins de l'espai on posteriorment s'ubicarà la ciutat.

La segona fase es produiria entorn del 80-70 aC, tot i que en alguns dels punts estudiats de la ciutat s'allargaria fins a mitjans del segle I aC. Es tracta d'una sèrie de regularitzacions i d'amortització d'estructures negatives, principalment sitges. És el cas de les intervencions del carrer de Jaume Borràs, la plaça de Font i Cussó, el carrer Pujol, el carrer de Sant Felip i d'en Rosés i la plaça de la Ciutat Romana. També situaríem en aquest moment la construcció de les termes públiques i les primeres encunyacions de la seca de Baitolo.

A partir d'aquest moment, i al llarg del segon quart del segle I aC, s'iniciarien una sèrie de construccions que marcarien l'inici de l'ordenació urbana de la ciutat, que s'exemplifica en l'excavació de la plaça de Font i Cussó. No serà fins a mitjan segle I aC que totes les estructures documentades prèvies a l'ordenació del recinte urbà quedaran definitivament amortitzades, com es veu en les intervencions dels carrers de Jaume Borràs, del Temple i Pujol.

Bibliografia

Antequera, 2010:

F. Antequera, *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Pujol núm. 36, ciutat romana de Baetulo (Badalona, Barcelonès)*, inèdita.

Antequera *et al.*, 2010:

F. Antequera, P. Padrós, A. Rigo i D. Vázquez, El suburbium occidental de Baetulo, *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía*,

usos, función, (Córdoba, 19-21 de octubre de 2010), Córdoba, 173-210.

Antequera, Rigo i Vázquez, 2011:

F. Antequera, A. Rigo i D. Vázquez, Desenvolupament urbà i industrial extramurs de Baetulo: ocupació republicana, centre productor amfòric i necròpolis altimperials, *Tribuna d'arqueologia 2009-2010*, Barcelona, 265-294.

Barbieri, 1987:

G. Barbieri, Musarna 2. Note in margine al restauro dei mosaici, *Bollettino d'Arte*, 41, Roma, 61-70.

Barbieri, Broisse i Jolivet, 1985:

G. Barbieri, H. Broisse i V. Jolivet, Musarna I. I bagni tardo-republicani, *Bollettino d'Arte*, 29, Roma, 29-38.

Campo, 2000:

M. Campo, Moneda, organització i administració del nord-est de la *Hispania Citerior* (del 218 a l'inici del segle I aC.), *Moneda i administració del territori. IV Curs d'Història Monetària d'Hispania*, (Barcelona, 23 i 24 de novembre de 2000), Barcelona, 57-75.

Carreres, Gurri i Padrós, 1990:

N. Carreres, E. Gurri i P. Padrós, *Memòria de les excavacions d'urgència Via Augusta, 9*, Memòries d'Intervenció Arqueològica, Generalitat de Catalunya, Barcelona. Accessible a: Calaix. <http://hdl.handle.net/10687/423592> [consulta en línia 1/10/2021].

Fernández, Ferrer i Sánchez, 2012:

A. Fernández, C. Ferrer i J. Sánchez, *Memòria de la intervenció arqueològica a la plaça Font i Cussó, ciutat romana de Baetulo (Badalona, Barcelonès)*, inèdita.

Ferreruela i Mínguez, 2002:

A. Ferreruela i J. A. Mínguez, La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza), *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania (Valencia 2000)* a cura de J. L. Jiménez i A. Ribera, València, 205-214.

Forn, 2019:

C. Forn, La terrisseria del carrer Pujol. Una figlina artesanal d'època tardorepublicana a *Baetulo*,

“*Figlinae Hispaniae*”. *Nuevas aportaciones al estudio de los talleres cerámicos de la Hispania romana*, Tarragona, 205-212 (Trama 6).

Forn, Padrós i Sánchez, 2022:

C. Forn, P. Padrós, J. Sánchez, Baetulo, oppidum civium romanorum: nueva propuesta de trazado urbano. Mateos Cruz, P.; Olcina, M.; Pizzo A.; Schattner T. G. (Eds.) *Small Towns, una realidad urbana en la Hispania romana*, Mytra 10, Mérida. Actas Congreso Small Towns. Una realidad urbana en la Hispania Romana. (Alicante 26-27-28 octubre 2021), Mérida, 293-302.

Forn i Padrós 2022:

C. Forn, P. Padrós, Baetulo. *Ciudades romanas de Hispania II*. Nogales Basarrate, T. (Ed.) L'Erma di Bretschneider. Roma-Bristol, 57-69.

Guitart, 1976:

J. Guitart, *Baetulo. Topografia arqueològica, urbanismo e historia*, Badalona (Monografias Badalonenses 1).

Guitart, 1994:

J. Guitart, Un programa de fundacions urbanes a la *Hispania Citerior* del principi del segle I aC., *La ciutat en el món romà. XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica, Vol. 1 (Tarragona 1993)*, Tarragona, 205-213.

Guitart, 2010:

J. Guitart, The origin of the earliest Roman Cities in Catalonia: An examination from the perspective of archaeology, *Catalan Historical Review*, 3, Barcelona, 9-30.

Guitart i Padrós, 1990:

J. Guitart i P. Padrós, Baetulo, cronología y significación de sus monumentos, *Stadtbild und ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*, (Madrid, 19-23. Octubre 1987), Múnic, 165-177.

Guitart, Padrós i Fonollà, 1994:

J. Guitart, P. Padrós i A. Fonollà, Aproximació a l'esquema urbanístic fundacional de la ciutat romana de Baetulo (Badalona), *La ciutat en el món romà. XIV Congrés Internacional d'Arqueologia*

Clàssica, Vol. 2 (Tarragona 1993), Tarragona, 188-191.

Gurt i Padrós, 1993:

J. M. Gurt i P. Padrós, El tresor de monedes de la casa romana del carrer Lladó, *Carrer dels Arbres* 4, Badalona, 29-37.

Hinojo, 2015:

E. Hinojo, *Memòria de la intervenció arqueològica al c. del Temple 8-10, col·legi dels Germans Maristes Champagnat, ciutat romana de Baetulo (Badalona, Barcelonès)*, inèdita.

Hinojo, Padrós i Sánchez, 2020:

E. Hinojo, P. Padrós i J. Sánchez, Las termas marítimas imperiales de la ciudad romana de *Baetulo (Hispania Tarraconensis)*, *Termas públicas de Hispania* a cura de J. M. Noguera, V. García Entero i M. Pavía, Sevilla, 337-348 (SPAL Monografías de Arqueología 23).

Jiménez, 2002:

M. C. Jiménez Fernández, *Baetulo. La ceràmica de vernís negre. Una contribució a l'estudi de la romanització a la Laietània*, Monografies Badalonines, 17, Badalona.

Llobet, Padrós i Comas, 1985:

C. Llobet, P. Padrós, M. Comas, *Memòria de l'excavació d'urgència al carrer Jaume Borrás 13, ciutat romana de Baetulo (Badalona, Barcelonès)*, Memòries d'Intervenció Arqueològica, Generalitat de Catalunya. Accessible a Calaix: <http://hdl.handle.net/10687/8483> [consulta en línia 1/10/2021].

Marín i Ribera, 2000:

C. Marín i A. Ribera, Un caso precoz de edificio termal: los baños republicanos de Valencia, *Termas romanas en el occidente del imperio. II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, (Gijón, 1-3 diciembre 1999) a cura de C. Fernández Ochoa i V. García Entero, Gijón, 151-156.

Martí, 1988:

C. Martí, Numismàtica, El dipòsit del sector occidental del poblament ibèric de Burriac (Cabrera de

Mar. El Maresme). Una aportació al coneixement de l'època ibèrica tardana al Maresme (s. I aC.) a cura de J. Miró, J. Pujol, i J. García, *Laietania*, 4, Mataró, 150-158.

Martín, 2000:

A. Martín, Las termas republicanas de Cabrera de Mar (Maresme, Barcelona), *Termas romanas en el occidente del imperio. II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, (Gijón, 1-3 diciembre 1999) a cura de C. Fernández Ochoa i V. García Entero, Gijón, 157-162.

Martín, 2020:

A. Martín, Las termas públicas de Ilduro (Cabrera de Mar, Barcelona). Estado actual del conocimiento del conjunto y de su entorno urbano, *Termas públicas de Hispania* a cura de J. M. Noguera, V. García Entero i M. Pavía, Sevilla, 311-324 (SPAL Monografías de Arqueología 23).

Mínguez i Mayayo, 2020:

J. A. Mínguez i A. Mayayo, Los "balnea" de La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza): fases constructivas e inserción del sector en la trama urbana, *Termas públicas de Hispania* a cura de J. M. Noguera, V. García Entero i M. Pavía, Sevilla, 365-381 (SPAL Monografías de Arqueología 23).

Moreno, 2019:

I. Moreno, *Memòria de la intervenció arqueològica al lateral de la C31, ciutat romana de Baetulo (Badalona, Barcelonès)*, inèdita.

Padrós, 1985:

P. Padrós. *Baetulo. Arqueologia urbana 1975-1985*, Monografies Badalonines, 7, Badalona.

Padrós, 2001:

P. Padrós, La circulació monetària a la ciutat de Baetulo (Badalona) durant el segle I aC, *Moneda i vida urbana, V Curs d'Història Monetària d'Hispania (Barcelona, 29 i 30 de novembre de 2001)*, Barcelona, 65-88.

Padrós, 2002:

P. Padrós, El protagonisme de la moneda ibèrica a les ciutats romanes tardo-republicanes: Baetulo

i la seca de Baitolo, *Funció i producció de les seques indígenes*, VI Curs d'Història Monetària d'Hispania (Barcelona, 28 i 29 de novembre de 2002), Barcelona, 105-123.

Padrós, 2005:

P. Padrós, Algunos ejemplos de la relación existente entre cecas ibéricas y fundaciones tardorepublicanas en el nordeste de la Hispania Citerior, *Actas XIII Congreso Internacional de Numismática* (Madrid, 15-17 de septiembre de 2003), Madrid, 523-530.

Padrós i Comas, 2003:

P. Padrós i M. Comas, *Memòria de la intervenció arqueològica a la plaça Font i Cussó, ciutat romana de Baetulo* (Badalona, Barcelonès), inèdita.

Padrós i Forn 2020:

P. Padrós i C. Forn, Nuevas precisiones sobre las termas tardorepublicanas de la ciudad romana de Baetulo (Hispania Citerior), *Termas públicas de Hispania* a cura de J. M. Noguera, V. García Entero i M. Pavía, Sevilla, 325-335 (SPAL Monografías de Arqueología 23).

Padrós, Vázquez i Antequera, 2011:

P. Padrós, D. Vázquez i F. Antequera, Plomos monetiformes con leyenda ibérica Baitolo, hallados en la ciudad romana de Baetulo (*Hispania Tarraconensis*), *Proceedings XIV International Numismatic Congress* (Glasgow, 31 August - 4 September 2009), Glasgow, 875-888.

Pereira, 2015:

I. Pereira, *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer de Sant Felip i d'en Rosés 31, ciutat romana de Baetulo* (Badalona, Barcelonès), inèdita.

Serra-Ràfols, 1939:

J. de C. Serra-Ràfols, Excavaciones en Baetulo (Badalona) y descubrimiento de la puerta N.E. de la Ciudad, *Ampúrias*, 1, Barcelona, 268-289.

Soberón, 2022:

M. Soberón, *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Coll i Pujol 1-20, ciutat romana de Baetulo* (Badalona, Barcelonès), inèdita.

Suau, 2009:

L. Suau, *Memòria de la intervenció arqueològica a la plaça de la Ciutat Romana, ciutat romana de Baetulo* (Badalona, Barcelonès), inèdita.

Tsiolis, 2001:

V. Tsiolis, Las termas de Fregellae. Arquitectura, tecnología y cultura balnear en el Lacio durante los siglos III y II a.C., *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 27, Madrid, 85-114.

Tsiolis, 2006:

V. Tsiolis, Fregellae: il complesso termale e le origini degli edifici balneari urbani nel mondo romano, *Sicilia Ellenistica, consuetudo Italica* (Roma 2004) a cura de M. Osanna i M. Torelli, Roma, 243-255.

Zamora, 1996:

D. Zamora, *Les ceràmiques de vernís negre del poblat ibèric del Turó d'en Boscà*, Igualada.

De la dualitat *oppidum* ibèric - campament romà a la construcció de ciutat romana. El cas de la Tarraco republicana a la llum de les dades arqueològiques

Moisés Díaz García

Resum

En aquest article s'analitzen les dades arqueològiques referents a poc més d'un segle d'història, que van des de l'arribada de l'exèrcit romà a l'actual Tarragona en el transcurs de la Segona Guerra Púnica fins a la fundació de la ciutat «romana» en els primers anys del segle 1 aC.

L'estudi de les excavacions que han aportat dades sobre aquest període, i particularment dels seus contextos ceràmics, ofereixen una destacada informació que permet seguir com es passà d'una dualitat ocupacional, amb l'establiment militar romà a la part alta del turó tarragoní i l'*oppidum* ibèric preexistent arran de costa, a l'erecció de la ciutat de Tarraco.

Paraules clau

Fundació Tarraco, urbanisme, contextos ceràmics republicans, arqueologia urbana

Abstract

This article analyses the archaeological data relating to just over a century of history, ranging from the arrival of the Roman army at the present-day city of Tarragona during the Second Punic War to the foundation of the Roman city during the early years of the 1st century BC.

The study of the excavations that have provided data on this period and, particularly, of their ceramic contexts, offer outstanding information that allows us to follow how it went from an occupational duality, with the Roman military establishment on the top of the Tarragona hill and the pre-existing Iberian oppidum on the coast, to the building of the city of Tarraco.

Keywords

Tarraco Foundation, urban planning, Republican ceramic contexts, urban archaeology

1. Introducció

La ciutat de Tarragona està assentada sobre un turó rocallós que, en la seva part més elevada, arriba als 80,76 metres sobre el nivell del mar,¹ i descendeix en direcció a la línia de costa, on de forma abrupta aquest turó finalitzava en un penya-segat que s'alçava uns 20 metres sobre el nivell del mar, a manera de talaia. Aquesta carena costanera estava dividida en dos per un barranc natural que solcava el turó des de la part més elevada fins al mar, separant a la zona baixa el promontori sud-oriental, entre els carrers Apodaca-Unió i l'actual estació de ferrocarrils, i el promontori sud-occidental, entorn de l'actual carrer dels Caputxins, sobre el qual es va desenvolupar l'*oppidum*.

Les restes documentades d'aquest *oppidum* ibèric, amb evidències constructives i d'ús datades als segles v i iv aC,² han permès fer una aproximació a la seva superfície, que s'estenia pel glacis del costat occidental envers el riu Tulcis (Francolí) i vers la platja, on es desenvolupà un barri de marina ibèric (Bea, 2006; Díaz, 2008; Diloli, 2015), a redós del propi *oppidum* i del port natural o *sálos* situat a la desembocadura del Tulcis (Ruiz de Arbulo, 2003), un punt d'ancorada arrecerat dels temporals del nord i proveïment d'aigua dolça.³

L'arribada de l'exèrcit romà a aquest lloc en el context de la Segona Guerra Púnica va donar origen a una dualitat ocupacional: la presència de l'*oppidum* preexistent dominant el penya-segat costaner a la part baixa, i la instal·lació d'un recinte militar romà a la part més elevada del turó tarragoní, l'extensió del

qual no s'ha pogut definir i que va ser protegit per una muralla megalítica d'*opus siliceum* defensada amb torres més elevades d'*opus quadratum*, construïda entre el final del segle III i l'inici del II aC.

En un moment que s'ha de datar a les acaballes del segle II o preferentment durant els primers anys del segle I aC, aquesta dualitat donarà pas a una nova realitat: una *urbs* definida per *insulae* d'1 per 2 *actus* i *viae* de 6 m d'amplada (Macias, 1999), dotada d'una xarxa de sanejament de la qual el gran col·lector del carrer d'Apodaca n'és un bon exemple,⁴ i amb un espai públic presidit per la plaça del fòrum amb el seu temple capitolí,⁵ ordenat a partir de l'*auguraculum* de la ciutat, recentment identificat (Salom, 2006).

Per tal de conèixer amb major precisió aquest procés, que donà lloc a la fundació de la ciutat romana, es fa necessària l'anàlisi de les excavacions que han proporcionat evidències arqueològiques estructurals (d'urbanisme, edificacions, estesa de carrers, de sistemes de sanejament, etc.) i que han proporcionat un suficient registre moble que, un cop estudiat, permet establir datacions. En aquest sentit, l'estudi dels contextos ceràmics ajuda a definir cronologies força precises i una seqüència evolutiva acurada d'aquest període. Això ens conduirà a un seguit de raonaments i conclusions que, podent ser més o menys encertades en funció de troballes futures, estaran ben fonamentades en l'intent d'explicar els primers dos segles de la història «romana» de la ciutat. En aquest treball es tractarà el procés que va de la formació de la dualitat d'assentaments, quan l'any 218 aC s'instal·là un establiment militar romà a la part alta del turó tarragoní, dissociat de l'assentament indígena preexistent de la zona baixa costanera, fins a la

1 Cota corresponent als peus de la ben coneguda torre de Minerva, situada a l'extrem septentrional de la denominada primera fase de la muralla romana, datada de manera imprecisa entorn el 200 aC.

2 Per a una major informació al respecte, podem remetre al recull de les dades que relacionava les troballes realitzades fins al moment amb el seu context estratigràfic i ceràmic de M. Adserías, L. Burés, M. T. Miró i E. Ramon (Adserías *et al.*, 1993), que va ajudar a definir l'origen i la situació de l'establiment, amb una ocupació inicial de primera meitat del segle v aC, i un major desenvolupament datat al segle iv aC. Altres estudis posteriors, que han tractat l'aproximació al coneixement de l'*oppidum* de Tarragona des de l'estudi de la ceràmica, són els d'Asensio *et al.*, 2000, Asensio i Otiña, 2002; Díaz i Otiña, 2003 i Díaz, 2008. Cal ressenyar que, malgrat que no s'hagin localitzat estructures més antigues al segle v aC, entre els materials recuperats dels contextos dels segles v i iv aC apareixen importacions amfòriques feniciopúniques de la zona gaditana i d'Eivissa, així com massalotes, amb una cronologia de segle vi aC, que podrien ser indicadors de l'existència de l'*oppidum* des d'almenys el darrer terç del segle vi aC (Díaz, 2008, 188). Més recentment s'ha fet una actualització de l'estat de la qüestió en un recull de les dades i una proposta evolutiva, quant a l'extensió i al que es pot deduir de l'urbanisme (Diloli, 2015).

3 Es tracta d'un lloc molt ric en recursos hídrics, ja que és el punt on afloren nombroses vetes d'aigua procedents del subsol càrstic, i del qual tenim algun exemple espectacular, com la monumentalització d'un d'aquests afloraments amb una font en època tardorepublicana (Pociña i Remolà, 2001), on els brolladors són escultures en forma de caps de lleó.

4 La que podria denominar-se com la «cloaca màxima» de Tarraco (Díaz i Puche, 2003).

5 Vegin-se, a l'apartat bibliogràfic, les publicacions al respecte de R. Mar, J. Ruiz de Arbulo i D. Vivó.

formació d'una nova ciutat romana que unifica ambdós espais, originalment separats prop d'1 quilòmetre.

Figura 1. Plànol del període tardorepublicà (218-30 aC) de la Planimetria Arqueològica Tarraco (PAT 2007, fase històrica 2), amb la situació les intervencions mencionades, el traçat de l'oppidum (en vermell), del gran col·lector seguint el barranc/via de connexió entre port i part alta (en blau) i el tancament hipotètic del primigeni recinte militar de la primera fase de la muralla (en blau). Intervencions mencionades: 1) Torre del Cabiscol, 2) muralla Escorxadors / Corte Sánchez Real, 3) muralla capçalera del Circ / TEd'A, 4) seu del Col·legi d'Arquitectes, 5) calçada de la Rambla Vella, 6) c. de Sant Agustí, 7) Rambla Nova, 8) c. de la Unió, núm. 14, 9) c. del Governador González, núm. 7, 10) c. de Fortuny núm., 12, 11) c. de Méndez Núñez, núm. 14, 12) c. d'Apodaca, núm. 7 i 9, 13) c. del Gasòmetre, 14) Fòrum de la Colònia, 15) c. de Lleida, núm. 27, 16) c. dels Caputxins, núm. 33 / Sevilla, núm. 12, 17) c. dels Caputxins, núm. 23, 18) c. dels Caputxins, núm. 24, 19) c. de Jaume I, núm. 18 / UA 15, 20) c. de Pere Martell, núm. 36 / Jaume I, núm. 15, 21) cantonada del c. de Pere Martell / Mallorca

Per tal de teixir aquest discurs diacrònic que abasta de finals del segle III aC als inicis del I aC, es posaran en context les dades de les intervencions que han proporcionat informació sobre aquest període, parant especial atenció en les que creiem més significatives o que, a més, estan associades a conjunts ceràmics que permeten establir datacions precises.⁶ Alguns d'aquests contextos ja han estat publicats i estudiats prèviament, i altres són estudis inèdits de materials procedents

d'excavacions urbanes preventives realitzades a la ciutat al llarg dels darrers vint anys.⁷

2. La fortificació del recinte militar romà de la part alta i l'origen de la dualitat: els contextos ceràmics de la primera fase de la muralla romana (Torre del Cabiscol)

Sota la direcció de l'arqueòleg Theodor Hauschild, l'Institut Arqueològic Alemany dugué a terme una excavació l'any 1983 a l'antic Seminari Conciliar, situat en el núm. 4 del carrer de Sant Pau. Aquí es conserva una antiga torre de la muralla romana, coneguda com la Torre del Cabiscol o del Seminari, que arran dels estudis realitzats⁸ serví per definir dues fases constructives de la muralla romana, i vincular la construcció de les torres amb la denominada «primera fase» (Hauschild, 1983). Aquesta primera fortificació de pedra estava formada per una muralla de grans blocs irregulars (*opus siliceum*) i defensada amb torres sobresortints, i fou construïda a finals del segle III aC o inicis del II aC. El seu perímetre només s'ha pogut definir pel costat de ponent, i se suposa que seria una petrificació de l'antic *praesidium* militar que els germans Escipió van instal·lar al cim del turó tarraconense durant la Segona Guerra Púnica, tot dominant l'àrea portuària i l'oppidum ibèric situats a la part baixa. La construcció de la primera fase de la muralla es va fer amb un doble mur de blocs megalítics i farcit intern d'*emplecton*, amb una amplada d'uns 4,5 m i una alçària de 6, que era superada en altura per les torres defensives, entre les quals es trobaria la del Cabiscol.⁹

6 En concret, les excavacions a les muralles, al fòrum de la ciutat, al gran col·lector d'aigües residuals i a l'entorn del propi oppidum ibèric.

7 Que van ser recopilats i estudiats en la tesi doctoral de M. Díaz defensada l'any 2012: *Conjunts ceràmics dels segles II-I aC a Tarragona. Producció, comerç i consum a la Tàrraco republicana* (<http://www.tesisenxarxa.net/handle/10803/101528>). Remetem a les dades recollides en aquest treball per a més detalls sobre la composició i dimensions dels conjunts ceràmics, percentatges sobre classes ceràmiques, tipologies, etc.

8 Aquí i en altres punts de la muralla romana, com ara la torre de Minerva i diversos panys muraris (Hauschild, 1983).

9 Per a més dades sobre la muralla romana de Tarraco remetem a la bibliografia bàsica al respecte: Aquilué *et al.*, 1991; Güell i Sánchez Real, 1995; Hauschild, 1982-1983, 1983, 1984-1985; Menchon i Massó, 1999; Menchon, 2009; Ruiz de Arbuló, 2007.

Figura 2. **Primera fase de la muralla Torre del Cabiscol** (1 a 23). 1 a 2) campaniana A; 3) vernís negre etruscolacial; 4) vernís negre de Rhode; 5 a 7 i 12 a 14) comuna ibèrica; 8 a 11) comuna itàlica; 15 a 21) grollera ibèrica de cuina; 22) grecoitàlica; 23) àmfora ibèrica. **Segona fase muralla, corte Sánchez Real / Ted'A** (24 a 68); 24 a 38) campaniana A; 39 a 45) calena antiga; 46 a 47) parets fines itàliques; 48 a 55) grisa de la costa; 56 a 68) comuna ibèrica

El context ceràmic procedent dels farciments constructius de la torre va ser inclòs a la publicació realitzada pels seus excavadors (Hauschild, 1984-1985), que inclou diversos estudis per especialistes sobre les diferents classes ceràmiques.¹⁰

Les nostres dades es basen en la revisió del material presentat en aquestes publicacions (fig. 2).¹¹

La vaixel·la fina

Entre la vaixel·la fina, la majoritària és la ceràmica de vernís negre, dominada per la campaniana A de la

10 W. S. Kurtz va estudiar la ceràmica a mà (Kurtz, 1984-1985) i M. Vegas s'encarregà de la resta del material recuperat, en què destaca el vernís negre, les àmfors d'importació, la vaixel·la de cuina i la ceràmica ibèrica (Vegas, 1984-1985).

11 Ja que no s'han pogut localitzar els materials ni, per tant, estudiar-los i revisar-los de manera directa, fet que hauria permès, tal vegada, determinar la tipologia de les àmfors cartagineses que s'inclouen a l'inventari publicat, sense cap altra referència morfològica ni dibuix. Els dibuixos de materials són una reproducció de les publicacions ja citades: Vegas, 1984-1985 i Kurtz, 1984-1985.

variant antiga, amb les formes L. 23, L. 27ab i vasos que tant poden pertànyer a la forma L. 31 com 33, ja que els fragments recuperats són molt petits i no es poden identificar amb certesa.

Un segon grup estaria format per vasos de vernís negre que es descriuen com de bona qualitat, però que «no es tracta de ceràmica àtica», amb una tonalitat de la pasta ataronjada i un vernís de qualitat interior i exterior mat (Vegas, 1984-1985, 49). S'identifiquen com a cràters de tipologia incerta, que per la descripció podria tractar-se de copes L. 49 o cràters L. 40 de la producció de qualitat de Rhode, que té una gran incidència en contextos datats entorn del 200 aC a la Cessetània (Principal, 2002, 142), si bé no es pot confirmar de manera segura aquesta adscripció. També es van recuperar bols L. 27ab que, per les característiques de pasta i vernís, «*pasta color avellana, muy fina y dura; engobe mate*» (Vegas, 1984-1985, 49), es podrien associar a les produccions etruscoliacials del segle III aC, tal vegada d'algun dels tallers de les petites estampilles o dels tipus L.1 (Pérez Ballester, 2007, 217).

Passant a la ceràmica grisa de la costa, tan sols es va documentar una peça molt fragmentada, que no es va poder definir en l'àmbit tipològic, i també restes informes de vaixel·la de vidre.

La ceràmica comuna

El grup més nombrós entre la ceràmica comuna és el de la comuna romana,¹² que segons les dades de la publicació es limita a dos formats: olles i tapadores.¹³ També és nombrosa la ceràmica indígena, amb algunes peces amb decoració pintada. Tipològicament se n'han documentat gerres, una de les quals té decoració pintada en forma de bastonets i bandes en la vora. També escudelles, de les quals almenys una és de vora reentrant similar al tipus A-I de grisa de la costa,¹⁴

vasets i càlats. Pel que respecta als motius decoratius pintats, les peces publicades es caracteritzen per l'ús de bandes primes combinades amb bastonets, en el cas de la gerra. Un càlat conserva un fragment de paret que combina les bandes horitzontals i grups verticals de línies en S. També es van recuperar dues olles de la producció grollera ibèrica, caracteritzades per una superfície brunyida i llisa, amb una carena que diferencia clarament la part superior de les olles dels dos terços inferiors, on la superfície de les peces és rugosa i decorada, en un cas, amb línies incises que formen ondulacions horitzontals, i en un altre amb línies verticals. També presenten unes anses aplicades i poc sortints de la paret, a l'alçària de la carena.

Es tanca el grup amb la ceràmica comuna d'importació itàlica, de la qual s'han identificat tapadores de producció campana tipus F1 Burriac 38,100, olles forma Vegas 1 i una olla ansada que es podria adscriure al tipus 2 d'Olcese, de probable fabricació lacial.

Les àmfors

Les més nombroses són les àmfors del tipus grecoitàlic, de les quals tipològicament tan sols hem pogut comprovar la variant d'una vora,¹⁵ del tipus Gr-Ita bd2 del Dicocer/Grup 2 d'Asensio (Asensio, 1996). També s'indica, als inventaris, la presència de quinze àmfors cartagineses que, malauradament, no s'han identificat formalment, de manera que no es poden fer precisions cronològiques que ajudin en la definició cronològica del context. Es tancaria el grup amb una àmfora ibèrica de boca plana i vora diferenciada per un engruiximent i realç.

Valoracions i datació del context

L'excavació que va proporcionar aquest context ceràmic és, com ja ha quedat palès a la introducció, una peça clau de l'arqueologia moderna tarragonina

12 Amb aquesta denominació ens referim al grup format per vaixel·la que segueix una tècnica i unes formes que podrien considerar «romanes», allunyades de la tradició indígena de la ceràmica ibèrica, de la qual no podem determinar la zona de producció.

13 Tampoc no podem descartar que algunes de les peces que s'inclouen en aquesta categoria tinguin un origen itàlic, és a dir, que corresponguin a importacions campanolacials.

14 El repertori tipològic de la ceràmica grisa de la costa que hem seguit es basa en la definida per J. Barberà, J. M. Nolla i E. Mata (1993) en la seva publicació monogràfica sobre aquesta ceràmica, i que ha estat completada i ampliada recentment per J. Sagrera en la seva tesi doctoral (Sagrera, 2002). Això no obstant, també hem tingut en compte, a l'hora d'identificar algunes de les formes, la tipologia recollida en el Dicocer (Py, coord., 1993) i el treball de síntesi d'aquestes produccions de J. M. Nolla i J. Casas sobre les ceràmiques fines locals del nord-est de Catalunya en època tardorepublicana (Nolla i Casas, 1992).

15 L'única que apareix representada entre la documentació gràfica de la publicació.

per poder entendre, datar i explicar el monument més antic de la Tarraco romana: les muralles. Així, igual que el sondeig de Sánchez Real a la plaça de l'Escorxador i l'excavat dècades després pel TED'A al carrer de Sant Ermenegild (capçalera del circ) serviren per recuperar el conjunt de materials que permeté datar la segona fase de la muralla romana, els treballs de Th. Hauschild a la Torre del Cabiscol van servir per recuperar el conjunt ceràmic que acabem de presentar, i que serví per datar la primera fase de la muralla tardorepublicana.

Respecte a la cronologia del conjunt, cal parar atenció, en primer lloc, a la vaixella fina. En aquest sentit, hem de fer esment de produccions minoritàries, com són els cràters procedents probablement dels tallers de vernís negre de Rhode, junt amb bols L. 27ab d'origen etruscolacial, que podem adscriure a tallers dels denominats per J. Pérez Ballester L 1 o tal vegada als de les Petites Estampetes. Aquesta ceràmica la podem datar al llarg de tot el segle III aC, però el fet que estiguin acompanyades, de manera majoritària percentualment, per campaniana A antiga, amb una presència destacada de plats de peix L. 23, datats entre el darrer quart del segle III i el 180 aC, estaria indicant una data imprecisa entre les acaballes del segle III i els inicis del II aC, quan encara hi són presents, si bé de manera minoritària però habitual, vaixella envernissada occidental i de la zona etruscolacial, junt amb els productes dominants a partir sobretot de la Segona Guerra Púnica: el vernís negre napolità del tipus A.

Hem de destacar, a més, que aquesta datació coincideix amb la de la ceràmica comuna, tant la indígena com la d'importació. En aquest sentit, la presència de càlats ibèrics, que es comencen a produir a finals del segle III aC, fa que tinguem de nou com a terme *post quem* el darrer quart d'aquesta centúria, data que coincideix amb la campaniana A i la ceràmica de cuina itàlica recuperada. A més, aquesta cronologia és compartida per la datació de les àmfores recuperades, totes elles del tipus grecoitàlic de les quals s'ha pogut identificar un exemplar de la variant

bd2 de Lattes/Grup 2 d'Asensio (Asensio, 1996), que abasta d'inicis del segle III als inicis del segle II aC.

Finalment, hem de remarcar que aquest context de finals del segle III - inicis del II aC compta amb diversos paral·lels al territori de la Cessetània; es tracta de jaciments abandonats arran de les conseqüències de la Segona Guerra Púnica (218-205 aC) o bé a causa de la campanya de pacificació de M. Porci Cató del 195 aC, i que presenten una composició anàloga a la que acabem de presentar (Principal, 2002, 145). Altres jaciments ben datats entorn el 200 aC serien el derelict 1 del Grand Conglué, amb un carregament d'àmfores grecoitàliques Will C i un conjunt de campaniana A anàleg al nostre, els nivells de regularització del pàrquing de la Neàpolis d'Empúries, o els de la zona nord del fòrum de Sagunt (Sanmartí i Principal, 1998, 194 i següents).

3. L'ampliació del recinte militar de la part alta (segona fase de la muralla i evidències d'ocupació internes) i la via/barranc de connexió entre el recinte militar i el port

Per a l'estudi dels primers decennis de la Tarragona romana comptem, malauradament, amb moltes carències pel que respecta al període que abasta del final del segle III a mitjan II aC. L'únic element ben identificat i amb el qual es pot associar un context estratigràfic que hagi proporcionat materials per arribar a establir una cronologia és el de la primera fase de la muralla que acabem de descriure. A banda de les fonts històriques que parlen de Tarraco durant la Segona Guerra Púnica, o de la seva funció com a base d'operacions i centre d'abastiment militar en les

guerres contra els celtibers a inicis del segle II aC,¹⁶ constatem un «silenci» arqueològic pel que fa a la troballa d'estructures i conjunts ceràmics en contextos estratigràfics. Aquest fet es pot deure, d'una banda, a l'aleatorietat que moltes vegades marca les troballes en l'arqueologia urbana i preventiva, i, de l'altra, la intensa dinàmica edilícia que va seguir al període tardorepublicà. Pel que fa a la part alta de l'actual ciutat, la manca de restes d'aquest període es podria deure a les profundes remocions i alteracions del terreny que va suposar la monumentalització del que havia estat inicialment l'àrea militar: la creació d'una acrópoli monumental estructurada en terrasses, que té el seu origen en època julioclàudia amb la construcció del temple d'August i un primigeni recinte de culte, i culmina a finals del segle I dC amb la materialització del gran projecte flavi del fòrum provincial i el circ.

Respecte a les dades procedents de la part baixa de la ciutat i de l'entorn del nucli ibèric, les restes arqueològiques detectades per l'arqueologia preventiva representen una seqüència ocupacional que va del segle V aC al baix imperi que denota també, per a la primera meitat del segle II aC, una absència quasi total de dades arqueològiques. Aquest fet tal vegada pot ser indicatiu del fet que, durant el primer mig segle de domini romà, l'*oppidum* costaner romangué sense gaires alteracions i la seva expansió aniria en paral·lel a l'experimentada pel recinte militar romà durant el tercer quart del segle II aC, lligada a una intensificació d'arribada d'itàlics, principalment tot i que no exclusivament de militars, arran de la intensificació de les campanyes de conquesta d'Hispania a partir del 154 aC. És a dir, en el marc de les guerres celtibèriques i lusitanes el paper de Tarraco com a base de recepció de tropes i lloc d'hibernada.

3.1. Els contextos ceràmics de la segona fase de la muralla: el «corte Sánchez Real» i la intervenció del TED'A al c. de Sant Ermenegild (capçalera oriental del circ)

En relació amb la intensificació de l'activitat bèl·lica a Hispania de mitjan segle II aC, que tindria com a un dels principals punts d'arribada i centre d'operacions Tarraco, s'entendria la construcció de la que es coneix com a «segona fase de la muralla», que suposà l'ampliació del recinte militar de la part alta.¹⁷ Aquesta nova muralla està formada per dos murs paral·lels de carreus sobre un sòcol de megàlits, travats regularment per murs perpendiculars o estreps, amb un reblliment intern format per *emplecton* a la base i al damunt filades ben disposades de toves. La muralla, amb una amplada màxima d'uns 6 m i una alçària de 12 m, comptava a més amb un sistema d'accés a la part superior del pas de ronda mitjançant rampes adossades al llenç intern, d'estructura anàloga a la muralla. També estava dotada de portes de petites dimensions —*posterulae*—, que permetien la connexió amb l'exterior del *pomerium*.

El material que ha servit per datar aquesta ampliació de la muralla prové de les excavacions del seu reble intern a dos trams del nou pany de llevant: la primera és la que l'any 1951 van fer J. Sánchez Real i N. Lamboglia a l'altura del carrer de l'Escorxador, 19 / passeig de Sant Antoni, 59 (darrere l'actual rectorat de la URV),¹⁸ que correspon a l'ampliació del tancament NE de l'antic recinte murat, prolongant la línia a continuació de la torre de Minerva, situada a pocs metres. La segona és l'excavació del TED'A a la capçalera oriental del circ romà l'any 1989 (Aquilué *et al.*, 1991), situada uns 400 m al sud de l'anterior. Cal destacar, això no obstant, que va ser als anys trenta del segle XX J. Serra Vilaró qui va definir la «romanitat» de la muralla tarragonina a partir de l'estudi dels materials procedents de l'esllavissada d'un tram d'aquesta segona fase, que en caure va

16 Per a més dades al respecte, vegi's el treball monogràfic de Géza Alföldy al vuitè volum de la sèrie Fòrum (Alföldy, 1991).

17 La segona fase de la muralla ha estat interpretada com el llenç que s'estén des del recinte militar superior fins a l'àrea portuària, incloent-hi una part de l'antic *oppidum* ibèric, i definint el *pomerium* de la ciutat romana de Tarraco (vegeu: Aquilué *et al.*, 1999; Massó i Menchon, 1999; Menchon, 2009; Sánchez Real, 1985, 1986 i 1986-1987).

18 Una part dels materials, els que van ser triats com a més significatius, van ser publicats inicialment per Sánchez Real el 1985, i posteriorment revisats i tornats a publicar per Güell i Sánchez Real el 1995.

deixar a la vista el relleu de la Minerva a la torre de la primera fase, ocult fins llavors per l'ampliació del llenç de la segona fase.¹⁹

Les dades sobre el context ceràmic recuperat d'aquestes intervencions es basen, com en el cas precedent, en les publicacions realitzades pels seus excavadors,²⁰ ja que la recerca dels materials publicats als magatzems del museu no va donar resultats satisfactoris, malgrat els esforços del personal del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT). Això no obstant, sí que es van localitzar dues caixes de les excavacions del 1951 als magatzems dels serveis centrals del MNAT, en aquest cas etiquetades amb el número 58, i on consta «*Excavación Muralla 1951. Sánchez Real*». Aquestes caixes contenien un total de 1 236 fragments que no havien estat publicats, entre els quals destaca la presència de vint vores.²¹

El context ceràmic que presentem (fig. 2 i 3) inclou les peces recuperades de les dues intervencions, tant les publicades com les recentment localitzades als magatzems del MNAT que romanien inèdites, i es presenten de manera conjunta, ja que, malgrat haver-se recuperat en dues intervencions diferenciades, formen part del mateix reble intern de toves del nou traçat de la muralla tardorepublicana.

La vaixel·la fina

Les produccions majoritàries són les de vernís negre²² amb un clar domini de la campaniana A de la variant clàssica o mitja. Entre les formes identificades tenim L. 36, L. 5, L. 25, L. 28ab, L. 33b i L. 27Bb. Pel que respecta a les decoracions, es conserven alguns fragments de peu estampillats; un vas presenta una

roseta central de pètals gruixuts sense botó central, un altre fragment de peu presenta una palmeta amb tall central i branques laterals girades enfora, en disposició radial, i una altra peça conserva un segment de palmeta en disposició radial envoltada d'una orla d'estries.

El segon grup de vaixel·la de vernís negre creiem que s'hauria d'adscriure a la calena antiga. D'una banda, es tracta de les peces descrites a les publicacions com de pasta clara groguenca, associada a un vernís de poca qualitat que salta de la superfície de les peces, que creiem corresponen a l'antiga producció Byrsa 401/grup 1 de Valentia (Escrivà, Marín i Ribera, 1992; Marín i Ribera, 2000) i a l'argila del tipus 1 de Cales (Pedroni, 2001, 388). Molt probablement correspon també a aquesta producció la vora que havia perdut tot el vernís amb decoració acanalada a la part superior, identificada inicialment com una ceràmica comuna (Sánchez Real, 1986, 103), i reinterpretada posteriorment com una imitació de la copa L. 1 de la campaniana B, però que donat el context hauríem de descartar que es tracti d'una imitació d'aquest repertori de vernís negre,²³ i podem pensar que correspongui a una copa L. 31 de la producció calena antiga de mala qualitat (fig. 2, 41) de la qual tenim paral·lels a Valentia (Escrivà i Ribera, 1992, 446, fig. 4; 3), o tal vegada una vora assimilable al tipus F 2964/Pedroni Cales 2 Tav. 19, núm. 907). També a aquesta producció correspondria la vora de pàtera L. 55 procedent del «*corte Sánchez Real*», i el fragment informe amb grafit *post cocturam* en forma de branques, que tipològicament es pot adscriure, amb alguns dubtes, a la forma San. 167.

19 Mn. Serra Vilaró va ser el primer investigador a fer una aproximació cronoestratigràfica a les muralles, i les va datar com una obra romanorepublicana sobre la base del conjunt ceràmic que va recuperar del seu farciment, refutant els plantejaments fins al moment basats en estudis estilístics del parament, i que li havien atorgat un origen ibèric, etrusc, grec, micènic o púnic (Ruiz de Arbuló, 2007, 297). Malauradament, aquests materials es van extraviar poc després, en els anys de la Guerra Civil espanyola (Menchon, 2009, 153).

20 Sánchez Real, 1986, i Güell i Sánchez Real, 1995 per al tram de l'Escorxadador; Aquilué *et al.*, 1991 per al tram de la capçalera del circ excavat pel TE'd'A. Els dibuixos que es reproduïen, a excepció del material inèdit que hem pogut estudiar (fig. 2, núm. 39, 40, 47 i 58, i fig. 3, núm. 7, 19, 22, 24 i 29), són reproduccions dels estudis publicats.

21 A la publicació de Sánchez Real del 1985 s'inclouen 238 fragments ceràmics, del total dels 1 948 recuperats de les dues campanyes dutes a terme al llarg de l'estiu i l'inici de la tardor del 1951: «*Empezando el trabajo el día 21 de julio de 1951 con dos obreros, se continuó hasta el día 4 de agosto, en que se hizo un alto. Se reanudó el día 28 de agosto con la presencia del profesor Lamboglia [...]. En total se recogieron 872 trozos de cerámica, madera, huesos (Inventario A). [...] Se empezó esta nueva operación el día 26 de septiembre y se terminó el día 25 de octubre de 1951. Se recogieron en esta ocasión 1076 fragmentos (Inventario B).*» (Sánchez Real, 1986, 93).

22 No s'han tingut en compte, en aquest estudi, les peces clarament residuals, com són àtiques de figures roges, produccions etruscolocals del segle III aC, etc. Tampoc les àmfores massaliotes, ni materials constructius com els fragments de tègula, estuc o de ceràmica amb morter adherit, identificats a les caixes del material no publicat de l'Escorxadador.

23 En aquest sentit, cal remarcar que el repertori formal de la campaniana B, amb les copes L. 1 i en una producció de baixa qualitat, no es troba fins a un moment avançat entorn de mitjan segle I aC (Marín i Ribera, 2001, 272). Igualment, les imitacions en ceràmica comuna o local del repertori de la B, bàsicament en ceràmica grisa, és un fenomen datat a partir del primer quart del segle I aC, i ben estudiat arran de la reunió celebrada a Tarragona el 2003: M. Rocai J. Principal, editors (2007), *Les imitacions de vaixel·la fina importada a la Hispania Citerior (segles I aC - I dC)*, Tarragona (Documenta 6).

També creiem que s'hauria d'adscriure a aquesta producció calena antiga de poca qualitat o del tipus 1 de Valentia/Byrsa 401 la peça procedent de les excavacions del TED'A «assimilable a la forma Lamb. 5/7»,²⁴ però que creiem correspon a una copa L. 27B (fig. 2; 43), amb un perfil anàleg a algunes de les copes de Valentia del tipus F 2821-2822/L. 27B (Escrivá, Marín i Ribera, 1992, 453, fig. 9; 6).

Finalment, cal destacar la troballa, entre el material inèdit de l'excavació de Sánchez Real conservat als magatzems del MNAT, de dues copes L. 27ab d'aquesta producció calena de baixa qualitat (fig. 2; 39 i 40), que ja estan presents al repertori de la calena arcaica amb perdurabilitat, una mica residual, durant la fase següent de la calena antiga.²⁵

Al grup de la vaixel·la fina s'ha de sumar la presència d'un possible gobelet, identificat a partir d'un petit fragment de fons procedent de les excavacions del TED'A, i un gobelet ovoide procedent del «corte Sánchez Real», en pasta grisa, que a l'estudi inicial es descriu com un «*fragmento de jarrito, de pasta gris claro con borde vuelto hacia afuera*» (Sánchez Real, 1986, 114), i que va ser revisat posteriorment i adscrit a la producció de gobelets de parets fines de producció etrusca datats a partir del segon quart del segle II aC (Vegas, 1990; Güell i Sánchez Real, 1995, 86), que correspondria a la variant Mayet II / Marabini IV.

S'ha d'afegir, a més, un altre gobelet de parets fines del que se n'ha recuperat la vora, del tipus Mayet IIA / Marabini III amb restes de decoració en forma de bandes de color cendrós-marró fosc a l'exterior, procedent del material inèdit de l'Escorxador.

Es completa el grup de la vaixel·la fina amb la producció local de la grisa de la costa, present amb escudelles tipus A-I, vasets bicònics dels tipus D-III i D-I, i una gerra que podem assimilar, amb certs dubtes, a la forma E-III/Cot-Cat Cc3 del Dicocer.

La ceràmica comuna

La ceràmica comuna ibèrica de taula i emmagatzematge està present amb vaixel·la llisa i vaixel·la pintada, i entre les formes identificades trobem escudelles de llavi reentrant del tipus A-I, bols similis a la forma L. 27c amb decoració de bandes pintades en el llavi extern, gobelets —alguns ansats—, i càlats pintats amb motius de bastonets perpendiculars o bé dents de llop sobre la vora i formes geomètriques, on destaquen els conjunts de semicercles junt amb motius vegetals i d'ones, separats per bandes horitzontals en les parets.

També s'han recuperat olles de cocció de la producció grollera de cuina fabricada a mà o a torn lent, amb alguns exemplars rematats per un brunyit de la part superior de les peces.

La ceràmica comuna d'importació itàlica està present amb un repertori de cuina que podem atribuir als tallers de la zona campana, present amb cassoles F2 Torre Tavernera, 4,10,²⁶ Vegas 4/Com-It 4b, *tegame* tipus 7 i *tegame* tipus 1 d'Olcese; també olles Vegas 1, i tapadores F1 Burriac 38,100.²⁷ Es completa amb vaixel·la de cuina que, pel tipus de pasta, correspon a produccions de tallers lacials, present amb olles tipus 2 d'Olcese i tapadores. També de producció centroitàlica de pasta clara seria un fragment de morter documentat entre el material inèdit de l'Escorxador.

Al grup de la ceràmica comuna romana trobem vaixel·la de taula i emmagatzematge, com ara gots ansats, gerretes, tapadores i un gran contenidor, a més de ceràmica de cuina, entre les quals hi ha cassoles i tapadores amb la pasta ennegrida i fumada per l'ús.

Les àmfors

Més de la meitat de les àmfors recuperades pertanyen a importacions itàliques de l'àrea tirrènica del tipus grecoitàlic clàssic. Entre les variants identificades

24 Aquilué *et al.*, 1991, 293, on es descriu com de «pasta beix, dura, compacta, amb desgriant micaci gairebé imperceptible. Vernís interior/exterior molt perdut, de color negre-grisós mat».

25 Datada de manera genèrica entre el 200 i el 130/120 aC (Aquilué, García Roselló i Guitart, coord., 2000, 405), i de manera més concreta a partir de la «*ricolonizzazione* post-annibàlica del 185 aC» (Pedroni, 2001, 162 i següents).

26 Tot i que l'adscripció a aquesta forma d'una de les peces no és del tot clara.

27 Algunes documentades entre el material inèdit de l'excavació de J. Sánchez Real (fig. 2; 56).

tenim un exemplar Gr-Ita bd1/Grup 1 d'Asensio, que es troba ja en contextos de segona meitat del segle IV aC, i té com a data final les acaballes del segle III o els inicis del II aC. La resta de contenidors s'haurien d'adscriure al tipus Gr-Ita bd2 del Dicocer/Grup 2 d'Asensio i al tipus Gr-Ita bd3/Grup 3 d'Asensio.

També s'han recuperat envasos de la Itàlia adriàtica, concretament entre el material inèdit conservat als magatzems del MNAT s'ha identificat una vora d'àmfora de Brindisi del tipus Apani VII (fig. 3; 45). En aquest sentit, a la publicació de l'excavació de l'Escorxador apareixia una àmfora d'origen indeterminat (fig. 3; 44) que, a partir de la secció de la vora i l'ansa, podria correspondre a una àmfora oleària nord-africana o bé de producció brindisina del tipus VIIB d'Apani. Arran de les recents troballes, és probable que es tracti d'un segon envàs d'oli de Brindisi.

En darrer terme, s'han recuperat àmfores cartagineses dels tipus Mañá C1b/T-7.4.1.1 i Lancel 312ab/T-7.7.1.1.

Valoracions i datació del context

Aquest és un dels contextos del període tardorepublicà més importants de Tarraco, que ha permès datar la construcció de la segona fase de la muralla romana, no sense controvèrsies. La revisió d'aquest context, com ja hem dit, s'ha fet a partir de les dades dels diversos estudis ja realitzats i afegint el material no publicat que hem localitzat als magatzems del MNAT.

Les primeres dades cronològiques es desprenen de l'estudi de la vaixel·la fina. En aquest cas hem de destacar la presència de ceràmica de vernís negre de la producció calena antiga, amb una datació que va del 200 al 130/120 aC, juntament amb campaniana A mitja, que ja indicaria una datació a partir del segon quart del segle II aC. Menció a banda requereix una de les peces de la «discòrdia», la vora recuperada de

les excavacions a la capçalera oriental del circ (Aquilué *et al.*, 1991, 293, fig. 17; 13), classificada com una producció de vernís negre del cercle de la campaniana B i adscrita a la forma L. 5/7/F 2250 (fig. 2; 43). Per la descripció de la peça, es descarta un origen en els tallers de bona qualitat de la campaniana B etrusca, que comença a exportar aquestes pàteres a mitjan segle II aC; per contra, la seva possible adscripció als tallers de la Campània (principalment Cales) que van produir el repertori formal de la B ens situaria la seva datació a partir de finals del tercer quart d'aquesta centúria.²⁸ Això no obstant, cal valorar el fet, com hem exposat, que aquesta peça no correspongui a una pàtera, sinó a una copa exvasada del tipus L. 27B/F 2820, que es data durant els tres primers quarts del segle II aC.²⁹

Respecte a la datació de la resta de vaixel·la de vernís negre, en el repertori de la A cal destacar que ja trobem la pàtera L. 5 (fig. 2; 27), que es comença a produir durant el segon quart del segle II aC. Respecte a les decoracions identificades d'aquesta producció, bases amb fragments de palmetes, en un cas encerclada per orla d'estries,³⁰ i una roseta central, les trobem en contextos ben datats de mitjan segle II aC, com són els nivells de destrucció de Cartago de l'any 146 aC (Sanmartí i Principal, 1998b, 198-199) i també en algunes de les sitges colgades en aquest període a l'àrea central de la ciutat romana d'Empúries (Aquilué *et al.*, 2002a, 14-18). Es tracta de decoracions, com les de la roseta, més freqüents durant la segona meitat d'aquesta centúria, i pròpies del tercer quart del segle II aC.

A aquestes dades cronològiques se sumen les dels vasos de parets fines de perfil ovoide dels tipus Mayet IIA / Marabini III i Mayet II / Marabini IV, que estan documentats a contextos del tercer quart d'aquesta centúria a la Península, com ara als campaments del setge de Numància de la darrera fase (134-133 aC), i també al campament unifase III Renieblas del

28 La calena mitja o B de Cales, com ja s'ha exposat, comença la seva producció i exportació cap al 130/120 aC (Aquilué, García Roselló i Guitart, coord., 2000; Marín i Ribera, 2001)

29 Aquesta adscripció tipològica seria més coherent amb el conjunt de materials, on no se n'ha documentat cap forma que es pugui adscriure clarament a la campaniana B de Cales, molt nombrosa als contextos de Tarraco de finals del segle II i del segle I aC, ni tampoc cap àmfora itàlica del tipus evolucionat Dr. 1A, en contraposició a la presència de campaniana A mitja, calena antiga i nombroses àmfores del tipus grecoitàlic.

30 L'altra podria formar part del mateix tipus decoratiu, però el fragment conservat és molt petit i no permet comprovar ni desmentir aquesta hipòtesi.

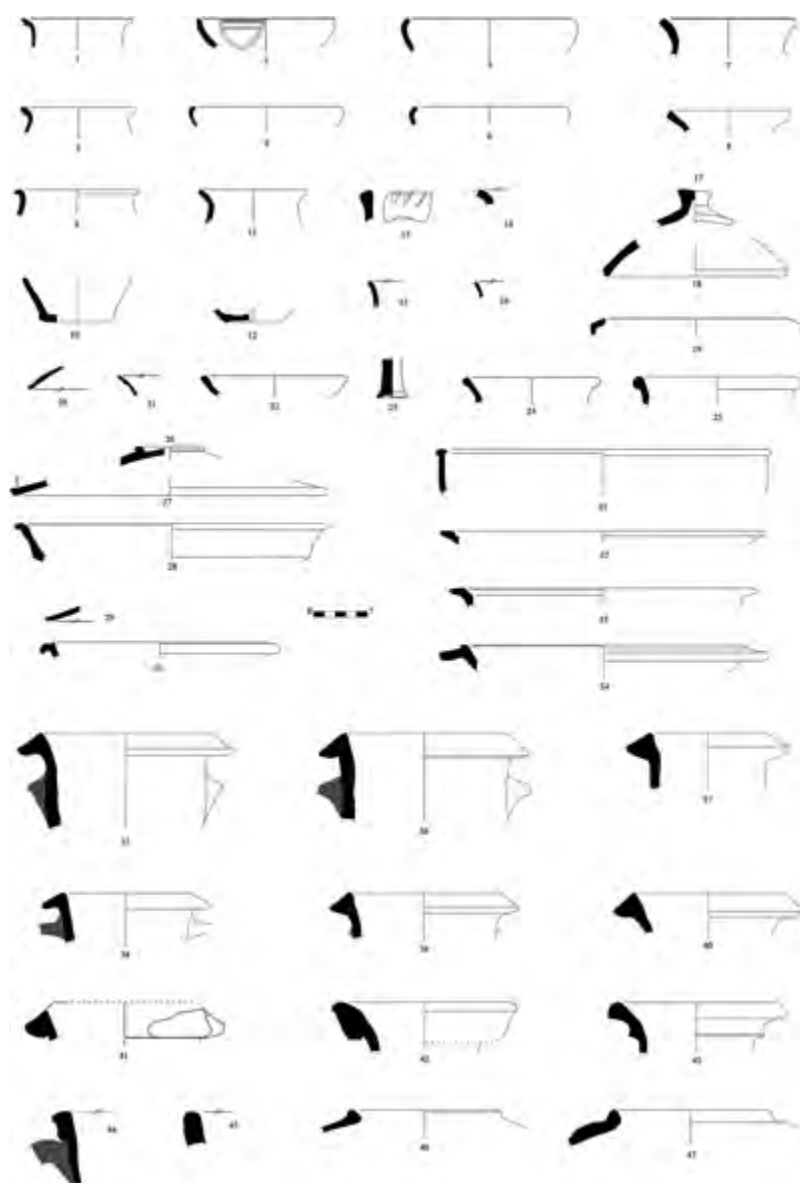

Figura 3. Segona fase muralla, corte Sánchez Real / TE'd'A. 1 a 6: comuna ibèrica; 7 a 16: grollera ibèrica de cuina; 17 a 23: comuna romana; 24 a 34: comuna itàlica; 35 a 41: grecoitàlica; 42 a 43: cartaginesa T-7.4.1.1 (40) i T-7.7.1.1 (41); 44 a 45: brindisina Apani VIII B; 46 a 47: àmfora ibèrica

153 aC,³¹ i als nivells fundacionals de Valentia del 138 aC (Marín i Ribera, 2000, 98).

Igualment, les produccions més tardanes de la ceràmica ibèrica junt amb ceràmica de cuina itàlica, indica una datació de segle II aC que, novament, creiem que hauria de datar-se a partir de mitjans de centúria per la presència de formes com les *patinae* de F2 Torre Tavernera 4,10, que es produeixen a partir de

mitjans del segle II aC, i per l'absència de produccions més tardanes, que es documenten principalment a partir del darrer quart d'aquest segle.

El darrer element de datació que ens ajuda a definir la cronologia del context és el grup de les àmfors. Com ja hem dit, tenim un seguit de peces de procedència itàlica de tipologia un tant «arcaica», com són les àmfors grecoitàliques del tipus Gr-Ita bd1, que es comencen a

31 Com recullen a la seva anàlisi sintètica sobre els contextos ceràmics associats a jaciments ben datats del segle II aC (Sanmartí i Principal, 1998, 201-204).

fabricar ja en el segle IV, arribant als moments inicials del segle II aC (Asensio, 1996; Py, 1993b). Això no obstant, trobem diversos exemplars dels tipus més evolucionats i característics de la primera meitat del segle II aC de les variants bd2 i bd3, tot i que són formes que també apareixen en contextos del tercer quart d'aquesta centúria junt amb exemplars denominats de transició, i també al llarg del darrer quart, això sí, sempre acompanyades de Dr. 1A, en el nostre cas totalment absents (Márquez i Molina, 2005, 104).³² Aquests contenidors estan acompanyats, a més, d'importacions púniques centromediterrànies també datades a la primera meitat del segle II aC, com ara l'exemplar Mañá C1b/T-7.4.1.1 o el Lancel 312ab/T-7.7.1.1. En darrer terme hem de fer esment de les àmfores oleàries de Brindisi, ben documentades a partir de mitjans del segle II aC, i característiques del darrer terç d'aquesta centúria i de la següent.

Amb aquestes dades cronològiques, la datació proposada al treball de X. Aquilué, X. Dupré, J. Massó i J. Ruiz de Arbulo, del tercer quart del segle II aC, es refermaria. Això no obstant, si s'arribés a poder confirmar l'adscripció i origen precís del vas de vernís negre classificat inicialment com una «L. 5-7 del cercle de la B», es podria arribar a precisar amb major exactitud la datació, ja que, en cas que es tracti d'aquesta pàtera, la cronologia s'hauria de rebaixar als moments finals del tercer quart del segle II aC o inicis del següent,³³ mentre que si finalment es tractés d'una copa de la calena antiga L. 27B, com hem plantejat, i tenint en compte l'absència d'àmfores itàliques de llavi evolucionat del tipus Dr. 1A, la construcció de la muralla se situaria en un moment proper a mitjans del segle II aC. De fet, així ho semblen indicar els paral·lels de jaciments ben datats, com el campament III Renieblas (153 aC) del moment inicial del setge de Numància o els nivells de destrucció de

Carrtago del 146 aC (Sanmartí i Principal, 1998b), o els estrats fundacionals de Valentia del 138 aC (Ribera i Marín, 2003).

3.2. Nivells de regularització a l'interior del recinte militar i l'entorn immediat: seu del Col·legi d'Arquitectes i calçada de la Rambla Vella

En relació amb l'ampliació del recinte emmurallat de l'àrea militar romana, coincidint amb la segona fase de la muralla que acabem de descriure, s'han documentat a la coneguda com a Part Alta de Tarragona dos conjunts ceràmics molt interessants. Un prové del sector més elevat, proper a la catedral, i és el de les excavacions a la seu del Col·legi d'Arquitectes de Tarragona realitzada per X. Aquilué (Aquilué, 1993). L'altre prové de la part inferior d'aquest recinte militar, de l'exterior immediat d'aquest espai i per on discorria el traçat de la via Augusta, suposadament fossilitzat de la via Hercúlia: l'actual Rambla Vella.³⁴

3.2.1. Seu del Col·legi d'Arquitectes

En el marc d'aquestes excavacions³⁵ es va documentar el mur de tancament oriental del recinte de culte del *Concilium provinciae Hispaniae citerioris* alt-imperial, així com dues aules monumentals i una gran cisterna d'època visigòtica. Però relacionat amb la primera fase ocupacional, es va recuperar un conjunt de materials (fig. 4) procedent d'un seguit de nivells de regularització d'època tardorepublicana que estava relacionat amb l'ampliació del recinte militar de la part alta de la ciutat.³⁶

La vaixella fina

32 Tot i que són formes que també apareixen en contextos del tercer quart d'aquesta centúria junt amb exemplars evolucionats coneguts com de transició, i també al llarg del darrer quart, això sí, sempre acompanyades de Dr. 1A i, percentualment, en nombre minoritari progressivament (Márquez i Molina, 2005, 104).

33 Els paral·lels millor datats ens remetent als campaments numantins «unifase» del final del conflicte datats entre 134-133 aC (Sanmartí i Principal, 1998, 201-202; Principal, 2000) i als nivells posteriors a la fundació de Valentia datats entorn del 130 aC (Ribera i Marín, 2003, 291), on ja estan documentades les formes de campaniana A presents en la muralla de Tarragona, junt amb àmfores grecoitàliques i Dr. 1A, i apareixen vasos de la producció calena antiga junt amb algunes formes de la variant mitjana o B de Cales, com les pàteres L. 5 i els plats L. 6.

34 A la calçada en la qual el Laboratori d'Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili hi excavà diversos sondejos. En un d'aquests s'hi documentaren les evidències d'època tardorepublicana que presentem, i que també va ser publicat (Díaz, 1996).

35 Dirigides per X. Aquilué entre els anys 1984 i 1986 als números 20-22 del carrer de Sant Llorenç, amb motiu de la construcció de la nova seu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, que van ser finalitzades l'any 1987 pel TED'A.

36 I que ja va ser publicat en una acurada monografia pel seu excavador (Aquilué, 1993), amb el dibuix del material, que reproduïm en aquest treball.

Figura 4. Seu del Col·legi d'Arquitectes. 1 a 9: campaniana A; 10: calena arcaica; 11: calena antiga; 12 a 14: B de Cales; 15 a 20: parets fines itàliques; 21 a 23: grisa de la costa; 24 a 26: comuna ibèrica; 27 a 37: comuna itàlica; 38: comuna púnica; 39 a 41: grecoitàlica de transició; 42 a 44: itàlica Dr. 1A; 45: cartaginesa T-7.4.3.1; 46: cercle de l'Estret CC.NN.; 47: àmfora ibèrica

El percentatge més gran correspon a la ceràmica de vernís negre, amb un domini de la campaniana A de la variant mitjana, i un repertori tipològic format per M. 68bc, L. 36, L. 55, L. 25, L. 28ab, L. 33a, L. 33b, L. 27 i L. 6, aquest darrer plat incorporat del repertori de campaniana B a partir de mitjans del segle II aC.

Respecte a les decoracions de les peces, hem de fer esment de dos tipus. En un fons de bol, probablement de la forma

L. 27ab, apareix una roseta central formada per sis pètals en forma de gota al voltant d'un botó circular central, sense connexió entre ells, motiu que està ben documentat en la producció de la campaniana A mitjana. L'altre tipus de decoració és la pictòrica, que apareix en forma de banda blanca pintada a la vora interna de la copa L. 33a.³⁷

La segona producció de vernís negre en quantitat documentada és la de Cales, present amb vasos de

37 Motiu característic de la primera meitat del segle II aC, però que té una forta perdurabilitat i també apareix decorant copes de la producció tardana (Aquilué *et al.*, 2000a, 401; Vivar, 2005, 28).

la variant arcaica, antiga i mitjana o B de Cales. De l'arcaica es va recuperar una copa, probablement del tipus F 2150, amb el fons decorat en relleu amb una escena mitològica on es veu un auriga que porta una corona solar, de la qual es conserva el cap d'aquest personatge i dos cavalls que tiren el carro, i que podria representar el triomf d'Hèracles o el carro d'Hèlios.³⁸ De la calena antiga es va recuperar una píxide F 7510, i de la producció mitjana o B de Cales les formes L. 5 i L. 6, a més d'una peça de la B etrusca de tipologia indeterminada.

Entre la vaixel·la fina es va recuperar també un bol dels denominats helenístics de relleu o italomegàrics, amb una cronologia que va de finals del segle III aC a finals del segle I aC, així com vasos de parets fines de perfil fusiforme i ovoide, amb un repertori formal que inclou els gobelets de vora ganxuda Mayet II / Marabini 4,³⁹ un fragment informe amb decoració de petites perles a la barbotina probablement d'un gobelet Mayet I, i un got ansat que podria correspondre a la variant Mayet IID.1, tot i que no es pot corroborar.⁴⁰ Completa aquest grup la ceràmica grisa de la costa, entre la que trobem escudelles de vora reentrant del tipus A-I,⁴¹ així com vasets bicònics del tipus D-IV.⁴²

La ceràmica comuna

La ceràmica comuna ibèrica és la més nombrosa, present amb gerres de llavi motllurat i de llavi indiferenciat i lleugerament exvasat, una pàtera de vora reentrant-ganxuda que recorda la forma L. 55 de vernís negre, i càlats amb decoració geomètrica pintada en forma de bastons perpendiculars a la vora i a les parets aplicats amb pinta. També es van recuperar fragments informes de la producció ibèrica grollera de cuina.

La ceràmica comuna itàlica està present amb vaixel·la de cuina de fabricació campana, com són les *patinae*

de vora bífida Vegas 14, cassoles de vora bífida penjant F2 Torre Tavernera 4,10 i un possible *tegame* tipus 7 d'Olcese. El servei de cuina es completa amb les tapadores, presents amb els tipus F1 Burriac 38,100 i el tipus 179 d'Albintimiliu,⁴³ i amb morters centroitàlics de pasta clara de la forma Emporiae 36,2.

En darrer terme, hem d'incloure en aquest grup una llàntia itàlica republicana en ceràmica comuna, que degut al seu estat de fragmentació no s'ha pogut identificar tipològicament.

També es van recuperar fragments informes de ceràmica comuna romana, i una cassola baixa tipus *lopas* d'origen cartaginès del tipus A de Guerrero, amb llavi motllurat i paret còncava (Guerrero, 1995, fig. 11).

Les àmfors

La meitat dels envasos recuperats són d'origen itàlic, concretament tres exemplars adscrits al tipus grecoitàlic, que es podrien identificar amb llavis del tipus bd3 i bd5 del Dicocer, i tres de la forma més evolucionada a Dr. 1A, amb una morfologia que podem associar als tipus 1 i 3 dels identificats als campaments numantins, i que correspondrien a envasos dels denominats de transició de la grecoitàlica a la Dr. 1 (Sanmartí, 1985a).

Les àmfors púniques estan presents amb les centromediterrànies T-7.4.3.1/Mañá C2a i amb les característiques salaoneres del cercle de l'Estret del tipus CC.NN./T-9.1.1.1. Es completa el grup de les àmfors amb les àmfors ibèriques de boca plana i llavi engruixit.

Valoracions i datació del context

El primer fet remarcable d'aquest context és, sense cap mena de dubte, la seva procedència. Cal destacar que és un dels poquíssims conjunts ceràmics d'aquest període procedent de la Part Alta de Tarragona, on des de la

38 Sense poder determinar clarament, a partir de l'estudi realitzat, si es tracta d'una escena o altra (Puche, 1998, 110).

39 Inicialment aquests vasos es van adscriure als tipus Mayet III, IV i V (Aquilué, 1993). Això no obstant, per la morfologia de les vores ganxudes, creiem que es tracta de vasos de la variant Mayet II. Igualment, l'exemplar amb vora una mica engruixida classificat inicialment com de la variant Mayet V (Aquilué 1993, fig. 54; 9) té paral·lels entre alguns dels exemplars inclosos en el grup Mayet II.

40 Identificat a la publicació com un possible vas del tipus Mayet III.

41 Que a la publicació apareixen identificades com del tipus Fòrum 12, en referència al material d'aquesta classe recuperat a les excavacions del fòrum d'Empúries.

42 Identificats amb la forma Fòrum 1.

43 Sobre aquest tipus de tapadores, hem de remetre a l'article de G. Olcese sobre la ceràmica comuna tirrènica centromeridional dels segles II i I aC: Olcese, 1996, 432.

Segona Guerra Púnica s'hi va instal·lar l'establiment militar romà, ampliat durant el tercer quart del segle II aC.

Les dades cronològiques del conjunt ceràmic, partint de la vaixel·la fina, ens situen de manera genèrica al segle II aC. D'una banda, hem de fer esment del vernís negre, present amb un repertori característic de la producció mitjana o clàssica, però en què cal destacar el plat L. 6, del repertori tipològic de la campaniana B, que en la producció A mitjana es data a partir de mitjans del segle II aC, de manera que la formació d'aquest context no pot ser anterior a aquesta data. El repertori del vernís negre de Cales presenta vasos característics de finals del segle III i els inicis del II aC (Ribera, 2001), com el plat amb decoració en relleu,⁴⁴ tot i que la majoria de vaixel·la de Cales del context fou produïda entre el 200 i el 130/120 aC, en la denominada variant antiga. Això no obstant, l'aparició d'un plat L. 6 i una pàtera L. 5, ens situa de ple a partir de mitjan segle II aC, ja que són formes que en la B etrusca apareixen a partir d'aquest moment, però que en la B de Cales ho fan en un moment més avançat del tercer quart d'aquest segle.

Aquesta cronologia és la que es deriva també dels vasos de parets fines. Junt amb les importacions primerenques de la forma Mayet II, que comencen a arribar a mitjans del segle II aC, tenim un got de la variant Mayet IID.1, que si bé es comença a produir també en aquest moment (Passelac, 1993, 513), és més freqüent en els contextos tardorepublicans a partir del tercer quart del segle II aC. I el mateix succeeix amb la vaixel·la de cuina importada, present amb cassoles, tapadores, i morters itàlics presents en els contextos de tot el segle II aC, però amb formes com la Vegas 14, que es data a partir de mitjans del segle II aC. A més, cal destacar la presència d'una cassola púnica, la cronologia de la qual no sobrepassaria els moments centrals del segle II aC (Guerrero, 1995, fig. 11).

En darrer terme, la datació de les àmfores resulta aclaridora de cara a definir la cronologia del context.

D'altra banda, trobem contenidors més propis de la primera meitat del segle II aC, com els púnics T-7.4.3.1 (Ramon, 1995, 211) i els tipus bd3 i bd5 de grecoitàlica, que apareixen amb altres ben documentats als contextos del tercer quart d'aquesta centúria, com ara els púnics de l'àrea gaditana CC.NN./T-9.1.1.1,⁴⁵ juntament amb les àmfores itàliques més evolucionades del tipus Dr. 1A o de transició.

Tot plegat, aquesta associació de les àmfores itàliques i gaditanes amb vaixel·la de vernís negre del tipus B etrusc juntament amb la B de Cales, i les importacions de parets fines i de comuna itàlica, és la que podem trobar a jaciments ben datats que com els citats campaments numantins del 134-133 aC (Sanmartí i Principal, 1998b), els primers nivells d'ocupació de Valentia immediats a la seva fundació i datats entorn del 130 aC (Ribera i Marín, 2003), la fase 2b de l'amfiteatre de Cartagena (Pérez Ballester, 2000), les sitges 4300 i 4350 del fòrum d'Empúries (Aquilué *et al.*, 2002a i 2008) o els derelictes enfonsats vers el 140-130 aC, com el de Punta Scaletta i el d'Illa Pedrosa (Sanmartí i Principal, 1998b). A més, aquesta datació dins el tercer quart del segle II aC coincideix amb la de la segona fase de la muralla, que acabem de descriure.

3.2.2. Calçada de la Rambla Vella

L'any 1993 es van excavar diversos sondejos a la calçada de la Rambla Vella, el traçat de la qual se superposa *grosso modo* al de l'antiga via Augusta/Heràclia, la qual travessava longitudinalment aquest sector de la ciutat separant els monuments públics de la part alta al nord, de la zona urbana de la part intermèdia i baixa al sud. Els sondejos se situen immediatament al sud del traçat hipotètic de la via, i és concretament el que es va excavar a l'altura del núm. 21, on es van documentar uns nivells de regularització del terreny (fig. 5 i 6), tal vegada relacionats amb aquesta infraestructura viària, que proporcionà un destacat conjunt ceràmic (Díaz, 1993).

La vaixel·la fina

44 Aquests vasos «singulars» estan ben datats als contextos tarragonins de la segona meitat del segle II aC, de manera que s'evidencia el seu ús prolongat.

45 Datada entre els inicis del segle II i mitjans del I aC (Carretero, 2004, 433), però és molt característica de la segona meitat del segle II aC (Ramon, 1995, 227).

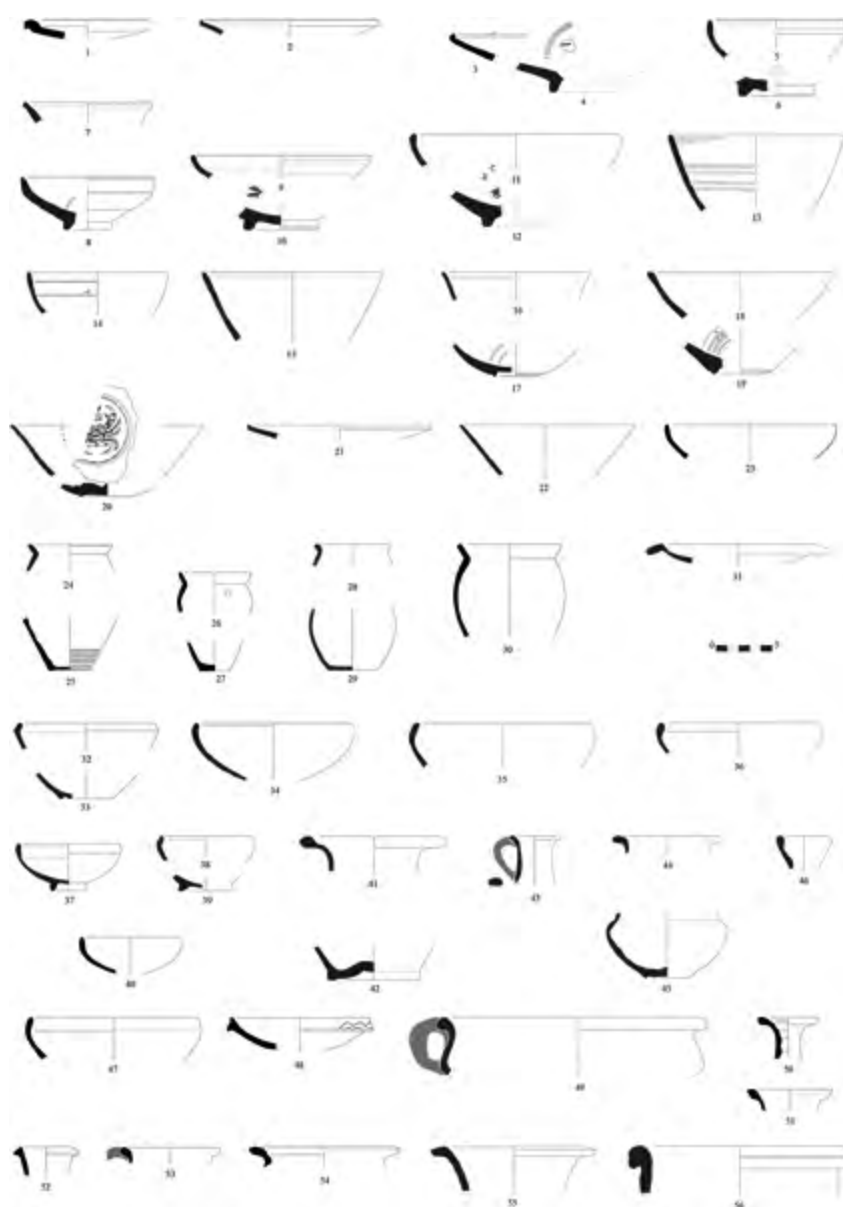

Figura 5. Calçada Rambla Vella. 1 a 19: campaniana A; 20: calena arcaica; 21 a 22: calena antiga; 23: B etrusca; 24 a 30: parets fines itàliques; 31 a 46: grisa de la costa; 47 a 56: comuna ibèrica

A diferència dels contextos anteriors, en el grup de la vaixel·la fina els vasos recuperats es reparteixen de manera molt equitativa entre el vernís negre, les parets fines i la grisa de la costa.

Entre la ceràmica de vernís negre la majoritària és la campaniana A mitjana, present amb les formes L. 36, L. 55, L. 27ab, L. 27c, L. 31a, L. 31b, i L. 28ab. Respecte a les decoracions dels vasos, apareixen tant

motius impresos com pintats. Dels primers tenim un fons de bol L. 27ab que conserva un segment d'una roseta central formada per punts al voltant d'un botó o cercle. També dos exemplars decorats amb palmetes radials, en un cas envoltada per una orla d'estries, que trobem ja des dels inicis de la variant mitjana.⁴⁶ La darrera peça amb decoració impresa presenta fulles d'heura en disposició radial, de la qual es conserva una estampeta,

46 L'altre fragment és molt petit, i no es pot confirmar ni descartar que estigués emmarcat també en orla d'estries.

emmarcada per una orla d'estries a rodeta, un motiu propi dels moments centrals del segle II aC, quan es produeix una tendència a l'esquematisme d'aquestes estampilles.⁴⁷ En el segon grup tenim els vasos amb decoració pintada. D'una banda, els bols L. 31a presenten bandes de color blanc diluït en la paret interna del llavi, en dos casos acompanyades de petites fulles d'heura també pintades, motiu

que també trobem en el bol de la variant L. 31b. D'altra banda, una copa Lamb. 33a està decorada amb bandes blanques pintades en el llavi intern. A més, un fons d'aquest tipus presenta la decoració característica d'aquestes copes, amb diversos cercles concèntrics pintats que contenen un grup de tres punts pintats en disposició de triangle, combinats

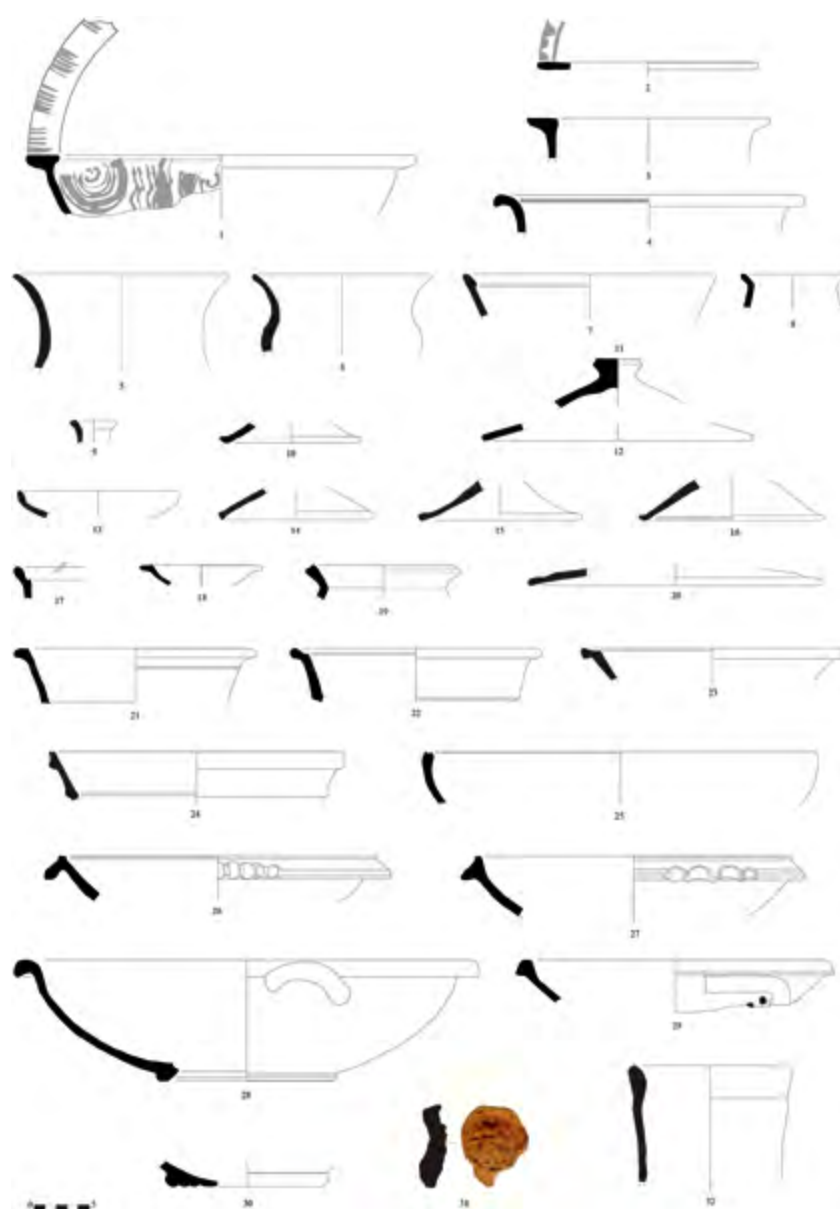

Figura 6. Calçada Rambla Vella. 1 a 4: comuna ibèrica; 5 a 6: grollera ibèrica de cuina; 7 a 16: comuna romana; 17: comuna púnica; 18 a 28: comuna itàlica; 29: comuna ebusitana; 31: contramotlle figurat; 32: cercle de l'Estret CC.NN.

47 Com ha quedat constatat en els estudis d'aquest material en contextos ben datats: Aquilué *et al.*, 2000a: 401; Sanmartí i Principal, 1998, 198; Vivar, 2005, 27.

amb cercles incisos, i amb una gran roseta central, de la que es conserva un petit segment.

Amb un nombre força inferior també es va documentar ceràmica calena de vernís negre. D'una banda, cal destacar una copa F 2157 de la variant arcaica, de la qual es va recuperar la vora i el peu, i que està decorada amb un medalló emmarcat per perles i on apareix un cranc envoltant amb les pinces una granota, un motiu que podria tenir un caràcter protector, a manera d'amulet⁴⁸ —*apotropaion*—. La seva producció se situa entre segon quart del segle III i els inicis del II aC (Ribera, 2001), si bé els vasos d'aquesta producció de Tarragona provenen de contextos datats a la segona meitat del segle II aC.

De la producció calena antiga, que abasta els dos primers terços del segle II aC, tenim les formes L. 55, L. 33b i possiblement una tapadora F 9132. Es tanca el grup de la ceràmica de vernís negre amb una copa L. 8b de la producció B etrusca.

La vaixel·la fina d'importació itàlica es completa amb els gobelets de parets fines, presents amb el tipus Mayet II, majoritàriament fusiformes, i algun de perfil ovoide de la variant Mayet IIA / Marabini 3. Respecte a les decoracions documentades, aquestes es limiten a dos tipus; alguns exemplars estan recoberts d'una patina de color gris fosc a l'exterior, de vegades cobrint part de la peça i de vegades en forma de línies concèntriques de diversos gruixos. L'altre tipus de decoració és la de mamellons en relleu a la part central-superior del cos. Cal destacar que presenten unes característiques tècniques homònies;

predominen els exemplars de pasta ben depurada, ben cuita i compacta de colors vermellorsos i marrons, i oscil·len les tonalitats a la mateixa peça. També apareix algun exemplar en pasta reductora, no tan depurada, i en ambdós casos les superfícies presenten alguns puntets de diverses mides de color blanc.⁴⁹

Es tancaria el grup de la vaixel·la fina amb la producció autòctona de la grisa de la costa, present amb el repertori característic d'aquest període: vasos bicònics de les variants D-III i D-VI, bols dels tipus B1, carenats del tipus A-II i de vora reentrant A-I, una gerra del tipus E-II, i una lagona o flascó que podem adscriure a la forma del Dicocer Cot-Cat Cc7/Ampolla tipus I. Es completa el conjunt d'aquesta vaixel·la amb dues formes que imiten la ceràmica de vernís negre (Díaz i Otiña, 2007), concretament un plat L. 36/tipus C-IV, i una pàtera L. 5/tipus C-I, que es caracteritzen per una coloració de les peces més fosca que la resta de la ceràmica grisa de la costa,⁵⁰ no sabem si a causa d'un excés de cocció o bé perquè es va fer de manera intencionada per imitar els originals de vernís negre. Això no obstant, podem afirmar que en cap cas s'havien cobert les peces d'engalba o vernís.

La ceràmica comuna

La ceràmica comuna ibèrica és la més nombrosa; del servei de taula trobem plats hemisfèrics amb vora d'aleta, un amb decoració de semicercles concèntrics separats per esses en la paret interna i amb conjunts de bastonets en l'aleta,⁵¹ copes amples monoansades de llavi exvasat i perfil sinuós, escudelles del tipus A-I, gobelets, gerres,⁵² una lagona i un bol que és una versió en petit format dels morters

48 Altres exemples d'aquest motiu estan recollits en la gran referència de principis del segle xx, l'obra de R. Pagenstecher (Pagenstecher, 1909, fig. 80d i 80e, taula 11), i en l'estudi conjunt de les produccions calenes de vernís negre de L. Pedroni (Pedroni, 2001, 153). Aquest motiu és utilitzat en ciutats de Magna Grècia en la decoració de monedes, com ara a Agrigent, tal vegada com a element protector de la ciutat.

49 Es tracta de les importacions itàliques dels primers moments, estudiades per A. López, que presenten unes característiques anàlogues a les peces que acabem de descriure: López Mullor, 1989, 99, vol. I.

50 Pel que fa a les imitacions de formes de vernís negre, hem de puntualitzar que, arran de les jornades celebrades a Tarragona fa pocs anys (Roca i Principal, editors, 2007) amb el nom d'*imitatio Vasaria*, s'ha pogut definir un fenomen d'imitacions de vasos de vernís negre, bàsicament del repertori formal de la campaniana B, però també de la C i de les primeres formes de terra sigillada, datat entre finals del primer quart del segle I aC i el segle I dC. Això no obstant, les peces que presentem en aquest context es troben fora d'aquest corrent, ja que són imitacions de campaniana A pertanyents al repertori clàssic de la grisa de la costa (Nolla i Casas, 1992, fig 1; 15), i provenen d'un context ben datat al tercer quart del segle II aC.

51 Es tracta de peces que podem adscriure a la producció del proper taller de Fontscaldes (Valls), que estigué actiu entre mitjans del segle II i els inicis del I aC (Lafuente, 1992; Fabra, 2008).

52 Quasi totes exvasades, amb un llavi d'ala més o menys. També tenim una gerra amb un llavi recte de secció triangular, similar a les àmfores itàliques però en petit format. Cal destacar que una de les gerres, de gran diàmetre i vora gruixuda zoomorfa, la tenim ben documentada en els contextos emporitans de finals del segle II i inicis del I aC en producció pintada (Sanmartí i Santos, 1988-1989, fig. 4; 19).

itàlics Emporiae 36,2, inclús amb la decoració de ditades del llavi. Es completa el conjunt amb grans gerres d'emmagatzematge pintades amb bandes horitzontals, un gran contenidor de vora d'ala horitzontal i parets verticals molt gruixudes amb decoració en relleu en l'aleta, i un gibrell. També es van recuperar olles en ceràmica grollera ibèrica de cuina caracteritzades per un perfil bicònic en S amb la vora exvasada i un acabament brunyit a la part superior de les parets.

El conjunt de ceràmica comuna de procedència itàlica és força destacable, i la seva composició es basa en dos tipus de vaixel·la: d'una banda, la ceràmica per al cuinat dels aliments de fabricació campana i, de l'altra, un nombrós grup de morters centroitàlics de pasta clara.

El repertori de ceràmica de cuina procedent de l'àrea campana està present amb tapadores F1 Burriac 38,100, un gran nombre de cassoles dels tipus Vegas 14, *tegame* 1,6 d'Olcese, *sartago* Vegas 13.2/Celsa 84.13596, i *patinae* Torre Tavernera 4,10. El repertori de vaixel·la de cuina itàlica es completa amb cassoles d'origen lacial tipus *tegame* 1, 3 d'Olcese i la cassola Class 3, n. 5, fig. 11, 16IV5 de Cosa (Dyson, 1976, 52). Es completa el conjunt de ceràmica de cuina amb les olles, totes elles de procedència lacial de la zona de Roma i rodalies (Olcese, 1996, 79), caracteritzades per un llavi carenat i exvasat que podem associar a una forma intermèdia entre els tipus 1 i 2 d'Olcese, i similar a la forma 1 de Vegas.

El segon gran grup d'aquesta vaixel·la està format pels morters, caracteritzats per una pasta clara, de color groguenc a les parets i més ataronjada cap al nucli, de procedència centroitàlica. Majoritàriament es poden adscriure a la forma Emporiae 36,2, però també se n'han identificat del tipus 8 d'Olcese/Com-It 8b del Dicocer i amb aleta penjant còncava similar a la forma Com-It 8c, dels quals en tenim paral·lels a Empúries a la muralla Rubert (Sanmartí i Santos, 1986-1989, fig. 8; 30).

En darrer terme, hem de fer esment de la presència de llànties sense vernís, del tipus Ricci H o cilíndriques

de l'Esquilí, en ceràmica comuna de pasta clara amb restes d'una pàtina o engalba vermellova.

Del grup de la comuna romana es van recuperar formes pertanyents al servei de taula i de cuina. Del primer tenim en producció oxidada una pàtera símil a la forma L. 5, un petit bol que sembla imitar la forma L. 27ab, un gobelet i una *lagona* en ceràmica reduïda. De la vaixel·la de cuina es van recuperar tapadores en ceràmica oxidada ennegrides per l'ús i una tapadora en grollera reduïda, a la qual es suma una olla també en ceràmica grollera reduïda.

El grup de la ceràmica comuna es completa amb importacions púniques, tant d'origen cartaginès, present amb una cassola alta o *caccabus* de la classe B de Guerrero (Guerrero, 1995, fig. 11b), com d'origen ebusità, present amb un morter de peu estriat i llavi d'aleta.

En darrer terme cal destacar la troballa d'un motlle positiu o sobremotlle (fig. 6; 31), un element força destacable per la seva pròpia naturalesa i pel motiu figurat que hi és representat. Es tracta d'un fragment fet amb argila crua treballada manualment, i que té una forma circular, amb un apèndix en la part inferior, probablement per a la seva extracció, d'uns 55 mm de diàmetre. En el revers han quedat les marques digitals de qui la va manufacturar, i en la cara superior trobem una escena d'un Eros alat que abraça un jovencell, el qual sosté un cànfir a la mà esquerra, treballada en positiu. El fet de trobar-se l'escena treballada en positiu —sobremotlle— ens indica que és la base per realitzar un motlle —negatiu— a partir del qual poder extreure peces amb aquest tipus de decoració en relleu. Però un element que crida molt l'atenció sobre aquesta peça és l'escena representada, ja que es tracta d'un motiu que és propi de la decoració de vasos de vernís negre de Cales amb relleu al fons intern (Calena Arcaica) fabricats entre el segon quart del segle III i els inicis del II aC. Es tracta concretament del motiu núm. 72 de R. Pagenstecher (Pagenstecher, 1909, 60, T. 12, 72b), que L. Pedroni denomina com la decoració del tipus «Due Eroti?», i de la qual a Cales es va trobar la matriu (Pedroni, 2001, 152).

Les àmfores

El grup de les àmfores és molt escàs en aquest context, ja que tan sols s'ha recuperat una vora, pertanyent a una àmfora púnica del cercle de l'Estret, el contenidor de salaons CC.NN./T-9.1.1.1, molt característic de la segona meitat del segle II aC, i sobretot dels contextos peninsulars datats als anys centrals i al tercer quart d'aquesta centúria. La resta de fragments són trossos informes que permeten definir la presència d'àmfores itàliques campanes, cartagineses i ibèriques.

Valoracions i datació del context

Les dades cronològiques d'aquest conjunt ens marquen una datació que hem de situar a partir de mitjan segle II aC. La vaixella de vernís negre documentada es pot datar ja a partir del primer —calena antiga— i del segon quart —A mitjana— d'aquesta centúria, tot i que la presència d'algunes decoracions estampillades de la campaniana A, així com la presència de la copa L. 8b en campaniana B etrusca, amb paral·lels a Bolsena en el període que va del 160/150 al 90 aC i una datació que va de mitjan segle II al darrer quart de l'I aC, ens fa situar el terme *post quem* a partir dels anys centrals del segle II aC. A més, aquesta cronologia es veu avalada per la presència de nombrosos vasos de parets fines, concretament gobelets fusiformes i ovoides del tipus Mayet II i IIA, que comencen a arribar als nostres jaciments també a partir de mitjans del segle II aC, i per l'absència de produccions més tardanes, com la calena mitja o B de cales, que té el seu inici cap al 130/120 aC, i ens estaria macant una data *ante quem*.

Aquesta cronologia també és coincident amb la de la ceràmica comuna, en què trobem vaixella procedent de la terrisseria de Fontscaldes (Valls), com ara les pàteres hemisfèriques amb vora d'ala i decoració pintada, activa entre mitjans del segle II i els inicis de l'I aC. D'altra banda, hem de tenir en compte la gran quantitat de ceràmica comuna importada, bàsicament itàlica, tot i que de manera puntual també trobem alguna peça d'origen cartaginès i

eivissenc, com una cassola púnica característica del segle III i la primera meitat del II aC i un morter ebusità present a contextos datats als tres primers quarts del segle II aC.

Quant a la ceràmica comuna importada més nombrosa, la itàlica, cal destacar l'elevat nombre de morters centroitàlics, amb una datació genèrica que abasta el segle II i els inicis de l'I aC, si bé algun dels tipus, com el similar a la forma Com-It 8c del Dicocer, l'hem trobat també en un context datat entre finals del segle II i els inicis de l'I aC a Empúries (Sanmartí i Santos, 1986-1989, fig. 8; 30). La resta de peces documentades corresponen a olles, cassoles i tapadores que als jaciments hispans estan ben documentades des dels inicis del segle II aC, amb l'excepció de les *patinae* Vegas 14 i F2 Torre Tavernera 4,10, datades a partir de mitjans del segle II aC, fet que corrobora la cronologia que es deriva de la vaixella fina i de les dues llànties recuperades, del tipus cilíndric de l'Esquilí, amb una cronologia que abasta de mitjan segle II a mitjan segle I aC (Pavolini, 1985).

Les produccions púniques de ceràmica comuna marquen una datació similar, amb una cassola cartaginesa que té el seu moment final a mitjan segle II aC, i un morter ebusità que està documentat a Na Guardis entre el 193 i el 123 aC (Guerrero, 1998, 189).

En darrer terme hem de fer esment del grup de les àmfores, malauradament molt minso. L'única forma documentada correspon a un contenidor de salaons CC.NN./T-9.1.1.1, datat ja a inicis del segle II aC però característic dels contextos de segona meitat d'aquesta centúria (Ramon, 1995, 227), en associació a grecoitàliques de transició i Dr. 1A.

Aquest conjunt ceràmic, pel que fa a paral·lels, mostra clares analogies amb contextos ben datats als anys centrals del segle II aC i durant el tercer quart, com els nivells de la destrucció de Cartago ja citats, o els directament relacionats amb la fundació de Valentia, amb una coincidència quant al repertori

i les decoracions de la campaniana A, així com per la presència de B etrusca i absència de B de Cales,⁵³ juntament amb les parets fines i el repertori de ceràmica indígena i de comuna itàlica (Sanmartí i Principal, 1998; Ribera i Marín, 2003). Aquestes dades ens fan pensar en una datació que hauria de situar-se entre els anys centrals del segle II aC i el període que va de la fundació de Valentia (138 aC) a la caiguda de Numància (133 aC), que és quan es produeix l'aparició de les primeres B de Cales absents al nostre context.

3.3. El barranc/via de connexió entre l'àrea portuària i el recinte militar: les excavacions al carrer d'Apodaca, 7 i 9

Les excavacions dels anys 1994 i 2001 als solars núm. 7 i 9 respectivament del carrer d'Apodaca, a la part baixa de la ciutat i fora de l'assentament indígena, al seu costat oriental, van treure a la llum un antic barranc natural que, en sentit nord-est/sud-oest, descendia des de la part alta del turó tarragoní fins al mar. Aquest barranc, una via natural que actuava de nexa entre aquests espais, va ser arranjat com la via que connectava l'àrea portuària oriental amb el recinte militar superior, ja probablement des dels primers moments de l'arribada de l'exèrcit romà a la ciutat. A més, en un punt del recorregut d'aquest barranc/via, a l'altura del solar núm. 7, s'hi localitzava el que s'ha interpretat com un petit lloc de culte —*lares compitales*— (Puche, 1997; Macias *et al.*, coord., 2007, fitxa 359). Aquest lloc de culte s'ha identificat a partir d'un basament quadrangular d'argila revestit de morter de 40 cm de costat, al costat del qual es conserva un segment de

mur relacionat amb la mateixa fase. Les estructures s'alçaven sobre un nivell de regularització del fons del barranc,⁵⁴ del qual es va recuperar un conjunt de materials (fig. 7) entre els quals hi havia una antefixa, una petita terracota animal, un *cernos* i una pàtera de vernís negre de Cales amb el fons decorat en relleu.⁵⁵ Aquests elements, que estaven abocats en els nivells de regularització sobre els que s'havia construït el petit altar i el mur, van servir per plantejar la presència en aquest espai d'un lloc de culte previ, que va perdurar quan s'arranja i regularitza la part inferior del barranc/via.⁵⁶ Pocs anys després es va evidenciar aquest mateix fet al solar veí al núm. 9, on també es documentà aquesta capa de regularització per al trànsit del barranc/via.⁵⁷ Un estudi preliminar va portar a datar aquest context a la primera meitat del segle II aC (Díaz i Otiña, 2002 i 2003), però, un cop completat l'anàlisi dels materials, s'ha pogut fixar la datació al tercer quart d'aquesta centúria (Díaz, 2012).

La vaixella fina

La vaixella fina recuperada d'aquest context correspon majoritàriament a vernís negre; hi són absents els vasos de parets fines. La més nombrosa és la campaniana A, present amb plats de la variant antiga L. 23, i la resta pertanyen a la producció clàssica o mitjana, amb les formes L. 36, L. 5, L. 55, L. 27ab, 2984, L. 31b, L. 31a, L. 27Bb i L. 33b.

Respecte a les decoracions, aquestes són impreses i pintades. Dins del grup de les decoracions impreses hem recuperat bases que no podem associar a cap vora de vas ben identificat. En un primer grup trobem fons decorats amb una roseta central impresa sobre el fons intern de copes o bols. En un cas la roseta és de

53 Com ja s'ha indicat, als contextos de Valentia la «*facies calena media no se ha registrado en los contextos más claramente fundacionales, entre 140-135, pero sí en algunos que deben ser un poco posteriores, hacia el 130 aC*» (Ribera i Marín, 2003, 290-291).

54 Codificat a la memòria d'intervenció amb el número d'UE 1 410 i 92 (Puche i Remolà, 1996).

55 Cal destacar el fet que es tracta d'uns nivells de regularització del fons rocallós del barranc, també documentats al núm. 9 del mateix carrer, com ja s'exposa a la memòria de la intervenció arqueològica (Codex, 1995) i a la publicació específica sobre el lloc de culte (Puche, 1997): l'estrat UE 92, que va proporcionar el gruix dels materials votius, està associat directament al segment de mur UE 1 216, i la base de l'ara a l'estrat 1 410, una barreja de restes de polsim de repicat de pedra tipus soldó, carbons i cendres (Codex, 1995) que «regularitzava un retall natural de la roca» (Puche, 1997, 244). Una interpretació recent associa aquestes peces a un dipòsit votiu, que es representa dibuixat com un retall circular antròpic a l'oest de l'ara (Mar *et al.*, 2015, 107-114, i la fig. 56 i 58), sense tenir en compte que provenen de diferents estrats de regularització, i que en cap cas el registre de l'excavació va documentar cap retall circular d'un dipòsit votiu, com es pot comprovar consultant la memòria d'intervenció arqueològica amb la seva planimetria corresponent (Puche i Remolà, 1996), a la publicació específica del context (Puche, 1997) o a la Planimetria Arqueològica de Tarraco (Macias *et al.*, coord., 2007).

56 Es plantejà que els elements de culte usats fins al moment, abans de l'arranjament del fons del barranc, es van abocar com a part del nou nivell de circulació, al voltant del nou altar.

57 Es tracta dels estrats codificats com UE 122, 127, 128, 152 i 232.

sis o set pètals separats per radis amb punt en l'extrem exterior i botó central. Una altra peça presenta una roseta de sis o set pètals en forma de gota i units en el centre. El darrer exemple correspon a una roseta de set pètals en forma de cor, separats i apuntant al centre. El grup de les decoracions impreses es completa amb bases decorades amb palmetes radials; en un dels casos la base sembla pertànyer a una pàtera o plat, i es conserven tres palmetes d'un total de quatre, envoltades per una doble orla d'estries petites a rodeta emmarcades per un cercle incís. Les palmetes són de

tall central lanceolat a la punta i laterals corbats vers l'exterior, tret de les superiors, que miren a l'interior. Una altra peça sembla correspondre a una copa o bol, i conserva una palmeta del mateix tipus que l'anterior però amb els talls laterals girats cap enfora i emmarcada per un cercle incís i una orla externa d'estries a rodeta.

La ceràmica de vernís negre de Cales està representada per vasos de la variant arcaica, concretament una pàtera umbilicada F 2170 amb decoració en relleu

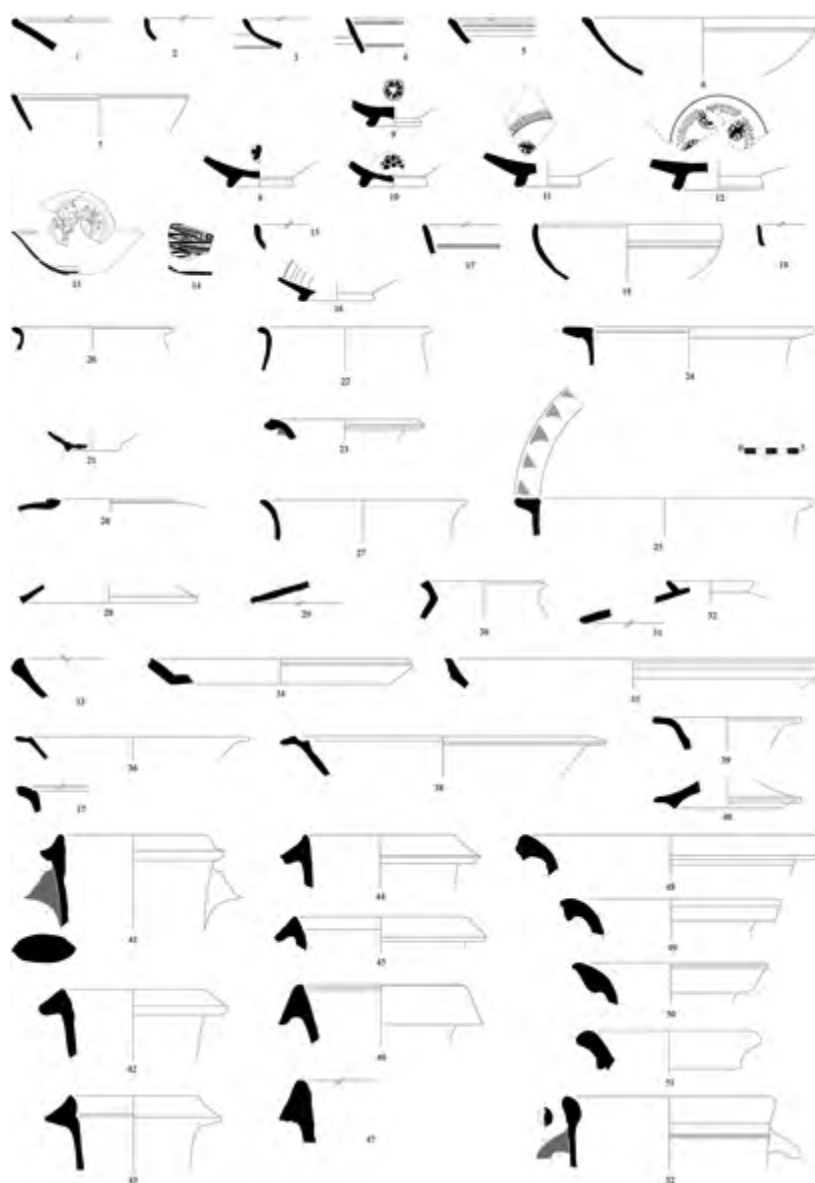

Figura 7. **Apodaca, 7 i 9, fase 1.** 1 a 12: campaniana A; 13 a 14: calena arcaica; 15 a 18: calena antiga; 19: B de Cales; 20 a 22: grisa de la costa; 23 a 26: comuna ibèrica; 27: grollera ibèrica de cuina; 28 a 35: comuna itàlica; 36 a 40: comuna púnica; 41 a 48: grecoitàlica; 49: grecoitàlica de transició; 48 a 50: cartaginesa T-7.4.0.0 (48), T-7.2.1.1 (49), T-7.3.1.1 (50); 51: ebusitana PE 23; 52: cercle de l'Estret CC.NN.

vegetal de fulles lanceolades, i una copa F 2157 amb decoració figurada en relleu de la que tenim el perfil complet i que ja ha estat objecte de publicació (Puche, 1998), que presenta en el fons intern un relleu amb una *thiasos marina* amb el seguici nupcial de Posidó i Anfítrita (Puche, 1998). Però el grup més nombrós de la producció calena correspon a la variant antiga, amb les formes L. 36, L. 27ab, L. 27c, L. 31b i la gerra F 5000. Respecte a les decoracions, únicament el bol L. 27ab tenia una línia incisa en la part superior de la paret i, just per sota, una línia de petites estries aplicades a rodeta.

Es completa el grup de la ceràmica calena amb la variant mitjana o B de Cales, present amb una copa L. 1, a la qual s'afegeixen peces de vernís negre de producció indeterminada, entre les quals hi ha un unguentari.

Pel que fa a la ceràmica indígena, la ceràmica grisa de la costa està present amb vasos bicònics del tipus D, gerres bicòniques del tipus E-I, i el plat carenat tipus C-I, adaptació de la forma L. 5 de vernís negre.

La ceràmica comuna

La ceràmica ibèrica és la més nombrosa i entre les formes identificades trobem una imitació del plat L. 23, junt amb càlats, gerres, tapadores i tenalles, algunes decorades amb bandes pintades que emmarquen semicercles, línies en essés, i dents de llop a les vores dels càlats. Es completa el grup de la ceràmica indígena amb la grollera de cuina, present amb olles, tapadores i un tupí.

El repertori importat de vaixel·la de cuina itàlica està present amb una olla de producció lacial del tipus 2 d'Olcese/Com-It 1a del Dicocer, i la resta són peces de fabricació campana: *patinae* Vegas 14 i similar a la F3 Luni 1, però sense cap evidència d'haver estat engalbada, malgrat ser una forma de la producció de roig pompeïà, així com tapadores F1 Burriac 38,100 i morters Emporiae 36,2.

També s'ha documentat ceràmica de cuina púnica; cassoles baixes o *lopades* de llavi horitzontal tipus A de Guerrero (Guerrero, 1995, fig. 12), tapadores Lancel 911a1 i gerres, una del tipus Lancel 363a1. Per acabar, de la ceràmica comuna romana d'origen incert trobem peces de la vaixel·la de taula com les gerres i els gobelets, i olles i tapadores del repertori de cuina.

Les àmfors

Les àmfors itàliques de l'àrea tirrènica són les més nombroses, amb un domini del tipus grecoitàlic⁵⁸ i algun exemplar que es pot classificar de transició a la Dr. 1.⁵⁹

Les àmfors cartagineses estan presents amb les formes Mañá D1a/T-5.2.3.1, Mañá C1b/T-7.2.1.1, C1-2/T-7.3.1.1 i una vora que podem adscriure de manera genèrica al tipus Mañá C2/G-7.4.0.0. Aquests envasos estan acompanyats de les produccions púniques del Cercle de l'Estret, tots ells del tipus dels campaments numantins CC.NN./T-9.1.1.1, i àmfors de vi ebusitanes PE 23 i PE 24.

Es completa el lot d'àmfors d'importació amb cinc àmfors gregues, que a causa del tipus de fragmentació no s'han pogut identificar, a les quals s'han d'afegir les àmfors ibèriques de boca plana i altres envasos de producció i tipologia incerta.

Altres

Dintre d'aquest grup podem fer esment de la trobada d'un *cernos* de cap de Coré, una antefixa i una terracota animal, que, junt amb el plat de relleu de vernís negre de Cales i la presència d'un petit altar, semblen indicar la presència d'una àrea de culte (Puche, 1997) en aquest barranc-vial anterior al darrer terç del segle II aC, que és quan s'arranja la via i es construeix el segment de *mensa* o ara conservat, quedant aquestes peces amortitzades entre els nivells de regularització.

Valoracions i datació del context

Les dades estratigràfiques més antigues relacionades amb aquestes intervencions corresponen a la regularització de la part inferior d'un barranc que,

58 Majoritàriament de les variants Gr-Ita bd3 i bd4 del Dicocer, i algun exemple del tipus bd2.

59 Una d'aquestes àmfors presentava sota el llavi un *titulus pictus* en color vermell, parcialment esborrat, on es pot llegir una «F» (Díaz, 2016b).

a partir de les dades conservades, hauria estat la via que connectava el primigeni assentament militar romà amb la zona portuària fins a la transformació d'aquest espai als inicis del segle I aC. El conjunt ceràmic recuperat presenta molts paral·lelismes amb els contextos relacionats amb l'ampliació del recinte militar romà que acabem de descriure i, per tant, una contemporaneïtat. Quant a la composició d'aquest context, cal destacar elements propis dels moments finals del segle III i els inicis del II aC, com la ceràmica de vernís negre calena amb decoració en relleu i la campaniana A antiga, que sumats a les restes votives recuperades podrien indicar la presència del lloc de culte vora la via ja des d'un moment força antic, tot i que no hi ha restes estratigràfiques associades. Però la datació d'aquesta adequació del vial i la construcció de l'altar documentat ve definida per la presència de la calena antiga i la campaniana A mitjana, amb formes com la L. 55 i decoracions que són freqüents als moments centrals del segle II aC i també del tercer quart d'aquesta centúria. A més, cal destacar la presència, tot i que puntual, d'una copa de la producció B de Cales, absent als jaciments ben datats de mitjans o inicis del tercer quart del segle II aC, com ara Cartago o els campaments numantins unifase de l'inici del setge del 153 aC (Sanmartí i Principal, 1998), i tampoc no apareix als nivells fundacionals de Valentia del 138 aC (Ribera i Marín, 2003), però sí que la trobem a la fase final dels campaments numantins del 134-133 aC.

També hi ha coincidència, amb aquests jaciments ben datats a mitjans del segle II aC i finals del primer terç, pel conjunt de ceràmica comuna d'importació del nostre context, tant la ceràmica comuna itàlica⁶⁰ com la púnica, acompanyada de les àmfores Mañá C1-2/T-7.3.1.1, que tenen el seu moment final a inicis del tercer quart del segle II aC.

Finalment, caldria destacar la tipologia d'àmfores presents al conjunt, amb un domini de les grecoitàliques clàssiques, característiques de la primera meitat i d'inicis de la segona del segle II aC, que estan acompanyades d'alguns exemplars de transició, però on no trobem cap vora que es pugui adscriure clarament al tipus Dr. 1A. És a dir, que cronològicament estan més relacionades amb contextos com els de la destrucció de Cartago del 146 aC, o el campament unifase III de Renieblas del 153 aC, que no amb els de la fundació de Valentia o els campaments numantins d'Escipió del 134-133 aC. Això no obstant, tenim l'exemple del derelict de Punta Scaletta, datat entre el 146-133 aC, que contenia únicament àmfores del tipus grecoitàlic.

D'aquesta manera, s'hauria de datar l'arranjament del fons del barranc, per adequar-lo com a zona de trànsit entre l'àrea militar i el port, en el tercer quart del segle II aC, tal vegada cap als moments centrals d'aquest període, una obra que coincideix amb l'ampliació del recinte militar de la part alta i la construcció de la segona fase de la muralla.

4. La fase final de l'assentament indígena: creixement i evolució de l'*oppidum* durant el període de convivència amb el recinte militar

Les diferents excavacions realitzades a l'àrea que ocupà l'*oppidum* ibèric de Tarragona han permès treure a la llum restes aïllades de construccions datades als segles V i IV aC, amb reformes i modificacions durant el segle III i al llarg del segle II aC, sense que s'hagi detectat mai cap

⁶⁰ Cal destacar una cassola que es podria assimilar a la F3 Luni 1, una forma del roig intern pompeïà datada a partir 120/110 aC, però que en aquest cas no pertany a aquesta producció engalbada, de manera que hauria de datar-se amb anterioritat a aquesta data.

evidència de destrucció traumàtica,⁶¹ fins al gran canvi que significà la materialització de la nova urbs de Tarraco a inicis del segle I aC.

Això no obstant, i seguint un procés similar al del nucli militar romà, els resultats de les excavacions urbanes a la zona de l'*oppidum* posen de manifest una absència d'evidències, de traça estratigràfica, per als inicis de segle II aC.⁶² Igualment, les estructures associades a contextos estratigràfics fiables cronològicament, indiquen que aquesta activitat constructiva i urbanística se centra bàsicament a partir del segon quart del segle II aC, preferentment cap als moments centrals de la centúria. Posteriorment, per al darrer quart de segle, hem de tornar a incidir en l'absència de contextos.

Entre les primeres reformes de l'*oppidum*, ja durant el període tardorepublicà, cal destacar la construcció d'un gran edifici i un nou vial associat a una claveguera al núm. 23 del carrer dels Caputxins, disposat sobre construccions del segle III aC, o la superposició de noves construccions domèstiques en aquest moment anul·lant estructures precedents, com s'ha documentat a les excavacions del carrer de Jaume I, núm. 18, a la cantonada dels carrers Pere Martell-Mallorca, al solar dels carrers de Pere Martell, 36 - Jaume I, 15 o al carrer dels Caputxins, núm. 24.

Paral·lelament, s'ha documentat per a aquest període un eixample o ampliació de l'*oppidum* en sentit nord-est, relacionat amb espais d'emmagatzematge de gra en sitges, com les que es documenten al carrer de Sevilla, núm. 12, al Fòrum de la Colònia o al carrer

de la Unió, núm. 14, i també amb una ampliació de la zona d'hàbitat, com posa de manifest la urbanització detectada als peus del que serà el fòrum de la ciutat, al núm. 27 del carrer de Lleida o al carrer del Gasòmetre, núm. 32 i 18, on es van documentar clavegueres excavades a la roca relacionades amb vials pertanyents a un «eixample» de l'*oppidum* cap a llevant, a partir de mitjans del segle II aC.⁶³

A més, al sector de marina ibèric, desenvolupat als peus del penya-segat a la zona de l'actual carrer de Jaume I,⁶⁴ s'hi documenten actuacions de sanejament i condicionament del terreny, amb aportacions de capes compactades de sorres i graves alternades amb una estructura de pilars formada per bases d'àmfores, per tal d'incorporar aquestes antigues platges a l'àrea portuària (Díaz, Gimeno i Mesas, 2015), amb les quals estaria relacionada una bateria d'habitacions que es van trobar força arrasades (Bea, 2008).

4.1. Les primeres evidències de transformació urbanística a l'*oppidum* ibèric i de la creació del seu «eixample» a mitjans del segle II aC

Per il·lustrar aquest procés hem seleccionat dos contextos amb fiabilitat estratigràfica i representativitat pel que fa a conjunt de materials, que proporcionen datacions força precises. El primer és a la zona central de l'assentament indígena, al sector elevat del carrer dels Caputxins, que domina el penya-segat als peus del qual es troba la zona de marina del mateix *oppidum*. El segon se situa a la

61 És a dir, que l'*oppidum* no hauria patit una destrucció ni saqueig a conseqüència dels conflictes bèl·lics de la Segona Guerra Púnica o de les campanyes pacificadoras de M. Porci Cató del 195 aC, com sí que succeeix amb altres assentaments indígenes propers, com el Vilar de Valls o Alorda Park a Calafell (Noguera *et al.*, 2014). Això no obstant, altres episodis violents, com les invasions franques de mitjan segle III dC, sí que han estat ben identificats en diverses intervencions, en forma de nivells d'incendi i destrucció, com els de la zona de l'*oppidum* al carrer de Sevilla, 12 (Díaz, Macias i Teixell, 2005), els de l'àrea portuària (carrer de Castaños), on s'hi construïren les termes públiques del carrer de Sant Miquel (Macias, ed., 2004), i a la zona propera del Fòrum de la Colònia al carrer del Governador González 14 (Díaz, 2008).

62 L'únic context que es pot associar clarament amb reformes urbanístiques dutes a terme durant la primera meitat del segle II aC és el d'uns habitatges identificats a l'excavació del carrer dels Caputxins, 24 (Adserias *et al.*, 1993, 181-194. Amb l'errada tipogràfica a l'encapçalament del capítol que fica el núm. 4 en comptes del 24).

63 Llocs on no s'ha localitzat cap evidència estratigràfica anterior al segle II aC. Per al cas del carrer de Lleida, 27 (Güell *et al.*, 1994), a la publicació s'esmenta una primera fase relacionada amb un nivell de regularització de la roca i no associada a cap estructura, i que es data a cavall entre el segle III i els inicis del II aC. Això no obstant, la revisió de la memòria d'excavació (Güell, 1992 i 1995) posa de manifest que aquest nivell (UE 135) està format per només quaranta fragments ceràmics, dels quals només hi ha nou vores, i la cronologia és fonamentalment en la troballa d'una copa L. 33a de la campaniana A, de manera que ens sembla molt arriscat establir una primera fase datada a partir d'aquest conjunt de materials. Igualment, s'esmenta que la datació de la segona fase, a la qual no hi ha materials associats, es data estratigràficament *ante quem* a la tercera fase, i a la publicació se li atorga una cronologia de primera meitat del segle II aC (Güell *et al.*, 1994, 110), per bé que el context ceràmic inclòs a l'inventari de materials de la memòria dels estrats de la fase 3 està format, com a materials més destacats, per campaniana A, on trobem la pàtera L. 5, entre altres; campaniana B forma L. 2, parets fines Mayet II, àmfores itàliques Dr. 1A i ebustanes PE 17, que indiquen una datació cronològica per a aquesta tercera fase que no pot ser anterior al darrer terç del segle II aC.

64 Que als plans d'urbanització municipal recentment executats a Tarragona s'anomena «Unitat d'Actuació 15» —UA 15— (Díaz, 2012; Díaz, Gimeno i Mesas, 2015).

zona de nova ocupació, l'ampliació o eixample que es desenvolupa a l'est del nucli original al segle II aC, en direcció al barranc/via que connectava la zona portuària amb el recinte militar de la part alta.

4.1.1. Carrer dels Caputxins, 23

Una de les intervencions que millor exemplifica el procés evolutiu de l'assentament ibèric preromà és la duta a terme en aquest solar.⁶⁵ Un primer avenç dels resultats ja va ser publicat (Asensio i Otiña, 2002), i recollia la troballa d'estratigrafia associada a estructures possiblement d'ús residencial datades al segle IV aC, que s'amortitzen al segle II aC per la construcció d'un vial, travessat per una claveguera, i un gran edifici molt arrasat durant la fase alt-imperial. Aquesta fase d'urbanització tardorepublicana es va datar inicialment a la primera meitat del segle II aC, i a partir de la revisió dels materials (fig. 8; 1 a 24) s'ha pogut precisar la datació als moments centrals d'aquesta centúria.

La vaixel·la fina

La producció més nombrosa és la campaniana A, de la qual es va documentar un plat L. 23, mentre que la resta són vasos de la A mitjana o clàssica, amb les formes L. 36, L. 27ab, L. 31a, L. 31b, L. 27Bb i L. 28ab. També es van documentar pàteres de les formes L. 5 i L. 55, que, si bé pertanyen a la variant mitjana, es comencen a produir en un moment incert del segon quart del segle II aC (Vivar, 2005, 29). Respecte a les decoracions, aquestes es redueixen al tipus imprès, documentat en només un fons de copa o bol, decorat amb una roseta central de cinc pètals en forma de botó, separats per cinc pètals filiformes entorn d'un botó central.

També està present la ceràmica calena de vernís negre i la d'origen etruscolacial, tot i que amb fragments informes, juntament amb campaniana B indeterminada L. 5, dels quals dos són individus de pasta grisa. Per acabar, cal mencionar la presència puntual de vaixel·la grisa de la costa.

La ceràmica comuna

La més nombrosa és la ceràmica comuna ibèrica; de la vaixel·la pintada se n'han recuperat cànals, plats i gerres amb decoració de motius geomètrics; de la llisa trobem tenalles de vora zoomorfa, olles d'emmagatzematge i grans contenidors.

Entre les importacions cal destacar la ceràmica de cuina itàlica, present amb tapadores F1 Burriac 38,100 i cassoles dels tipus Com-It 4b⁶⁶ i Com-It 6g del Dicocer. També comptem amb ceràmica de cuina cartaginesa, com cassoles baixes o *lopades* de llavi motllurat i parets convexes de la classe A de V. M. Guerrero (Guerrero, 1995, fig. 10), i de llavi horitzontal de la classe A (Guerrero, 1995, fig. 12), cassoles altes Lancel 441, tapadores i morters Lancel 152a.

D'origen ebusità es va recuperar un peu de bol o copa, i dues gerres de ceràmica comuna romana de producció indeterminada.

Les àmfores

Les àmfores d'origen itàlic, procedents de la franja tirrènica, són les més nombroses, pertanyents al tipus grecoitàlic clàssic, dins les variants C i D de Lyding-Will/Gr-Ita bd2, característiques de finals del segle III i del segle II aC. En segon lloc trobem les àmfores punicoebusitanes, totes del tipus PE 16/T-8.1.3.1, seguides de les cartagineses Mañá D2/T-6.1.2.1, així com fragments informes d'àmfores gregues i àmfores ibèriques de boca plana.

Valoracions i datació del context

Les dades derivades d'aquest context permeten conèixer el procés de transformació que es va donar a l'assentament ibèric, amb un desenvolupament urbanístic que modificà la fesomia de l'antic *oppidum* a partir de l'arribada i influència de gents itàliques. Aquest procés, arran de les dades cronològiques que proporciona el conjunt ceràmic, s'ha de situar als moments centrals del segle II aC.

65 Amb una primera intervenció dirigida per A. Dasca entre el 1989 i el 1990, i una segona dirigida per P. Otiña el 1999 i F. Falomir el 2001. El material que permet datar la construcció del vial i la claveguera prové de l'UE 141 (intervenció del 1999) i de les UE 10 099 i 1 010 (intervenció del 2001). Volem agrair a Pedro Otiña que ens hagi facilitat la documentació de la seva intervenció i els dibuixos dels materials per tal d'analitzar aquest interessant context.

66 Que es poden assimilar a les variants del *tegame* 1,3 i 1,5 d'Olcese.

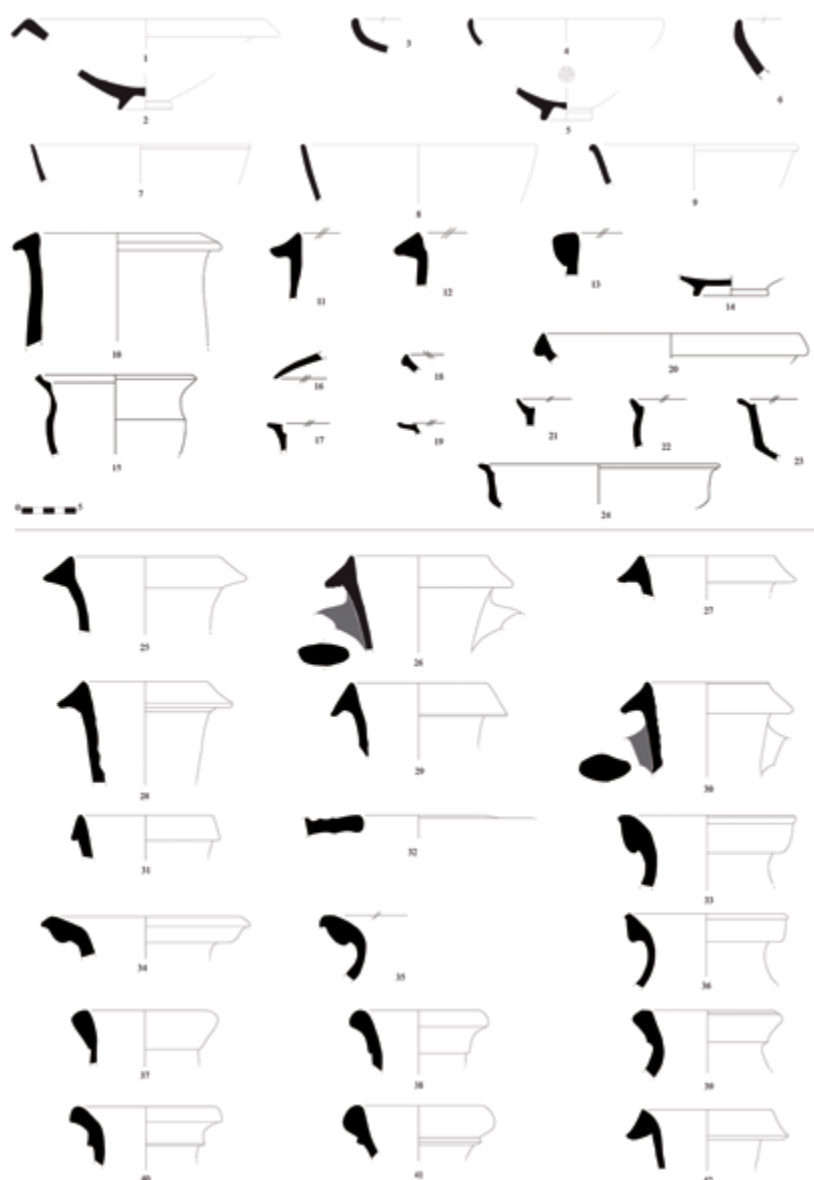

Figura 8. **Caputxins, 23** (1 a 24). 1 a 9: campaniana A; 10 a 12: grecoitàlica; 13: ebusitana PE 16; 14: comuna ebusitana; 15 a 24: comuna púnica. **Gasòmetre, 32, fase 1** (25 a 36): 25 a 30: grecoitàlica; 31: ròdia; 32 a 36: cartaginesa T-5.2.3.1 (32), T-7.2.1.1 (33), T-7.4.2.1 (34), T-7.0.0.0 (35), africana antiga (36); 37 a 42: ebusitana PE 17 (37), PE 23 (38 a 41), PE 24 (42)

Si comencem analitzant la cronologia del context a partir de les importacions d'àmfores, trobem que les més nombroses del tipus grecoitàlic són molt característiques del final del segle III i la primera meitat del segle II aC, tot i que continuen molt presents als contextos del tercer quart d'aquesta centúria, quan es produeix la transició a les Dr. 1A, amb les que apareixen en inferioritat als contextos de finals de segle. En aquest sentit, les importacions púniques presents, tant les ebusitanes PE 16 com les cartagineses Mañá D2 no arriben més enllà del

primer quart del segle II aC, i podrien fer pensar en una datació del primer quart d'aquesta centúria.

Però l'anàlisi de la vaixel·la de vernís negre, dominada per la campaniana A mitjana, fa que aquesta data es rebaixi, per la presència de la pàtera L. 5, que es comença a produir durant el segon quart del segle II aC, cap als moments centrals del segle, estant absent als contextos de segon quart - mitjans del segle II aC d'Empúries (Aquilué *et al.*, 2002b, 2008). A més, trobem també altres pàteres L. 5 de producció

indeterminada, una forma que apareix al repertori de la B etrusca a mitjans de segle, però que en la B campana és de producció més baixa, cap a finals del tercer quart del segle II aC (Principal, 2005). En aquest sentit, el fet que algunes d'aquestes pàteres L. 5 siguin de pasta grisa podria indicar que es tracta de peces de producció calena de les dites «defectuoses» per L. Pedroni en els tipus d'argila 6 i 9 (Pedroni, 2001, 389), tot i que no podem confirmar plenament aquesta adscripció.

Una altra dada a tenir en compte, entre la ceràmica comuna importada, és la presència de vaixel·la de cuina púnica, que podríem relacionar amb la seva fase final de mitjans del segle II aC, acompanyada també d'un repertori de cuina itàlica, que trobem als nostres jaciments al llarg de tot aquest segle.

Un altre factor que cal tenir en compte és l'absència d'algunes produccions de cronologia clarament més baixa, com les àmfores Dr. 1A, o la de vasos del repertori exclusiu de la campaniana B, que no estan presents en aquest conjunt, sumat al fet que no es pot adscriure als tallers de la B campana amb seguretat les pàteres L. 5 descrites. En aquest sentit, la composició del context es trobaria en paral·lel al de jaciments ben datats històricament que ens situen en els moments inicials de la segona meitat del segle II aC, com ara els nivells de destrucció de Cartago, en què apareixen associades a grecoitàliques les pàteres L. 5 en campaniana A i en B etrusca, o el derelict de Punta Scaletta (146-133 aC), carregat exclusivament amb grecoitàliques i campaniana A, també present amb la pàtera L. 5 (Sanmartí i Principal, 1998). A banda, la de B de Cales o campana es documenta a partir del 130 aC aproximadament, i està present als nivells de la fase final (134-133 aC) dels campaments numantins (Sanmartí i Principal, 1998).

4.1.2. Carrer del Gasòmetre, 32

Aquest solar, l'excavació del qual va ser dirigida per J. M. Macias (Codex-Arqueologia i Patrimoni) entre el 1995 i el 1996, es troba fora del nucli indígena i formaria

part de «l'eixample» que es va produir al seu redós a partir de l'arribada dels romans, durant el segle II aC. Cal remarcar que ocupa un lloc destacat dintre del que serà la nova ciutat romana, ja que aquí s'hi troba el límit meridional del fòrum, format per una bateria de *tabernae* adossades a un criptopòrtic que sustentava en la part superior el recinte forense. Davant aquesta línia de *tabernae* hi passava un dels vials principals de la ciutat,⁶⁷ un *decumanus* que connectava amb la via Augusta i travessava la ciutat d'oest a est. La primera evidència d'ocupació, força alterada per reformes posteriors, està relacionada amb el condicionament d'aquest espai, de manera que es crea una superfície horitzontal mitjançant l'estesa de nivells de regularització (fig. 8; 25 a 36) damunt el substrat natural rocallós i es construeix al damunt.⁶⁸ Cal fer esment també de la troballa, en aquesta intervenció, d'un antic aqüeducte soterrani, el conegut com a *cuniculus*, una obra també del període tardorepublicà que portava l'aigua cap al sector del teatre romà (Macias *et al.*, coord., 2007, fitxa 469; Macias i Puche, 2004; SIET, 2001).

La vaixel·la fina

Entre la ceràmica de vernís negre cal destacar la presència de campaniana A mitjana amb les formes L. 36 i L. 27ab, juntament amb un ungüentari de vernís negre F 7111 dels tallers etruscoliacials i un fragment de ceràmica calena, a la qual se sumen les produccions indígenes de vasets bicònics monoansats en grisa de la costa.

La ceràmica comuna

Entre aquesta vaixel·la la més nombrosa és la d'origen indígena, la comuna ibèrica, present amb càlats, plats d'ala, una tenalla de coll de cigne i una gerreta amb decoració pintada. Es completa amb la ceràmica de cuina grollera ibèrica, present amb una olla que té la meitat inferior de la paret externa decorada amb línies incises aplicades a pinta.

La comuna importada està present amb una cassola baixa púnica o *lopas* de la classe A, fig. 12 de Guerrero, i es completa el grup amb la comuna romana de

67 Amb les funcions de *decumanus maximus*, que tindria origen a la porta situada a l'altura dels carrers de Mallorca i Sevilla (Díaz, Macias i Teixell, 2005).

68 El material associat a aquesta primera fase correspon a l'UE 121. Per damunt es van documentar encara dues fases més del període tardorepublicà, datades en un moment avançat del tercer quart del segle II aC i el segon quart del segle I aC.

procedència incerta, entre la qual trobem un morter i una olla en pasta grollera oxidada.

Les àmfores

Aquesta és, amb diferència, la classe ceràmica majoritària del context. Les més nombroses són les d'origen itàlic procedents de dues grans zones productores diferenciades: les grecoitàliques clàssiques de l'àrea tirrènica i les de la costa adriàtica, entre les quals s'ha identificat una àmfora oleària brindisina de la forma V d'Apani.

Respecte a les àmfores cartagineses, s'han recuperat envasos del tipus Mañá D1a/T-5.2.3.1, Mañá C1b/T-7.2.1.1, Mañá C2a/T-7.4.2.1, Lancel 312 ab/T-7.7.1.1, també dos individus que es poden adscriure de manera genèrica al grup Mañá C1-2/G-7.0.0.0, i àmfores nord-africanes del tipus tripolitana o africana antiga.

De procedència eivissenca s'han recuperat àmfores dels tipus PE 17/T.8.1.3.2, PE 23 i PE 24, així com una àmfora de l'Egeu, concretament una ròdia assimilable al tipus Rho 4 del Dicocer. Tanquen el grup els envasos ibèrics de boca plana.

Valoracions i datació del context

Cal destacar, a diferència dels estrats procedents de la zona del primigeni assentament indígena, l'escassetat de vaixel·la residual del context. Així, la ceràmica fina de vernís negre ens situa de manera genèrica al llarg dels darrers tres quarts del segle II aC, tant la A mitjana com l'ungüentari de vernís negre del tipus B3, amb una cronologia que abasta els tres primers quarts del segle II aC.

Però el grup que ens resulta més interessant de cara a datar el context és el de les àmfores. Hem documentat envasos que es comencen a produir en el darrer quart o terç del segle III aC i arriben al final del primer terç/quarter del segle II aC, com són les àmfores púniques T-5.2.3.1 i T-7.2.1.1, o l'àmfora ròdia Rho 4. Aquests envasos estan acompanyats d'altres que es daten preferentment en la primera meitat del segle II aC, com són les àmfores púniques T-7.4.2.1 i T-7.7.1.1, les ebusitanes PE 17, PE 23 i PE 24. Quant als nombrosos contenidors de tipus grecoitàlic clàssic o del grup 3 d'Asensio/Lyding-Will C

i D (Asensio, 1996, 59), es daten entre finals del segle III i durant tota la primera meitat del segle II aC, però continuen presents als contextos del tercer i darrer quart d'aquesta centúria, si bé que en nombre decreixent. En aquest sentit, les àmfores púniques T-7.4.2.1 i T-7.7.1.1 no es produeixen més enllà de mitjans del segle II aC, i les eivissenques tenen una cronologia que abasta des del segle II aC fins al 120 aC.

En darrer terme, cal fer atenció sobre les àmfores oliàries; d'una banda, les nord-africanes, que si bé comencen a produir-se durant el segon quart del segle II aC (Mateo, 2012; Contino i Capelli, 2016), no serà fins a mitjans de segle que es consolidin i arribin als nostres jaciments (Pascual i Ribera, 2002), data que coincideix amb l'inici de l'arribada d'àmfores d'oli brindisines (Palazzo, 2013; Manacorda i Pallecchi, dir., 2012) com l'exemplar d'Apani V recuperat.

D'altra banda, per acabar, cal parar atenció a l'absència d'exemplars clarament transicionals i també del tipus Dr. 1A, fet que ens fa pensar en una datació per al context en els moments centrals del segle II aC, quan comencen a arribar els primers contenidors d'oli nord-africanos i adriàtics, i amb una forta semblança amb contextos ben datats històricament com el de la destrucció de Cartago del 146 aC, on, si bé trobem vernís negre del tipus B etrusca junt amb la campaniana A, hi falten la B de Cales i les àmfores Dr. 1, com en aquest cas, mentre que apareixen grecoitàliques de perfils anàlegs als del nostre context (Sanmartí i Principal, 1998). De fet, alguns contextos de cronologia més baixa, com els campaments del setge de Numància datats entre el 134 i el 133 aC, ja inclouen materials com ara alguna peça del tipus B de Cales o àmfores Dr. 1A, absent en el context que hem presentat (Sanmartí, 1985a; Sanmartí i Principal, 1997; Sanmartí i Principal 1998, 201; Principal, 2000). Inclús en contextos una mica més antics, com els de la fundació de Valentia (Ribera i Marín, 2003), trobem un domini dels contenidors del tipus Dr. 1A sobre els grecoitàlics, tot i que hi ha coincidència en els envasos d'oli africans, brindisins, i les importacions PE 17 i PE 23, fet que fa pensar en una datació *ante quem* al 138 aC.

En darrer terme, hem de citar altres contextos ben datats, com els de la fase 2a de l'amfiteatre de Cartagena, de la primera meitat del segle II aC, amb una composició anàloga al nostre quant a la presència d'àmfores, campaniana A i vernís negre de Cales de la variant Antiga (Pérez Ballester, 2000), i el mateix podem dir de les sitges del fòrum d'Empúries, que foren colgades en una data entorn del 150 aC (Aquilué *et al.*, 2002a, 14-18), i amb uns contextos ceràmics anàlegs al que acabem de presentar.

4.2. Altres evidències de l'evolució i ampliació de l'*oppidum* ibèric i del nou eixample oriental

La dinàmica de transformació, desenvolupament i creixement de l'assentament de la zona baixa de la ciutat endegat al segle II aC té continuïtat en els decennis següents. Per tal d'exemplificar aquests fets, hem seleccionat tres contextos procedents de tres àrees diferenciades: el primer es troba en aquest nucli elevat que domina el penya-segat costaner, al carrer dels Caputxins, 24. El segon prové de la zona baixa de l'extrem occidental de l'*oppidum*, del sector que s'estén pel glacis en direcció a la zona del riu Tulfis (Francolí), als carrers de Martell-Jaume I. El tercer va ser recuperat també de les excavacions a la zona de l'eixample oriental, al carrer del Gasòmetre, 32.

4.2.1. Carrer dels Caputxins, 24

Aquest solar, excavat entre els anys 1985 i 1986 per M. T. Miró, va proporcionar importants dades per al coneixement i la definició de l'assentament ibèric de Tarragona (Adserias *et al.*, 1993). La seqüència estratigràfica documentada es remuntava als segles V-IV aC, relacionada amb l'urbanisme ibèric de l'*oppidum*. Ja en època romana tardorepublicana es van documentar evidències d'habitatges construïts durant la primera meitat del segle II aC i enrunades

en la segona meitat d'aquest mateix segle per noves reformes, entre les quals hi ha una xarxa de clavegueres. També s'hi documentaren restes d'un paviment d'època augustal i un edifici monumental associat a una columnata datat al segon quart del segle I dC (Macias *et al.*, coord., 2007, fitxa 488). El context que presentem (fig. 9) aquí prové dels nivells de colgament de les primeres construccions tardorepublicanes i està associat a la construcció de les clavegueres durant una segona fase dins d'aquest període.⁶⁹

La vaixela fina

Més de la meitat de la ceràmica de vernís negre correspon a la campaniana A mitjana, present amb les formes L. 6, L. 5, L. 27ab, L. 27c, L. 31b, L. 27Bb, L. 28ab i L. 33b. Respecte a les decoracions, únicament podem parlar d'un fons de copa que presenta un cercle incís en el fons intern, sense que s'hagin documentat decoracions impreses de cap mena ni pintades.

El segon grup més nombrós és la vaixela de vernís negre de Cales, repartida a parts iguals entre el repertori de la calena antiga (L. 55, San. 166 i F 3210) i la mitjana o B de Cales (L. 5, Pasq. 127 i el cràter F 4753), que està acompanyada de vernís negre etrusc, present amb la copa d'anses d'orella F4110, i fragments informes de ceràmica de vernís negre de pasta grisa d'origen indeterminat.

Es completa el grup de la vaixela fina amb els gots de parets fines, entre les quals trobem principalment gobelets itàlics formes Mayet II / Marabini 4, alguns vasos de les variants Mayet II.2, Mayet IID.1, i un got de producció local o regional Mayet II / Marabini 3f. Del repertori de la ceràmica indígena grisa de la cosa trobem escudelles de vora reentrant A-I, gerres i petits bols del tipus B

La ceràmica comuna

El grup majoritari és el de la ceràmica ibèrica, que presenta decoració pintada de color vermellós fosc formant motius geomètrics. Entre les formes

⁶⁹ El conjunt ceràmic prové de les unitats estratigràfiques 2, 3, 4 i 5 de la Rasa 1 Sector 1; les unitats estratigràfiques 1 i 4 de la Rasa 1 Sector 2; les unitats estratigràfiques 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6 i 7 de la Rasa 1 Sector 3, i les unitats estratigràfiques 2, 3, 4, 10, 11, 13 i 14 de la Cala 1 Sector 1. Cal remarcar que alguns estrats s'havien associat inicialment a la fase 1 tardorepublicana, datada en la primera meitat del segle II aC, però en realitat formen part dels nivells de preparació de la fase 2, com apunta la composició del conjunt ceràmic, amb una cronologia no anterior a la segona meitat o darrer terç del segle II aC. Aquestes unitats estratigràfiques inicialment associades a la fase 1 tardorepublicana, que hem inclòs en la fase 2, són les 2, 3 i 14 de la Cala 1 Sector 1.

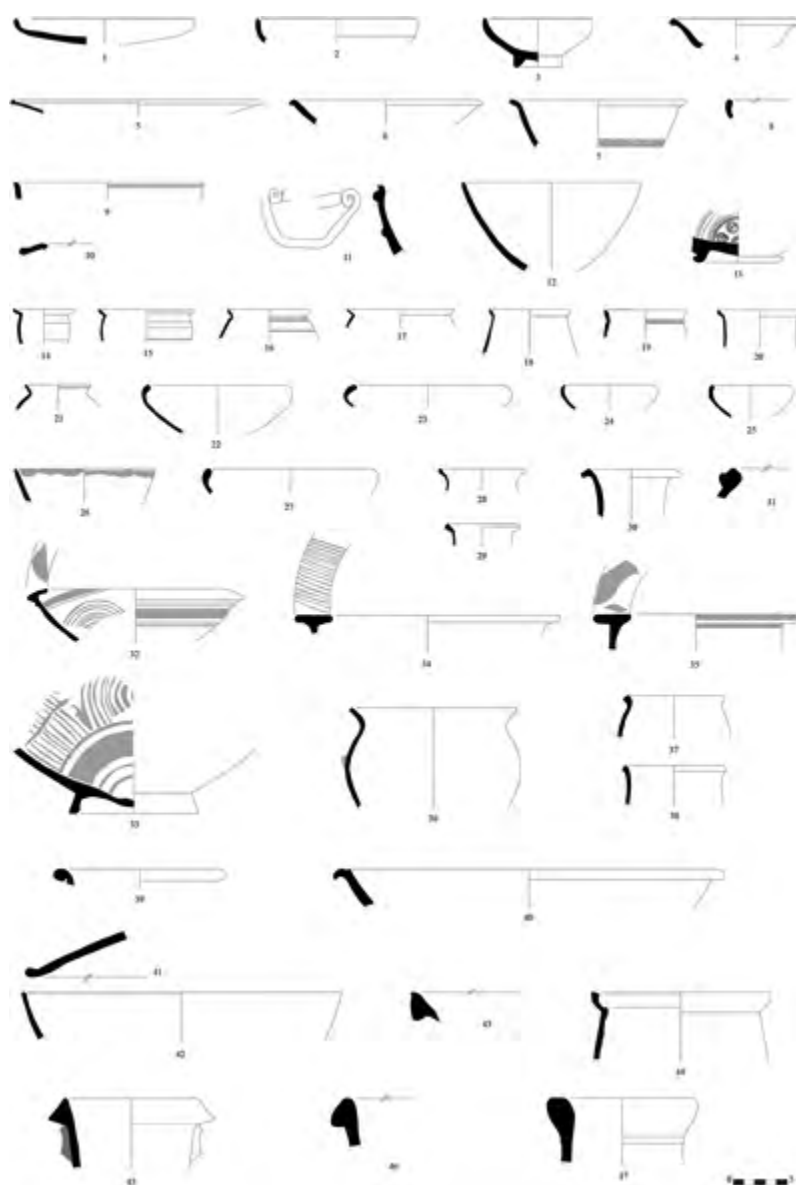

Figura 9. **Caputxins, 24**: 1 a 4: campaniana A; 5 a 7: calena antiga; 8 a 12: B de Cales; 13: vernís negre etrusc; 14 a 20: parets fines itàliques; 21: parets fines tarraconenses; 22 a 25: grisa de la costa; 26 a 35: comuna ibèrica; 36 a 38: grollera ibèrica de cuina; 39 a 43: comuna itàlica; 44: comuna púnica; 45: grecoitàlica de transició; 46: itàlica Dr. 1A; 47: ebusitana PE 17

identificades tenim produccions que es poden atribuir al taller proper de Fontscaldes (Valls) com càlats, plats decorats amb bandes pintades, tenalles de vora zoomorfa i plats hemisfèrics i vora d'ala amb decoració geomètrica en forma de grups de semicercles concèntrics amb frisos de trets verticals, bandes a la paret interna i dents de llop a les aletes. De la ceràmica llisa comptem amb escudelles assimilables als tipus A-I, gerres, olles d'emmagatzematge i una imitació de la copa L. 31 amb engalba aplicada de manera irregular a la zona del llavi.

També es van recuperar diverses olles en pasta grollera, característiques del servei de cuina de fabricació local, que es complementen amb vaixel·la importada de cuina itàlica, present amb les cassoles Vegas 14 i F2 Torre Tavernera 4,10, l'olla del tipus 2 d'Olcese/Dyson sèrie VII, class. IV, la tapadora F3 Celsa 80.8145/ComIt 7a, i morters centroitàlics de pasta clara de vora indiferenciada i del tipus Emporiae 36,2. Finalment, també es va recuperar, d'origen púnic, una gerra i una cassola alta tipus *caccabus*,

de paret vertical i llavi motllurat de la classe A de Guerrero (Guerrero, 1995, fig. 7d).

Les àmfores

No és un grup massa nombrós, si bé la majoria de contenidors recuperats són envasos itàlics de la zona campana, que es poden adscriure al tipus Dr. 1A i, en un cas, a la grecoitàlica de transició, que estan acompanyats de l'àmfora eivissenca PE 17/T-8.1.3.2 i una altra ibèrica de boca plana.

Valoracions i datació del context

Aquest conjunt de materials va ser recuperat dels nivells constructius de la xarxa de clavegueram a què feiem referència, que alhora anul·laven unes estructures d'hàbitat datades a la primera meitat del segle II aC. Entre la ceràmica del context cal destacar produccions que ens situen ja durant la segona meitat d'aquesta centúria, com els plats L. 6. A més, junt amb la calena antiga apareix, en igual percentatge, la mitjana o B de Cales amb formes com el gran cràter ansat F 4753, que tindria l'origen amb l'entrada del darrer quart del segle II aC (Principal, 2005, 56). Respecte al grup de les àmfores, són les formes característiques d'aquest període que apareixen associades a la B de Cales, amb un domini de la Dr. 1A, característica del darrer terç del segle II aC.

Altres elements que ens ajuden a precisar la cronologia del conjunt són algunes importacions itàliques, com les tapadores de cuina F3 Celsa 80.8145 o els gobelets de parets fines Mayet II.D.1, datats a partir del darrer quart del segle II aC,⁷⁰ data que coincideix amb l'arribada de les darreres àmfores punicoebusitanes PE 17, que tenen el seu moment final cap al 120 aC.

Respecte a paral·lels de jaciments ben datats en aquest període amb un context anàleg al nostre, podem citar el del fondejador mallorquí de Na Guardis, datat el 130-120 aC a partir dels nivells d'abandonament de l'habitació 2, on es van recuperar àmfores itàliques

Dr. 1A, junt amb eivissenques PE 16, PE 17 com en el nostre cas, i PE 24, a més d'àmfores cartagineses T-7.4.3.1 i campaniana A (Ramon, 1995, 64), i d'una cronologia una mica més alta els campaments de la fase final del setge de Numància datats al 134-133 aC, si bé en el seu cas el cràter en B de Cales F 4753 no està present (Sanmartí i Principal, 1998), com tampoc ho està als contextos de la fundació de Valentia del 138 aC (Marín i Ribera, 2003). Per acabar, cal mencionar el derelicte Riou 3 de Marsella, datat al 120-100 aC (Long i Ximénès, 1988), si bé en el cas del carregament del vaixell hi trobem, a més, àmfores de la variant Dr. 1C, absents en el nostre cas, que ens portaria a datar el nostre context a cavall entre el tercer i l'últim quart del segle II aC.

4.2.2. Carrer de Pere Martell, 36 - Jaume I, 15

Aquest context prové de les excavacions dirigides per L. Burés i E. Ramon (Codex, Arqueologia i Patrimoni) entre 1991 i 1993 al solar situat al xamfrà d'aquests carrers. Les evidències més antigues que s'hi localitzaren corresponen a l'antic *oppidum* ibèric i es daten al segle IV aC. Per damunt es va documentar una important reforma datada ja al període tardorepublicà que comportà el desmuntatge de les estructures precedents per tal d'establir un nou horitzó constructiu sobre el qual s'aixequen noves edificacions (fig. 10 i 11), i en relació amb les quals es va documentar un ritual fundacional.⁷¹ Per damunt d'aquestes evidències, també dins el període tardorepublicà, es va documentar un estrat indeterminat datat al segon quart del segle I aC i també construccions d'època augustal, que, amb reformes, perviuen durant els segles I i II dC.

La vaixella fina

La ceràmica de vernís negre més abundant és la campaniana A mitjana,⁷² amb les formes L. 36, L. 55,

70 Per a la tapadora de cuina a partir del 120 aC (Aguarod, 1991).

71 El conjunt ceràmic estudiat en relació amb aquesta fase prové de les UE 216, 392, 486, 488, 527, 372, 483, 564, 344, 356, 452 i 476 (segona i tercera fase d'excavacions al solar), també de les unitats estratigràfiques 664 i 668 (quarta fase d'excavacions al solar) i de les unitats estratigràfiques 903, 909, 913, 926 i 927 (cinquena fase d'excavacions).

72 Se n'ha recuperat una copa L. 26 de la producció antiga, acompanyada d'altres peces residuals com ara ceràmica àtica de vernís negre i de figures roges, àmfores massaliotes i altres.

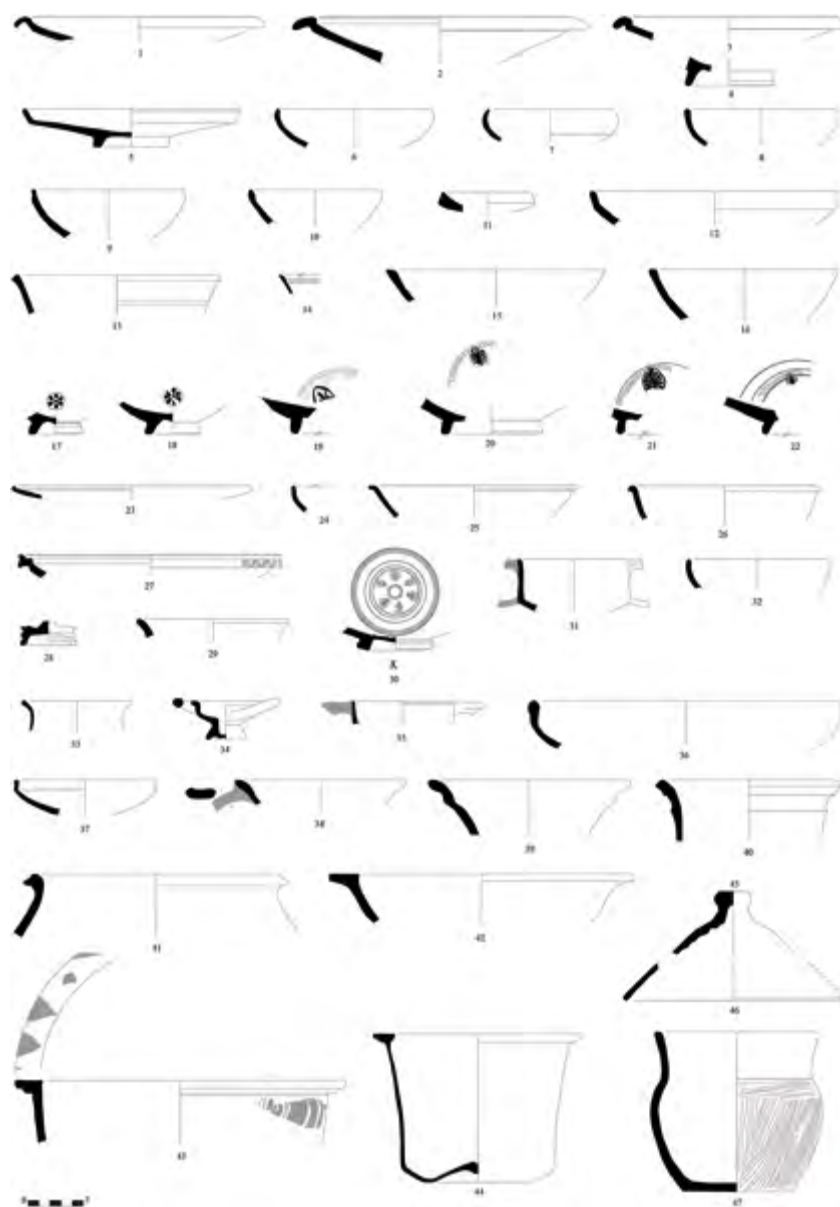

Figura 10. Pere Martell, 36 / Jaume I, 15. 1 a 22: campaniana A; 23 a 26: calena antiga; 27 a 29: B de Cales; 30: B etrusca; 31: vernís negre etruscolacial; 32: vernís negre indeterminat; 33 a 34: grisa de la costa; 35 a 44: comuna ibèrica; 45 a 47: grollera ibèrica de cuina

L. 5, L. 27ab, L. 27c, L. 31a, L. 31b, L. 27Bb, L. 28ab, L. 33a, L. 33b, L. 34a i Morel 68bc.

Respecte a les decoracions, hem documentat diverses bases amb motius impresos. En primer lloc, hem de citar dos fons de bol, possiblement L. 27ab, que presenten decoració impresa d'una roseta central. En un cas la roseta està formada per sis pètals gruixuts

en forma de gota al voltant d'un botó central i sense connexió entre ells. L'altra base presenta una roseta de set pètals gruixuts en forma de gota al voltant d'un botó central i separats entre ells per punts.⁷³ També hem documentat un fons on apareix una fulla d'heura estampillada en posició radial emmarcada per dos cercles incisos, i tot el conjunt envoltat per una orla

⁷³ Cronològicament, aquests motius estan ben datats en la producció campaniana A mitjana o clàssica, en el període que va de finals del primer quart a les darreries del segle II aC (Aquilué *et al.*, 2000a, 401).

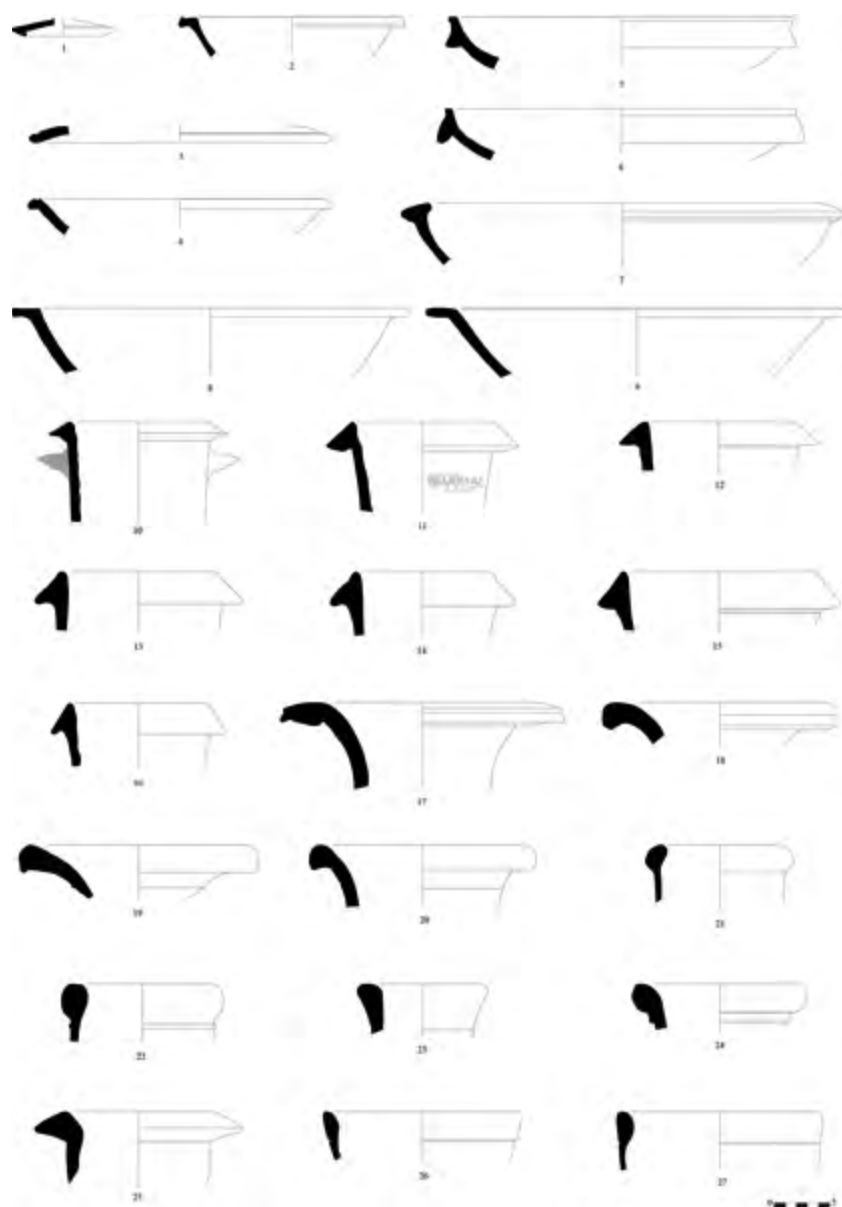

Figura 11. **Pere Martell, 36 / Jaume I, 15.** 1 a 7: comuna itàlica; 8 a 9: comuna ebusitana; 10 a 12: grecoitàlica; 13 a 14: grecoitàlica de transició; 15 a 16: itàlica Dr. 1A; 17 a 20: cartaginesa T-7.4.2.1 (17), T-7.4.3.1 (18 a 19), T-7.7.1.1 (20); 21 a 25: ebusitana PE 16 (21 a 22), PE 17 (23), PE 23 (24), PE 24 (25); 26 a 27: cercle de l'Estret CC.NN.

d'estries.⁷⁴ Es completa el repertori decoratiu amb bases decorades amb palmetes en disposició radial, característiques de la A mitjana. Una de les bases presenta una doble franja de cercles incisos externa, que delimita una orla d'estries de mida mitjana-gran envoltant la palmeta, poc conservada. El darrer exemplar documentat presenta una palmeta amb tall central lanceolat i els laterals girats a l'exterior, tallada

per un cercle incís, envoltada per una orla d'estries grans i després dos nous cercles incisos.

El vernís negre de Cales també està molt present, amb un lleuger domini de la calena antiga sobre la mitja o B de Cales. De la producció antiga trobem formes com ara L. 36, San. 165, L. 55, L. 33b, L. 27B i copes del tipus Ped. Tav. 12.50/F 2614, 2615, en alguns casos amb decoració al fons intern d'orla d'estries a rodeta.

74 Un motiu que trobem al llarg de tota la producció A mitjana, si bé són freqüents en els moments centrals del segle II aC (Vivar 2005, 27).

El repertori del tipus B està present amb les formes L. 6, L. 5, L. 1, L. 2, i F 4753, amb la característica decoració formada per un fris d'oves. Es tancaria el grup de la campaniana B amb una copa de la producció etrusca del tipus L. 8b, decorada amb sis palmetes en disposició radial alternant dos tipus de palmeta, al voltant d'un doble cercle central incís i encerclades per dos grups de tres cercles incisos.

Al grup del vernís negre cal afegir-hi una llàntia Ricci B de producció campana, i copes dels tipus L. 27ab i L. 28ab dels tallers etruscolocals.

Es completa el grup de la vaixel·la fina amb els gobelets de parets fines Mayet II i la ceràmica grisa de la costa, present amb vasets bicònics ansats, escudelles del tipus A-I, gerres, i una cília votiva miniaturística que imita la forma de vernís negre F 4272.

La ceràmica comuna

La més nombrosa és la ceràmica ibèrica, amb formes llises i pintades, entre la qual trobem produccions de Fontscaldes com el plat hemisfèric d'ala, juntament amb càlats, pàteres, bols, escudelles carenades A-III, gerres, enòcoes, una imitació de la copa L. 48, tenalles de vora coll de cigne, tapadores, situles, grans contenidors i un morter. Entre les decoracions estan presents les característiques dents de llop a les vores dels càlats, les bandes horitzontals i els motius geomètrics de semicercles a les parets.

Entre la ceràmica de cuina importada trobem un nombrós grup de comuna itàlica, amb olles, cassoles (F2 Torre Tavernera 4,10, Vegas 14, *tegame* 7 d'Olcese) i tapadores (F1 Burriac 38,100, F2 Celsa 80.7056), a més de morters campans de formes Dramont D1, símil al tipus 8 d'Olcese, i centroitàlics de forma Com-It 8b. En darrer terme hem d'afegir un morter que es pot associar al tipus Emporiae 36,2, però amb una pasta que permet atribuir-lo clarament als centres productors adriàtics de la zona de Bríndisi, del mateix tipus que les àmfors d'Apani. Per acabar, cal afegir una gerra del servei de taula de pasta clara i producció centroitàlica del tipus Cl-Rc 16d.

La ceràmica comuna importada es completa amb els morters ebusitans de llavi d'aleta i fons estriat, una tipologia que es produeix sense variacions al llarg dels segles IV i III aC, i que està documentada a la factoria de Na Guardis, en una cronologia que va del 193 al 123 aC (Guerrero, 1998, 189).

Finalment, la ceràmica comuna romana de procedència indeterminada està present amb un repertori format per gerres, pàteres, bols, ungüentaris, morters, i també formes en ceràmica grollera per a l'ús a la cuina, com ara olles i tapadores. Cal destacar la presència, també, d'un *dolium* entre la ceràmica d'emmagatzematge d'aliments.

Les àmfors

Entre aquests envasos la meitat correspon a àmfors ibèriques de boca plana. Dominant les importacions trobem un nombrós grup d'àmfors itàliques de la franja tirrènica. Respecte a les formes identificades, es documenta un repartiment equitatiu entre les grecoitàliques clàssiques⁷⁵ pròpies de la primera meitat i els anys centrals del segle II aC i les Dr. 1A, amb algun exemplar de transició.

Entre les importacions cartagineses trobem formes més pròpies de finals del segle III i el primer terç del II aC, com la Mañá D1a/T-5.2.3.1, juntament amb envasos característics de la primera meitat o dos primers terços del segle II aC, com les Mañá C2a/T-7.4.2.1 i 7.4.3.1 i Lancel 312ab/T-7.7.1.1. Els envasos de vi eivissencs d'aquest període estan representats per les formes PE 17/T-8.1.3.2, PE 23 i PE 24, que estan acompanyats de les salaoneres de la zona gaditana CC.NN./T-9.1.1.1.

Valoracions i datació del context

Aquest context prové d'una de les intervencions al conegut solar de Pere Martell, que entre finals dels anys vuitanta i els principis dels noranta del segle passat fou objecte de diverses excavacions extensives, motivades pel projecte d'urbanització d'aquesta àrea de Tarragona. Es tracta d'una zona fins llavors ocupada bàsicament per camps de conreu i algunes naus industrials antigues, que en total abastava l'actual illa d'habitatges compresa entre els carrers de Pere Martell, Mallorca, Jaume I i Eivissa.

75 Majoritàriament amb vores dels tipus bd3 i bd4 del Dicocer.

Respecte a la ciutat romana, aquest sector es trobava fora del recinte emmurallat, en un sector suburbial entorn de la zona portuària occidental de Tarraco, però les dades arqueològiques indiquen que amb anterioritat formava part de l'*oppidum* ibèric, i que abans de la definició del *pomerium* de la nova *urbs* va seguir una intensa transformació urbanística al llarg del segle II aC.

Respecte a la datació del context, cal destacar la nombrosa presència d'àmfores Dr. 1A juntament amb grecoitàliques, i l'absència de variants com la Dr. 1C, així com un important conjunt de vernís negre B de Cales, amb el cràter F 4753 entre les formes identificades. Es tracta d'un context molt similar al que acabem de descriure del carrer dels Caputxins, 24, de manera que la seva cronologia caldria fixar-la també a cavall del tercer i el darrer quart del segle II aC.

4.2.3. Carrer del Gasòmetre, 32 (fase 2)

El tercer context que ens permet il·lustrar aquest procés prové, novament, de les excavacions del carrer del Gasòmetre núm. 32, el sector que hem denominat «l'eixample oriental de l'assentament indígena». Es tracta de les reformes que van implicar l'anul·lació de les estructures de la primera fase, que van quedar cobertes per un nou horitzó constructiu (fig. 12), sobre el qual es disposà un paviment de gran extensió que sembla ser es trobaria en una zona oberta, lliure d'edificacions. Amb aquest paviment estarien relacionades diverses canalitzacions, algunes de mida considerable i excavades a la roca, i altres en obra de *caementicium*, que formarien part del sistema de clavegueram o bé del subministrament d'aigua potable (Macias, 1997 i 2000).⁷⁶

La vaixel·la fina

La campaniana A és la producció majoritària entre el vernís negre, de la qual s'han recuperat alguns individus de la variant antiga,⁷⁷ i són majoria les de la producció clàssica o mitjana, amb les formes L. 36, L.

5, L. 31b amb decoració de bandes blanques al llavi i fons intern, L. 34a i 34b, L. 27Bb, L. 28ab, L. 33a, L. 33b amb decoració de bandes al llavi intern i L. 8B. Aquesta última copa d'incorporació més tardana al repertori formal de la A mitjana, durant el tercer quart del segle II aC (Vivar, 2005, 30).

Respecte a les decoracions, aquestes són de dos tipus, impreses i pintades. Pel que respecta a les decoracions impreses, hem documentat tan sols bases de bol o copa decorades amb palmetes en disposició radial envoltada, en un cas, d'una doble orla d'estries, i en l'altre d'un doble cercle incís que dona pas a una orla d'estries. Una de les peces està força fragmentada, i tan sols es conserva la part superior d'una palmeta. L'altre exemplar conserva la palmeta sencera, que es caracteritza per tenir un tall central filiforme del qual neixen tres filades de fulles, les superiors i inferiors girades endins, i la central girada vers l'exterior.

La ceràmica de vernís negre de Cales està present amb la producció calena antiga, lleugerament inferior en nombre a la B de Cales. De la primera s'han recuperat vasos L. 27B, Pasq. 152 i L. 63. El tipus B està present amb les formes L. 6, L. 5, i L. 1. També s'ha identificat un plat L. 6 de la producció siciliana de la campaniana C, una vaixel·la molt minoritària als contextos tarragonins, amb una cronologia que va del darrer quart del segle II aC a l'època augustal (González, 2005, 73).

El grup del vernís negre es completa amb un bol L. 34a de procedència indeterminada i llànties dels tipus Ricci B i Ricci F.

Es tanca el grup de la vaixel·la fina amb gobelets de producció local o regional tarraconense de parets fines, que s'adscriuen amb algun dubte a la forma Mayet II, i ceràmica grisa de la costa, present amb gerres bicòniques E-I, vasets bicònics ansats, escudelles A-I, la imitació de L. 5 del tipus C-I i gerres de coll estret del tipus flascó H.

La ceràmica comuna

⁷⁶ El conjunt ceràmic que permet datar aquesta fase prové de les UE 89, 94, 98, 100, 102, 117, 124, 254, 258 i 259. Entre el material recuperat tan sols s'ha localitzat algun fragment de ceràmica de vernís negre de Roses i d'àmfora massaliota.

⁷⁷ Amb les formes L. 23 i 26.

Figura 12. Gasòmetre, 32, fase 2. 1 a 10: campaniana A; 11 a 12: calena antiga; 13: B de Cales; 14 a 15: grisa de la costa; 16: comuna ibèrica; 17 a 18: grollera ibèrica de cuina; 19 a 20: comuna romana; 21: roig intern pompejà; 22: comuna itàlica; 23 a 25: comuna púnica; 26 a 28: grecoitàlica; 29, 30, 31: itàlica Dr. 1A; 31: brindisina Apani I; 33 a 36: cartaginesa T-5.2.3.1 (33), T-7.4.2.1 (34 a 35); T-7.7.1.1 (36); 37 a 40: ebusitana PE 17 (37 a 39), PE 23 (40)

Com és habitual, la ceràmica indígena és la més nombrosa, amb un repertori format per càlats, olles d'emmagatzematge i grans contenidors, en alguns casos amb decoració pintada mal conservada, entre la qual s'observen franges de diversos gruixos. Cal afegir-hi un vaset bicònic pertanyent a la producció de roig ilerget, amb una cronologia que abasta la segona meitat del segle III i tot el segle II aC (Junyent i Alastuey, 1991, 29), i la ceràmica de cuina en pasta grollera, bàsicament olles i alguna tapadora.

També s'han recuperat importacions itàliques de ceràmica de cuina, present amb les formes Vegas 14, *tegame* tipus 7 d'Olcese, una *patina* del tipus roig intern pompejà de forma F4 Luni 2/4, i morters centroitàlics de pasta clara formes Emporiae 36,2 i Com-It 8a. Les importacions de ceràmica comuna es completen amb les púniques centre-mediterrànies, presents amb cassoles altes tipus *caccabai* Lancel 441, i *lopades* Lancel 442.

Finalment, entre la ceràmica comuna romana de procedència indeterminada trobem morters, tapadores, gerres i un tap d'àmfora tipus amforisc.

Les àmfores

Els contenidors amfòrics representen la classe ceràmica majoritària del context i, entre les produccions identificades cal destacar la paritat entre les itàliques, lleugerament més nombroses, i les ebusitanes. En aquest cas, les àmfores itàliques provenen majoritàriament de la zona tirrènica i tipològicament dominen les grecoitàliques clàssiques,⁷⁸ tot i que són presents alguns exemplars del tipus de transició i Dr. 1A. Però també s'ha de remarcar la presència d'envasos de la zona adriàtica, concretament del tipus Apani I, la versió brindisina de l'àmfora grecoitàlica.

Respecte a les nombroses àmfores ebusitanes, aquestes pertanyen majoritàriament a la forma PE 17/T8.1.3.2, que estan acompanyades de les PE 23 i PE 24. De la producció púnica del cercle de l'Estret, tots els individus recuperats pertanyent a la característica àmfora de salaons CC.NN./T9.1.1.1, mentre que les àmfores cartagineses estan representades per formes característiques de finals del segle III i els inicis del II aC, com les Mañá D1a/T-5.2.3.1, Mañá D2/T-6.1.2.1 i Mañá C1b/T-7.2.1.1. I amb una datació més ampla, que abasta tota la primera meitat del segle II aC, tenim les àmfores Mañá C2a/T-7.4.2.1, i Lancel 312ab/T-7.7.1.1.

En darrer terme, hem de citar la presència, molt reduïda, d'àmfores ibèriques de boca plana.

Valoracions i datació del context

Aquest context, com ja hem assenyalat, està relacionat amb la segona fase d'ocupació d'aquest sector situat fora del nucli originari de l'*oppidum*, aquest eixample del sector oriental que s'originaria cap a mitjans del segle II aC.

La reforma d'aquesta primera ocupació, que no es pot definir amb claredat per les poques evidències conservades, va implicar la definició d'una gran zona oberta pavimentada, amb la qual podrien estar

relacionades les diferents canalitzacions, diverses d'elles excavades al substrat rocallós, associades a aquesta fase tardorepublicana.

Respecte a la seva datació, els materials que ens ajuden a precisar la cronologia són les importacions de vernís negre de la calena mitjana o B de Cales, que ja ens marca una data *post quem* a partir del darrer terç del segle II aC, associades a àmfores itàliques majoritàriament grecoitàliques, però amb alguns exemplars del tipus Dr. 1A. Amb una cronologia anàloga hem de situar la copa de la campaniana A L. 8B, datada a partir del tercer quart del segle II aC, una cronologia que coincideix amb l'inici de les produccions de parets fines tarraconenses Mayet II. A més, cal destacar el gran nombre d'àmfores ebusitanes PE 17, pròpies del segle II aC i que tenen el seu moment final cap al 120 aC. En aquest sentit, destaca la troballa del plat de campaniana C L. 6, datat a partir del darrer quart del segle II aC, i, com en el cas dels dos contextos anteriors, hauríem de remarcar l'absència de campaniana A tardana o d'àmfores de les variants més tardanes de la Dr. 1. Ens trobem, de nou, amb un context amb paral·lels ben datats que ajuden a situar la seva formació en els anys finals del tercer quart i els inicis de l'últim quart del segle II aC.

5. De Tarrakon a Tarraco: la fundació de la nova *urbs*

Les excavacions a la part baixa de la ciutat han tret a la llum una fase tardorepublicana que s'havia situat a les acaballes del segle II o tal vegada a inicis de l'I aC, i que afectava tant el sector de l'antic assentament ibèric com la zona del que hem denominat el seu «eixample» i també espais que es comencen a urbanitzar per primer cop. En un treball on es recullen les restes viàries de la ciutat romana, que en alguns casos havien pogut datar-se de manera genèrica al període tarorepublicà, preferentment

78 Amb llavis dels tipus bd2, bd3 i bd4, i un únic exemplar bd1.

a la segona meitat del segle II aC, J. M. Macias va poder definir l'entramat intern d'aquesta nova *urbs*, amb *insulae* d'1 per 2 *actus* de costat articulades per *viae* de 6 m d'amplada (Macias, 2000; Macias *et al.*, coord., 2007; Macias i Rodà, 2015). A banda, també es va poder identificar i estudiar el col·lector principal d'aigües residuals de la ciutat, la seva «cloaca màxima», construïda aprofitant el fons d'un barranc natural que solca el tossal tarragoní des de la seva acrópoli fins al mar, gràcies a les excavacions als solars núm. 7 i 9 del carrer d'Apodaca. Afortunadament, es va recuperar un notable conjunt ceràmic associat als estrats constructius del col·lector⁷⁹ i a la urbanització d'aquesta nova *urbs*, que han servit per acotar aquest moment fundacional de la nova ciutat romana. Finalment, les darreres intervencions a l'àrea central d'aquesta nova *urbs*, en el marc del projecte ministerial dirigit per J. Ruiz de Arbulo, D. Vivó i R. Mar al Fòrum de la Colònia, van servir per reinterpretar les antigues excavacions i identificar el primer temple capitolí del fòrum de la ciutat (Mar, Ruiz de Arbulo i Vivó, 2008, 2009 i 2013), i alhora per recuperar un context ceràmic força nombrós procedent dels nivells de regularització de la roca natural associats a una primera urbanització, que els seus excavadors van datar a finals del segle II aC (Mar, Ruiz de Arbulo i Vivó, 2008, 12).

La revisió d'aquests dos importants contextos, que presentem a continuació, servirien per definir la data en què es va fundar la nova ciutat romana, durant els primers anys del segle I aC.

5.1. El col·lector principal de la nova ciutat: la segona fase de les excavacions als núm. 7 i 9 del carrer d'Apodaca

Una de les obres principals que es devien executar, a banda del traçat del nou *pomerium*, havia de

ser la relacionada amb les infraestructures de sanejament i la de l'entramat viari que delimita les *insulae*. Dintre la xarxa de sanejament, el col·lector principal de la ciutat es va encabir al fons del barranc natural que desguassava al mar procedent de la part alta de la ciutat. La seva construcció, com es va poder comprovar sobretot a la intervenció del solar núm. 9 (Macias, Díaz i Teixell, 2004), es va fer amb parets de blocs irregulars de mides mitjanes i grans lligats amb argila. Aquests estaven travats amb un seguit de murs perpendiculars que actuaven com a murs de contenció i aterrossament de potents farciments constructius (fig. 13, 14 i 15), fent de contraforts a les arcades de la coberta, i recolzant als laterals/pendent del barranc. El tram cobert, allà on es conservava,⁸⁰ presentava una volta de carreus, disposada en trams entre arcada i arcada d'uns 5 m de longitud, i les dimensions internes s'anaven ampliant a mesura que descendia el col·lector, amb una amplada que anava d'1,3 a 2,5 m, i una alçària màxima documentada al solar núm. 7 de 2,1 m, mentre que al núm. 9, la part més elevada correspon a la línia d'imposta, que és a una alçària d'entre 1,7 i 2,1 m.

La vaixella fina

La més nombrosa, amb més de la meitat del total de la ceràmica de vernís negre, és la campaniana A, de la qual tenim algun exemplar de la variant antiga (L. 23), però que majoritàriament està present amb vasos de la variant mitjana o clàssica, seguida de la A tardana. Entre les formes de la A mitjana trobem L. 36, L. 6, L. 55, L. 5, L. 27ab, L. 27c, L. 31a, L. 34a, L. 28ab, L. 33a i Morel 68bc. De la producció A tardana tenim les formes L. 5, 5-7, 6, 31b, 27c, L. 27Bb i L. 33b.

Respecte a les decoracions, aquestes són de dos tipus, impreses i pintades sobre els fons interns dels vasos. Entre les decoracions impreses trobem bases de pàteres amb estampilles de fulles d'heura en disposició radial, envoltades d'orla d'estries grans a rodeta i cercles

79 Un total de 4 819 fragments, entre els quals hi havia 1 perfil complet, 534 vores, 277 fons, 182 anses, 24 d'altres, 13 802 informes, procedents de les UE 3 001, 3 002, 3 003, 3 004, 3 005, 3 006, 3 007, 3 008, 3 009, 3 011 i 4 096 del solar núm. 7, i de les UE 33, 34, 42, 49, 56, 57, 59, 60, 67, 68, 69, 74, 78, 82, 83, 89, 90, 92, 96, 99, 100, 103, 116, 117, 118, 119, 126, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 147 i 239 del solar núm. 9.

80 Puntualment a l'extrem del solar núm. 7 (Díaz i Puche, 2003), i també en alguns trams sota el mateix carrer d'Apodaca (Macias *et al.*, coord., 2007, fitxes 355, 359 i 363).

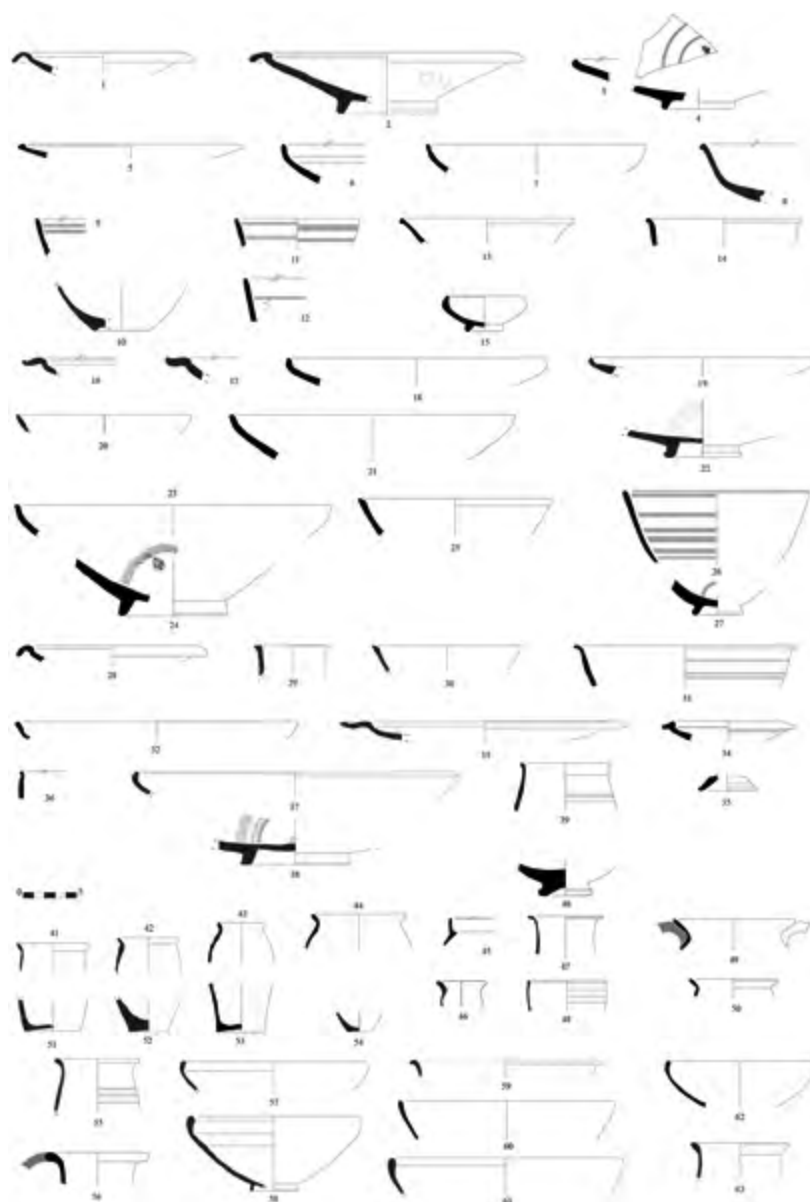

Figura 13. **Apodaca, 7 i 9, fase 2.** 1 a 15: campaniana A mitjana; 16 a 27: campaniana A tardana; 28 a 32: calena antiga; 33 a 40: B de Cales; 41 a 49, 51 a 54: parets fines itàliques; 50: parets fines tarraconenses; 55 a 59: grisa de la costa; 60 a 63: comuna ibèrica

incisos. També es documenten rosetes en disposició central, de factura simple i esquematitzada en pètals de botons circulars envoltada d'un cercle irregular incís.

També s'han recuperat vasos amb decoració pintada en forma de cercles al fons intern, o a les parets superiors de copes dels tipus L. 27c, L. 31a, L. 31b i L. 27B. També la trobem en copes L. 33a combinant bandes horitzontals, internes i externes, amb agrupacions de punts. Aquesta decoració és habitual a la A mitjana i es data sobretot a la primera meitat

del segle II aC, però els motius tenen pervivència en la variant tardana durant el segle I aC, en forma de bandes horitzontals soles o en parells sota el llavi, i també en cercles concèntrics al fons intern (Aquilué *et al.*, 2000a, 401). A aquests motius hi hem d'afegir, a més, la presència de decoracions a còpia de cercles concèntrics incisos en els peus de les pàteres L. 5 de la producció tardana.

El vernís negre de Cales està present al conjunt amb vasos de la producció antiga, pròpia dels dos primers

terços del segle II aC, juntament amb peces del repertori formal de la variant mitjana o B de Cales. Entre les formes de la variant antiga trobem L. 36, San. 166, L. 31b, L. 27B i F 7510, i entre els motius que les decoren s'ha identificat una base de copa amb dos grups dobles de cercles incisos envoltats de doble orla d'estries a rodeta.

La variant mitjana o B de Cales està present amb les formes L. 4, L. 6, L. 5, L. 1, L. 10 i F 4753, i entre les

decoracions tenim una pàtera L. 5 que presenta al fons intern diverses orles de petites estries emmarcades per parelles de cercles incisos. També s'ha recuperat un vas de la producció B etrusca que tipològicament no s'ha pogut identificar, dos plats L. 36 de producció indeterminada i una llàntia del tipus Dr. 1B.

Respecte a la ceràmica de parets fines, s'ha recuperat un conjunt força nombrós que correspondria a vasos de producció itàlica, amb excepció d'una peça

Figura 14. Apodaca, 7 i 9, fase 2. 1 a 11: comuna ibèrica; 12 a 14: grollera ibèrica de cuina; 15 a 21: comuna romana; 22 a 32: comuna itàlica

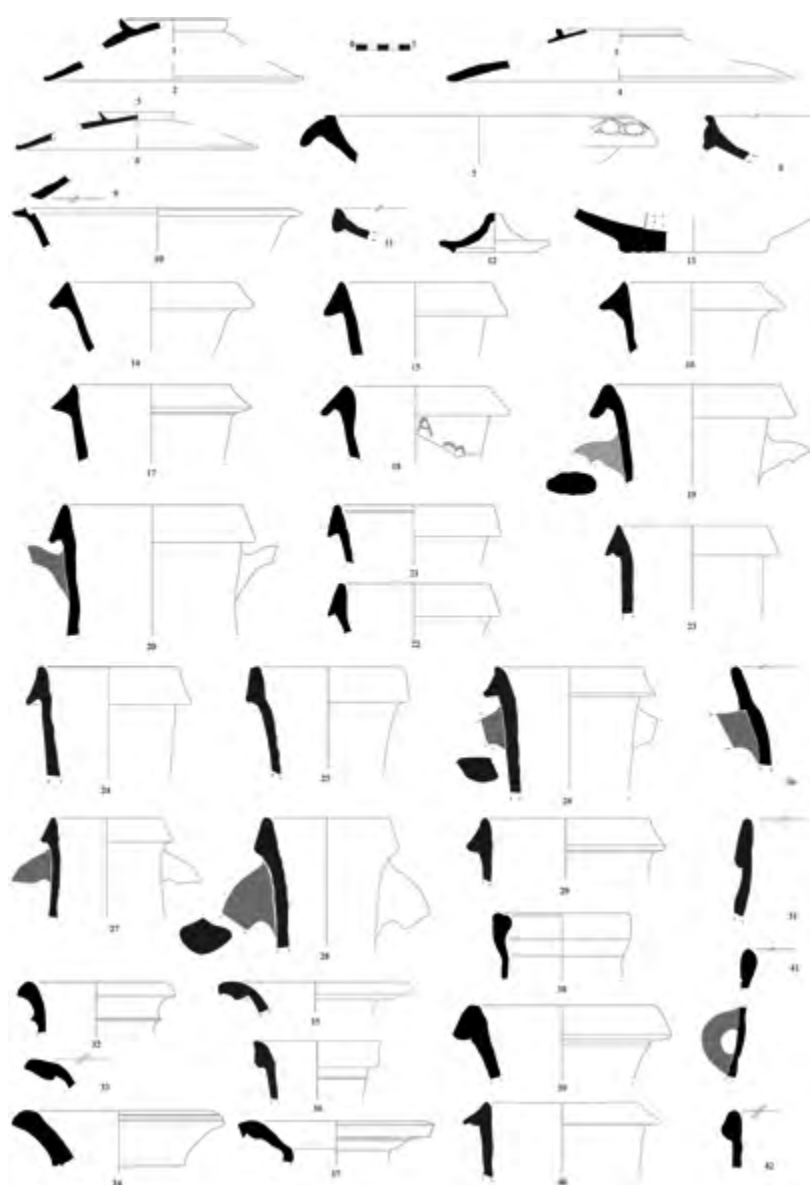

Figura 15. **Apodaca, 7 i 9, fase 2.** 1 a 8: comuna itàlica; 9 a 10: comuna púnica; 13: comuna ebusitana; 14 a 19: grecoitàlica; 20 a 22: grecoitàlica de transició; 23 a 31: itàlica Dr. 1A (23 a 29), Dr. 1B (30), Dr. 1C (31); 32 a 36: cartaginesa T-6.1.2.1 (32), T-7.4.2.2 (33), T-7.7.1.1 (34), T-7.4.2.1 (35), africana antiga (36); 37, 41: cercle de l'Estret T-7.4.3.3 (37), CC.NN. (41); 38 a 40: ebusitana PE 17 (38), PE 23 (39), PE 24 (40)

de la forma Mayet II.3 en grisa de la costa de les produccions del nord-est de la Tarraconense.⁸¹ Els vasos d'importació estan dominats per la forma Mayet II / Marabini 2, i també s'han identificat algunes variants dels tipus Mayet II / Marabini 4, Mayet II.2, Mayet IIA, Mayet IID, la variant ansada Mayet II.D.1, i un altre que es pot adscriure amb dubtes a la forma Mayet II o III amb decoració de bandes pintades en marró fosc-grisós a la paret.

La ceràmica indígena de la producció grisa de la costa està representada principalment per vasos bicònics, escudelles reentrants A-I, gerres, plats i gobelets. També es van recuperar dues llànties en ceràmica reduïda que, per les seves característiques tècniques, semblen una producció de la grisa de la costa.

Es tanca el grup de la vaixel·la fina amb una peça de vaixel·la de vidre, molt fragmentada i de forma indeterminada.

81 La seva cronologia inicial se situa al llarg del tercer quart del segle II aC, i arriba fins a època augustal, si bé el seu moment àlgid correspon al període 110-70 aC (López Mullor, 2008, 362).

La ceràmica comuna

En aquest context, la ceràmica comuna més nombrosa és la ibèrica, però supera en molt poc la importada itàlica. Aquesta producció local o regional està dominada pels càlats, alguns pintats i altres sense traces de decoració. També hi són presents els plats hemisfèrics d'ala amb decoració pintada de Fontscaldes, les escudelles tipus A-I, bols, gobelets, gerres, copes ansades, tenalles, olles d'emmagatzematge, tapadores, ungüentaris fusiformes, gibrells i una copa imitació de la forma L. 31.

Pel que respecta al repertori decoratiu, dintre dels motius pintats hem de destacar que es redueixen a bandes horitzontals a les parets i a les característiques dents de llop en els llavis dels càlats i els bols hemisfèrics, en algun cas combinats amb bandes pintades. També s'ha identificat un bol que presentava al fons intern decoració impresa, imitant una palmeta del repertori del vernís negre.

A la ceràmica indígena hi hem de sumar la producció grollera de cuina, grup format principalment per olles i tapadores, però en què és present també una cassola baixa. Algunes olles presenten la superfície brunyida, bàsicament a la part superior del cos, i algunes tenen un cordó aplicat en relleu a l'altura del terç superior de la paret, que separa la part superior brunyida de la part inferior, de tacte rugós i en algun cas amb decoració pentinada de línies incises formant una retícula irregular.

Quant a la ceràmica comuna itàlica, majoritàriament procedent de l'àrea campana, trobem un gran nombre de tapadores, majoritàriament del tipus F1 Burriac 38,100, i també F3 Celsa 80.8145, F4 Celsa 81.2419, Com It 7b, símil F5 Celsa 79.15 i altres de tipologia incerta. Les cassoles estan presents amb les formes Vegas 14 principalment, i també s'hi documenten els tipus F2 Torre Tavernera 4,10, F3 Celsa VEL.8, Com-It 6e del Dicocer i formes pròpies de la producció amb roig intern pompeïà, però que

són cassoles de cuina originalment sense engalba similars als tipus F4 Luni 2/4 i Vegas 15/F3 Luni 1. També trobem cassoles baixes de tres peus Com-It 4c del Dicocer, cassoles altes símil a la Vegas 4, olles tipus 3 d'Olcese de producció local, morters campane Emporiae 36,2, centroitàlics de pasta clara Dramont D1 i una gerra centroitàlica de pasta clara Cl-Rc 6 del Dicocer.

També s'han recuperat importacions de comuna púnica nord-africana, presents amb *lopades* o cassoles de llavi horitzontal de classe A de Guerrero (Guerrero, 1995, fig. 12), tapadores de cuina, morters⁸² i una tapadora de gerra Lancel 911. Es completa la comuna púnica amb les produccions d'Ebusus, present amb morters similars a la forma Lancel 152 centromediterrània, i un morter d'aleta i fons estriat.

El darrer grup, el de la ceràmica comuna romana de procedència indeterminada, està present amb vaixel·la de taula com ara bols, gobelets, gerrets ansats, gerres, tapadores de *guttus*, una imitació de la copa L. 27B i ungüentaris. Es completa amb ceràmica de cuina, que conserva parts ennegrides per l'ús al foc, de la qual se n'han recuperat diverses tapadores, cassoles i un morter. En darrer terme, s'han d'incloure dues tapadores d'àmfora.

Les àmfores

Més de la meitat dels contenidors recuperats provenen de la franja tirrènica de la península Itàlica, que té com a envàs majoritari el grecoitàlic clàssic,⁸³ que triplica en nombre el de les àmfores més evolucionades Dr. 1A. També hi són presents alguns envasos del tipus grecoitàlic de transició i, com a fet destacable, la presència de formes més evolucionades Dr. 1B i 1C, per bé que minoritàries.⁸⁴

Les àmfores cartagineses estan presents amb envasos característics dels primers anys del segle II aC (Mañá D2/T-6.1.2.1) i de la primera meitat d'aquesta centúria (Mañá C2a/T-7.4.2.1 i 7.4.2.1, Lancel 312ab/T-7.7.1.1), si bé també apareix l'africana o tripolitana antiga,

82 Un similar a la forma Lancel 782.

83 Majoritàriament llavis dels tipus bd4 i 3, i alguns del tipus bd2.

84 Amb 1 i 2 individus respectivament, enfront dels 35 grecoitàlics, 11 Dr. 1A i 7 de transició.

característica sobretot de contextos datats a partir de mitjans del segle II i al segle I aC.

Respecte a les àmfores púniques del cercle de l'Estret, hem de destacar que, als típics envasos CC.NN./T-9.1.1.1 propis dels contextos una mica més antics, s'hi sumen i dominen els del tipus Mañá C2b/T-7.4.3.3, que es daten en el període comprès entre els anys 110/100 i 50/30 aC (Ramon, 1995 i 2008).

Respecte a les àmfores ebusitanes del període tardorepublicà recuperades, es documenten envasos propis dels tres primers quarts del segle II aC (PE 17/T-8.1.3.2, PE 23 i PE 24), juntament amb el tipus PE 18/T8.1.3.3, datat a partir del 120/100 aC i amb una pervivència fins a mitjans del segle I dC. Tancaria el conjunt de les importacions una àmfora ròdia que es pot adscriure al tipus A-Gre Rho 4 del Dicocer.

En darrer terme, trobem les àmfores de producció local o regional, molt poc nombroses, en què destaca, a banda de dos individus de boca plana, una Dr. 1 citerior de les produccions de la vil·la del Vilar de Valls, una versió local de les àmfores grecoitàliques produïdes en aquest taller de l'Alt Camp cap al tercer quart del segle II aC (Adserias i Ramon, 2004; López Mullor i Martín, 2006, fig. 1).

Valoracions i datació del context

Com ja hem exposat, aquest conjunt ceràmic té una gran importància per poder entendre la fundació i l'evolució de la nova *urbs* de Tarraco, i definir llur datació per mitjà de la construcció de la gran obra de sanejament: la seva «cloaca màxima».

Pel que fa a la composició del context, en primer lloc, cal mencionar la notable presència de vernís negre de la campaniana A tardana, que s'inicia a les acaballes del segle II aC, i és característica ja de la següent centúria. Cal destacar que aquesta presència, això no obstant, és inferior respecte a la A clàssica, com també és inferior el percentatge de la B de Cales o

variant mitjana,⁸⁵ que es data entre les acaballes del tercer quart del segle II aC i cap al 90-80 aC passa a ser substituïda per la variant tardana, de menor qualitat, que no es documenta en aquest context. En darrer terme, una altra dada cronològica derivada del grup del vernís negre és la presència de la llàntia Dr. 1B, que es data entre el 120 aC i mitjan segle I aC (Celis, 2005).

Però també cal tenir en compte la presència de vasos de parets fines de producció local o regional Mayet II.3, els quals, si bé es daten ja des del tercer quart del segle II aC, tenen el seu període àlgid entre el 110 i el 70 aC, i estan acompanyats de gobelets d'importació de diverses variants de la Mayet II que apareixen al darrer quart del segle II aC o, com és el cas de la Mayet IIA i la II/III, a partir del 100 aC.

També cal remarcar que, tot i que les més nombroses són les àmfores del tipus grecoitàlic i les Dr. 1A,⁸⁶ la presència puntual d'envasos més evolucionats del tipus Dr. 1C, que es data a partir del darrer quart d'aquesta centúria, i de la variant Dr. 1B, que es documenta a partir dels inicis del segle I aC, juntament amb el nou envàs de salaons gadità Mañá C2b/ T-7.4.3.3 (110/100-50/30 aC), i el de vi ebusità PE 18 (a partir del 120/100 aC), indicaria una formació per a aquest context durant els primers anys del segle I aC. Es podrien prendre com a elements per a una datació *ante quem* la poca presència d'àmfores Dr. 1B i 1C, majoritàries als contextos més avançats del segle I aC, i l'absència de produccions calenes de la variant tardana (90/80-40/20 aC) o d'imitacions locals o regionals del repertori de la campaniana B, un fet ben documentat a partir de finals del primer quart del segle I aC a la Laietània (García Roselló, Martín i Zamora, 2007), i que també es detecta als contextos tarragonins a partir d'aquest moment de pas del primer al segon quart del segle I aC.⁸⁷

En aquest sentit, comptem amb alguns contextos ben datats en aquest moment, com els nivells fundacionals de Iesso, on apareixen uns dipòsits amb àmfores

85 També inferior en percentatge respecte a la calena antiga característica dels dos primers terços del segle II aC, amb uns percentatges del 16,7 % per a la calena antiga enfront del 12,3 % de la mitjana, respecte al total del vernís negre.

86 Un fet molt usual dels contextos del tercer quart del segle II aC, i no tant dels del final de segle.

87 Com per exemple al context tardorepublicà de la Rambla Vella, núm. 29, datat al segon quart del segle I aC i on apareix una imitació de L. 1 (Díaz, 2012, 312), o als nivells constructius del *castellum* de Puigpelat (Díaz, 2009, 88), datat entre el final del primer quart i l'inici del segon quart del segle I aC.

itàliques Dr. 1B junt amb exemplars de Bríndisi, associats a les fundacions de ciutats amb veterans de l'exèrcit romà promogudes per Màrius cap al 99-90 aC i a datacions d'àmfores Dr. 1B amb dates consulars identificades a Azaila —97 aC— i a Burriac —90 aC— (Guitart *et al.*, 1999, 47, 48), o diversos conjunts ceràmics datats al llarg dels dos primers decennis-primer quart del segle I aC amb una composició anàloga al nostre, com el de la fase 3 de l'amfiteatre de Cartagena, on també hi ha un domini del vernís negre del tipus A i les àmfores predominants són les Dr. 1A, en què com en el nostre cas són testimonials les grecoitàliques i les Dr. 1B, i que s'ha datat amb anterioritat al 80/70 aC (Pérez Ballester, 2000, 133), les sitges de Can Bartomeu i el dipòsit del sector occidental de Burriac (García Roselló, Pujol del Horno i Zamora, 2000, 65), o els contextos del primer quart del segle I aC d'Aeso (Payà, 2000, 241).

5.2. L'espai del fòrum de la colònia i les primeres evidències d'urbanització d'aquesta àrea central de la ciutat de Tarraco

En el marc de les intervencions derivades del projecte ministerial al Fòrum de la Colònia de Tarraco,⁸⁸ dutes a terme els anys 2003 i 2004, es van excavar un seguit d'estrats d'anivellament de la roca natural⁸⁹ sobre els quals es va estendre un paviment de terra piconada associat amb el primer projecte d'urbanització d'aquest espai. Aquest paviment estaria relacionat amb un mur de pilastres situat al lateral d'una construcció formada per quatre cambres pavimentades amb *opus signinum* decorat amb tesselles blanques entrecruades i compartimentat amb murs de maçoneria irregular lligada amb terra (Mar, Ruiz de Arbulo i Vivó, 2014, 37 i 39). Aquesta edificació, que per la seva tipologia constructiva es podria associar a una estructura d'habitatge, inicialment es va interpretar com d'ús «difícil de precisar» (PAT 2007,

fitxa 434), dotada amb aquest paviment característic d'espais domèstics i amb paral·lels a la mateixa Tarraco en solars propers (Díaz i Macias, 2000, 107). Però temps després els seus excavadors l'han reinterpretat relacionant-la amb una primera fase del temple capitolí, de dimensions reduïdes, triple *cella* i del tipus *periptero sine postico* (Mar, Ruiz de Arbulo i Vivó, 2014, 12). En aquest sector es conserva també l'angle d'una de les *insulae* d'1 per 2 *actus* en què es va organitzar la nova *urbs* (Macias, 2000), amb part d'una via i de diverses construccions domèstiques actualment visitables.

Respecte al material recuperat d'aquests estrats (fig. 16), vinculats al procés d'urbanització d'aquest espai central de la nova ciutat tardorepublicana, cal destacar que una part dels fragments eren restes bé trencades i abocades, bé rebutjades, d'alguns paviments de morter tipus *opus signinum*, ja que estaven trencats a una mida força petita i tenien restes adherides de morter de calç.⁹⁰

La vaixella fina

La producció més nombrosa entre la vaixella fina envernissada és la campaniana B de Cales de qualitat o calena mitjana, seguida de la campaniana A tardana, i també té una certa incidència el percentatge de la campaniana A mitjana. La resta de produccions són minoritàries, si bé cal mencionar la presència d'un exemplar de la producció B de Cales tardana. Molt minoritàries són les produccions de la B etrusca, les de tallers itàlics indeterminats, i un exemplar de pasta grisa micàcia i vernís de poca qualitat.

Entre les formes identificades, la A mitjana està present amb els tipus L. 36, L. 55, L. 27ab, L. 28, L. 33b i L. 27Bb, mentre que el repertori de la producció A tardana està format per L. 36, L. 31b i L. 27Bb. Respecte als vasos de la campaniana B, de la producció B etrusca de bona qualitat tenim les formes L. 2, L. 5 i L. 8b, mentre que la calena mitjana, la més nombrosa, està present

88 Volem agrair al professor J. Ruiz de Arbulo, director de les excavacions en el marc del projecte ministerial d'investigació al Fòrum de la Colònia de Tarraco, que ens hagi proporcionat les dades sobre les unitats estratigràfiques relacionades amb aquesta fase que es van excavar en la seva intervenció, així com diverses fotografies del conjunt ceràmic i els inventaris preliminars de materials de camp.

89 Es tracta de les UE 2061 i 2078.

90 Es tracta del 22,8 % del total de la ceràmica recuperada. La seva neteja per part de l'equip d'excavació ens ha permès classificar-los i, en bona part, identificar-ne la tipologia.

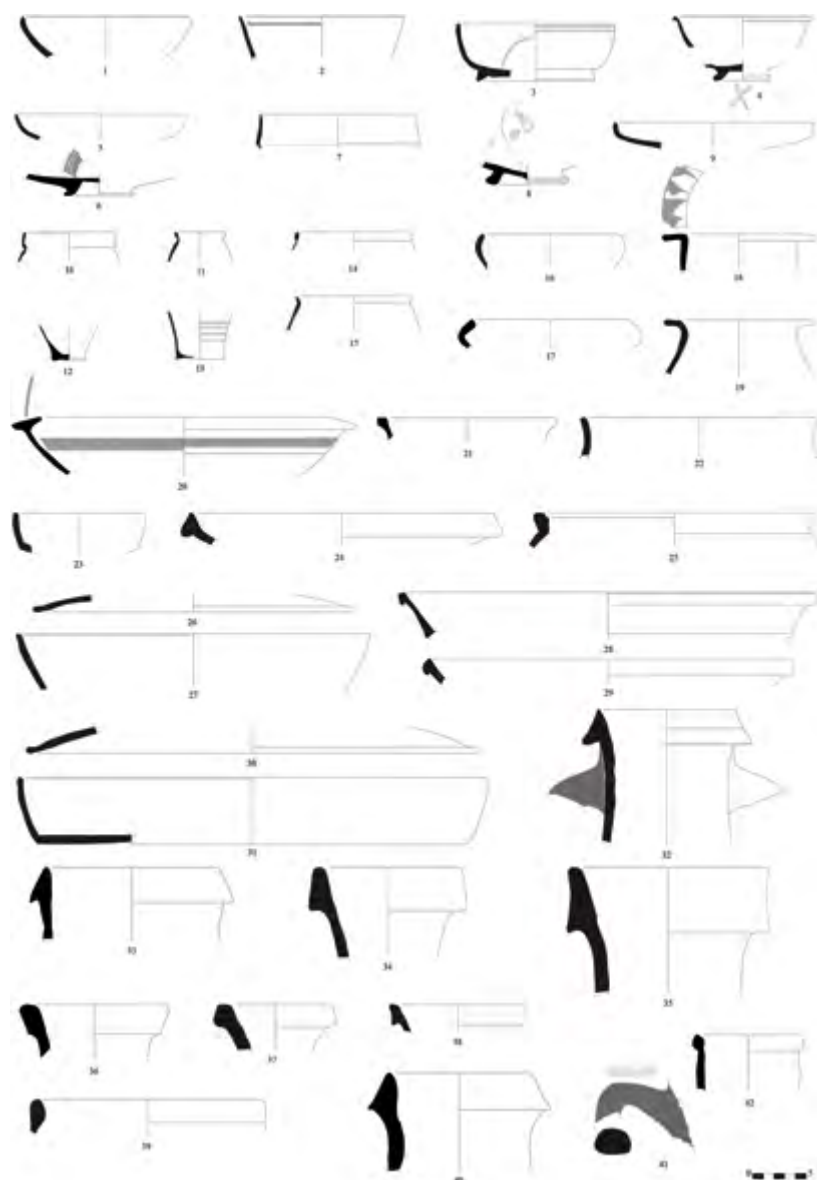

Figura 16. Fòrum de la Colònia. 1 a 2: campaniana A tardana; 3 a 6: B de Cales; 7: B de Cales tardana; 8 a 9: B etrusca; 10 a 14: parets fines itàliques; 15: parets fines tarraconenses; 16 a 17: grisa de la costa; 18 a 21: comuna ibèrica; 22: grollera ibèrica de cuina; 23: comuna romana; 24 a 28, 30 a 31: comuna itàlica; 29: roig intern pompejà; 33 a 35: itàlica Dr. 1A (33), Dr. 1B (34), Dr. 1C (35); brindisina Apani VIIA (36), Apani V (37); 38: africana antiga; 39: cercle de l'Estret CC.NN.; 40: ebusitana PE 24; 41 a 42: ròdia

amb les formes L. 1, L. 2, L. 4, L. 5, L. 6, L. 8a, L. 10 i F 4753, i es completa el repertori amb una copa de la variant tardana de menys qualitat F 2851. També s'ha identificat una copa L. 27Bb de la calena antiga.⁹¹

Respecte al reduït repertori de decoracions, per a la campaniana A tenim un fons de la variant mitjana amb estampilles de fulles d'heura, mentre que als vasos de la A tardana la decoració identificada

correspon a bandes pintades en color blanc molt diluït a la part interna de la vora de les copes L. 33b, una pervivència d'aquest motiu que es manté en aquestes copes durant el segle I aC (Aquilué *et al.*, 2000a, 401). Quant a les decoracions dels vasos del repertori de la campaniana B, el fons de copa L. 8b presenta els característics motius alternant dos tipus d'estampilles radials entorn de diversos cercles centrals, i alhora emmarcada per diversos cercles incisos dins dels quals

91 La resta de produccions no s'han pogut classificar tipològicament per l'alt grau de fragmentació de les peces.

hi ha una orla molt fina d'estries a rodeta. Contrasta amb la decoració dels fons interns de la B de Cales o calena mitjana, que presenta orla d'estries a rodeta de major gruix i menys acurades, emmarcades per cercles incisos.

En darrer terme, hem de fer esment de la presència d'un fragment informe de vernís vermell, que correspondria a un fons de plat o pàtera de presigil·lada o sigil·lada oriental, una producció que apareix als jaciments de la costa laietana al primer quart del segle I aC (García Roselló, Pujol i Zamora, 2000, 65) i als contextos d'aquest mateix període (*ante quem* al 80/70 aC) de la fase 3 de l'amfiteatre de Cartagena (Pérez Ballester, 2000, 133-134).

Respecte a la ceràmica de parets fines, els vasos recuperats corresponen a gobelets itàlics de la forma Mayet I, II i III amb diverses de les seves variants, com els de vora ganxada o cos ovoide. També se n'ha recuperat un got de parets fines tarraconense en producció grisa de la variant Mayet II.2, que s'acompanya de vasets bicònics monoansats, gerres, escudelles de vora reentrant A-I o tipus L. 27ab (A-V), i copes de la grisa de la costa. Finalment, es va recuperar una llàntia del tipus cilíndric de l'Esquilí/Ricci E.

La ceràmica comuna

Respecte a la ceràmica comuna, la local supera lleument la vaixel·la d'importació itàlica. Entre la ceràmica ibèrica els més nombrosos són els càlats, amb decoració pintada als llavis de dents de llop o bastonets i motius geomètrics al cos. Altres formes amb decoració pintada de bandes són els plats hemisfèrics d'ala i les gerres d'emmagatzematge, mentre que de les formes llises trobem vasets bicònics, gobelets, gerretes, tapadores i gerres. Es completa la producció local amb la ceràmica grollera de cuina, dominada per les olles, i amb alguna tapadora.

Quant a la ceràmica comuna itàlica, amb excepció d'un morter centroitàlic de pasta clara tipus Emporiae 36,2, la resta de vaixel·la de cuina és de procedència campana. La forma predominant és la cassola de vora bífida Vegas 14 i les tapadores, que s'inclouen en

les variants com-it 7a i 7b del Dicocer,⁹² i també està present la cassola com-it 6g, i l'olla com-it 3b. Per acabar, hem d'afegir la *patina* de roig intern pompeïà dels tallers etruscs del tipus, F3 Luni 1.

En el grup de la ceràmica comuna romana de procedència indeterminada trobem formes del servei de taula com les gerres i alguna copa o bol, junt amb tapadores, olles i cassoles de cuina, en un cas una imitació de la itàlica Vegas 14.

Finalment, hem d'afegir la recuperació d'un fragment d'ungüentari, així com una tapadora d'àmfora amb agafador, i una altra tapadora circular feta retallant una paret d'àmfora itàlica

Les àmfors

Si bé el grup dels contenidors amfòrics no és gaire nombrós, com és habitual està dominat per les importacions itàliques de la franja tirrènica, present amb totes les tipologies del període tardorepublicà: la grecoitàlica clàssica, la de transició, la Dr. 1A, la Dr. 1B i la Dr. 1C. A més, s'han recuperat dos envasos d'oli de la franja adriàtica, dues àmfors de Bríndisi dels tipus Apani V i VIIA. Es completa amb una àmfora també d'oli nord-africana del tipus tripolitana o africana antiga, un contenidor de salaons del cercle de l'Estret del tipus CC.NN./T-9.1.1.1, i una àmfora ebusitana PE 24. A més, s'han recuperat fragments d'àmfora ròdia, concretament una vora del tipus Rho 4 i una ansa amb un segell en cartel·la rectangular simple, format per una línia on es pot llegir «PRAS[-]KOS».

Valoracions i datació del context

Com ja hem exposat, aquest conjunt ceràmic té una gran importància per poder entendre la fundació i l'evolució de la nova *urbs* de Tarraco i definir llur datació per mitjà de la construcció de l'espai principal: la seva àrea central amb la plaça del fòrum i el temple capitolí.

Com queda de manifest, la composició d'aquest context, tot i que quantitativament inferior, és molt similar al procedent dels estrats constructius del gran col·lector o «cloaca màxima» de Tarraco del carrer

92 Majoritàriament de la F1 Burriac 38,100 i F3 Celsa 80,8145, i puntualment el tipus F3 Celsa VEL. 8

d'Apodaca, 7 i 9. En aquest cas destaca el clar domini del vernís negre de Cales del tipus B de la variant mitjana, amb una datació que va de final del tercer quart del segle II aC al període 90/80 aC, seguit de la campaniana A tardana, que es comença a documentar a finals del segle II aC, però que és característica ja dels contextos de la primera meitat del segle I aC. A més, cal destacar la presència d'una copa de la producció calena tardana F 2851, que té la seva datació inicial al període 90/80 aC, juntament amb diverses àmfores itàliques de la variant Dr. 1B i també 1C, a més de les àmfores oleàries de Bríndisi, a les que es suma un fragment de presigil·lada, fet que situaria la datació del context cap als moments centrals o finals del primer quart del segle I aC. Hem de remarcar també la presència de vasos de parets fines tarraconenses de la variant Mayet II.2 en producció grisa, que si bé es daten ja des del tercer quart del segle II aC, tenen el seu moment àlgid en el període 110-70 aC (López Mullor, 2008, 359).

En aquest sentit, l'absència d'algunes d'aquestes produccions de vaixella fina als nivells constructius de la «cloaca màxima» de Tarraco tal vegada indicaria una datació lleugerament posterior per a les obres d'arranjament i ocupació de l'espai del Fòrum de la Colònia, un cop finalitzat el procés d'urbanització amb el traçat dels carrers, les *insulae* i les infraestructures de sanejament, que es durien a terme durant els primers anys del segle I aC. La datació proposada és coincident amb la d'alguns contextos ben datats i de composició anàloga al que acabem de presentar, com la fàcies de primer quart del segle I aC de la costa Laietana (García Roselló, Pujol del Horno i Zamora, 2000, 65), en què trobem produccions de vaixella fina, incloent-hi la presigil·lada o sigil·lada oriental i un repertori d'àmfores també anàleg, els nivells de destrucció de Valentia del 75 aC (Marín i Ribera, 2000, 98-99; Ribera i Marín, 2004-2005), els estrats de la fase 3 de l'amfiteatre de Cartagena (Pérez Ballester, 2000, 133-134) o les sitges Gall 1 i Gall 2 d'Empúries (Aquilué *et al.*, 2000, 35-36 i 2002, 18-20).

6. Reflexions finals

La investigació sobre el període tardorepublicà de Tarraco ha anat proporcionant, al llarg de les darreres dècades, dades que ens permeten aproximar-nos a la seva evolució no sense controvèrsies. En alguns casos aclarint dubtes, però també mantenint-los o creant noves incerteses sobre alguns aspectes dels primers dos segles d'història «romana».

D'una banda, comptem amb els estudis ja citats sobre les seves muralles (Hauschild, 1983, 1984-1985; Aquilué *et al.*, 1991; Sánchez Real, 1986; Güell i Sánchez Real, 1995; Menchon, 2009; Palmada, 2003), recopilacions de dades diverses (Aquilué i Dupré, 1986; Díaz, 1999; Otiña i Ruiz de Arbulo, 2001; Járrega, 2004; Amela, 2018), estudis centrats en aspectes com l'urbanisme de l'*urbs* tardorepublicana (Macias, 2000) i el seu fòrum (Mar, Ruiz de Arbulo i Vivó, 2008, 2009, 2013 i Mar *et al.*, 2015) o publicacions de tipus general (Alföldy, 1991; Aquilué *et al.*, 1991; Mar i Ruiz de Arbulo, 2011).

D'altra banda, l'arqueologia urbana preventiva, a redós de l'acció constructiva que experimentarà la ciutat a partir de finals dels anys vuitanta i inicis dels noranta del segle passat, ha generat un ampli registre arqueològic, en alguns casos més àmpliament estudiat i presentat en articles científics que ajuden a conèixer el procés de formació de la ciutat romana de Tarraco. En aquest sentit, el nostre treball recent (Díaz, 2012) va fer un intent per recopilar aquestes intervencions, tot analitzant-ne les que havien proporcionat conjunts ceràmics del període tardorepublicà, per tal de posar-les en context, extreure'n dades cronològiques acurades i donar una visió actualitzada de la Tarraco republicana. Una mostra representativa són les dades que acabem de presentar i que ens dibuixen l'evolució del període que va de la instal·lació de l'exèrcit romà a la part més alta del turó tarragoní, amb motiu de la Segona Guerra Púnica, fins a la fundació de la ciutat romana.

Com ha quedat exposat, les primeres evidències de l'ocupació romana estan relacionades amb la

construcció de la denominada «primera fase de la muralla» romana, que protegia el recinte militar establert a la part més elevada del turó, i que s'erigí en un moment incert que es pot datar entre el final del segle III aC i els inicis de la centúria següent. Aquesta construcció es podria relacionar amb els fets bèl·lics de la Segona Guerra Púnica o bé amb esdeveniments d'inici del segle II aC, com ara la declaració provincial del 197 aC o les campanyes de Cató contra els pobles ibers revoltats del 195 aC.

Aquest recinte militar estava separat un quilòmetre del nucli ibèric situat a la part baixa, damunt el promontori costaner situat a l'oest del barranc procedent de la part alta, i estenent-se cap a la zona que descendia en direcció al riu Tulcis. A la llum de les últimes dades, sembla que aquest *oppidum* seria la Tarrakon que es menciona a les fonts literàries, de la qual tenim constància per mitjà d'emissions numismàtiques amb llegenda «Tarrakonsalir», poc després substituïdes per les emissions Kesse. Aquesta dada ha portat alguns investigadors⁹³ a identificar el nucli de la part baixa de Tarragona amb Kesse/Cissis/Kissis, la petita ciutat fortificada al costat de la qual s'establí el campament d'Hannó, on va tenir lloc la batalla entre cartaginesos i romans que es resolgué amb la derrota dels cartaginesos i la presa i saqueig de Cissis per l'exèrcit romà. Això no obstant, els darrers estudis al poblat ibèric del Vilar de Valls, situat 20 km a l'interior de Tarragona, han permès precisar que aquest va ser destruït de manera violenta i abandonat a finals del segle III aC, i que a prop seu s'hi localitzà un extens jaciment amb monedes cartagineses i bales de fona que podria correspondre a un gran campament púnic (López i Noguera, 2015).

A aquestes dades s'afegeix que les fonts clàssiques parlen del *parvum oppidum* de Cissis com una ciutat indígena de l'interior propera a Tarraco, motiu pel qual altres investigadors identifiquen el jaciment del Vilar amb Cissis, i el de Tarragona amb el de Tarrakon, si bé no sembla una polèmica tancada.⁹⁴

Com ha quedat de manifest, l'estudi de les intervencions que conservaven evidències del període tardorepublicà mostren un buit gairebé absolut per als primers anys de consolidació d'aquesta dualitat d'ocupació, i evidencien una manca de petja arqueològica per a la primera meitat del segle II aC, tant a la zona de nova implantació del recinte militar com una manca de reformes o ampliacions a l'*oppidum* ibèric costaner.

Per al primer cas, les evidències ben datades més antigues es daten a mitjans del segle II aC, coincidint amb l'ampliació del recinte militar i vinculat a la construcció de la segona fase de la muralla, fet datat al tercer quart d'aquesta centúria. La muralla megalítica del primer recinte defensiu, l'extensió concreta de la qual no s'ha pogut definir per les fortes alteracions d'èpoques posteriors, s'amplia en alçària i en extensió pels vessants oriental i meridional.⁹⁵ S'aixeca una nova muralla formada per dos murs paral·lels de carreus sobre un sòcol de megàlits, travats regularment per murs perpendiculars o estreps, amb un rebliment intern format per *emplecton* a la base i al damunt filades ben disposades de toves, que comptava amb diverses portes o *posterulae* de petites dimensions. Aquesta nova muralla⁹⁶ tenia una alçària de 12 m i una amplada de 6 m, i amb la seva construcció sembla que estarien relacionades les accions de regularització del terreny a

93 Remetem en aquest sentit a les publicacions d'Otiña i Ruiz de Arbulo, 2002; Mar i Ruiz de Arbulo, 2011; Mar *et al.*, 2012, 140.

94 Queda de manifest en recents estudis, com el de L. Amela sobre la seca de Kesse (Amela, 2018), o la publicació de síntesi sobre l'assentament protohistòric de Tarragona (Diloli, 2015, 66), en què es fa ressò de les hipòtesis d'investigadors com ara M. I. Panosa, que mantenen que la llegenda Kesse de les emissions numismàtiques faria referència a un topònim i no a una referència ètnica o un gentilici, mentre que altres com A. Pérez i E. Junyent interpreten que fa referència a un etnònim.

95 El tram més al sud correspon al del carrer de Sant Emenegild / capçalera del circ excavat pel TED'A. Respecte al tancament per aquest flanc meridional, alguns indicis podrien indicar que el límit es trobaria més amunt, coincidint amb el desnivell de separació entre les terrasses ocupades en època flàvia per la plaça de representació del Fòrum Provincial i el circ, de manera que es deixaria fora l'espai circense —actual plaça de la Font—. Les excavacions en aquesta plaça van permetre documentar pedreres d'extracció d'argila d'època tardorepublicana, que un cop exhaurides van ser amortitzades en el període que va de mitjan segle II aC a mitjan segle I aC. També s'hi documentà una *figlina* i un edifici de grans dimensions de planta rectangular, datats a inicis del segle I dC. La presència d'aquesta terrisseria ha fet interpretar alguns investigadors que aquest espai es trobaria en una zona externa i intermèdia entre el recinte militar i el *pomerium* de la ciutat romana (Járrega, 2004, 32). Això no obstant, dades com el traçat de la *via Hercúlia* (després *via Augusta*) que separa el recinte monumental flavi de la zona d'hàbitat, la presència d'un potent mur de megàlits de 4 m d'amplada i 4 d'alçada paral·lel a la via i documentat a l'alçada del núm. 11 de la Rambla Vella (Gebellí, 1999, 164) o la presència d'altres terrisseries dins el *pomerium*, com la localitzada al carrer de Sevilla, 12 (Díaz *et al.*, 2005) podrien ser indicadors del fet que el límit meridional d'aquesta ampliació del recinte militar es trobés aproximadament a l'altura de l'actual Rambla Vella.

96 En alguns trams superposada a la muralla de la primera fase fins a assolir la nova alçària, com es pot veure encara al tram visitable del passeig Arqueològic.

l'interior del recinte militar, com posen de manifest les troballes a la seu del Col·legi d'Arquitectes ja descrites i les documentades a la Rambla Vella, que podrien estar relacionades amb treballs de condicionament d'aquest espai per al pas de la via Hercúlia.

Figura 17. Detall del tram de la segona fase de la muralla excavat al sector de l'Escorxador (corte Sánchez Real). Arxiu: M. Díaz

Figura 18. Detall de l'interior de la segona fase de la muralla excavat pel TED'A a la capçalera del Circ. Arxiu: M. Díaz

En paral·lel, a la zona baixa es documenten les primeres evidències de transformació urbanística i constructiva d'aquesta centúria. D'una banda, trobem la proliferació d'espais per a l'emmagatzematge de gra en sitges a l'interior de l'*oppidum*, les quals, per la seva pròpia naturalesa, són difícils de datar en tant que retalls excavats al subsol. Dels diversos punts on han estat localitzades (carrers dels Caputxins; de Jaume I, núm., 18 i de Sevilla, núm. 12), als carrers de Sevilla

i de Jaume I s'ha pogut datar amb certa precisió el seu moment de colgament, que es produiria durant el tercer quart del segle II aC, a cavall entre el segon i el darrer terç d'aquesta centúria. A més, en una zona perimetral tot i que molt propera, al sector de l'actual Fòrum de la Colònia, les excavacions de principis de segle XX també van permetre documentar nombroses sitges anul·lades per construccions posteriors. Aquesta dada evidencia una extensió cap aquest sector de l'àrea d'emmagatzematge de gra, tal vegada per a satisfer l'augment d'una demanda vinculada a l'increment demogràfic que suposà l'arribada de militars i civils itàlics, principalment amb motiu de les guerres celtibèriques (153-138 aC).

Coincidint amb la formació d'aquest *granarium* a la zona de l'*oppidum* i el seu voltant, a l'assentament indígena es detecten diverses reformes de caire urbanístic-arquitectònic. Les restes més antigues, documentades al carrer dels Caputxins, núm. 24 (Adserias *et al.*, 1993), correspondrien a uns habitatges datats de manera genèrica a la primera meitat del segle II aC. Però la resta d'evidències d'aquesta centúria es daten a partir de mitjan segle II aC. D'una banda, tenim el tram de via documentat al carrer dels Caputxins, núm. 23, una zona ocupada durant l'ibèric ple, i, de l'altra, tenim les primeres evidències d'ocupació al carrer del Gasòmetre, núm. 32, amb uns nivells de regularització d'aquest espai associat a la construcció d'un mur, i que és una zona vinculada a un «eixample» o urbanització perifèrica que dona continuïtat urbanística a l'*oppidum* pel seu flanc nord-est.

Durant els decennis següents, al llarg del tercer quart i durant la segona meitat del segle II aC, es consolida aquest «eixample» oriental de l'*oppidum*, com posen de manifest les reformes constructives i urbanístiques documentades al mateix solar del carrer del Gasòmetre, al núm. 5 del carrer dels Caputxins o les restes d'una *domus* amb paviment d'*opus signinum* decorat amb tessel·les al núm. 36 del carrer del Gasòmetre. També s'han documentat diverses reformes a la zona del nucli de l'*oppidum*, com ara la construcció de les clavegueres que anul·len estructures anteriors al núm. 24 del carrer dels Caputxins, el desmuntatge de les edificacions ibèriques i l'extensió de nous nivells constructius al

xamfrà dels carrers de Pere Martell - Jaume I, o la construcció d'una edificació associada a un pou al núm. 18 del carrer de Jaume I, a la zona de marina ibèrica.

Paral·lelament, i fora de la zona d'influència de l'*oppidum*, es consolida un altre espai a redós d'un element prou significatiu per a la ciutat: el barranc natural que separa els promontoris costaners occidental, on s'estableix l'assentament ibèric, i l'oriental. Es tracta d'una via/barranc que connecta la zona portuària i el recinte militar de la part alta, seguint el traçat aproximat dels carrers d'Apodaca, de la Unió, de Méndez Núñez i de Sant Agustí. Al llarg del seu recorregut, a la zona baixa-mitjana (carrer de la Unió, núm. 52 i carrer del Governador González, núm. 7) i mitjana-alta (Rambla Nova),⁹⁷ a prop d'aquesta via s'hi han documentat diverses construccions residencials, datades de manera genèrica durant el segle II aC⁹⁸ preferentment al llarg de la segona meitat: edificis pavimentats amb *opus signinum* (carrer de la Unió, núm. 52), una casa amb corredor i pòrtic amb habitacions (carrer del Governador González, núm. 7) o una habitació amb un paviment retallat al substrat argilós (Rambla Nova) amortitzat a inicis del segle I aC.

Respecte al barranc, les dades obtingudes de les excavacions als solars núm. 7 i 9 del carrer d'Apodaca permeten documentar que la part inferior d'aquest barranc va ser arranjada i adequada com a via, estenent una capa de terra compactada sobre el fons, i que en relació amb la via s'hi establí un petit centre de culte, teòricament a uns *lares compitales*, en un moment que es pot situar a cavall entre el tercer i el darrer quart del segle II aC, però que hauria tingut un origen anterior, donada la presència d'elements culturals entre els nivells constructius d'aquest nou espai de culte.⁹⁹

En aquest sentit, les dades que ha proporcionat l'arqueologia, pel que fa al període comprès entre la instal·lació del recinte militar romà el 218 aC i el final del segle II aC, posen de manifest la presència

d'un focus d'atracció urbanístic, com és l'*oppidum* ibèric, que està en transformació al llarg d'aquest període, i que experimentarà un creixement o eixample pel seu vessant nord-oriental. Això no obstant, malgrat les nombroses excavacions i les seqüències estratigràfiques conservades, que en alguns llocs es remunten fins al segle V aC, en cap cas s'han documentat evidències traumàtiques, com ara nivells d'incendi, que facin pensar en cap mena de destrucció violenta. Aquest fet, que contrasta amb el que succeeix a l'*oppidum* del Vilar de Valls, sembla un argument més en la identificació de l'assentament de Tarragona amb Tarrakon, i el de Valls amb Cissis.

Però amb l'entrada del segle I aC aquesta realitat urbanística, si fem cas de les evidències arqueològiques, va patir un fort canvi. Es planteja i s'executa la construcció d'una ciutat de nova planta de tipologia romana, ordenada a partir d'*insulae* d'1 per 2 *actus* definides per una xarxa viària ortogonal amb vies de 6 m d'amplada (Macias, 2000) que posarà fi a la *dipolis* que caracteritzà el segle II aC. Aquesta nova ciutat va portar a la segregació d'una part de l'antic *oppidum*, la situada a la zona baixa en direcció al Francolí, que quedarà fora del nou *pomerium*. A més, cal destacar que l'urbanisme de la zona de l'antic *oppidum* que sí que va quedar inclosa al nou traçat de la muralla desenvolupà un urbanisme diferenciat condicionat per les preexistències del que es podria denominar el «nucli antic» de Tarraco (Díaz, Macias i Teixell, 2005, 80 i següents).

Les evidències arqueològiques més clares relacionades amb la fundació d'aquesta nova ciutat, a les quals hem fet referència, són, d'una banda, la construcció del principal element de sanejament de la ciutat, el gran col·lector del carrer d'Apodaca o «cloaca màxima» de Tarraco i, de l'altra, les obres de regularització per a la construcció de la plaça forense relacionada amb el primer temple capitolí, en ambdós casos

97 Entre els carrers de Sant Francesc i de Sant Agustí: Aquilué i Dupré, 1986, 6-8.

98 En alguns casos els contextos ceràmics que proporcionen la datació són, malauradament, escadussers.

99 Ens referim a les troballes ja mencionades d'un *cernos* i una ceràmica calena de relleu, a les excavacions al carrer d'Apodaca, núm. 7.

datades a inicis del segle I aC arran dels nombrosos materials recuperats.

Pel que respecta al gran col·lector del carrer d'Apodaca, la seva construcció aprofitant el barranc natural que havia estat arranjat com a via d'unió entre el port i el recinte militar de la part alta va comportar un seguit d'importantes obres. Al fons del barranc i seguint el seu curs s'hi construï el gran col·lector, obrat en *opus quadratum* i amb coberta de volta, al qual desguassaven diverses clavegueres secundàries relacionades amb la urbanització d'aquest sector de la ciutat, algunes construïdes de manera solidària a la principal (fig. 19, 20 i 21). Per tal de garantir l'estabilitat de l'estructura subterrània, i de manera simultània a llur construcció, es van bastir diversos murs perpendiculars i paral·lels amb pedres de mides irregulars, algunes mitjanes-grans, lligades amb fang, i tot fou cobert per nivells de terraplenament. Per damunt es conservaven alguns murs de maçoneria de poca entitat lligats amb fang, disposats sobre els farciments de regularització que amagaven el col·lector i els murs de terraplenament.¹⁰⁰

Figura 19. Vista general de l'excavació al carrer d'Apodaca, 9 amb el tram del gran col·lector construït al fons del barranc natural. Arxiu: CODEX

Figura 20. Detall d'un lateral del gran col·lector del carrer d'Apodaca, 9, en què s'aprecia un dels murs perpendiculars que lliga l'estructura amb el barranc a mode de contenció i reforç, per a l'aterrossament posterior de l'espai. Arxiu: Josep M. Macias

Paral·lelament a aquestes obres de construcció de les infraestructures de sanejament, s'haurien executat les dels carrers, les vies que articulaven ortogonalment la nova ciutat definint les *insulae*, de les quals la documentada al carrer de Fortuny, núm. 12 proporcionà un conjunt de materials associats a la seva fundació que, com en el cas del gran col·lector, es pot datar a inicis del segle I aC.¹⁰¹

Figura 21. Detall interior de la coberta del gran col·lector documentat a la calçada del carrer d'Apodaca, a l'altura del núm. 4. Arxiu: CODEX

¹⁰⁰ Recentment, algunes reinterpretacions de les dades de l'excavació han volgut veure en els fonaments de maçoneria de pedres lligades amb fang de 50 cm de gruix, o en els murs de terraplenament de pedres de mides diverses també lligats amb fang, coberts i invisibilitzats pels farciments de regularització, un segment de la muralla tardorepublicana. Concretament, un tram de muralla amb una porta (la Porta Marina) flanquejada per torres (Mar *et al.*, 2015, 106-115). Arran de les dades estratigràfiques de l'excavació, detallades a la pertinent memòria d'intervenció arqueològica (Macias *et al.*, 2004), i de les grans diferències amb els trams de muralla tardorepublicana conservats a la part alta de la ciutat, creiem que aquesta suggeridora proposta està mancada de fonaments sòlids, i que la seva situació hauria de cercar-se en un altre punt de la topografia de la part baixa de la ciutat romana.

¹⁰¹ Però com que és un conjunt ceràmic no gaire gran no l'hem inclòs en el capítol precedent. Això no obstant, la presència de vaixel·la com ara campaniana B L.1, àmfores itàliques Dr. 1A, del tipus Dr. 1B o plats en roig intern pompeïà ens indicarien aquesta datació a partir d'inicis del segle I aC.

A més, aquestes obres d'urbanització de la nova ciutat, seguint l'esquema d'*insulae* d'1 per 2 *actus* ja mencionat, s'han documentat també a l'àrea central de la ciutat tardorepublicana, al sector del Fòrum de la Colònia. Aquí es va identificar un paviment de terra compactada disposat directament sobre el substrat rocallós, associat a la primera urbanització d'aquest espai, relacionat segons els seus excavadors amb un edifici de funcionalitat incerta, que després han reinterpretat com el primer temple capitolí del fòrum de la ciutat, de mides petites i triple *cella* (Mar, Ruiz de Arbulo i Vivó, 2006 i 2008).

En darrer terme, caldria fer una reflexió sobre les certeses i els dubtes que encara planegen sobre el procés que portà a la fundació de la ciutat plenament romana de Tarraco. D'una banda, cal posar de manifest el decalatge cronològic que existeix entre la denominada «segona fase de la muralla», datada al tercer quart del segle II aC, i la materialització d'aquesta nova ciutat amb la construcció de la xarxa de clavegueram, la urbanització amb *viae* i *insulae*, i l'erecció d'un hipotètic primer temple capitolí a inicis del segle I aC. Tradicionalment s'havia plantejat que la segona fase de la muralla, que amplia el recinte militar de la part alta, havia estès el seu perímetre fins a la part baixa, arribant a la façana portuària i definint el nou *pomerium* de la ciutat, fet que no sembla acabar d'encaixar amb el decalatge d'almenys 25-50 anys des de l'erecció de la muralla fins a la urbanització de la nova ciutat intramurs. A més, no es conserven trams de la muralla que tancava la zona mitjana i baixa de la ciutat. Tan sols comptem amb les descripcions de l'erudit renaixentista Lluís Ponts d'Icart i, com apunten J. M. Macias i I. Rodà, «no existeix a la part baixa de la ciutat cap segment defensiu amb les mateixes característiques que les conservades de la ciutat i els segments que s'han identificat com a muralla presenten excessius interrogants» (Macias i Rodà, 2015, 119).

La migradesa de les restes conservades quant al traçat de les muralles romanes de Tarraco crea més dubtes que certeses. Tal vegada existí una tercera fase, en aquest cas relacionada amb l'execució del nou urbanisme documentat a partir de l'entramat urbà i del gran col·lector del carrer d'Apodaca, que

va ser la que portà definitivament a la unificació del recinte militar de la part alta amb la zona portuària. Així doncs, es podria plantejar que la coneguda com a «segona fase de la muralla» romana fos finalment el fruit de l'ampliació del recinte militar, tot i que ara com ara només és una hipòtesi encara per confirmar.

Figura 22. Vista del segment d'*insula* conservat com a part de les restes museïtzades del Fòrum de la Colònia

Cal remarcar, en el nostre cas, que el procés evolutiu de Tarraco des de la seva estrena com a base militar romana el 218 aC fins a inicis del segle I aC té un clar paral·lelisme amb l'altre gran referent del nord-est peninsular per a aquest període: Empúries (Castanyer, Santos i Tremoleda, 2015). A l'antiga colònia grega federada, les darreres investigacions han posat de manifest que l'establiment militar romà va ser ampliat amb un nou recinte defensiu a mitjans del segle II aC, definint un campament que arribarà fins a la línia de costa i que, a inicis del segle I aC, tindrà com a resultat la creació d'una nova ciutat romana (Castanyer, Santos i Tremoleda, 2015, 110), un procés que, com acabem d'exposar, és el que seguirà la futura capital provincial, Tarraco.

Bibliografia

Adserias *et al.*, 1993:

M. Adserias, L. Burés, M. T. Miró i E. Ramon, L'assentament pre-romà de Tarragona, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, Lleida, 177-227.

Alföldy, 1991:

G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona.

Amela, 2018:

L. Amela, La ceca de Ke(e)s(s)e, *Gaceta numismàtica*, 195, Barcelona, 63-104.

Aquilué, 1993:

X. Aquilué, *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.

Aquilué i Dupré, 1986:

X. Aquilué i X. Dupré, *Reflexions entorn de Tàrraco en època tardo-republicana*, Fòrum 1, Tarragona.

Aquilué *et al.*, coord., 2000:

X. Aquilué, J. García Roselló i J. Guitart, *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica, Taula rodona. Empúries 4 i 5 de juny de 1998*, Mataró.

Aquilué *et al.*, 2002a:

X. Aquilué, P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, El campo de silos del área central de la ciudad romana de Empúries, *Romula*, 1, Sevilla, 9-38.

Aquilué *et al.*, 2002b:

X. Aquilué, P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, L'evolució dels contextos ceràmics d'Empúries entre els segles II a.C. i VII d.C., *SFECAG, Actes du Congrès de l'Escala-Empúries*, 2008, Sevilla, 33-62.

Aquilué *et al.*, 2010:

X. Aquilué, M. Santos, J. Tremoleda i P. Castanyer, Contextos d'època d'August procedents del fòrum de la ciutat romana d'Empúries, *Contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'occident romà. Actes de la reunió celebrada a la*

Universitat de Barcelona els dies 15 i 16 d'abril de 2007, Barcelona, 36-91.

Aquilué *et al.*, 1991:

X. Aquilué, X. Dupré, J. Massó i J. Ruiz de Arbulo, La cronologia de les muralles de Tàrraco, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, Lleida, 271-304.

Aquilué *et al.*, 1999:

X. Aquilué, X. Dupré, J. Massó i J. Ruiz de Arbulo, *Tàrraco. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, Tarragona.

Asensio, 1996:

D. Asensio, Les àmfores d'importació de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park o Les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès, Tarragona), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, Lleida, 35-79.

Barberà *et al.*, 1993:

J. Barberà, J. M. Nolla i E. Mata, *La ceràmica grisa emporitana*, Barcelona (Cuadernos de Arqueología, 6).

Bonet i Mata, 2008:

H. Bonet i C. Mata, Las cerámicas ibéricas. Estado de la cuestión, *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadis, 147-170.

Castanyer, Santos i Tremoleda, 2015:

P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, Una nueva fortificación de época republicana en Empúries. Una base militar para la conquista de Hispania, *Los Escipiones. Roma conquista Hispania*, Alcalá de Henares, 107-127.

Celis, 2005:

R. Celis, Las lucernas, *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Màlaga, 405-464.

Díaz, 1996:

M. Díaz, Excavacions del Laboratori d'Arqueologia de la U.R.V. a la Rambla Vella: noves dades sobre la Tàrraco republicana, *Butlletí Arqueològic*, època V, 18, Tarragona, 155-190.

Díaz, 1997-1998:

M. Díaz, La Tarraco republicana. Estado de la cuestión, *Butlletí Arqueològic*, època V, 19-20, Tarragona, 121-135.

Díaz, 2008:

M. Díaz, Noves evidències de l'urbanisme romà i ibèric a l'àrea portuària de la ciutat: les intervencions al solar número 18 del carrer Jaume I de Tarragona, *Tribuna d'Arqueologia 2007*, Barcelona, 159-184.

Díaz, 2012:

M. Díaz, *Conjunts ceràmics dels segles II-I aC a Tarragona. Producció, comerç i consum a la Tàrraco republicana*, Universitat de Rovira i Virgili, tesi doctoral inèdita (accessible a <http://www.tesisenxarxa.net/handle/10803/101528>).

Díaz, 2016:

M. Díaz, Las ánforas de Tarraco de los siglos II y I a.C., *Amphorae ex hispania. Paisajes de producción y de consumo. III Congreso Internacional de la SECAH – Ex Officina Hispana (Tarragona, 10-13 de desembre de 2014)*, Tarragona, 163-183.

Díaz, 2019:

M. Díaz, La importación de ánforas ovoides en la Tarraco republicana, *The Ovoid Amphorae in the Central and Western Mediterranean*, Oxford, 367-375 (Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 13).

Díaz i Macias, 2000:

M. Díaz i J. M. Macias, Excavacions arqueològiques en el solar núm. 36 del carrer del Gasòmetre, *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 107-110.

Díaz, Gimeno i Mesas, 2015:

M. Díaz, M. Gimeno i I. Mesas, Nuevos datos sobre la evolución del área portuaria occidental y fluvial de Tarraco. Últimas excavaciones en la UA 15 y la c/ Vidal i Barraquer (antigua Sofrera Pallarés), *August i les províncies occidentals. 2000 aniversari de la mort d'August: Tarraco Biennial, actes 2on Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. Tarragona, 26-29 de novembre de 2014*, vol. 2, Tarragona, 229-236.

Díaz, Macias i Teixell, 2005:

M. Díaz, J. M. Macias i I. Teixell, Intervencions al carrer Sevilla núm. 12-14. Noves dades per a l'evolució urbana del "Casc Antic" de Tàrraco, *Butlletí Arqueològic*, època V, 27, Tarragona, 47-103.

Díaz i Otiña, 2002:

M. Díaz i P. Otiña, El comercio de la Tarragona antigua: importaciones cerámicas entre el siglo III a.C. y la dinastía julio-claudia, *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens, Mélanges offerts à Bernard Liou*, Montagnac, 171-193 (Archéologie et Histoire Romaine 8).

Díaz i Otiña, 2007:

M. Díaz i P. Otiña, Importaciones e imitaciones de vajilla de barniz negro en Tarragona en los siglos II-I a.C., *Les imitations de vaixela fina importada en la Hispania Citerior (segles I aC-I dC)*, Tarragona, 99-118 (Documenta 6).

Díaz i Puche, 2003:

M. Díaz i J. M. Puche, El proceso de urbanización de la Tarraco republicana: los niveles constructivos del colector principal de la ciudad, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 11, Lleida, 291-319.

Diloli, 2015:

J. Diloli, *Tarrakon-Kese. L'ocupació protohistòrica de la ciutat de Tarragona*, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 25, Lleida, 61-82.

Escrivà *et al.*, 1992:

V. Escrivà, C. Marín i A. Ribera, Unas producciones minoritarias de barniz negro en *Valentia* durante el s. II a. JC., *Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*, València, 443-468.

Dyson, 1976:

S. L. Dyson: Cosa: the utilitarian pottery, *Memoirs of the American Academy at Rome*, 33, Roma.

Falomir, 2003:

F. Falomir, *Memòria de l'excavació arqueològica al Carrer Caputxins, núm. 23. Tarragona*, Tarragonès, Memòria inèdita.

García Roselló *et al.*, 2000:

J. García Roselló, J. Pujol del Horno i M. D. Zamora, Las cerámicas de barniz negro de los siglos II-I a.C. en la zona central de la costa Layetana: los ejemplos de Burriac, *Iluro* y sus territorios, *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica, Taula rodona. Empúries 4 i 5 de juny de 1998*, Mataró, 59-70.

García Roselló, Martín i Zamora, 2007:

J. García Roselló, A. Martín i M. D. Zamora, Les ceràmiques grises d'època tardorepublicana i augustal que imiten la vaixella d'importació: la costa laietana, *Les imitacions de vaixella fina importada en la Hispania Citerior (segles I aC-I dC)*, Tarragona, 69-84 (Documenta, 6).

García Vargas, Almeida i González Cesteros, 2011:

E. García Vargas, R. R. de Almeida i H. González Cesteros, Los tipos anfóricos del Guadalquivir en el marco de los envases hispanos del siglo I a.C. Un universo heterogéneo entre la imitación y la estandarización, *SPAL*, 20, Sevilla, 185-283.

Gebellí, 1999:

P. Gebellí, Noves aportacions al coneixement històric de la part alta de Tarragona. La intervenció arqueològica a la Plaça de la Font de Tarragona, *Butlletí Arqueològic*, època V, 19-20, Tarragona, 153-196.

Güell i Sánchez Real, 1995:

M. Güell i J. Sánchez Real, Para una revisión del material del corte Sánchez Real de la muralla de Tarragona, *Quaderns d'Història Tarraconense*, XIII, Tarragona, 77-94.

Guerrero, 1982:

V. M. Guerrero, El fondeadero norte de Na Guardis: su contribución al conocimiento de la colonización púnica en Mallorca, VII C.I.A.S., Cartagena-Madrid, 225-254.

Guerrero, 1995:

V. M. Guerrero, La vajilla púnica de usos culinarios, *Rivista di Studi Fenici*, XXIII, 1, Pisa, 61-99.

Guerrero, 1998:

V. M. Guerrero, Las importaciones cerámicas en la protohistoria de Mallorca, *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*. *Arqueomediterrània* 4, Barcelona, 175-192.

Hauschild, 1983:

Th. Hauschild, La muralla y el recinto superior romano de Tarragona, *Butlletí Arqueològic*, època V, 4-5, Tarragona, 101-139.

Hauschild, 1984-1985:

Th. Hauschild, Excavaciones en la muralla romana de Tarragona, *Butlletí Arqueològic*, època V, 6-7, Tarragona, 11-38.

Járrega, 2004:

R. Járrega, *Tarraco Scipionum Opus*. ¿Escipión Emiliano, fundador de Tarraco?, *Butlletí Arqueològic*, època V, 26, Tarragona, 24-65.

Junyent i Alastuey, 1991:

E. Junyent i A. Alastuey, La vaixella ilergeta de vernís roig, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, Lleida, 9-50.

Kurtz, 1984-1985:

W. S. Kurtz, Excavaciones en la torre del Cabiscol. Cerámica fabricada a mano del corte B, 1983, *Butlletí Arqueològic*, època V, 6-7, Tarragona, 39-44.

López Mullor, 1989:

A. López Mullor, *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Barcelona (Quaderns Científics i Tècnics, 2).

López Mullor, 2006:

A. López Mullor, Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y las Islas Baleares, *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la Cuestión*, Cadis, 343-383

López Mullor i Martín, 2006:

A. López Mullor i A. Martín, Tipologia i datació de les àmfores tarraconenses produïdes a Catalunya,

Homenatge a Ricard Pascual i Guasch, Barcelona, 33-188 (Monografies 8).

López Vilar i Noguera, 2015:

J. López Vilar i J. Noguera, *La batalla de Kissa, Los Escipiones. Roma conquista Hispania*, Alcalá de Henares, 116.

Macias, 1997:

J. M. Macias, *Memòria de la intervenció arqueològica efectuada en el solar núm. 32 del carrer del Gasòmetre, Tarragona*, Memòria inèdita.

Macias, 2000:

J. M. Macias, *L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del Fòrum de la ciutat, Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 83-106.

Macias et al. 2004:

J. M. Macias, M. Díaz i I. Teixell, *Memòria de l'actuació arqueològica efectuada en el solar núm. 9 del carrer d'Apodaca de Tarragona (Tarragonès)*, Memòria inèdita.

Macias et al., coord., 2007:

J. M. Macias, I. Fiz, L. Piñol, M. T. Miró i J. Guitart, coordinadors, *Planimetria arqueològica de Tàrraco*, Tarragona (Atles d'Arqueologia Urbana de Catalunya 2, Treballs d'Arqueologia Urbana 1, Documenta 5).

Macias i Puche, 2004:

J. M. Macias i J. M. Puche, *El cuniculus de Tàrraco: tècnica i anàlisi d'una obra amagada, Tàrraco i l'aigua*, Tarragona, 37-50.

Macias i Rodà, 2015:

J. M. Macias, i I. Rodà, *Tàrraco, la primera capital*, *Catalan Historical Review*, 8, Barcelona, 117-133.

Manacorda i Pallecchi, dir., 2012:

D. Manacorda i S. Pallecchi, directores, *Le fornaci romane di Giancola (Brindisi)*, Roma.

Mar i Ruiz de Arbulo, 2011:

R. Mar i J. Ruiz de Arbulo, *Tarragona Romana. República i alt imperi, Tàrraco clàssica i*

prehistòrica, Història de Tarragona, vol. I, Lleida, 205-538.

Mar, Ruiz de Arbulo i Vivó, 2006:

R. Mar, J. Ruiz de Arbulo i D. Vivó, *El foro de la colonia Tarraco entre la República y el Imperio, Simulacra Romae II*, Alicante, 1-32 [accessible a <http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcfv092>].

Mar, Ruiz de Arbulo i Vivó, 2009:

R. Mar, J. Ruiz de Arbulo i D. Vivó, *Las tres fases constructivas del capitolio de Tarragona, Butlletí Arqueològic, època V, 32*, Tarragona, 507-540.

Mar, Ruiz de Arbulo i Vivó, 2014:

R. Mar, J. Ruiz de Arbulo i D. Vivó, *El capitolio de Tàrraco, Trajan und Seine Städte*, Cluj-Napoca, 37-68.

Mar et al., 2015:

R. Mar, J. Ruiz de Arbulo, D. Vivó i J. A. Beltrán-Caballero, *Tàrraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana. Volumen I. De la Tarragona ibérica a la construcción del templo de Augusto*, DAC 5, Tarragona.

Marín i Ribera, 2001:

M. Marín i A. Ribera, *Las cerámicas de barniz negro de Cales en Hispania (y las Galias), Ceramica calena a vernice nera. Produzione e diffusione*, Nàpols, 246-295.

Márquez i Molina, 2005:

J. C. Márquez i J. Molina, *Del Hiberus a Carthago Nova. Comercio de alimentos y epigrafía anfórica grecolatina*, Barcelona (Instrumenta 18).

Menchon, 2009:

J. Menchon, *La muralla romana de Tarragona: una aproximació*, Barcelona.

Menchon i Massó, 1999:

J. Menchon i J. Massó, *Les muralles de Tarragona. Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II aC - XX dC)*, Tarragona.

Miró, sense data:

M. T. Miró, *Memòria de les excavacions realitzades al carrer dels Caputxins, núm. 24 de Tarragona (Tarragonès)*, Memòria inèdita.

Molina, 1997:

J. Molina, *La dinàmica comercial romana entre Itàlia e Hispania Citerior (ss. II a. C.-II d.C.)*, Alacant.

Nolla i Casas, 1992:

J. M. Nolla i J. Casas, Les ceràmiques fines locals (o indígenes) del nord-est de Catalunya a època baix-republicana (darrerries del segle III a.C.- principis del segle I d.C.), *Les Ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana (segles II a.C. - I d.C.)*, Barcelona, 11-20.

Nolla, Sagrera i Burch, 2007:

J. M. Nolla, J. Sagrera i J. Burch, Les ceràmiques emporitanes tardanes. Una producció terrissaire d'abast regional a cavall del canvi d'era. Estat de la qüestió, *Les imitacions de vaixel·la fina importada en la Hispania Citerior (segles I aC-I dC)*, Tarragona, 47-68 (*Documenta* 6).

Otiña i Ruiz de Arbulo, 2002:

P. Otiña i J. Ruiz de Arbulo, De Cese a Tàrraco, evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibèrica y el proceso de romanización, *Empúries*, 52, Barcelona, 107-135.

Olcese, 2003:

G. Olcese, *Ceramiche comuni a Roma e in area romana: produzione, circolazione e tecnologia (tarda età repubblicana-prima età imperiale)*, Màntua.

Palazzo, 2013:

P. Palazzo, *Le anfore di Apiani (Brindisi)*, Roma.

Pascual i Ribera, 2002:

G. Pascual i A. Ribera, Las ánforas tripolitanas antiguas en el contexto del Occidente Mediterráneo, *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens, Mélanges offerts à Bernard Liou*, Montagnac, 303-318 (*Archéologie et Histoire Romaine* 8).

Payà, 2000:

X. Payà, Les ceràmiques de vernís negre de les ciutats romanes d'Aeso (Isona) i d'Ilerda (Lleida), *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica, Taula rodona. Empúries 4 i 5 de juny de 1998*, Mataró, 231-248.

Pedroni, 2001:

L. Pedroni, *Ceramica calena a vernice nera. Produzione e diffusione*, Nàpols.

Pérez Ballester, 2000:

J. Pérez Ballester, Cerámicas de barniz negro de los niveles republicanos del anfiteatro (Cartagena), *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica, Taula rodona. Empúries 4 i 5 de juny de 1998*, Mataró, 129-142.

Pérez Ballester, 2003:

J. Pérez Ballester, *La ceràmica de barniz negro del santuario de Juno en Gabii*, Roma.

Principal, 2002:

J. Principal, El comerç de ceràmiques de vernís negre a la Cessetània durant els segles III-I aC, *Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'antiguitat, Citerior*, 3, Tarragona, 129-172.

Principal, 2005:

J. Principal, Las cerámicas del círculo de la Campaniense B, *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Màlaga, 47-62.

Puche, 1997:

J. M. Puche, Sobre un conjunt amb ceràmica calena decorada i terracotes trobat a Tarragona. Un possible lloc de culte a la Tàrraco Republicana, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7, Lleida, 237-247.

Puche, 1998:

J. M. Puche, Les ceràmiques calenes a Tàrraco. Les decoracions en relleu i avanç de les produccions del segle II aC, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 8, Lleida, 107-127.

- Puche i Remolà, 1996:
 J. M. Puche i J. A. Remolà, *Memòria de l'excavació arqueològica en el carrer Apodaca, 7 (Tarragonès)*, Tarragona.
- Py, coord., 1993:
 M. Py, coordinador, *DICOCER: Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*, Lattara, 6, Lattes.
- Py, Adroher i Sánchez, 2001:
 M. Py, A. Adroher i C. Sánchez, *Corpus des céramiques de l'âge du Fer de Lattes (fouilles 1963-1999)*, Lattara, 14, Lattes.
- Ramon, 1995:
 J. Ramon, *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*, Barcelona (Instrumenta 2).
- Ramon, 2008:
 J. Ramon, El comercio púnico en occidente en época tardorrepública (siglos -II/-I). Una perspectiva actual según el tráfico de productos envasados en ánforas, *Iberia e Italia: modelos romanos de integración territorial*, Murcia, 67-100.
- Ribera i Marín, 2003:
 A. Ribera i C. Marín, Las importaciones itálicas del nivel de fundación (138 a.C.) de la ciudad romana de *Valentia, Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*, 38, Abingdon, 287-294.
- Ruiz de Arbulo, 1991:
 J. Ruiz de Arbulo, Los inicios de la romanización en occidente: los casos de Emporion y Tarraco, *Athenaeum*, 79/2, Pavia, 459-493.
- Ruiz de Arbulo, 1992:
 J. Ruiz de Arbulo, Tarraco y Carthago y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior, *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, 115-130.
- Ruiz de Arbulo, 2003:
 J. Ruiz de Arbulo, Eratóstenes, Artemidoro y el puerto de Tàrraco. Razones para una polémica, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 11-12, Lleida, 87-107.
- Ruiz de Arbulo, 2007:
 J. Ruiz de Arbulo, Tarragona, *El ejército romano en Hispania: guía arqueológica*, Lleó, 295-302.
- Sáez Romero, 2008:
 A. M. Sáez Romero, La producción de ánforas del área del Estrecho en época tardopúnica (siglos -III a -I), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadix, 491-515.
- Sáez Romero, 2014:
 A. M. Sáez Romero, Ramon T-9111 (Costa de Ulterior/Baetica), *Amphorae ex Hispania. Paisajes de producción y de consumo* (accessible a <http://amphorae.icac.cat/tipol/view/56>).
- Sáez Romero, Díaz i Sáez Espligares, 2004:
 A. M. Sáez Romero, J. J. Díaz i A. Sáez Espligares, Nuevas aportaciones a la definición del Círculo del Estrecho: la cultura material a través de algunos centros alfareros (ss. VI-I a.n.e.), *Gerión*, vol. 22, 1, Madrid, 31-60.
- Sagrera, 2002:
 J. Sagrera, *Les ceràmiques de producció ibèrica de Sant Julià de Ramis: el poblat i els camps de sitges*, Tesi doctoral, Universitat de Girona (accessible a <http://www.tesisenred.net/handle/10803/7852>).
- Sánchez Real, 1985:
 J. Sánchez Real, La exploración de la muralla de Tarragona en 1951, *Madrid Mitteilungen*, 26, 91-117.
- Sanmartí, 1985a:
 E. Sanmartí, Las ánforas romanas del campamento numantino de Peña Redonda, *Empúries*, 47, Barcelona, 130-161.
- Sanmartí, 1985b:
 E. Sanmartí, Sobre un nuevo tipo de ánfora de época republicana, de origen presumiblemente hispánico, *Ceràmiques gregues i hel·lenístiques a la Península Ibèrica, Taula Rodona amb motiu del 75è aniversari de les excavacions d'Empúries, 18-20 març 1983*, Barcelona.

Sanmartí, Nolla i Aquilué, 1983-1984:

E. Sanmartí, J. M. Nolla i X. Aquilué, Les excavacions a l'àrea del pàrking al sud de la Neàpolis d'Empúries (informe preliminar), *Empúries*, 45-46, Barcelona, 110-153.

Sanmartí i Santos, 1986-1989:

E. Sanmartí i M. Santos, Algunes observacions entorn dels nivells tardo-republicans d'Empúries, *Empúries*, 48-50, Barcelona, 292-309.

Sanmartí *et al.*, 1998:

J. Sanmartí, J. Garcia, D. Asensio i J. Principal, Les fàcies ceràmiques d'importació del segle III i la primera meitat del segle II aC a la costa central de Catalunya, *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*. *Arqueomediterrània* 4, Barcelona, 111-128.

Sanmartí i Principal, 1998:

J. Sanmartí i J. Principal, Cronología y evolución tipológica de la Campaniense A del siglo II aC: las evidencias de los pecios y de algunos yacimientos históricamente fechados, *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*. *Arqueomediterrània* 4, Barcelona, 193-216.

Sanmartí i Principal 1999:

J. Sanmartí i J. Principal, Vi per a Hispania. Consideracions entorn del comerç romanoitàlic a les darreries del segle III - començ del II aC, *El vi a l'antiguitat: economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, actes (Barcelona 6-9 de maig de 1998)*, Badalona, 175-182.

Salom, 2006:

C. Salom, El *Auguraculum* de la colonia Tàrraco: *Sedes Inaugurationis Coloniae Tarraco*, *Archivo Español de Arqueología*, 79, Madrid, 69-87.

SIET, 2001:

Servei d'Investigacions Espeleològiques de Tarragona, *La cova urbana de Tarragona*, Tarragona.

Vegas, 1984-1985:

M. Vegas, Estudio de algunos hallazgos cerámicos de la muralla de Tarragona. Torre del Cabiscol, *Butlletí Arqueològic*, època V, 6-7, Tarragona, 45-54.

Vivar, 2005:

G. Vivar, La cerámica Campaniense A, *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Màlaga, 23-46.

D'Hibera a Dertosa. Entre el món ibèric tardà i la romanització

Ramon Járrega Domínguez¹, Ramon Ferré Anguix²

Resum

La identificació dels topònims Hibera i Dertosa amb l'actual Tortosa, tot i que ha estat acceptada des de fa temps, no ha estat investigada a fons. A banda, fins a temps molt recents, la investigació arqueològica no ha donat prou fruits per poder conèixer el procés de transició entre el nucli ibèric i la *civitas* romana de Dertosa. Tanmateix, els treballs dels darrers anys en permeten efectuar una aproximació que, tot i que no permet descartar del tot la creació d'una ciutat *ex novo* als peus del turó de la Suda, sembla molt més probable que la ciutat romana no fos altra cosa que fruit del procés de la romanització de la ciutat indígena d'Hibera, en un procés molt similar al de les no gaire llunyanes ciutats d'Iltirta-Ilerda i Arse-Saguntum.

Paraules clau

Hibera, Dertosa, Tortosa, romanització, ilercavons, aculturació

Abstract

Although the identification of the toponyms Hibera and Dertosa with the current Tortosa has been accepted for a long time, it has not been thoroughly investigated. On the other hand, until very recent times, archaeological research has not yielded enough results to be able to understand the transition process between the Iberian nucleus and the Roman *civitas* of Dertosa. However, the work of recent years allows us to make an approximation that, although it does not rule out the creation of an entirely new city at the foot of the hill of La Suda, it seems much more likely that the Roman city was the result of the process of Romanization of the indigenous city of Hibera, in a very similar process to that of the not very distant cities of Iltirta-Ilerda and Arse-Saguntum.

Keywords

Hibera, Dertosa, Tortosa, Romanization, Ilercavones, acculturation

¹ Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

² GRESEPIA - Universitat Rovira i Virgili - Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

1. Introducció

L'estat actual de la qüestió sobre la fundació de Dertosa pateix mancances fonamentals d'informació que tot just s'han començat a alleugerir gràcies a la revisió dels materials dels fons antics del Museu de Tortosa i, sobretot, a algunes intervencions arqueològiques puntuals, la majoria incloses en el projecte de recerca que el Grup de Recerca del Seminari de Protohistòria i Arqueologia (GRESEPIA) de la Universitat Rovira i Virgili ha desenvolupat des del primer decenni de l'actual segle fins a l'actualitat, orientat precisament a estudiar els orígens de la ciutat i les seves primeres fases d'ocupació durant l'antiguitat.

Figura 1. Ubicació de Tortosa i fotografia aèria de la zona corresponent a la ciutat ibèrica i romana

De les dades obtingudes fins ara, sembla poder-se'n deduir que la ciutat romana seria el resultat d'un procés de transformació social, econòmica, política

i cultural, i de promoció estatutària d'un antic nucli ibèric fins a assolir la categoria municipal de dret romà. Tanmateix, l'àrea ocupada per la ciutat romana al peu de la Suda no podem descartar que pugui respondre a una fundació *ex novo*, però sembla més probable pensar en l'expansió del nucli ibèric vers la plana, com permeten documentar les troballes arqueològiques que més endavant exposarem. En aquest cas, possiblement podríem paral·lelitzar el cas de Dertosa amb els d'Ilerda o Saguntum, en ambdós casos centres urbans desenvolupats a partir de nuclis ibèrics situats dalt d'un turó i esteses entre aquest i un riu (el Segre, el Palància i l'Ebre).

2. Sobre el nom de l'assentament

Si bé no hi ha dubtes sobre la identificació de la ciutat de pautes culturals romanes que s'erigeix a l'emplaçament de l'actual Tortosa a partir de l'Alt Imperi, és a dir, Dertosa, la identificació de la mateixa població amb el més antic topònim d'Hibera ha estat molt controvertida fins a l'actualitat. Segons Livi, Hibera hauria estat la ciutat més rica de la regió al tombant del segle III al segle II aC, per la qual cosa podem suposar fonamentadament que era la capital del *populus* dels ilercavons.

Figura 2. Ubicació dels solars esmentats en el text

Titus Livi (*Ab urbe condita*, XXIII, 28, 9-12) fa referència a la batalla d'Hibera entre romans i cartaginesos. A partir de la lectura del text de Livi s'ha volgut reconstruir un esbós de les maniobres de les tropes romanes prèvies a la batalla d'Hibera. Aquestes tropes haurien travessat el riu per a anar a assetjar la ciutat, amb la qual cosa hom ha inferit que aquesta hauria d'estar situada al marge dret del riu, tot al contrari que Dertosa, que se situa al marge esquerre.

Aquesta interpretació la va expressar per primera vegada el pare Bonfill a principis del segle xx (Bayerri, 1933, 398-399), i notables especialistes com ara Pierre Moret o Jaume Noguera encara la sostenen o l'han sostingut en treballs recents (Moret 2002; Moret, Benavente i Gorgues, 2007; Noguera, 2011, 36). Més enllà de l'exactitud de les maniobres militars descrites per Livi i de la interpretació més o menys encertada dels seus textos en temps moderns, el cert és que l'articulació política del territori amb posterioritat a la Segona Guerra Púnica es va produir arran de la potenciació del nucli ibèric que ja existia al turó de la Suda, i que posteriorment acabaria rebent la denominació de Dertosa. En canvi, al marge dret de l'Ebre encara avui en dia no es coneix cap assentament amb entitat suficient per considerar-lo candidat a identificar-lo amb Hibera, malgrat la intensa tasca de recerca, excavació i prospecció de què ha estat objecte la zona del Baix Ebre pels grups de recerca de diverses universitats, dels anys vuitanta del segle xx ençà.

La documentació numismàtica ofereix una sèrie d'informacions força concretes que fan més estreta encara la relació entre Hibera i Dertosa. Les monedes més antigues que podem atribuir amb seguretat a Tortosa mostren la representació de sengles naus (tant a l'anvers com al revers) i les llegendes «*Mun. Hibera Iulia*» (a l'anvers) i «*Illegavonia*» (al revers). El moment d'encunyació d'aquestes monedes no és fàcil d'establir, tenint en compte l'absència de referències cronològiques directes en aquestes. Tot i que se les ha datat entre els anys 44 i 28 aC (Grant, 1946; Villaronga, 1979), actualment es considera (Llorens i Aquilué, 2001) que s'han de situar a finals de l'imperi d'August, ja dins de la nostra era. Per tant, no es poden utilitzar per estudiar els orígens de la ciutat romana.

El numerari d'època romana existent correspon a un únic taller conegut amb el nom d'Ilercavonia-Dertosa (Llorens i Aquilué, 2000), del qual se'n coneixen dues emissions pròximes en el temps, durant els regnats d'August i de Tiberi. En la primera emissió figura només el nom Hibera, mentre que, en la segona, la llegenda «*DE RT M H I ILERCAVONIA*» fa aparèixer els dos topònims alhora, ja que la transcripció és «*Dertosa municipium Hibera Iulia Ilercavonia*». M. del Mar Llorens i Xavier Aquilué interpreten una dualitat de noms, que no de ciutats.

A aquestes monedes apareixen representats vaixells tant a l'anvers com al revers, però són força diferents. Així, mentre que a l'anvers, on hi ha la llegenda «*Mun. Hibera Iulia*», el vaixell representat és clarament identificable com una nau onerària romana, el que apareix al revers (sobre la llegenda «*Ilercavonia*») és de molt menor calat (tot i que proveït d'una vela), amb la representació d'una figura humana sostenint el timó, que, en canvi, no apareix a la nau de l'anvers. Sens dubte aquesta clara diferència obeeix al doble paper que com a port marítim i fluvial va tenir la ciutat. Val a dir també que hi ha una emissió on, al revers, en comptes del vaixell fluvial, hi ha representat un dofí, que és també un evident símbol marí.

L'important component indígena de la ciutat es reflectiria en l'ús dels termes «*Hibera*» i «*Ilercavonia*» en les seves monedes. En tot cas, l'interrogant està en l'absència del nom «*Dertosa*» en la primera emissió monetària, mentre que sí que hi és present en la segona (Llorens i Aquilué, 2000, 87-88). El problema de la dualitat de noms no és privatiu d'*Hibera/Dertosa*. A la costa mediterrània de la península Ibèrica hi ha altres casos ben coneguts, similars però no exactament iguals, com són Cesse/Tarakon/Tarraco i Arse/Saiganthe/Saguntum, entre altres, la problemàtica concreta de les quals no val la pena desenvolupar aquí.

Una diferència fonamental entre les monedes d'Ilercavonia-Dertosa i la resta d'exemples que fa que no la puguem considerar un paral·lel exacte és una cronologia més moderna en el cas de la primera respecte a les altres, així com un període d'encunyació relativament curt, ja que no s'han

identificat emissions anteriors a aquest taller que es puguin atribuir a Hibera, o al nucli situat sobre el turó de la Suda de Tortosa, si és que escau fer aquesta distinció, al llarg del període dels segles III-I aC. En estar circumscrites a un interval temporal concret, i força modern en comparació amb les de Tarragona i Sagunt —ja que es daten entre els principats d'August i Tiberi—, aquestes encunyacions ja no compten amb grafia ibèrica, i, tot i les referències toponímiques que remeten a una realitat política/ètnica ibèrica, el fet és que el topònim representat, Hibera, no deixa de ser un nom de possible procedència no ibèrica. En el cas d'Hibera/Dertosa, el topònim ibèric ens és desconegut, com ja va fer notar Botet i Sisó (Botet, 1908, 64). Hibera deriva clarament d'*Iber*, el nom atorgat pels grecs al riu Ebre, fet pel qual no sembla raonable que els mateixos habitants autòctons de la ciutat l'anomenessin així, almenys de manera originària. Ens sembla versemblant que el nom Hibera sigui una denominació al·lòctona, elaborada en un ambient no ibèric i emprada en les rutes de navegació de la Mediterrània occidental ja amb anterioritat al control d'aquesta per Roma. La seva condició de «ciutat de l'Ebre» seria molt pròpia per a una denominació dels navegants mediterranis, molt atents als accidents geogràfics de la costa i a les rutes fluvials que permetien el contacte amb les regions de terra endins. És ben acceptada l'existència de rutes comercials gregues —també púniques, i abans que aquestes fenícies—, en les quals s'empraven noms propis per referir-se als territoris que es visitaven. Aquests no tenien per què rebre els mateixos noms de la totalitat dels navegants que s'hi aventuraven i que, per tant, haurien acabat «enquistados en capas sucesivas de información» (Domínguez Monedero, 2013, 20).

Aquestes diverses capes d'informació podrien estar en la base de molts dels problemes que la investigació moderna i actual, als quals es podria afegir una certa desconexió entre els coneixements de l'Occident real que posseïen els navegants que freqüentaven aquestes costes i la imatge que proporcionava la literatura erudita geogràfica hel·lenística (Moret, 2006), es troba en el moment d'enfrontar-se amb diferents topònims de diferent arrel i procedència, que en alguns casos

podrien estar amagant una mateixa realitat geogràfica o política. Aquest podria ser el cas d'Hibera i el seu possible antecedent toponímic en llengua ibèrica.

Figura 3. Fotografia de les estructures arquitectòniques excavades al carrer de Sant Domènec

En el moment d'enfrontar-se a la conquesta de la península Ibèrica, Roma disposaria d'un corpus d'informació topogràfica i toponímica heretada en bona part dels periples grecs, en el qual podem suposar que hi hauria una barreja d'elements grecs i autòctons. Seguint la lògica del dominador colonial, els romans utilitzarien aquestes informacions, ampliades gràcies a les campanyes militars a partir de la Segona Guerra Púnica, a la seva discreció, adaptant i manipulant les dades a les noves necessitats (Rodríguez Adrados, 2000).

De la llegenda monetària «*Dertosa municipium Hibera Iulia Ilercavonia*» l'element que permet una major aproximació a un topònim purament indígena és el d'Ilercavonia. Seguint aquest fil, cal fer esment de la problemàtica de la ubicació de la seca ibèrica Iltirkesken. La seca amb les llegendes «*Iltirkes/Iltirkesken/Iltirkesalir*» ha estat objecte d'un volum de literatura especialitzada gens menyspreable. El període en el qual hauria estat en funcionament segons l'estat actual dels coneixements seria entre els segles III i I aC. S'ha intentat reconstruir el topònim del qual derivarien les llegendes a partir dels passos usuals de transmutació de l'ibèric al llatí, de manera

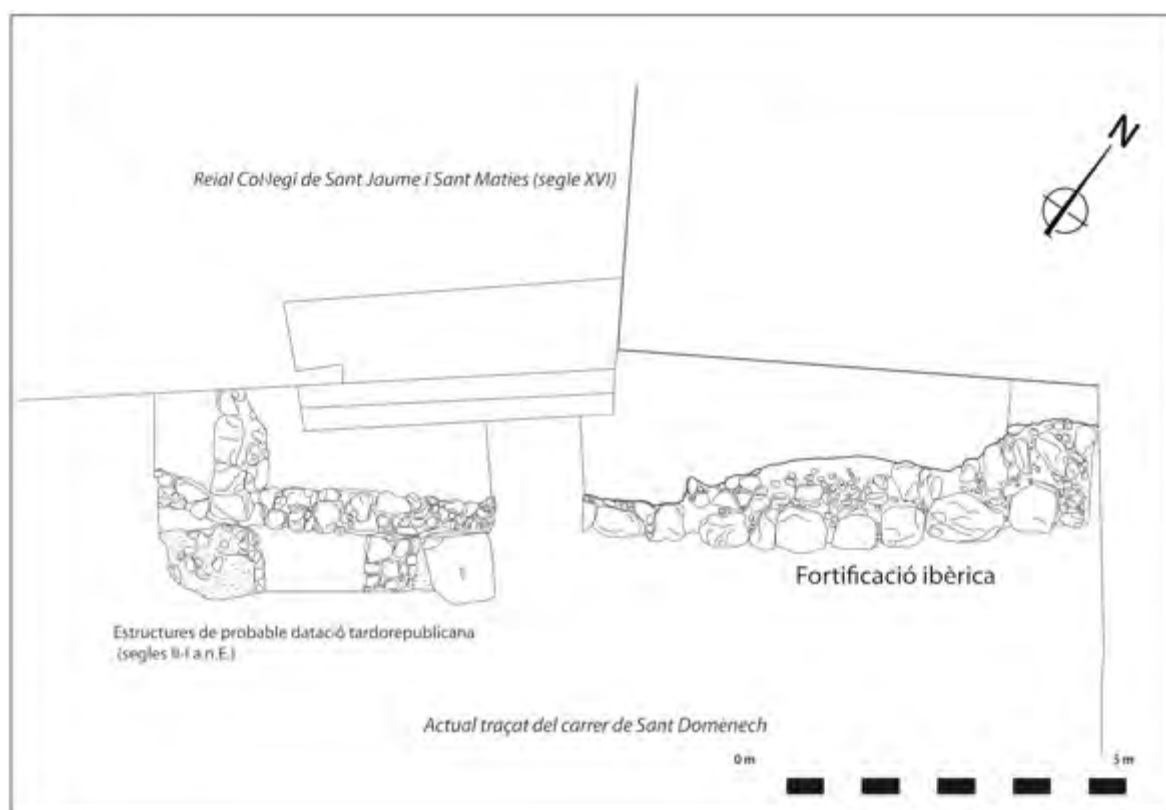

Figura 4. Planta de les estructures arquitectòniques localitzades al carrer de Sant Domènec

que es podria hipotetitzar un nucli de nom Iltirka/Ilerca/Ilerga (Pérez Almoguera, 1995, 1996, 2008 i 2011), o amb lleugeres variacions. Seguint Pérez Almoguera, la identificació d'Iltirka amb Hibera explicaria la presència del terme «*Ilercavonia*» en les posteriors monedes del taller Ilercavonia-Dertosa. Igualment, serviria per omplir un important buit com és l'absència de seques ibèriques en una àmplia regió entorn del tram final de l'Ebre entre els segles III i II aC i el caràcter temporalment limitat de les emissions de la seca Ilercavonia-Dertosa a les darreries del segle I aC.

En realitat, però, de l'àmbit de la numismàtica i la recerca arqueològica s'ha tendit a considerar aquesta seca com a pertanyent a l'àrea ilergeta o de la Catalunya central, tenint en compte la dispersió geogràfica de les seves monedes, amb la qual consta l'existència d'acumulacions importants a llocs com el Bages, amb el tresor de Balsareny (Villaronga, 1961); l'Anoia, destacant les troballes efectuades a Prats de

Rei (Pera, 2004, 194); també al Penedès, a Manresa, a l'*oppidum* de Burriac (Panosa, 1993) i fins i tot al nord dels Pirineus, als voltants de Vieille-Toulouse (Gorgues, 2010, 409-418). Aquestes acumulacions contrasten amb la remarcable escassetat del numerari de la seca a la vall de l'Ebre i al sud de Catalunya.

Ara bé, recents estudis han proporcionat noves dades, procedents dels resultats de proves analítiques efectuades per comprovar la procedència del metall contingut en diverses encunyacions de l'àrea ilergeta i del seu entorn, concretament diverses emissions d'Iltirka, Bolskan, Kelse i Kese, i un as de bronze d'Iltirkesken. La majoria d'aquestes mostren una barreja pròpia de materials reciclats i, en tot cas, s'ha apuntat a la presència de metall procedent de mines de la zona de Múrcia. En canvi, el metall contingut a l'as d'Iltirkesken prové clarament de les mines de la zona del Molar-Bellmunt-Falset, a la comarca del Priorat (Pérez Almoguera, 2011). Aquesta dada torna a apuntar a la zona ilercavona, ja que la principal sortida

natural de la zona del baix Priorat és justament la vall de l'Ebre, a la qual s'arriba des del barranc d'en Bas o seguint la vall del riu Siurana (Rafel *et al.*, 2008).

Les darreres analítiques arqueometal·lúrgiques a partir de l'estudi d'isòtops de plom s'han efectuat sobre asos de les dues emissions de la seca d'Ilercavonia-Dertosa. Els resultats apunten que la composició d'aquestes monedes seria fruit d'una barreja de procedències diverses, la més probable de les quals seria la de plom de les mines de Molar-Bellmunt-Falset, barrejada amb plom de les mines d'Eivissa o de Cartagena (Sicart, Ferré i Diloli, 2021). Aquests resultats estan molt lluny de poder-se considerar concloents, però reforcen la idea de la possibilitat d'una continuïtat de les emissions de la seca d'Ilercavonia-Dertosa en relació amb les de la seca Iltirkesken i, *a fortiori*, una continuïtat de l'entitat política emissora, la qual rauria sota diverses denominacions al llarg del temps.

3. Els antecedents preromans

L'ocupació preromana de l'espai on avui dia s'alça la ciutat de Tortosa ha estat objecte d'estudi i controvèrsia entre el personal investigador ja en dates molt antigues. Tot i les suggeridores informacions proporcionades pels autors clàssics, els indicis numismàtics d'època ibèrica i romana o les reflexions de la historiografia moderna, que intentaven localitzar en aquest lloc un assentament ibèric que hauria participat en l'ordenació del territori dels ilercavons, la proposta sobre l'existència d'un nucli protohistòric al turó on actualment hi ha la fortalesa medieval de la Suda no havia passat de simple hipòtesi fins als primers anys del segle XXI.

Encara que les destruccions provocades per les edificacions posteriors n'hagin esborrat tot rastre, sabem que al turó de la Suda hi havia un assentament ibèric, que s'ha pogut documentar gràcies a les

excavacions del GRESEPIA, que han permès documentar ceràmiques ibèriques a les faldes del turó, procedents del cim d'aquest.

La ubicació d'aquest hàbitat dalt d'un turó, amb un bon domini visual, i al costat del pas del que coneixem com a via Hercúlia o via Augusta degué conferir a aquest nucli un paper estratègic molt important. En l'estat actual dels coneixements, el turó de la Suda és el sector de la ciutat on es documenta una ocupació humana més antiga. Deixant de banda alguns fragments de ceràmica neolítica documentats durant la revisió dels materials recuperats durant la construcció del parador nacional de turisme, als anys setanta del segle XX (Diloli, Ferré i Vilà, 2012), diverses intervencions arqueològiques dutes a terme al vessant sud del turó, als carrers de Sant Domènec i Sant Felip Neri, han permès recuperar una certa quantitat de fragments de ceràmica elaborada a mà, alguns d'aquests amb decoració d'acanalats, que cal situar al període del bronze final. Una d'aquestes intervencions fins i tot ha permès descobrir restes de possibles fons de cabana d'aquesta cronologia darrere de l'edifici de l'Arxiu Històric de les Terres de l'Ebre, també al vessant sud del turó.³

L'ocupació de la Suda durant la primera edat del ferro també s'ha acreditat per la recuperació d'alguns fragments d'àmfora fenícia del cercle de l'Estret, barrejats amb altres de producció local elaborada a mà, al carrer de Sant Domènec, tot i que en aquesta ocasió sense que s'hagin pogut relacionar amb cap resta estructural o d'hàbitat. Tenint present les característiques orogràfiques del turó de la Suda i el seu domini visual sobre un ampli tram del riu Ebre, l'existència d'un o més d'un establiment de la primera edat del ferro en aquest espai és, de fet, gairebé inevitable en una regió en què les importacions fenícies són omnipresents entre els segles VIII i VI aC. Ara per ara, però, les evidències materials d'aquesta ocupació a la Suda encara són molt minses.

Pel que fa a l'època ibèrica, membres del GRESEPIA van efectuar un buidatge dels fons

3 Comunicació personal de Rafael Jornet, director de la intervenció arqueològica, encara inèdita en el moment de redactar el present treball.

de l'antic Museu de Tortosa corresponents a moviments de terres i excavacions arqueològiques antigues que s'havien dut a terme en diversos punts de la ciutat al llarg del segle xx, amb la intenció de confirmar l'existència de ceràmica protohistòrica i establir un mapa de dispersió de materials (Diloli i Ferré, 2008). Aquest estudi va evidenciar una certa acumulació de ceràmica ibèrica a les proximitats immediates de la Suda, i també al llarg de la llera del barranc del Rastre. Aquest barranc també transcorre a la vora del vessant sud del turó, i hauria afavorit la dispersió

de materials antics en un espai ampli a causa de les barrancades descontrolades que s'hi han estat produint periòdicament fins al segle xx. La revisió de materials i les intervencions arqueològiques recents han permès localitzar fragments de ceràmica amb grafits de caràcters ibèrics, de moment en una quantitat mínima, però que indiquen la filiació cultural ibèrica de com a mínim part del grup humà que estaria establert en aquesta zona entre els segles II i I aC (Diloli, Ferré i Vilà, 2012).

Figura 5. Secció del mur ibèric localitzat al carrer de Sant Domènec

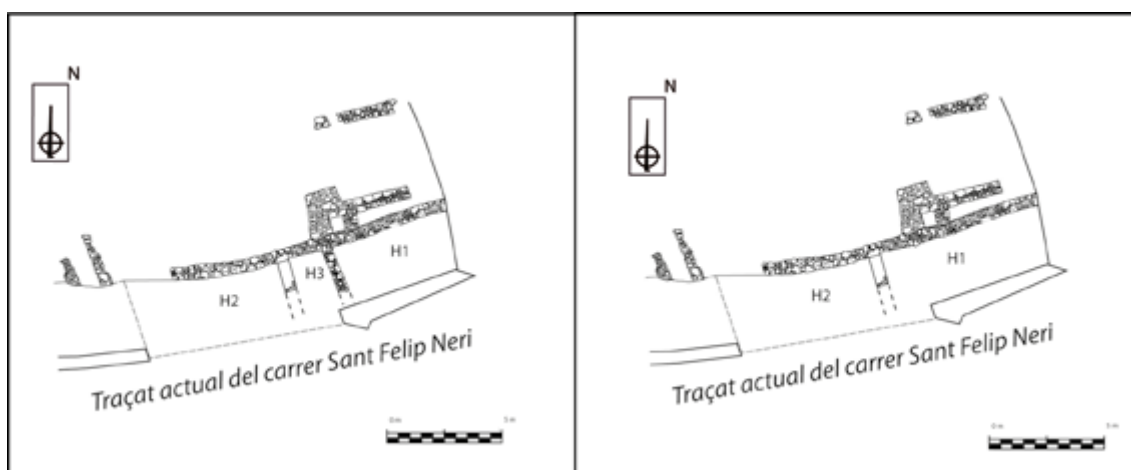

Figura 6. Planta de les estructures arquitectòniques documentades al carrer de Sant Felip Neri

L'existència d'un assentament ibèric a la Suda, finalment, ha estat corroborada per la troballa d'un tram de la seva muralla l'any 2007, al carrer de Sant Domènec (Diloli i Ferré, 2008; Diloli *et al.*, 2013). Es tracta d'un mur amb un gruix d'1,5 m, el qual només presenta una cara exterior, a base de blocs de pedra sense escairar de dimensions variades, però on hi ha peces superiors a 1 m d'amplada. Darrere del parament extern hi ha un rebliment de pedres petites i mitjanes que s'encaixa directament sobre el sediment del vessant del turó. La forma que adopta aquesta muralla és la d'un aterrament fortificat, un gran mur de contenció de terres que donaria peu a la creació de plataformes o terrasses artificials al voltant del contorn del turó, i afavoriria l'augment de la superfície útil de l'assentament per ser emprada com a espai d'hàbitat o també com a camí de ronda associat a les fortificacions. Es tracta d'una solució que s'ha observat en altres nuclis ibèrics de la regió en els quals la irregularitat del terreny de les elevacions on s'ubiquen va obligar a dur a terme tasques pesades de construcció de terrasses artificials a base de potents murs de pedra, els quals alhora podrien haver funcionat com a muralles, com per exemple a l'Assut (Tivenys, Baix Ebre).

La situació d'aquest tram de muralla en relació amb la resta del turó permet hipotetitzar l'existència d'un assentament amb unes dimensions situades al voltant de les 4 ha, clarament superiors, per tant, a la mitjana dels petits nuclis ibèrics del tram final de l'Ebre, i que alhora s'aproxima a les 4,5 ha del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre). Pel que fa a la datació del mur, les dades no són concloents a causa de la manca d'elements datables relacionats directament amb la fortificació, però una acumulació de terra residual adossada a la part inferior de la seva cara frontal indica que cap al segle II aC ja tindria una certa antiguitat. Altres mostres de ceràmica procedents de la mateixa excavació com a materials residuals o fora de context han aportat un espectre temporal d'ocupació ampli, amb ceràmica a mà decorada amb acanalats, ceràmica fenícia del cercle de l'Estret, vaixel·la àtica de vernís negre, campaniana A i diverses produccions ibèriques de datació poc precisa.

Deixant de banda la troballa puntual de ceràmica ibèrica en intervencions arqueològiques més recents que s'han dut a terme al nucli antic de la ciutat, el nostre coneixement sobre la realitat material de l'assentament ibèric situat a la Suda de Tortosa, així com als vessants del turó, encara ara no va més enllà.

Les restes romanes més antigues que coneixem a Tortosa es van trobar als actuals carrers de Sant Domènec i de la Mercè. Tot i que aquestes intervencions arqueològiques, dutes a terme entre els anys 2007 i 2010, van permetre deixar al descobert diverses estructures murals que, per raons bàsicament estratigràfiques i de tècnica constructiva, caldria situar dins dels dos darrers segles abans de la nostra era, la manca de fòssils directors precisos i l'abast limitat de les excavacions no van permetre una datació acurada ni una interpretació satisfactòria (Diloli *et al.*, 2013).

Al carrer de Sant Domènec s'observa com amb posterioritat a la demolició de l'antiga muralla ibèrica el seu eix longitudinal va ser resseguit en direcció sud per un mur de pedres de parament irregular lligades amb argila. Aquest mur transcorre al llarg de 4 m abans de trobar-se amb una cantonada que gira 90 graus cap endins, en direcció nord-oest, configurant un possible àmbit tancat, però del qual no se'n coneixen gairebé més dades. L'eix longitudinal en direcció sud es prolonga amb un altre mur que s'adossa a la cantonada, i també es documenten altres estructures i segments de mur adossats al mur principal per la seva banda externa.

Les limitacions de la intervenció arqueològica van impedir obrir en extensió aquest conjunt estructural, del qual tot just es pot interpretar que es tractaria d'un conjunt d'àmbits modestos adossats entre ells, i que s'estructuren al voltant d'un eix longitudinal que recorre una corba de nivell del vessant meridional de la Suda, pel que sembla substituïnt parcialment l'antiga muralla ibèrica en el seu traçat, ja que s'adossaven a les restes d'aquesta. La tècnica constructiva d'aquestes estructures és la maçoneria irregular de pedra lligada amb fang habitual dels assentaments ibèrics. El mur principal del conjunt s'entrega a l'extrem sud de

l'antiga muralla, i alhora arrenca del mateix estrat de terra residual que es recolza sobre la cara externa de la muralla, fet que evidencia que la construcció del complex és posterior al seu enderrocament, i en cap cas anterior al segle II aC. Entre l'acumulació d'enderroc relacionada amb el col·lapse d'aquests murs es va localitzar, entre altres coses, una fíbula del tipus Alesia/Preaucissa 19.1.b, datable a mitjans del segle I aC (Erice, 1995).

És difícil elaborar interpretacions complexes a partir de dades tan parcials i localitzades. En tot cas, es pot afirmar que després de la destrucció de la muralla ibèrica, entre els segles II i I aC, com a mínim alguns sectors de la part baixa de la Suda van ser ocupats per edificacions d'aspecte senzill i d'aparença totalment ibèrica.

Al carrer de la Mercè, situat a continuació del de Sant Domènec, seguint un mateix eix longitudinal, l'any 2010 es van excavar diverses restes murals d'època romana alt-imperial (Ferré i Navarro, 2016). En aquesta ocasió, els límits de cota de l'excavació estaven rígidament establerts, així que dels nivells més antics assolits només es va poder documentar el coronament d'algunes estructures aïllades. En concret, es tracta de dos trams de mur amb un cert gruix, entre 70 i 80 cm, aixecats amb pedres mitjanes i petites no escairades i lligades amb terra. Els dos segments són pràcticament idèntics pel que fa a les característiques morfològiques, i estan perfectament alineats entre ells, així que podria tractar-se d'un únic mur de llargada considerable, ja que els dos segments es troben a 18 m l'un de l'altre. D'aquests dos, al situat més al sud sembla que se li entregava una estructura de característiques similars per la seva cara exterior. Probablement correspon al límit d'una terrassa de desenes de metres de llargària, que no s'ha pogut datar, ja que no va ser possible excavar-lo, però considerant la seva relació estratigràfica amb les estructures arquitectòniques posteriors, d'època augustiana, podem suposar que és del període tardoibèric o romanorepublicà. Aparentment, es tractaria d'un mur d'aterrossament de la part baixa del vessant de la Suda. Si això va formar o no part d'un programa constructiu que es pugui interpretar

com una fundació *ex novo* d'una ciutat romana, no tenim prou dades per documentar-ho, tot i que no sembla pas l'explicació més probable.

En aquest cas no es va comptar amb un registre ceràmic significatiu, i les limitacions imposades per la direcció de l'obra van impedir arribar a la seva base. Això no obstant, com a mínim un mur romà posterior que cobreix el segment nord del conjunt es data del segle I dC, de manera que la construcció que la precedeix caldria situar-la en un moment anterior. Per la seva orientació, cota i tècnica constructiva, semblen poder relacionar-se amb els murs del veí carrer de Sant Domènec, mentre que el seu traçat i estructura no tenen res a veure amb el conjunt mural del segle I dC que s'hi superposa. Tot i la manca d'evidències directes, no és cap disbarat situar aquests murs antics, a tall d'hipòtesi, entre els segles II i I aC. Pel que fa a la seva funció tampoc no es pot anar més enllà de l'especulació. Tenint en compte el gruix significatiu i la seva situació seguint una corba de nivell del turó, es podria tractar d'un mur d'aterrossament, la qual cosa seria una nova mostra de la urbanització de la part baixa del turó de la Suda en aquest període.

A banda d'això, només coneixem, ja a partir de les excavacions dutes a terme en els anys vuitanta (M. Genera i J. M. V. Arbeloa) com les dutes a terme els darrers anys pel GRESEPIA, restes materials disperses i fora de context, com ara ceràmica ibèrica tardana, vernissos negres itàlics i àmfora itàlica.

Com és evident, el grau de coneixement aportat per aquestes restes pel que fa a l'estudi de l'etapa tardoibèrica/tardorepublicana de la ciutat és força escàs, però, això no obstant, significatiu: entre els segles II i I aC la part baixa del turó de la Suda s'urbanitzà i s'organitzà en terrasses constructives en què s'erigiren diversos edificis encara molt mal coneguts. Aquesta reorganització supera la línia d'almenys alguna de les estructures defensives d'època ibèrica, com la localitzada al carrer de Sant Domènec, de manera que es pot inferir que l'antic nucli ibèric s'estaria ampliant en aquests moments pel vessant més suau del turó.

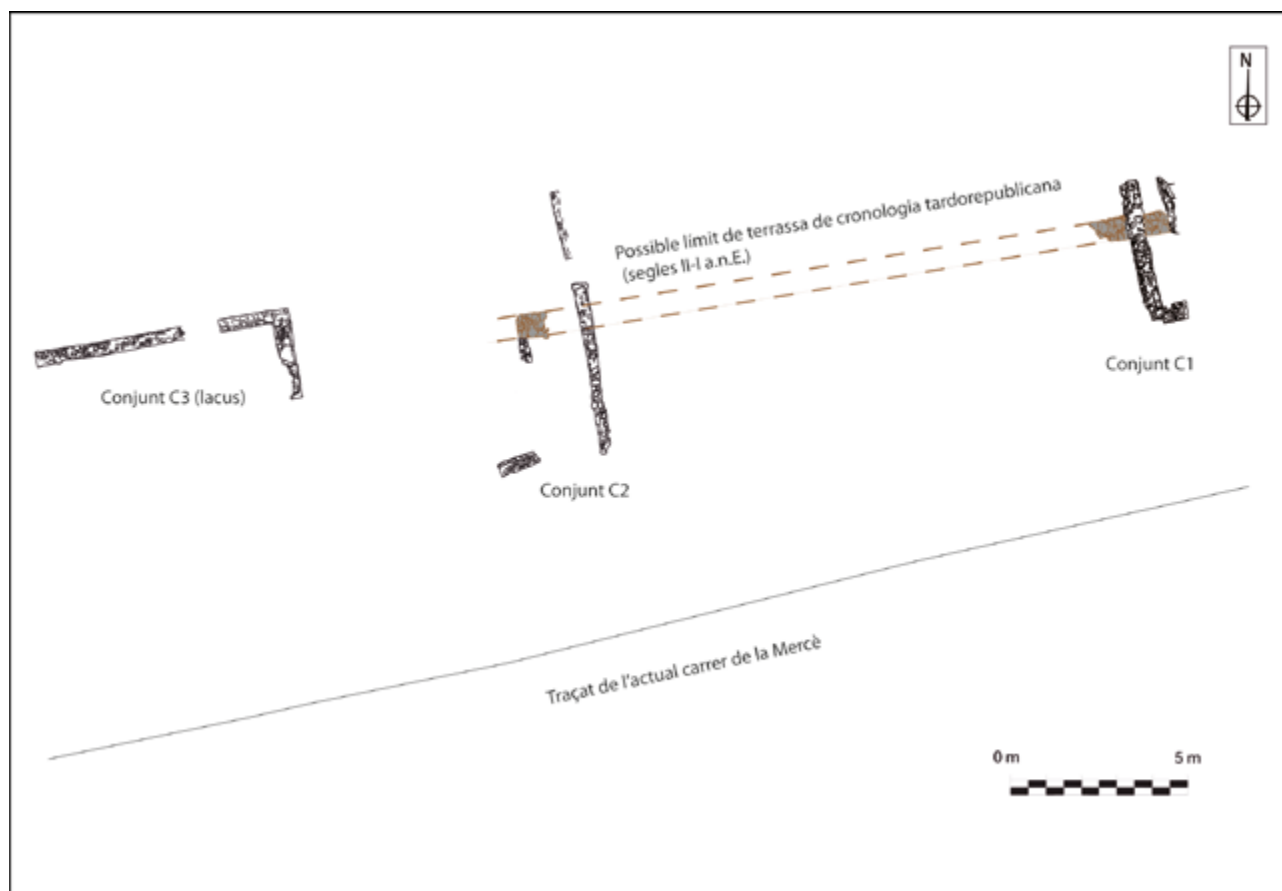

Figura 7. Planta de les estructures arquitectòniques documentades al carrer de la Mercè

Tant o més significatiu que la construcció d'aquestes estructures és el fenomen paral·lel que s'observa als assentaments ibèrics propers durant el mateix període: l'abandonament dels petits nuclis ibèrics del curs baix de l'Ebre a partir de la segona meitat del segle II aC. Alhora, també coincideix amb la fundació del poblat de la Torre de la Sal a la costa nord de l'actual província de Castelló, i la possible potenciació d'El Palao / Osicerda (Alcanyís) i la Moleta dels Frares / Lesera (Forcall) com a nuclis centrals de territoris més o menys extensos. També coincideix amb l'aparició de nous nuclis de dimensions més petites i característiques específiques, entre les quals cal destacar el control de determinats punts estratègics, com ara l'assentament de Sant Miquel (Vinebre), o petits establiments rurals no fortificats, com ara la partida de l'Arion (Ulldecona).

Aquests canvis s'integren en un conjunt d'abast més ampli que se sol situar, en general, a mitjans del segle II aC (Arrayás, 2007; Olesti, 2010), i serien el fruit de l'aplicació d'una nova doctrina en la relació de Roma amb el món provincial que comportaria una major pressió sobre les comunitats indígenes, i es basaria en un impuls per urbanitzar-les i fixar-les al territori, amb l'objectiu de racionalitzar-ne el control i l'explotació (Olesti, 2000 i 2010). La desaparició del poblament tradicional ibèric en altura i el desenvolupament del nucli de la Suda (molt probablement l'Hibera esmentada per les fonts antigues) suposen l'aparició d'un centre urbà amb funcions de capitalitat sobre un territori probablement extens però poc definit, el qual acabarà sent promocionat a *municipium* de dret romà, i a mudar el nom pel de Dertosa —fets que potser caldria relacionar directament— pocs anys abans o després del canvi d'era.

4. Estatut jurídic d'Hibera i promoció municipal

La confusió sobre el règim jurídic d'Hibera i Dertosa, municipi o colònia, en època tardorepublicana i alt-imperial és present entre els estudiosos fins als anys noranta del segle xx. En l'actualitat ja gairebé ningú defensa que la ciutat assolís el rang de colònia, almenys durant l'Alt Imperi, malgrat que s'ha proposat que potser se li hauria atorgat el títol de colònia de manera honorífica en temps de Pèrtinax a partir de la interpretació de testimonis epigràfics (Mayer, 2009). El moment concret de la promoció municipal amb règim de dret romà tampoc no es coneix amb exactitud, encara que l'ajut proporcionat pels ilerconvons a Cèsar en el marc de la batalla d'Ilerda constitueix un important precedent susceptible de ser recompensat amb un do comunitari, com seria

la promoció municipal, per part del mateix Cèsar o els seus successors immediats, com ja s'ha escrit en nombroses ocasions, i en el si d'un pla més ampli d'afavoriment de les comunitats que li prestaren suport en les guerres civils (Járrega, 2000 i 2006). Jordi Pons (1994) ha suggerit que l'atorgament del dret romà als *dertosani* i el llatí als *teari* es deu, molt probablement, a la intervenció directa de Juli Cèsar, com a premi als *ilurgavonenses* (és a dir, els ilerconvons) per haver estat partidaris seus en la guerra civil. Tanmateix, encara que això fos així, no està demostrat que es produís immediatament. Amb anterioritat a Cèsar, no hi ha cap dada que suggereixi que la ciutat hagués gaudit d'un estatus privilegiat.

Als escadussers fragments en els quals les fonts fan esment de la regió del tram inferior de l'Ebre al llarg de l'època republicana no hi ha elements que permetin defensar una relació especialment cordial entre les

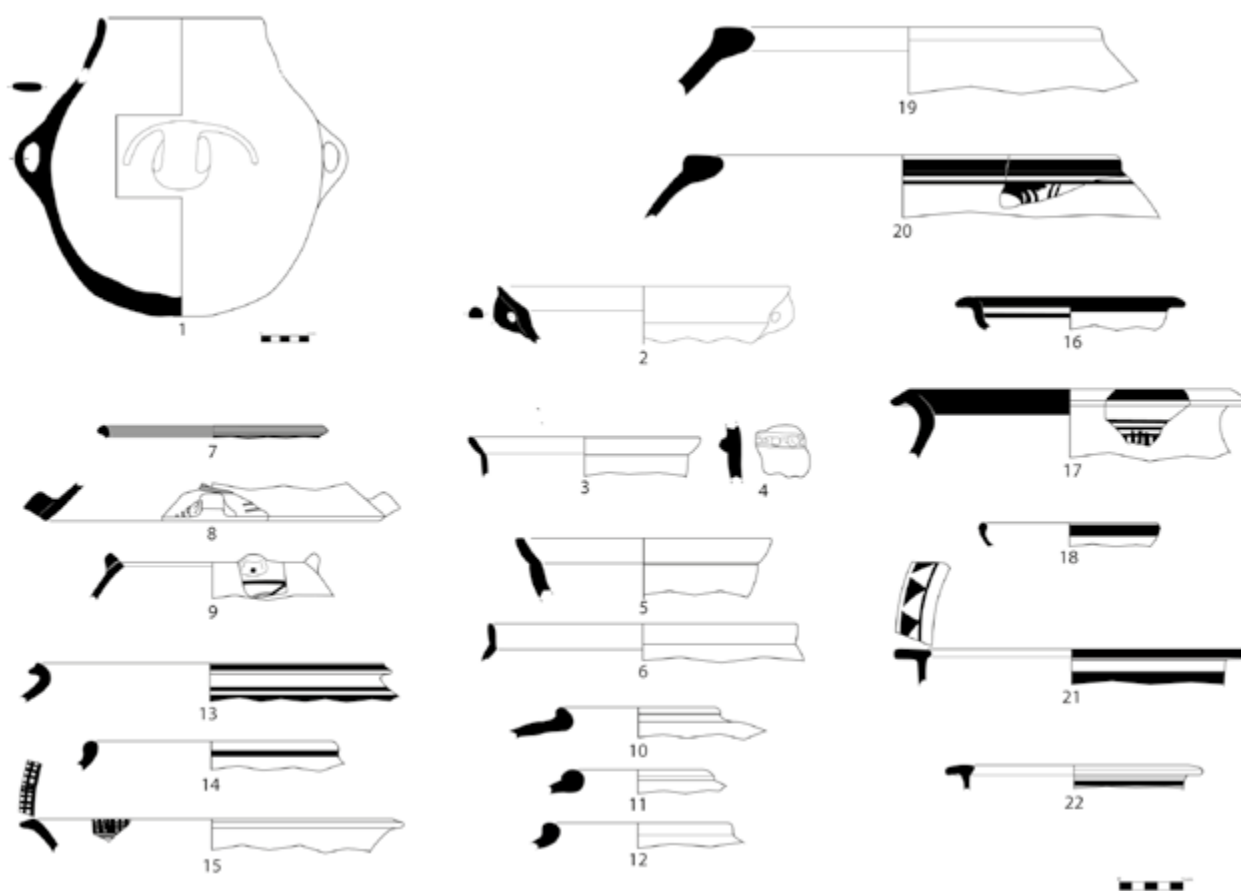

Figura 8. Ceràmica ibèrica trobada al turó de la Suda i als seus vessants

unitats polítiques establertes sobre el territori i el poder romà oficialment constituït. A l'únic fragment textual conegut en el qual apareix esmentada la ciutat d'Hibera de manera explícita, Livi la qualifica d'aliada dels cartaginesos (XXIII, 28, 9-12). Més endavant, al context de la guerra de Sertori, Livi informa de la decisió del mateix Sertori d'enviar el seu lloctinent Perpenna a aquesta zona (literalment, «el país dels ilerjavons») per tal de protegir els pobles aliats i enfrontar-se a Pompeu. Així doncs, Livi presenta de manera explícita els ilerjavons com a aliats de Sertori, tot i que no fa cap referència a Hibera ni a cap altra ciutat (Livi, *Fr.* XCI). Així doncs, durant la major part dels segles II i I aC el seu estatus jurídic seria el de ciutat peregrina sotmesa al pagament més o menys regular de tribut.

És a l'obra de Juli Cèsar on trobem el text més interessant en relació amb l'estatut jurídic d'Hibera abans de l'assoliment del títol de municipi. Cèsar (*Commentarii de Bello Ciuili*, I, 60) indica que diversos pobles, entre els quals hi havia els *tarraconenses* i els *ausetani*, es passaren al bàndol de Cèsar després de la batalla d'Ilerda (49 aC), i pocs dies més tard ho van fer els *ilurgavonenses*. També sabem pel testimoni de Cèsar que a l'exèrcit pompejà hi havia una *cohors Ilurgavonensis* que, seguint l'exemple de la seva *civitas*, desertà i es passà al camp cesarià. Els *ilurgavonenses* han de ser identificats amb els *ilercavones*, els *ilergavones* o els *ilergaones* que anomenen Plini (*Nat. Hist.* III, .21) i Ptolomeu (*Geographiké*, II, 6,16 i 63).

Cèsar es refereix a l'actuació d'una ciutat sense anomenar-la pel seu nom, tot i que no pot ser altra que Hibera, en el context de les maniobres militars que desembocarien en la decisiva batalla d'Ilerda. Els ilerjavons, presidits per una sola ciutat, haurien acordat canviar de bàndol, i haurien accedit a oferir-li subministraments de blat. I, segons un pintoresc passatge, fins i tot una cohort s'hauria passat a Cèsar per mandat de «la seva ciutat» (*Caes. Ciu.*, LX). Aquest fragment aporta una gran quantitat d'informació, i força significativa.

En primer lloc, els ilerjavons, encapçalats per «la seva ciutat», lluiten en principi al bàndol de Pompeu. La

cohort que es passa a Cèsar ja està mobilitzada en el moment en què apareix al text, però sempre servint els legats de Pompeu.

En segon lloc, del text de Cèsar no se'n desprèn cap mostra d'amenaça o coacció respecte als pobles que decideixen passar-se al seu bàndol. Per descomptat, la versió de Cèsar no és objectiva, però tampoc no hi ha cap element que ens suggereixi el contrari. Per tant, no es pot descartar l'aproximació ilerjavona a Cèsar com un acte voluntari.

En tercer lloc, els ilerjavons no estan sols en el moment de passar-se a Cèsar. Els precediren els oscenses i els calagurritans, significativament, pobles que havien estat sertorians fins a darrera hora, i van anar acompanyats pels tarraconenses, els iacetans, els ausetans «i altres pobles propers a l'Ebre», pobles igualment amb antecedents d'aliança amb Sertori, tret dels tarraconenses, que constitueixen un cas a banda (Arrayás, 2005, 72-73). Roddaz ja indica la coincidència entre els antics partidaris de Sertori i els de Cèsar, motivada, segons ell, com a resposta armada a la repressió pompeiana exercida sobre els pobles que s'havien decantat pel primer (Roddaz, 1986).

En quart lloc, Hibera, com a nucli polític, compta amb un paper preponderant a Ilerjavònia. Les referències a una ciutat única, les decisions de les quals són acatades per les tropes mobilitzades a distància, suggereixen un ampli control d'un nucli central sobre un *genos* ètnic sencer.

En cinquè lloc, les referències als aprovisionaments de blat i la cohort dels ilerjavons introdueixen dos dels principals elements característics d'una ciutat estipendiària: tribut en forma de blat i assortiment de tropes auxiliars. La referència a les tropes auxiliars és la més evident pel seu caràcter explícit. La situació jurídica d'Hibera permeté a Pompeu d'obtenir tropes de la seva circumscripció, i les dades aportades pel text no permeten inferir que la cohort —per altra banda, tal com se solen anomenar els cossos d'infanteria proporcionats pels nuclis estipendiàries com a tropes auxiliars—, mobilitzada pels pompeians, ho fes de manera

voluntària. El tribut en béns apareix de manera velada en l'auxili prestat pels ilerconvons a Cèsar, el qual li fou ofert al seu mateix campament. A la pràctica, els ilerconvons es reconeixen tributaris del mateix Cèsar, al qual van a parar els beneficis de les exaccions que les autoritats romanes podien reclamar de manera arbitrària a les entitats sotmeses al règim estipendiari.

5. L'ocupació alt-imperial

Durant els darrers anys s'estan produint importants troballes a la zona de vora el riu, al sud-est de la Suda, en les quals es mostra l'execució d'importants reformes urbanístiques, amb una certa monumentalització d'alguns sectors de la ciutat. L'any 2013 es va localitzar el basament d'un gran edifici públic baix d'unes dependències del palau episcopal medieval (Ferré, 2016). Més endavant, les excavacions dutes a terme a partir de 2016 al veí solar situat davant la façana de la catedral van permetre descobrir la major part d'aquest basament, de planta rectangular i format per un nucli d'*opus caementicium*, amb unes dimensions aproximades de 18×12 m. Tot i que la major part de l'alçat de l'edifici no es conserva, és probable que es pugui identificar com un temple. A molts escassos metres del basament en direcció nord s'ha localitzat, tanmateix, una bateria de *tabernae*, de les quals se n'han arribat a distingir fins a nou compartiments, orientada seguint el curs del riu i situada davant d'un espai obert, molt probablement una plaça.

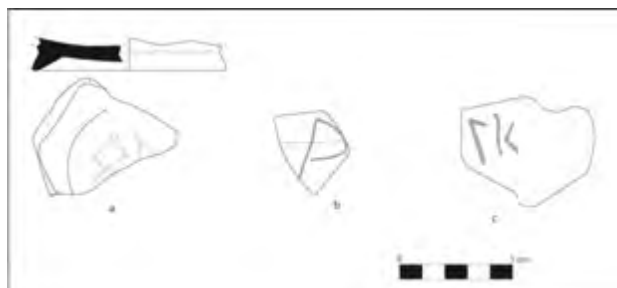

Figura 9. Ceràmica de vernís negre amb grafitis ibèrics

El conjunt de possible temple i tabernes es data en un horitzó de finals del segle I dC i principis del segle II, la qual cosa és compatible amb un pla de monumentalització elaborat en època flàvia, tot i que l'execució dels treballs es pogués prolongar en època antoniniana. Moltes d'aquestes *tabernae* haurien estat reconstruïdes a partir de la construcció de la muralla tardoantiga de la ciutat, entre finals del segle IV i principis del segle V (Diloli i Ferré, en premsa).

El conjunt disposa de suficient entitat per proposar la seva interpretació com a part del fòrum de la ciutat, tenint en compte la troballa puntual de restes estructurals romanes de grans dimensions al molt proper carrer de Santa Anna, i coincidint en la pràctica amb les propostes tradicionals d'ubicació del fòrum dertosa sota l'actual edifici de la catedral de Santa Maria, a partir de determinades troballes arqueològiques i epigràfiques dutes a terme en el marc de les obres d'aixecament del temple, segles enrere (Despuig, 1557, reed. 1981, 142; Cortés, 1747, I, VI, 48).

Val a dir que al llarg de les campanyes arqueològiques realitzades al mateix espai entre els anys 2015 i 2021 s'han localitzat de manera puntual estructures murals que no ha estat possible excavar, just sota del conjunt de *tabernae*. La major part d'aquests elements estan construïts amb tècnica constructiva romana, amb pedres de petit format parcialment escairades i unides amb morter de calç seguint filades regulars. No és possible datar-los amb un mínim d'exactitud, però la construcció de les tabernes estableix un horitzó *ante quem* de finals del segle I - inicis del segle II, de manera que la zona de ribera immediatament propera a l'Ebre estaria urbanitzada ja durant el segle I dC, si no abans.

Alhora, cal destacar els ja comentats estudis al vessant sud del turó de la Suda, on s'ha observat la construcció de nous aterrasaments i edificacions entre el període augustià i les darreries del segle II dC. Aquestes estructures haurien format part d'un barri suburbial que hauria estat abandonat amb certa brusquedat poc abans de l'any 200 dC (Járrega *et al.*, 2014; Diloli *et al.*, 2015).

6. Conclusions

A parer nostre, està clara l'existència d'un nucli ibèric que subsistí durant el segle II aC fins a arribar a la municipalització, sense que puguem plantejar amb seguretat la creació d'una ciutat romana *ex novo*. Creiem que aquest procés degué ser similar al de ciutats com ara Iltirta-Ilerda (Lleida) i Arse-Saguntum (Sagunt), on en ambdós casos ens trobem, com a Tortosa, davant d'un nucli ibèric situat dalt d'un turó (en el cas de Tortosa, el de la Suda) que progressivament es va anar estenent cap al pla. En els casos de Lleida i Sagunt, el límit natural d'aquesta expansió urbana són els rius Segre i Palància, respectivament. En el cas de Tortosa és el riu Ebre.

Per tant, encara desconeixem les transformacions de la ciutat durant els segles II i I aC, el seu desenvolupament urbà o el grau d'adquisició de trets culturals itàlics. Tanmateix, les dades abans esmentades ens permeten documentar la urbanització dels vessants inferiors del turó en el segle II o I aC.

Actualment s'estan descobrint espais importants de la ciutat romana d'època imperial, concretament part del fòrum, d'època tardoflàvia, i detectem estructures anteriors de les quals no sabem gran cosa perquè no ha estat possible arribar als seus estrats fundacionals. No podem descartar que a sota hi hagi un fòrum anterior juliclaudi, o fins i tot republicà, però no en tenim dades a causa de la gran potència sedimentària que cobreix les restes romanes en aquest punt de la ciutat.

Bibliografia

Botet, 1908:

J. Botet i Sisó, *Les monedes catalanes. Estudi i descripció de les monedes carolíngies, comtals, senyorials, reials y locals propies de Catalunya*, Barcelona.

Arrayás, 2005:

I. Arrayás, *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a. C.)*, Barcelona.

Arrayás, 2007:

I. Arrayás, Al voltant de la "romanització" del nord-est de la Península Ibèrica. Reflexions sobre l'organització territorial i els fluxos comercials, *Pyrenae*, 38.2, Barcelona, 47-72.

Bayerri, 1933:

E. Bayerri, *Historia de Tortosa y su comarca, vol. I*, Tortosa.

Cortés, 1747:

A. Cortés, *Historia de la ciudad de Tortosa y de la región Ilergavonia, que comprendía lo que hoy contiene su obispado*, obra manuscrita i dipositada a la Real Academia de la Historia, Madrid.

Despuig, 1557:

C. Despuig, *Los col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, reedició de 1981 a cura d'E. Duran, *Révue des Études Anciennes*, Barcelona.

Diloli *et al.*, 2015:

J. Diloli, J. Ferré, R. Járrega i J. Vilà, La ciudad de *Dertosa* durante el Alto Imperio. La ocupación del área suburbial del barranco del Rastre, *Zephyrus*, 76, Salamanca, 121-139

Diloli *et al.*, 2013

J. Diloli, R. Ferré, R. Navarro i J. Vilà, Evolución urbana de un sector de la ciudad de Tortosa durante la Antigüedad: intervenciones arqueológicas en la calle de Sant Domènec, *Archivo Español de Arqueología*, 86, Madrid, 75-89.

Diloli, Ferré i Vilà, 2012:

J. Diloli, R. Ferré i J. Vilà, Tortosa durante la protohistoria. Las excavaciones del Grup de Recerca del Seminari de Protohistòria i Arqueologia de la URV entre los años 2004 y 2011, *Actes del II Congrés Internacional Iberos del Ebro*, Tarragona, 247-256.

Diloli i Ferré, 2008:

J. Diloli i R. Ferré, Íberos en Tortosa. Nuevos datos sobre la protohistoria del bajo Ebro, *Saguntum*, 40, València, 109-126.

Diloli i Ferré, en premsa:

J. Diloli i R. Ferré, La muralla romana de Dertosa. Un proyecto defensivo de la Antigüedad Tardía, *Archivo Español de Arqueología*, Madrid.

Domínguez Monedero, 2013:

A. J. Domínguez Monedero, Los primeros griegos en la península ibérica (s. IX – VI A.C.): mitos, probabilidades, certezas, *El oriente griego en la península ibérica. Epigrafía e historia* a cura de M. P. de Hoz i G. Mora, Madrid, 11-42.

Erice, 1995:

R. Erice, *Las fíbulas del nordeste de la Península Ibérica: Siglos I a.E. al IV d.E.*, Saragossa.

Ferré, 2016:

R. Ferré, Intervenció arqueològica a la Hospitalitat de Lourdes, *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre*, vol. 1, Tarragona, 465-474.

Ferré i Navarro, 2016:

R. Ferré i S. Navarro, Intervencions arqueològiques al carrer de la Mercè (Tortosa, Baix Ebre). Anys 2009 i 2010, *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre*, vol. 2, Tarragona, 42-51.

Gorgues, 2010:

A. Gorgues, *Économie et société dans le nord-est du domaine ibérique (IIIe – Ier s. av. J.-C.)*, Madrid (Anejos de Archivo Español de Arqueología, LII)

Grant, 1946:

M. Grant, *From Imperium to Auctoritas*, Cambridge.

Járrega, 2000:

R. Járrega, La intervenció política de Juli Cèsar a les comarques de l'Ebre, *XL Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos*, Castelló de la Plana, 69-80.

Járrega, 2006:

R. Járrega, La problemàtica històrica i arqueològica de Dertosa: estat actual dels coneixements i hipòtesi de treball, *Butlletí Arqueològic*, 28, Tarragona, 137-197.

Járrega *et al.*, 2014:

R. Járrega, J. Diloli, J. Ferré i J. Vilà, Elementos urbanísticos de abandono y una posible crisis estructural en la ciudad de Dertosa (*Hispania Citerior*) en el siglo II d.C., *Las ciudades de la Tarraconense oriental entre los s. II-IV d.C. Evolución urbanística y contextos materiales*, Múrcia, 149-174.

Llorens i Aquilué, 2001:

M. M. Llorens i X. Aquilué, *Ilercavonia-Dertosa i les seves encunyacions monetàries*, Barcelona.

Mayer, 2009:

M. Mayer, Dertosa: colònia de Pèrtinax?, *Faventia*, 31/1-2, Barcelona, 61-69.

Moret, 2002:

P. Moret, Reflexiones sobre el período ibérico pleno (siglos V a III a.C.) en el Bajo Aragón y zonas vecinas del curso inferior del Ebro, *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre, recerca i interpretació. Ilercavònia*, 3, Móra d'Ebre, 111-136.

Moret, 2006:

P. Moret, La formation d'une toponymie et d'une ethnonymie grecques de l'Ibérie: étapes et acteurs, *La invención de una geografía de la Península Ibérica. I. La época republicana*, Málaga, 39-76.

Moret, Benavente i Gorgues, 2007:

P. Moret, J. A. Benavente i A. Gorgues, *Iberos del Matarraña. Investigaciones arqueológicas en Valdetormo, Calaceite y La Fresneda (Teruel)*, Alcanyís (Al-Qannis: Boletín del Taller de Arqueología de Alcañiz, 11).

Noguera, 2011:

J. Noguera, *La conquesta romana de Catalunya*, Tarragona.

Olesti, 2010:

O. Olesti, Urbanització, integració i gestió del territori al nord-est de la península Ibèrica en època republicana (segles II-I aC), *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 5, Girona, 11-60.

Panosa, 1993:

M. I. Panosa, Algunes qüestions històriques sobre l'epigrafia de les llegendes monetals ibèriques, *Studia palaeohispanica et indogermanica J. Vntermann ab amicis hispanicis oblata*, Barcelona, 199-212.

Pera, 2004:

J. Pera, La numismàtica antiga de Iesso: circulació i contextualització estratigràfica, *Iesso I. Miscel·lània Arqueològica* a cura de J. Guitart i J. Pera, Barcelona-Guissona, 187-212.

Pérez Almoguera, 1995:

A. Pérez Almoguera, Sobre la ceca de Iltirkesken y su possible ubicación en el Bajo Ebro, *Verdolay*, 7, Múrcia, 321-325.

Pérez Almoguera, 1996:

A. Pérez Almoguera, Las cecas catalanas y la organización territorial romano-republicana, *Archivo Español de Arqueología*, 69, Madrid, 37-56.

Pérez Almoguera, 2008:

A. Pérez Almoguera, Las monedas con nombres de étnicos en el siglo II a.C. en el nordeste peninsular. ¿Reflejo de posibles circunscripciones? ¿Civitates con doble nombre?, *Archivo Español de Arqueología*, 81, Madrid, 49-73.

Pérez Almoguera, 2011:

A. Pérez Almoguera, La ceca de *iltirka* (*iltirkesken*) a la luz de los nuevos datos analíticos, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21, Lleida, 57-60.

Pons, 1994:

J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya*, Barcelona.

Rafel *et al.*, 2008:

N. Rafel, X.-L. Armada, C. Belarte, S. Fairén, P. Gasull, R. Graells, N. Morell A. Pérez i P. Villalba, El área minerometalúrgica del Baix Priorat (Tarragona) en la protohistoria. Explotación y redes de intercambio, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 18, Lleida, 245-269.

Roddaz, 1986:

J. M. Roddaz, Guerres civiles et romanisation dans la vallée de l'Ébre, *Révue des Études Anciennes*, 88, Bordeaux, 318-388.

Rodríguez Adrados, 2000:

F. Rodríguez Adrados, Topónimos griegos en Iberia y Tartessos, *Emerita*, vol. 68, 1, Madrid, 1-18.

Sicart, Ferré i Diloli, 2021:

X. Sicart, R. Ferré i J. Diloli, Estudi arqueometal·lúrgic de la seca d'Ilercavònia i troballes recents de les seves emissions a la Dertosa romana, *Acta Numismàtica*, 51, Barcelona, 67-73.

Villaronga, 1961:

L. Villaronga, El hallazgo de Balsareny, *Numario Hispánico*, 10, Madrid, 9-102.

Villaronga, 1979:

L. Villaronga, *Numismàtica antiga de Hispania*, Barcelona.

La ciutat d'Aeso (Isona, Pallars Jussà) en època romanorepublicana¹

Ignasi Garcés,² Xavier Bermúdez,³ Cristina Belmonte,³
Teresa Reyes,⁴ Catalina Mas,^{2,5} Miguel Ángel Cau^{2,5,6}

Resum

La ciutat d'Aeso (Isona, Pallars Jussà), en el territori de l'actual Catalunya, esdevingué la més allunyada del mar i una de les més septentrionals. Fundada en època republicana desenvolupà un paper de primer ordre en l'expansió romana al Pirineu lleidatà. Tot i això, el coneixement que se'n té, pel que fa a les fases inicials, és encara limitat a causa d'una investigació que va ser esporàdica. Aquest panorama, però, ha canviat en els darrers anys amb la consolidació d'un projecte impulsat per la Universitat de Barcelona. En aquest article es presenten els primers resultats del projecte i es revisen algunes dades i interpretacions anteriors.

Paraules clau

ciutat romana, República romana, ibers, implantació romana, Pirineus

Abstract

Aeso (Isona, Pallars Jussà) was one of the most northern Roman cities located in the current territory of Catalonia and the furthest from the sea. It was founded during the Republican period and it played an important role in the Roman expansion in the Pyrenees. Despite this, knowledge of the initial phases of the city is still limited due to the fact that the investigation has been sporadic. However, this scenario has changed in recent years with the consolidation of a project promoted by the University of Barcelona. This paper presents the first results of the project and revises some of the earlier data and interpretations.

Keywords

Roman city, Roman Republic, Iberian, Roman implantation, Pyrenees

- 1 Aquest treball s'emmarca dins els projectes *Dinàmiques de la ciutat i del territori d'Aeso (Pallars Jussà) en època ibèrica i romana*. CLT009/18/00025 (2018-2021), impulsat per la Universitat de Barcelona i finançat pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, i *Espacios de integración en la Roma republicana (II): el NE de la Hispania Citerior y su conectividad (133-72 ANE)* (PGC2018-098991-B-I00), finançat pel Ministerio de Universidades. També és beneficiari de d'ajuts econòmics de l'Ajuntament d'Isona i Conca Dellà, l'Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida i de la Fundació Privada Palarq i aquest treball és també part de les activitats de l'Equip de Recerca Arqueològica i Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona (ERAAUB), Grup de Recerca Consolidat (2021 SGR 00696), gràcies al suport del Comissionat per a Universitats Recerca del DIUE de la Generalitat de Catalunya.
- 2 Departament d'Història i Arqueologia, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, c/ Montalegre 6-8, 08001 Barcelona; Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona.
- 3 IPAT-Servies Culturals. Col·laborador del Museu de la Conca Dellà.
- 4 Investigadora Independent. Col·laboradora del Museu de la Conca Dellà.
- 5 ERAAUB, Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona (IAUB), Facultat de Geografia i Història, c/ Montalegre 6-8, 08001 Barcelona.
- 6 ICREA, passeig Lluís Companys 23, 08010 Barcelona.

1. Situació i recursos naturals

La ciutat romana d'Aeso s'emplaça en un pendent inclinat de nord-est a sud-oest, entre els 667 i els 640 m d'altitud, situat a l'extrem final d'una terrassa natural entre les rieres de Mas de Mitjà i la Colomera. Ambdues conflueixen en el torrent de Solans, tributari del rierol Conques, afluent per l'esquerra del riu Noguera Pallaresa. La seva ubicació és de centralitat dins l'actual subcomarca de la Conca Dellà, porció oriental de la comarca del Pallars Jussà. Les serres de Sant Corneli, Carreu, Boumort, Benavent, Comiols i Montsec (de 1.200 a 2.050 m d'altitud) tanquen la Conca pel nord, l'est i el sud, de manera que el fons esdevé una plana ondulada que davalla en direcció oest (fig. 1).

Aquestes condicions naturals configuren un microclima particular de tipus mediterrani continental que, tot i trobar-se als peus dels Pirineus, esdevé favorable per conrear cereals, vinya, olivera i fruiters; els extrems del territori poden complementar els recursos amb boscos i pastures. Diversos tipus de

pedra, en especial la calcària i la pudinga fossilífera emprades per a la construcció, es poden obtenir en el mateix fons de la Conca.

Les possibilitats naturals del lloc ja foren aprofitades des de temps remots, com demostren els indicis d'activitat humana a l'aire lliure localitzats a prop de la ciutat romana i amb dates del Neolític final (Belmonte, 2015, 157-158). En particular, el lloc fou habitat durant l'època ibèrica i hi ha traces de l'existència d'un *oppidum* fortificat precedent sota la ciutat romana (Payà, Puig i Reyes, 1994, 155-156; Reyes, 2014, 85-89), l'ésó plasmada en la numismàtica (Amela, 2020). El nom Aeso correspon a la transformació en temps republicans com a mínim anteriors a mitjans del segle i a. de la n. e., quan encara era viu el diftong en la parla llatina. Amb posterioritat la pronúncia corrent devia retornar a la forma /eso/ però, per prestigi, es conservà la grafia arcaïtzant.

L'entorn sol difícilment explicaria que fos escollida com una de les divuit ciutats que els romans crearen al nord-est peninsular, a l'actual territori de Catalunya.

Figura 1. Situació d'Aeso (Isona) i àrea presumptament ocupada per la ciutat en el període republicà

Deixant de banda els nuclis portuaris, totes les fundacions interiors s'ubicaren en cruïlles de camins i sobta que els mapes a l'ús insisteixin a presentar un únic accés fins a Aeso, aquell que passa pel port de Comiols o, com a màxim, una marrada pels ports de Bóixols i Comiols per començar i acabar a la mateixa vall del Segre (Padrós, 2020, fig. 3, l'autor la denomina «via Aeso»). Que les comunicacions romanes al Pallars Jussà no hagin estat prou estudiades és una realitat, però que Aeso sigui presentada com una mena de cul-de-sac és poc probable. Baixant de Comiols, la continuació cap a Tremp des d'Isona no revesteix dificultats i, des d'aquí, és factible ascendir Pallaresa amunt fins al port de la Bonaigua i davallar per la Garona fins a Lugdunum Convenarum (Saint-Bertrand-de-Comminges). Alhora, no seria impossible un eix transversal que, baixant per Bóixols, comunicués l'Alt Urgell amb la Noguera Pallaresa per prosseguir cap a Ponent vers la no localitzada Orretum (a situar en algun punt de la Noguera Ribagorçana) i Labitlosa (La Puebla de Castro, propera al riu Éssera, tributari del Cinca), ciutat que tantes afinitats orogràfiques presenta amb Aeso.

En la concepció geogràfica grecoromana, Aeso esdevenia la ciutat més septentrional de l'actual Catalunya, resultat de l'errònia orientació nord-sud que s'atorgava a la serralada pirinenca (com fan Estrabó i Claudi Ptolemeu). Portar la vida urbana fins a la muntanya per organitzar i controlar el territori no era nou per als romans, recordem que ja a les acaballes del segle IV a. de la n. e. havien fundat Alba Fucens als Abruzzi, a 1.020 m d'altitud.

2. Una trajectòria de recerca discontinua

2.1. Els treballs pioners: antiquaris i epigrafistes

La localització d'Aeso sota Isona fou mèrit d'epigrafistes i antiquaris (Garcés *et al.*, 2020b, 121). Entre els segles XV i XVIII es descobrí una quantitat considerable d'epígrafs; Isona reuneix avui el més

nombrós conjunt d'inscripcions llatines de l'Occident de l'actual territori català. La menció *aesonense* en tres inscripcions no deixava dubtes, s'havia localitzat la ciutat en part sota el nucli urbà i en part sota els horts i camps immediats al sud. En aquesta tasca destacà, en el darrer quart del segle XVIII, el religiós Jaume Pasqual, que també fou pioner en l'exploració arqueològica a Isona i un dels primers protoarqueòlegs, podríem dir, de Catalunya (Velasco, 2014, 37-45). Malauradament, aquests treballs de camp no es traduïren en dades avui aprofitables: no sabem on actuà exactament ni què va trobar més enllà de la vaga referència de construccions i vives pintures murals posteriorment destruïdes. Les exploracions antiquàries continuaren en la segona meitat del segle XIX amb Joaquim M. de Moner, qui reuní una col·lecció arqueològica privada a Isona, avui perduda i de la qual no resta catàleg ni s'han localitzat altres referències útils. Descoberta Aeso, el coneixement aprofitable de la ciutat era nul i ho continuaria essent durant molt de temps: la Guerra Civil comportà importants destruccions del nucli urbà, afectat pels bombardejos nacionals. Amb la reconstrucció de Regiones Devastadas es va perdre una bona ocasió per explorar el subsol. Així les coses, va caldre esperar a inicis dels anys seixanta per merèixer una breu visita dels arqueòlegs de l'Institut d'Estudis Ilerdencs: l'eixamplament del camí de la Torreta afectà un tram de muralla. Malgrat que no arribaren a excavar-la, s'hi recollí material de superfície (no publicat) i es va concloure erròniament que la muralla era lacetana i del segle III a. de la n. e. (Pita, 1963).

Per segona vegada foren els epigrafistes els que despertaren Isona del seu somni. L'estudiós Jordi Pons, professor ajudant a la Universitat de Barcelona, realitzà alguns estudis sobre l'estructura social de la ciutat a partir del corpus d'inscripcions (Pons, 1976; Pons, 1994). Aquests treballs tingueren un efecte crida en una generació de joves arqueòlegs en formació, just en un moment (primera meitat dels anys vuitanta) en què es vivia un interès a l'arqueologia catalana per renovar les tècniques de camp i adoptar els nous plantejaments que en la dècada anterior s'havien produït principalment al món anglosaxó.

2.2. La recerca arqueològica científica

La creació del grup PRAMA (Programa de Recerques Arqueològiques del Municipi d'Aeso) significà un avanç considerable: es redactà un projecte d'estudi i, entre els anys 1986 i 1994, es realitzaren diverses excavacions arqueològiques metòdiques i prospeccions sistemàtiques del territori, i es creà un museu local d'arqueologia i paleontologia (Garcés *et al.*, 2020b, 123). Una part important de les dades presents procedeixen d'aquells treballs o de revisions dels mateixos i la primera proposta de *forma urbis* de la ciutat republicana va ser fruit d'aquelles intervencions (Payà, Puig i Reyes, 1994, fig. 25). L'evolució professional dels components del voluntariós grup PRAMA comportà la gradual dispersió dels seus membres i, a la fi, la seva dissolució. De les intervencions realitzades se'n disposen avanços, però no foren sistemàticament publicades, per la qual cosa caldrà, en el futur, revisar-les.

Amb posterioritat, la recerca arqueològica va recaure en les intervencions preventives i d'urgència, les quals han generat una voluminosa i desigual informació. La simple situació de les intervencions en un mapa ja ha estat una àrdua tasca i l'estudi científic del que s'ha trobat resta, en molts casos, per fer. De les intervencions d'aquest període destaca la realitzada entre el juny de 2009 i el febrer de 2010 al Serrat dels Espinyers (Belmonte, 2015), en el fons de la vall entre el petit turó del qual pren el nom i la ciutat, just al nord-est. Aquest espai serví de lloc de treball, de magatzem i possiblement d'enclavament militar. Aquesta intervenció ha estat la més llarga en el temps mai realitzada a Isona i ha proporcionat valuoses dades sobre el període iberoromà, algunes en curs de revisió.

El Serrat dels Espinyers evidencià la necessitat de dotar de continuïtat la recerca, que fou represa per un grup d'investigadors i investigadores ara vinculats a la Universitat de Barcelona. De forma gradual s'aconseguien diverses subvencions i es realitzaren estats de la qüestió i estudis que tornaven a posar Aeso als fòrums científics (Arcos *et al.*, 2010; Belmonte *et al.*, 2013; Garcés i Reyes, 2014; Belmonte, 2015; Belmonte *et al.*, 2015; Padrós, Belmonte i Garcés, 2016; Albizuri *et al.*,

2017; Reyes *et al.*, 2017; Garcés, 2018). La consolidació arribà a les acaballes de 2018, quan el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya aprovà el projecte quadriennal d'intervencions *Dinàmiques de la ciutat i del territori d'Aeso (Pallars Jussà) en època ibèrica i romana. CLT009/18/00025 (2018-2021)*.

En paral·lel, el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya iniciava els tràmits per a la declaració de bé cultural d'interès nacional (BCIN) del conjunt d'Aeso, que culminà el desembre de 2019 amb la seva publicació al DOGC. La recerca documental a l'Arxiu Històric de Lleida, l'Arxiu de la Diputació de Lleida, entrevistes orals i la revisió de la cartografia relacionada amb la Direcció General de Regiones Devastadas ha reportat alguna correcció en la planta de la ciutat (Álvarez i Padrós, 2018; 2020, 138-140 i fig. 15; Álvarez i Padrós, 2021).

La primera excavació en extensió a l'Hort del Cavaller, ja dins el projecte de recerca quadriennal, es realitzà en el mes d'octubre de 2019. No només ha permès conèixer en superfície un nou tram de la muralla ja apuntada en un sonatge anterior (Garcés i Reyes, 2014, fig. 35-36), sinó també la planta d'una torre i d'espais domèstics d'època imperial (Garcés *et al.*, 2019).

2.3. La implantació romana i la configuració de la població

És a bastament conegut com els romans desembarquen a Empúries en 218 a. de la n. e., en el marc de la Segona Guerra Púnica, i com aviat controlen el litoral català i alhora realitzen incursions a l'interior per establir el rerepaís. Les dues guerres ilergetes (206-205 a. de la n. e.) marquen la definitiva submissió de la plana occidental i impulsen la progressió per la vall de l'Ebre. Ara bé, quan i com es produeix la definitiva penetració als Pirineus? A la zona que ens ocupa no disposem de dades literàries que permetin establir fites més enllà d'assegurar que el punt final el representà la campanya del procònsol Gneu Domici Calví contra els cerretans en 39-37 a. de la n. e. (Dio Cassi, *Hist. Rom.* XLVIII, 41).

Quan fou incorporada l'àrea de l'actual Conca Dellà? Per les raons abans exposades, la bibliografia moderna rarament s'hi pronuncia. Algun autor, però, s'ha aventurat a plasmar de forma gràfica com a l'altura de 178 a. de la n. e. el domini romà encara es limitaria a la plana sense entrar al nord del Montsec (Rico, 2006, 211 i fig. 1). El desconeixement arqueològic del territori no ajuda en aquesta tasca: de les seixanta-dues estructures que s'han relacionat amb l'activitat militar romana republicana a Catalunya només una, el Serrat dels Espinyers, estaria en la zona que ens ocupa, i amb una cronologia avançada de 125-70 a. de la n. e. (Padrós, 2020, 182 i fig. 2). Si apliquem l'esquema de fases en la progressió romana avui consensuat, superada la fase d'estrès bèl·lic del 225-175 a. de la n. e. s'entraria en una «fase intermèdia» (175-125 a. de la n. e.) en la qual el territori català esdevindria la rereguarda dels conflictes desenvolupats a l'interior peninsular. En aquesta, els romans haurien desenvolupat una sèrie d'assentaments a l'extrem de la plana per controlar la via del Segre i, alhora, impedir-hi el moviment dels pobles de la muntanya (Padrós, 2020, 190). En síntesi, coincidiria amb la proposta de Rico: la Conca seria marginal. No podem oblidar, però, que al llarg de l'època ibèrica la Conca Dellà va rebre importants influències culturals de la vall de l'Ebre, de la qual formen part l'adopció d'estils ceràmics i, més tard (ja sota control romà), l'estil de les emissions monetàries. Directament o indirectament, la desfeta de l'hegemonia ilergeta devia col·locar la Conca en estreta relació amb els nous ocupants de la plana.

La documentació arqueològica d'un nivell previ al bastiment de la muralla romana, amb forta representació de materials típics de la presència militar (com àmfores vinàries i ceràmica de vernís negre, vegeu Payà, Puig i Reyes 1994, 156 i fig. 18-19) mostra que, almenys en 120-100 a. de la n. e., el control romà era ja una realitat. Això fou abans de la fase constructiva de la ciutat, que ha de ser datada en el període de 100-75 a. de la n. e., segons es desprèn de les importacions de vernís negre (Payà, 2000, 243).

Deixant de banda atribucions velles i sense suport, des dels temps de Carreras Candi i Bosch i Gimpera Aeso s'havia considerat pertanyent als lacetans, amb estrany silenci de Schulten. Recentment, un de nosaltres

(Garcés, 2018) ha qüestionat un raonament inductiu que no permet assegurar que ho fos. No poder atribuir els *aesonenses* (forma recollida a les edicions Teubner, Loeb i Belles Lettres, preferible als *aessonenses* de les *FHA* VII) a una formació concreta no tindria per què provocar cap mena d'*horror vacui* que forçés una atribució «per necessitat», més quan tenim la seguretat que l'enumeració i la delimitació de les formacions que podem obtenir dels escriptors antics no és exhaustiva. Serveixi d'exemple l'expeditiu i anònim «*ignobiles Hispani populi*» amb què Titus Livi (XXIX, 2, 5) despatxà els aliats d'ilergets i d'ausetans —únic detalladament esmentats— en la Segona Guerra Ilergeta.

En realitat, l'única menció literària de la ciutat és la de Plini (*NH*, III, 4, 23), i aquesta només indica que la ciutat era estipendiària i estava adscrita al *conuentus* jurídic de Tarraco. D'aquí a atribuir-la als lacetans i convertir-la en una «avançada de caràcter estratègic establerta a l'angle sud-est de la conca de Tremp» (Bosch, 1932, 365-366) hi ha una gran distància que, en el fons, emana de la necessitat de justificar i delimitar els lacetans, una preocupació particular de Bosch i Gimpera sobre la qual no ens estendrem.

L'adscripció lacetana semblà reforçar-se amb un altre argument. A finals del segle XIX, Karl Müller fixava les taules ptolemaïques i conclouia, en una nota al peu, que el nom de la ciutat jacetana Λήσα (*Geog.* II, 6, 71) podia ser corregida en Άίσω, correcció que obriria la porta a relacionar-la amb els *aesonenses* de Plini i amb els jacetans. Mig segle més tard, J. Caro (1952) uní la llegenda monetària *eso* amb la cita ptolemaica transformada en Άίσω, tot seguint el prestigi de Müller, però afegia també que calia corregir l'atribució de jacetans a lacetans, en observar que ambdós pobles no se citaven mai junts a les fonts antigues. Aquesta proposta, sustentada en correccions successives, ha estat contestada (Collantes, 1997, 158-159); és preferible acceptar una ciutat jacetana (*Lesa*) encara no localitzada. La soledat de la cita pliniana ha volgut ser reparada per certa erudició amb la infundada menció d'un bisbat visigòtic que ha estat contestada (Garcés, 2014, 126); malgrat tot, reapareix periòdicament (Álvarez i Padrós 2018, 48).

3. Principals evidències arqueològiques de l'ocupació d'Aeso en època romanorepublicana

3.1. La muralla romanorepublicana i l'interior de la ciutat: velles i noves dades

La muralla és coneguda en tres sectors: el camí de la Torreta, les intervencions als horts (que preferim agrupar) i l'Hort del Cavaller, tots ells a l'extrem sud-occidental de la ciutat. Per a l'extrem septentrional cal prendre la possible fossilització de la trama urbana i les prospeccions geofísiques. El costat oriental ens és completament desconegut, de manera que la lògica que imposa el pendent del terreny és, ara per ara, l'única conjectura aprofitable.

3.1.1. Camí de la Torreta

Com s'ha dit, aquest tram de muralla es localitzà en obrir-se un camí a principis de la dècada dels anys seixanta. La veritable intervenció arqueològica començà l'any 1987, amb la neteja exterior d'un tram de més de 50 m, seguida l'any següent d'alguns sondatges i més tard de tres campanyes en extensió (1992-1994) i la restauració del monument, car l'obertura del camí n'havia afectat l'estabilitat (Payà, Puig i Reyes, 1994).

En la construcció es van emprar grans blocs de diverses mides de pedra calcària i de pudingues fossilíferes de provenença local sense cap mena de lligam entre les diferents filades, que tendeixen a l'horitzontalitat (fig. 2). La muralla presenta paraments de pedra a les cares interna i externa, amb un rebliment de terra i, puntualment, amb pedres petites entre ambdós; la seva amplada mitjana és d'1,5 m. El sector de la Torreta és l'únic on s'ha arribat a la base, que descansa en part sobre estratigrafia més antiga i en part sobre el terreny natural, en el qual es va practicar un encaix (més o menys horitzontal i en angle recte) que fa les funcions de rasa de fonamentació. Els anivellaments artificials del terreny per trams corregien el pendent.

Figura 2. Vista del sector de muralla republicana del camí de Torreta, excavat a finals del segle xx i avui consolidat. Fotografia: J. E. García i T. Reyes

Respecte a les fases arqueològiques associades, aquestes van ser inicialment numerades amb xifres romanes (I a VII) (Payà *et al.*, 1994, 117-122) i posteriorment amb nombres aràbics positius i negatius en incloure els nivells previs (Payà, Puig i Reyes 1994, 154-156). La fase -2 agrupa diverses estructures anteriors a la creació de la ciutat: un mur atalussat de tècnica ibèrica i diverses construccions exteriors assentades sobre el terreny natural, senzills àmbits de reduïdes dimensions amb paviments de terra batuda o empedrat de llosa petita, restes d'un forn (possiblement ceràmic per les peces de rebuig localitzades) i una sitja. En síntesi, unes evidències ibèriques, encara que no és possible establir una relació cronològica entre la muralla interior —de la qual no sabem la data de construcció— i les exteriors, aquestes datades per algunes importacions entre el segle III i el primer quart del segle II a. de la n. e. (Payà *et al.*, 1994, 158-159). També és anterior la fase -1, però aquesta es justifica (tot i haver-se documentat només en un espai reduït) per un alt contingut de materials ceràmics romans, que suggeriren un entorn militar: presència majoritària de campaniana A mitjana i de Cales de certa qualitat, àmfors grecoitàliques evolucionades i itàliques Dres. 1A, morters de ceràmica comuna itàlica de la forma Py 8f, gobelets de parets fines assimilables a les produccions Mayet I o II. Especialment les àmfors permeten una datació cap als anys 120-100 a. de la n. e. (Payà, Puig i Reyes, 1994, 159-162).

Per la seva banda, la fase 1, documentada en uns 12 m² a l'interior de la muralla, la formen vint-i-set unitats estratigràfiques que inclouen el rebliment de la pròpia rasa de fonamentació i diversos nivells d'abocaments

superiors de terres fins a crear nivells aptes per a la construcció a l'interior de la ciutat. Curiosament, els materials continguts en aquests rebliments es caracteritzen ara per la presència majoritària de produccions indígenes (càlats i plats) amb decoracions pintades i un significatiu conjunt d'importacions. Aquestes estan representades per la presència de campaniana A tardana, les sèries de Cales que encara no són majoritàries i la significativa substitució dels contenidors grecoitàlics per les àmfores itàliques Dres. 1A. La datació proposada és de 100-80/75 a. de la n. e. (Payà, 2000, 241). La fase 2, definida com un espai de primera organització urbana a l'interior de la muralla, presenta dos murs perpendiculars de bona factura de 0,5 m de gruix i una considerable altura conservada de fins a 2,5 m, que servien per salvar els desnivells que ofereix el terreny natural en aquest punt. Aquests murs estan relacionats amb disset unitats estratigràfiques força homogènies. Les produccions calenes ara ja superen (53 %) a la campaniana A (47 %), això, juntament amb altres importacions associades, especialment la presència d'àmfores Dres. 1B i 1C, porten a una datació entre 80/70 i 50 a. de la n. e. (Payà, 2000, 112). Amb posterioritat, a la fase 3 a l'extrem nord de la zona explorada es documentà un paviment unificat de pedres en tot l'àmbit que inicialment es va interpretar com un vial de ronda paral·lel a la muralla, només alterat per una estructura de combustió i una sitja que contenia importacions de ceràmica *terra sigillata* itàlica. Però en l'extrem sud diverses construccions invaliden el camí de ronda substituït, probablement, per carrers perpendiculars que arriben fins a la muralla (Payà *et al.*, 1994, 119). Durant l'Alt Imperi una gran *domus* recolzava habitacions a la muralla, que sembla no complir una funció militar. En el segle IV d. de la n. e. es bastí una nova defensa en forma de torre —la popular Torreta—; les velles defenses republicanes no funcionaven feia temps.

3.1.2. Intervencions als horts

L'any 1989 es va netejar i documentar un breu tram de muralla que aflorava en superfície al camí de la Carrerada, a l'est del camí de la Torreta, que discorre

a través d'un sector d'horts avui gairebé abandonats. La intervenció permeté confirmar les característiques constructives ja observades al camí de la Torreta (Garcés i Reyes, 1994, 106-107 i fig. 33) alhora que servia de nova localització d'un extrem de la ciutat. El parament exterior d'un tram de muralla encara avui fa de partió entre dues finques a l'est del camí de la Carrerada. També l'any 1989 es va realitzar una intervenció arqueològica en l'hort del Fideuer, ubicat entre el camí de la Carrerada i el camí de Sant Salvador. En aquella campanya tan sols s'assoliren els nivells alt-imperials i baix-imperials. Tot i això, es pogué documentar com la muralla fundacional havia estat enderrocada i en el seu lloc s'havia bastit un edifici alt-imperial de considerables dimensions (Payà, Puig i Reyes, 1994, 153 i fig. 3).

3.1.3. Hort del Cavaller

Separem aquest espai de propietat municipal dels anteriors per les seves característiques. Aquí, l'any 1992, una primera intervenció de l'equip PRAMA va permetre descobrir, amb tan sols dues rases de sondatge, la presència de la muralla a més de 2 m de fondària. El més rellevant era que es va observar com en un punt la muralla s'obria tot deixant un buit alineat amb el carrer Soledat; es podia conjecturar l'existència de la porta d'accés des del sud-oest, des de la qual s'accedia al *decumanus maximus*, l'eix principal de la ciutat (Garcés i Reyes, 2014, 108-110 i fig. 35-36). L'any 2015 es va realitzar una prospecció geofísica extensiva amb magnetometria en 590 m² de la parcel·la. Aquests treballs suggerien que la muralla es conservava més enllà de les cales de sondatge de 1992 i que alhora hi havia altres restes al seu voltant i una possible torre.

Ja dins l'actual projecte de recerca, en el mes d'octubre de 2019, es va procedir a retirar un gran volum de terra superficial (225,6 m²) en el tram on calia esperar la troballa de la muralla (espai ampliat durant la tardor de 2020). Aquest gran sondatge, que unificava i depassava les petites rases de 1992, va permetre descobrir un sector de la muralla i una torre de flanqueig de planta rectangular (fig. 3). D'aquestes

estructures tot just se n'ha donat notícia (Garcés *et al.*, 2019, 14-15 i fig. 3). Es va moure un considerable volum de terra (383 m³) perquè la parcel·la es trobava terraplenada amb una diferència de cota de 3,79 m entre ambdós extrems. Precisament aquest important gruix d'aportacions modernes és el que ha permès que les restes romanguin en bon estat de preservació, ja que no han sofert l'erosió de les tasques agrícoles. Les restes romanes només es van documentar en planta, llevat de dos petits sondatges.

Figura 3. Vista de la torre republicana conservada a l'Hort del Cavaller després dels treballs d'excavació de l'estiu de 2022. Fotografia: X. Bermúdez

Pel que fa a la torre, la seva forma és rectangular, amb unes mides exteriors de 5,42 m de llarg per 3,98 m de sortint; el gruix del mur amida 1,65 m d'amplada mitjana. Aquestes dimensions són lleugerament més reduïdes que la veïna torre de la porta nord d'Iesso (Guissona, la Segarra), amb la que comparteix una disposició similar i afinitats constructives. La torre, buida a l'interior, està feta a partir de grans blocs de pedra quadrangulars (alguns de 0,9 × 0,6 m), disposats a dues cares. A l'exterior d'aquesta estructura es va realitzar el sondatge 1, d'1,67 m de llargada per 0,7 m d'amplada i 0,6 m de profunditat. Aquest sondatge va permetre constatar que la torre conservava més potència, ja que s'intuïa la presència d'un altre carreu per sota del tram visible. Tenint present que els carreus tenen una alçària que oscil·la entre 0,5 i 0,9 m, això orienta que, com a mínim, la torre en aquest punt podria conservar una potència d'uns 1,7 m d'alçària. El sondatge 2, de

0,5 m d'amplada per 1,5 m de llargada, es va realitzar en l'extrem oest per tal de documentar-ne la potència conservada. L'excavació en aquest punt va permetre documentar quasi 1 m de seqüència estratigràfica. El sondatge es va aturar sense localitzar el subsol geològic i la fonamentació de les estructures, ja que començava a filtrar aigua des de la capa freàtica. Uns 14 m més al nord de la torre es va documentar un tram de 3,5 m de llargada i 1,8 m d'amplada de la muralla orientada de nord-oest a sud-est.

La intervenció també va permetre documentar tot un seguit d'estructures d'habitació, construïdes unes al damunt del llenç defensiu i d'altres adossades a aquest. Això indicaria que, un cop la muralla havia perdut la seva funcionalitat primigènica, la ciutat va créixer extramurs i es va aprofitar l'estructura defensiva com a part de les noves edificacions. Aquest fet és evident en el tram de muralla documentat a l'extrem sud-est del sondatge, on són visibles les restes d'una canalització, amb la base d'*opus signinum*, que passava per sobre de la muralla. Per tant, el llenç ja estava parcialment aterrat i havia perdut la seva funcionalitat quan es va bastir aquest desguàs. En el tram de muralla documentat a la banda nord-oest, aquesta superposició i reutilització del llenç encara és més evident: al damunt del tram de muralla, i amb aquesta completament amortitzada, es va construir una canalització de pedra, amb base i coberta també d'aquest material. Finalment, en els 14 m que avui separen la torre del sector nord-oest de la muralla, i on es podria trobar la porta d'accés, es localitzaren tres parets que permeten intuir, com a mínim, l'existència de dues estances construïdes al mateix moment; a partir de les seves característiques podem afirmar que formen part d'una domus disposada al voltant d'un peristil i bastida en època alt-imperial.

En resum, la intervenció realitzada a l'Hort del Cavaller ha permès documentar diverses fases d'ocupació, i la primera és la que aquí ens interessa. En aquesta tindriem la muralla, de la qual s'han documentat més de 10 m de llargada en dos trams, a banda de la torre de flanqueig sud de la porta d'entrada. La porta no s'ha pogut localitzar perquè durant el creixement extramurs

de la ciutat aquest espai es va ocupar i s'hi van aixecar diferents edificacions. Per tant, cal pensar que les restes de la porta d'entrada tal vegada es conservin en una cota inferior, no assolida encara en les intervencions desenvolupades.

3.1.4. Altres intervencions a l'interior de la ciutat

L'interior de la ciutat és conegut per diverses intervencions realitzades pel grup PRAMA o per excavacions preventives i d'urgència posteriors: Hort del Lluís; Era del Serret; plaça del Bisbe Badia; Era del Gelat; carrer del Doctor Puigvert; carrer Rambla, 8, solar del Nou Consultori al carrer del Doctor Puigvert i Hort del Rampeira. En general, la presència de nivells o objectes del període republicà és modesta. Més recentment, s'ha actuat a la travessera de la Soledat, un carreró proper a la fortificació del camí de la Torreta. Durant la primavera de 2018 un episodi de pluges va ensorrar un tram de mur de pedra seca, ocasió que va ser aprofitada per documentar l'estratigrafia que havia quedat al descobert en un tram de 7,5 m d'amplada per 2,65 m d'alçària, avui tancada per un mur de ciment. Les ceràmiques recollides apunten a una bona conservació en aquest punt dels nivells romanorepublicans d'hàbitat, que caldrà excavar en el futur (Belmonte, 2020).

3.2. El traçat de la ciutat republicana: proposta i correccions

Els treballs del grup PRAMA van permetre conèixer el traçat puntual de la muralla en els extrems oest i sud de la ciutat i allà s'apuntava, tot i el poc espai realment documentat al sud, un gir aixamfranat entre l'Hort del Cavaller, el camí de la Carrerada i els horts. En l'extrem nord-est, es podia proposar el xamfrà contrari sota la línia de façanes de les cases del carrer de Sant Mateu, que des del carrer del Forn va fins a la plaça del Raval, on caldria esperar la porta nord de sortida just al començament del carrer de la Font. D'aquesta manera s'obtidria un recinte teòric murallat de poc més d'1 km, en forma de rectangle amb els angles aixamfranats d'uns 350 × 130 m (Payà, Puig i Reyes, 1994, fig. 25) (fig. 4).

Treballs posteriors en milloraren el grafisme (Barrandon, 2011, 138; Garcés i Reyes, 2014, 110) o incorporaren les àrees suburbanes (Garcés *et al.*, 2020b, 125). Al bell mig, l'actual carrer de la Soledat podria ser la fossilització del sector meridional de l'antic *decumanus maximus*. L'espai intern era d'unes 3,5 ha, una ciutat petita que, això no obstant, va créixer en època imperial, com hem vist, ocupant una major extensió encara no ben delimitada. L'espai primigeni presenta uns 27 m de desnivell en direcció nord-sud sobre un eix d'uns 350 m, un desnivell teòric constant d'uns 7,7 cm per metre. La solució devia ser bastir la ciutat residencial en trams terrassats, com s'observa a la muralla del camí de la Torreta, però dels edificis públics no en tenim cap vestigi.

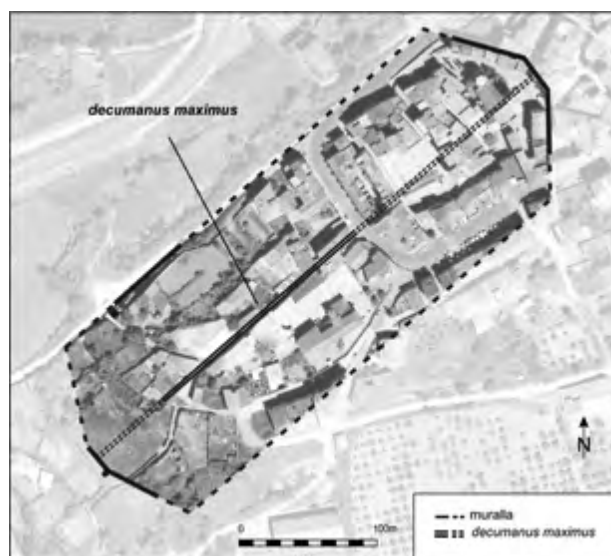

Figura 4. Planta de la ciutat republicana (segons la proposta de Reyes, 2014)

Algunes dades recents obliguen a realitzar certes correccions en la *forma urbis* exposada. D'una banda, la revisió de la documentació generada per l'activitat de Regiones Devastadas ha demostrat que la línia de façanes de cases del carrer Sant Mateu fou desplaçada uns 5 m al nord en la reconstrucció (Álvarez i Padrós, 2020, 138-141 i fig. 13-15); la ciutat, en aquest extrem, hauria estat lleugerament més petita. Aquests autors es mostren crítics amb el mètode de reconstrucció basat a acceptar la fossilització del nucli urbà; recorden que la vila va patir grans alteracions topogràfiques amb Regiones Devastadas. Això no obstant, ho empren per insinuar una possible ampliació nord de la ciutat seguint

aquest mètode fins al carrer del Dipòsit, d'orientació similar al carrer de Sant Mateu, i on el carrer Oller seria la prolongació de l'eix central (Álvarez i Padrós, 2020, 131). D'aquest sector edificat no es té notícies de troballes arqueològiques romanes. D'altra banda, la descoberta d'un nou llenç de muralla en l'hort del Cavaller altera l'hipotètic xamfrà sud, de manera que el fa menys angulós i trenca la simetria en favor d'ampliar lleugerament la ciutat republicana. Ambdues correccions les hem incorporat a una nova planta actualitzada (Martín i Garcés, 2022) (fig. 5).

La planta d'algunes ciutats romanes republicanes reproduceix rectangles regulars, cas d'Emporiae. Però no sempre es va fer així: la forma d'Iesso és de tendència octogonal no simètrica (Guitart, 2010) i el cas de Gerunda és completament irregular en el seu perímetre, però regularitzada en l'espai interior (Burch *et al.*, 2000, fig. 8). D'aquesta manera, els romans conjugaven les necessitats defensives amb les comoditats de la vida diària. No podem descartar que a mesura que es vagi

coneixent millor la planta d'Aeso aquesta presenti sorpreses que alterin la regularitat teòrica inicialment considerada.

3.3. El camp de sitges del sector nord del Serrat dels Espinyers

Aquesta intervenció, realitzada en 2009-2010, fou preventiva i derivada de la construcció de la nova carretera per a la millora dels accessos a Isona. Comportà l'excavació d'uns 4.500 m² i s'hi identificaren dos sectors (nord i sud) amb construccions, funcions i cronologies diferents, separats per la prolongació del camí de la Torreta ja convertit en la seva cota més baixa en el camí del Serrat dels Espinyers. El sector nord contenia 93 estructures negatives, en llur majoria dels períodes ibèric ple i iberoromà, a banda d'altres estructures de treball molt arrasades (descripcions i estudis a: Belmonte *et al.*, 2013; Garcés i Reyes, 2014; Belmonte, 2015; Belmonte *et*

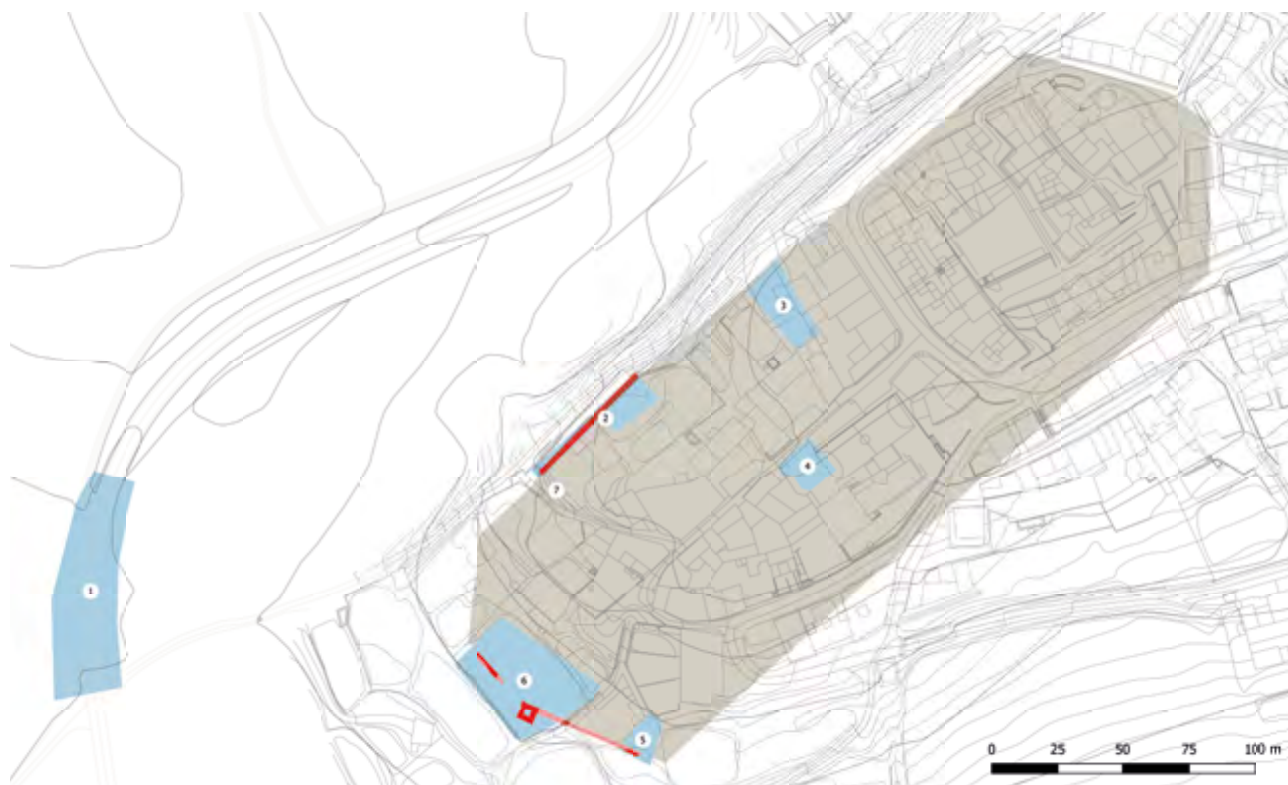

Figura 5. Planta de la ciutat i els llocs on s'han documentat nivells republicans. Estat en 2021. Planimetria: X. Bermúdez

al., 2015; Garcés *et al.*, 2020a) i de les traces d'un possible campament militar republicà. La zona sud contenia alguna sitja d'època republicana i un extrem dels fossats campamentals, però allò que la caracteritzava era un conjunt de sòlides construccions alt-imperials, una d'elles identificada com un *horreum* (Garcés *et al.*, 2020a; Garcés *et al.*, 2020b).

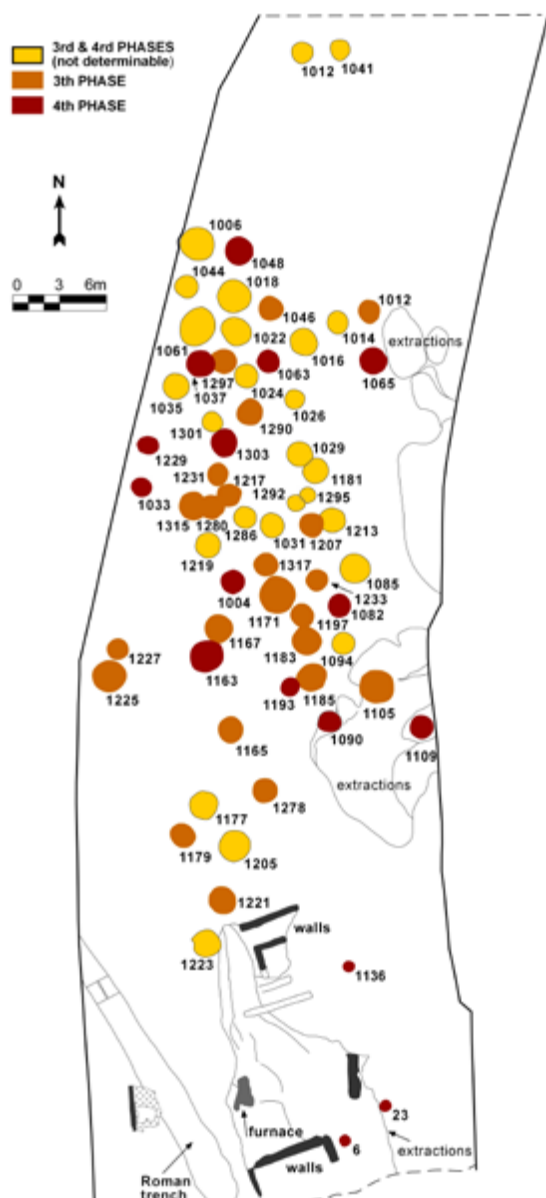

Figura 6. Estructures de magatzem ibèriques i romanorepublicanes en l'àrea del Serrat dels Espinyers, segles III-I a. de la n. e. (segons Garcés *et al.*, 2020a)

Centrats en el sector nord, d'uns 2.000 m², aquest contenia (com s'ha dit) noranta-tres estructures

negatives formades per 53 sitges, 15 sitges/cubetes, 14 cubetes, 6 forats i 5 elements indeterminats. Deixant-ne de banda unes poques pertanyents a la fase 1 (Neolític tardà) i la fase 2 (només identificada per alguns materials ibèrics antics), ens interessem aquí per les atribuïdes a les fases 3 (ibèric ple, 300-175/150 a. de la n. e.) i 4 (iberoromà, 175/150-40 a. de la n. e.) (fig. 6).

A la fase 3 es poden adscriure vint-i-quatre estructures, més o menys concentrades a l'extrem nord. Corresponen a les reserves per a un grup assentat en les proximitats, molt possiblement el representat pel recinte delimitat pel mur atalussat documentat a l'interior de la muralla republicana del camí de la Torreta. El nombre elevat d'estructures indica que la població estava directament o indirectament relacionada amb l'activitat agrícola, produint excedents i reserves. Les ceràmiques d'importació no hi són gaire nombroses, però la presència d'algun fragment dels tallers de Roses i de ceràmica campaniana A avalarien aquesta datació. Serien continuació de les ceràmiques i estructures ja trobades en el seu dia a la base i l'exterior de la muralla del camí de la Torreta, a banda d'altres elements, com la presència de tenalles ibèriques de magatzem de vora plana característiques de la vall de l'Ebre (segles V-II a. de la n. e.). Les restes d'escòria ceràmica i alguns vasos rebutjats per coccions fallides evidenciarien també la presència d'un taller actiu almenys en 175-150 a. de la n. e.

La manca d'importacions i moltes vegades el mateix atzar van fer que algunes sitges tot just rebessin durant el seu reblliment algun fragment ceràmic poc definible, fet que comporta que un nombre considerable de vint-i-nou sitges no puguin ser atribuït amb certesa a la fase 3 o a la 4. La fase 4 només està representada per disset sitges, però de dimensions majors que les anteriors. També corresponen a aquesta fase pous d'extracció d'argila i una àrea de treball extensa; podríem dir que es detecta un augment i una diversificació de l'activitat. La cultura material indígena és pròpia del moment iberoromà. Les importacions continuen essent modestes (el 2,17 % del total), la qual cosa no ha permès establir

subfases. Això no obstant, entre la ceràmica fina es documenta la campaniana A tardana i la ceràmica calena. La importació més moderna la constituïria un exòtic exemplar de *terra sigillata* oriental que hauria estat produïda en els moments finals de la República (c. 40 a. de la n. e.) (Garcés i Cama, 2014, 73-74) (fig. 7).

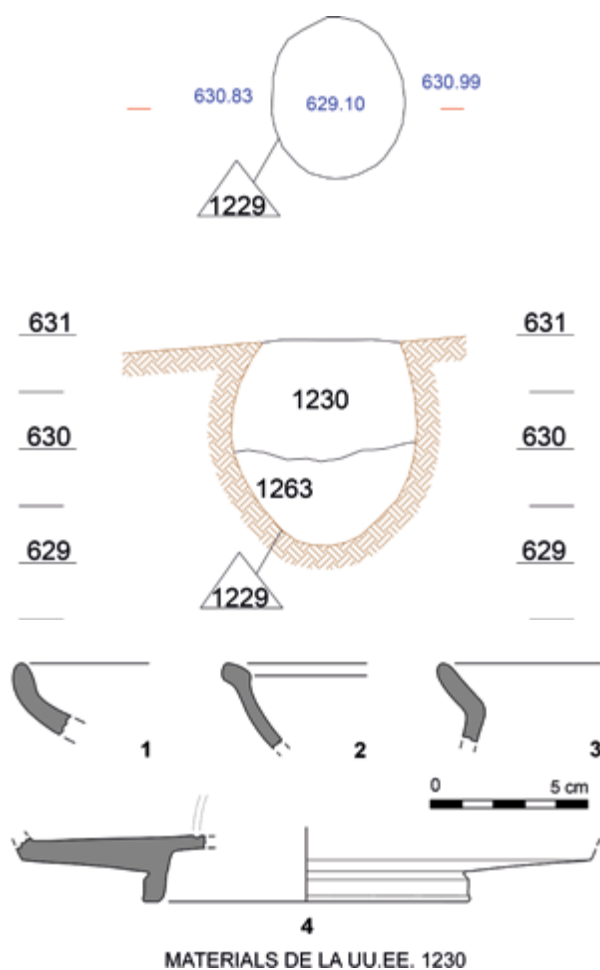

Figura 7. Planta, secció i materials representatius de la sitja 1.229 del Serrat dels Espinyers. 1) Ceràmica calena tardana, forma Lamb. 5; 2) Ceràmica a torn oxidada; 3) Ceràmica modelada a mà; 4) *Terra sigillata* oriental A. Composició: C. Belmonte i I. Garcés

L'any 2015, el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya va finançar prospeccions geofísiques en els terrenys immediats a l'extrem nord de l'àrea excavada en 2009-2010.⁷ El resultat aportà la detecció de més d'un centenar d'estructures negatives de

diversa naturalesa, que algun dia hauran de ser investigades.

3.4. Traces d'un possible campament romà republicà

Les restes van ser excavades en la intervenció de 2009-2010 (Belmonte, 2015), però el campament va ser identificat amb posterioritat (Padrós, Belmonte i Garcés, 2016). Estan constituïdes per diverses trinxeres amb la base en be baixa, cadascuna de les quals correspon a la part inferior d'una *fossa fastigata* en dues variants: amb canaló inferior o sense. L'excavació, però, determinà que els estrats que reblen els fossats gairebé no contenen materials arqueològics malgrat la seva extensió; els estrats més superficials corresponien a remocions alt-imperials i no poden servir per datar el conjunt.

Figura 8. Vista del fossat UE 2.083 que formava una secció en V perfecta. Fotografia: Cristina Belmonte

Els fossats del Serrat dels Espinyers formen unes estructures dobles, orientades de nord-oest a sud-est, conservades en més de 40 m de llarg de forma discontinua, i nord-est/sud-oest, on se'n van poder documentar uns 14,5 m de llarg (fig. 8). Pel que fa a l'amplada superior, oscil·len entre 1 i 2,35 m, segons el punt; la profunditat conservada varia entre 0,5 i 1,2 m. Aquest tipus de fossats, en teoria, solen

⁷ Les prospeccions van ser executades per l'empresa SOT-prospecció.

presentar unes mesures d'entre 2,5 i 6 m d'amplada i d'1,2 a 2,7 m de profunditat, per la qual cosa la part conservada seria reduïda. La projecció de les línies dobles apunta a un angle recte, que permet hipotetitzar un rectangle que envoltaria el cim del Serrat dels Espinyers (646 m s. el n. del m.), ubicat al sud-oest d'Aeso. El camí actual hauria fossilitzat l'antiga porta nord-est a 627 m s. el n. del m.

En 2015 es va efectuar una prospecció magnètica amb gradiòmetre magnètic Bartington G-601,⁸ amb una extensió explorada de 21.160 m². A banda de la identificació de paleocultius anteriors a la crisi de la fil·loxera, donada la naturalesa de les trinxeres reomplertes amb el mateix sediment, el seu seguiment no va ser concloent i seria necessari realitzar-hi sondatges. Per prudència, continuem parlant d'un possible campament.

3.5. Altres indicis romanorepublicans en el territori

Les prospeccions que realitzà l'equip PRAMA en 1989 i 1991 i una tesi de llicenciatura (Reyes, 1991) van aportar, tot i el seu caràcter limitat, el coneixement de dos interessants punts amb presència de materials tarδοibèrics o romanorepublicans. Es van definir com a concentracions de materials perquè únicament es va localitzar dispersions de restes en superfície. Un, el tossal de la Collada, com el seu nom indica, ocupa una elevació al nord d'Isona, ja propera a la localitat de Sant Romà d'Abella; l'altre, les Aunoves, se situa a una distància similar de la ciutat, però en direcció sud i de nou en una elevació (Garcés i Reyes, 2014, 146-147).

Els estudis que en el seu dia es realitzaren sobre les traces parcel·làries fòssils de l'*ager aesonensis* evidenciaren dues orientacions dominants: un sistema parcel·lari coherent, amb tres eixos de 525 m, i un sistema parcel·lari centuriat, amb mòduls de 15 × 15 *actus*, amb paral·lels a les fundacions de Caesaraugusta o Barcino i, per tant, posterior a l'època

que ens ocupa. El sistema parcel·lari coherent mostra un mòdul que tindria paral·lels a la ciutat d'Edeta i als parcel·laris gal·loromans de Costiers (Nimes). Aquest parcel·lari coherent podria haver estat implantat amb anterioritat a la fundació d'Aeso. Paral·lels a banda, la relació preeminent que mantenen tant els dos assentaments d'època tarδοibèrica i republicana, com la mateixa ciutat d'Aeso amb els vials principals d'aquest sistema, serien indicatius de la seva antiguitat (Reyes, González i García, 1998, 41-49; González, 2002, 205-234; Garcés i Reyes, 2014, 151-153).

3.6. L'element ibèric a l'Aeso republicana: epigrafia i onomàstica

La població d'ascendència ibèrica devia ser molt important en els primers temps de la ciutat republicana a jutjar per la cultura material. En aquest ambient fundacional cal situar l'encunyació de moneda de bronze amb la llegenda *ešo*, fet que cal restringir en el temps a un període breu, entre 100 i 75 a. de la n. e. (Amela, 2020). L'anvers presenta un cap d'heroi a dreta, entre dofins i una ara o un quadrant; el revers conté un genet a dreta amb casc i palma. Un exemplar d'aquesta seca va ser recuperat en l'excavació del Serrat dels Espinyers (fig. 9), el primer amb garanties en el que devia ser el seu lloc d'emissió.

Figura 9. Moneda de la seca d'*ešo* recuperada en l'excavació del sector sud del Serrat dels Espinyers. Fotografia: O. Caldés

En 2014 es donava a conèixer la primera inscripció ibèrica: un fragment informe d'àmfora amb l'esgrafiament

8 Les prospeccions les va executar l'empresa SOT-prospecció.

final «]naś» en ibèric nord-oriental, identificada entre els materials de la fase 2 en el camí de la Torreta (Ferrer, 2014, 96-97), amb una datació de 80/70-50 a. de la n. e. Amb la revisió del material de magatzem hem pogut identificar també en el camí de la Torreta un segon esgrafiat inèdit, que aquí avancem: el fons de ceràmica calena mitjana, forma Lamb. 1, tipològicament de 130/120-80 a. de la n. e., amb l'esgrafiat «udu[» (fig. 10). El corpus epigràfic ibèric és encara reduït, en consonància amb una recerca limitada.

El fons exterior d'una copa de *terra sigillata* itàlica, forma *Conspectus 14*, procedent d'una intervenció en l'Hort d'en Lluís (que pot ser datada en 25 a. de la n. e. - 25 d. de la n. e.) conté l'esgrafiat llatí «*Fulvius Abiner*» (publicat per primer cop a *IRC* v, 11 i lám. XLIV). El *nomen Abiner* ha generat un ampli ventall de propostes sobre el seu possible origen (Ferrer, 2014, 97-100). Com conclou J. Ferrer i Jané, considerem que **abiner** seria un nom personal ibèric. La pervivència d'un onomàstic ibèric en grafia llatina a principis de l'Alt Imperi redunda en l'element poblacional ibèric durant el període republicà.

Figura 10. Esgrafiat ibèric sobre el fons d'una ceràmica de vernís negre procedent del camí de Torreta. Fotografia: I. Garcés

La proposta d'inclusió d'Aeso entre els topònims cèltics ha estat contestada i retornada a l'espai ibèric (Faria, 1995, 326; Velaza, 2011). L'epigrafia llatina imperial ha evidenciat que Aeso fou un pol d'immigració, especialment de personatges

amb trajectòria militar procedents del quadrant nord-oest peninsular (Pérez, 1999; 2002), però cal desvincular aquest fet d'una recepció de contingents humans ja finalitzades les guerres celtibèriques.

4. L'activitat d'una ciutat republicana a peu dels Pirineus

L'activitat agrícola es pot inferir a partir de les troballes de nombroses sitges al Serrat dels Espinyers, tot i que sense la realització d'estudis carpològics o altres tipus d'anàlisis és agosarat parlar en particular dels productes que es podien conrear. Un segon obstacle per a la millor comprensió de l'activitat agrícola deriva de la no publicació detallada dels treballs. En conjunt es pot indicar la presència de trenta-una sitges ibèriques i iberoromanes amb una capacitat superior als 3.000 litres; la més gran i excepcional, de 8.298 litres, sí que pot ser datada en el moment iberoromà (Belmonte, 2015, 160). L'augment del volum de les sitges en el pas del període ibèric a l'iberoromà també s'ha observat en la plana ponentina.

Pel que fa a l'activitat ramadera, les nombroses restes faunístiques recuperades al Serrat dels Espinyers (2.890 restes, especialment els esquelets amb connexió anatòmica en disset estructures dels segles III-I a. de la n. e.) estan proporcionant dades molt interessants, encara en estudi, avançades en diferents treballs⁹ (Belmonte *et al.*, 2013; Albizuri i Nadal, 2014, 78-85; Albizuri *et al.*, 2017). Els grups taxonòmics identificats es reparteixen entre mamífers domèstics, altres mamífers i alguns vertebrats salvatges (aus). Els mamífers salvatges corresponen a restes sempre aïllades, amb presència de cérvol (*Cervus elaphus*), cabirol (*Capreolus capreolus*) i senglar (*Sus scrofa*). Entre els animals domèstics, les espècies tradicionalment dedicades a la producció alimentària solen presentar-se com a

9 Les restes faunístiques han estat en bona part estudiades per S. Albizuri i J. Nadal.

peces aïllades i fragmentàries; hi trobem bovins (*Bos taurus*) i ovicaprins (*Ovis aries* i *Capra hircus*). De manera aclaparadora, els taxons majoritaris són els èquids, amb un 48 % de l'NRD (nombre de restes determinades), i els gossos, amb el 45,7 de l'NRD. Tot i això, el càlcul de l'NMI (nombre mínim d'individus) inverteix una mica el percentatge, amb la identificació de trenta-dos èquids i quaranta-dos gossos. L'estudi dels èquids permet distingir tres grups: cavalls, ases i un grup que ha estat definit com a híbrids. La quantitat anòmala d'exemplars localitzats i l'evidència de les pràctiques d'hibridació indiquen una explotació especialitzada i eficient, que es mantindria per al transport de càrregues, probablement relacionada amb la presència de tropes romanes. En 2020-2021, s'ha pogut realitzar una anàlisi dels isòtops estables (carboni i nitrogen) dels èquids¹⁰ que mostra com, per a la fase iberoromana, els èquids inclouen en la seva dieta recursos procedents de camps adobats i possiblement de farratges. Aquestes dades, si bé no conclouen una gestió centralitzada per part de l'exèrcit romà, sí que comporten una novetat respecte a l'etapa anterior. De l'altre grup nombrós, els gossos, s'ha pogut determinar la presència de femelles i mascles. Hi predominen dos tipus bàsics: uns caníds de petita alçada (32 cm), que podrien haver estat introduïts pels romans precisament en el període republicà, i altres de gran alçada (40/63 cm), amb mitjanes de 55 cm. És el grup de gossos grans el que presenta un rosari de patologies lumbars, toràciques i de les extremitats, relacionades amb el fet d'arrossegar càrregues, tal vegada trineus. Això no obstant, alguns gossos sacrificats joves indiquen que no sempre es dedicaren plenament al treball.

La captació de recursos hídrics i lítics va ser prioritària. L'aigua és un bé de primer ordre i la civilització romana, a més a més, gaudia d'utilitzar-la a les àrees urbanes. L'emplaçament escollit per assentar Aeso no va ser casual, i permetia la captació d'aigua en el seu extrem nord-est, més alt que la ciutat. De fet, en l'actualitat ho continua fent i tota una sèrie de conduccions recents van recollint aquestes aigües,

que flueixen i reguen els horts que ocupen l'extrem meridional de la ciutat.

Respecte a l'aprovisionament de pedra, amb un considerable volum quan es bastí la muralla d'època republicana, tal vegada provinguí de la pedrera de l'antic camí de Sant Salvador, a 1,5 km en línia recta al sud-oest de la ciutat. S'hi ha identificat un front d'uns 80 m de llarg de pedra calcària, així com alguns blocs abandonats de les mateixes característiques litològiques i d'estereotomia que els emprats de camí a la Torreta (Gutiérrez, 2009, 77-88; Gutiérrez, 2013). A l'entorn s'hi han recollit en superfície alguns fragments ceràmics d'època republicana.

Pel que fa a la producció de ceràmica a la ciutat o als seus voltants en època republicana, no disposem encara d'estudis exhaustius. Alguns indicis, com la presència d'exemplars de cocció fallida, confirmen l'existència d'un centre de producció ibèric tardà de càlats i plats pintats i vasos llisos almenys en 175-150 a. de la n. e. (Garcés i Padrós, 2014: 89-91). La producció de ceràmiques locals a torn, llises i pintades, està en sintonia formal i decorativa amb el taller de Fontscaldes (Alt Camp) i tal vegada s'ha de vincular amb el final del nucli indígena anterior a la fundació de la ciutat romana d'Aeso. Durant el segle I a. de la n. e., com era d'esperar, els càlats hi predominen, però el segon lloc correspon a un gran plat amb peu alt i vora exvasada gruixuda, forma poc habitual a la plana, de la qual aquí sorprèn l'abundància; la resta són exemplars testimonials de bols, gerretes i gobelets. Algunes analítiques realitzades sobre ceràmiques pintades i pintades amb engalba blanca sostenen una producció local i, alhora, importacions ocasionals del taller d'Ilerda (Buxeda i Madrid, 2014, 92-96). Les ceràmiques ibèriques pintades amb decoració vegetal mostren sintonia amb les sèries de la vall de l'Ebre.

Pel que fa als intercanvis comercials pel període republicà que es poden rastrejar a partir de l'estudi de les ceràmiques, val a dir que s'han estudiat bàsicament dos conjunts amb importacions: el procedent dels nivells excavats de camí a la Torreta (Payà, 2000; Payà,

10 Estudis inèdits realitzats per A. Grande d'Anglade (Laboratori de Paleologia Molecular, Universitat de La Corunya), a qui agraïm la informació preliminar.

2014, 111-117), que és el lot major, i alguns exemplars recuperats a les sitges del Serrat dels Espinyers (Garcés i Cama, 2014, 70-74). El conjunt del camí de la Torreta es pot dividir en les quatre fases cronològiques exposades més amunt. La fase -2 (250-175 a. de la n. e.) està representada per la campaniana A antiga, formes L. 26 i 28, associades a l'àmfora P. E. 22. La fase -1 (120-100 a. de la n. e.), coneix la campaniana A mitjana (L. 25, 31A i 36), campaniana A tardana (L. 25C) i la sèrie mitjana de Cales (L. 5, 27Bb, M. F2825b i MP 127), acompanyades d'àmfores grecoitàliques tardanes, transicionals i Dres. 1A. La fase 1 (100-75 a. de la n. e.), encara amb exemplars de campaniana A mitjana (L. 28 i 55), però amb clar predomini de la campaniana A tardana (L. 5/7, 6, 27b, 31a/b i 36), Cales mitjana (L. 5 i 33) i Cales tardana (B-òide) (L. 1, 4, 5, 10 i M 4753); les àmfores són ara les Dres. 1A i 1B. Finalment, la fase 2 (75-50 a. de la n. e.) conté exemplars de campaniana A tardana (L. 5/7, 27b, 31b i 36), alguns exemplars de Cales mitjana (L. 27Bb i Sanmartí 166) i un gran predomini de Cales tardana (B-òide) (L. 1, 2, 3, 5 i MP 27); les àmfores associades són Dres. 1B i 1C.

Finalment, pel que fa a l'esfera simbòlica, les dades de què disposem per a l'època republicana són molt minses. En qualsevol cas, és possible observar algunes pràctiques rituals d'interès. Cal destacar els sacrificis de nombrosos èquids i gossos al Serrat dels Espinyers, acuradament dipositats en fosses i sitges abandonades; en un cas acompanyats d'una ala de voltor dipositada al costat d'un èquid i proper a una àmfora. Aquestes pràctiques són afins a les documentades en altres camps de sitges durant el període ibèric i iberoromà a la plana occidental (Nieto *et al.*, 2020, 386). Destaca també la troballa de les restes parcials d'un home jove inhumat acompanyat de dos èquids i altres restes faunístiques a la sitja 1.109 (Belmonte *et al.*, 2013, 205 i fig. 9) que s'han pogut datar en el pas del segle III al II a. de la n. e. Aquesta dada tindria un equivalent en la dona inhumada en una fossa datada a principis del segle I a. de la n. e. a Iesso (Guitart, Pera i Carreras, 1998, 39).

5. A manera de síntesi final

Diverses evidències arqueològiques, que inclouen un sector de muralla en talús, restes d'algunes construccions domèstiques i sitges, confirmen la presència de poblament anterior a la creació d'una ciutat romana; l'ésó ibèrica. Aquests indicis hauran de ser perfilats en el futur: aspectes clau com la continuïtat o l'abandonament temporal entre ambdós nuclis superposats no estan satisfactòriament resolts. Ara per ara només s'apunta que algunes importacions ceràmiques van esglaonant l'arc cronològic a cavall dels segles III i II a. de la n. e. Fins a la construcció de la ciutat romana no tenim garanties de com s'integrà inicialment el territori en el nou marc polític i militar romà i en els primers sistemes de control militar romà entre la plana i el Prepirineu, però s'han detectat en prospecció alguns jaciments amb cronologia romanorepublicana. La tradicional atribució de la ciutat a l'*etnos* lacetà ha evidenciat ser un supòsit mancat de suport textual; en el futur caldrà filar prim en l'anàlisi de la cultura material local i la comparativa d'aquesta amb les veïnes, si és que això es pot considerar un element definidor. En qualsevol cas, la presència ibèrica continuà ben viva a Aeso durant els segles II-I a. de la n. e., confirmada per la detecció dels primers esgrafiats ibèrics i per la pervivència de noms d'arrel ibèrica fins al canvi d'era (cas de Fuluius Abiner) i, en especial, pel que fa a la producció ceràmica, per l'existència d'un taller local en sintonia amb altres contemporanis.

El veritable camí cap a la transformació romana s'inicià pels volts de 100 a. de la n. e. amb la construcció d'una ciutat amb tècniques romanes, de planta aproximadament rectangular amb els angles aixamfranats, no tan regular com es va creure en un principi, i ben segur adaptada a un terreny amb un no menyspreable pendent que, en contrapartida, oferia fonts d'aigua i característiques naturals defensives. La muralla va ser construïda amb grans carreus i dotada de torres (almenys es pot assegurar l'existència d'una), en trams disposats en funció del pendent, com segurament també devien fer els avui desconeguts carrers i ínsules que contenia a l'interior.

Tot i la imprecisió, el període 100-75 a. de la n. e. sembla ser el de bastiment de la ciutat, que només encunya bronzes amb llegenda ibèrica **e**so en un període molt concret i coincident. Per tant, resulta temptador posar en relació ambdós fets: la construcció de la muralla i l'emissió monetària autoritzada per Roma. El bronze podia ser adient per atendre les necessitats derivades de la construcció; recordem que la ciutat no emet moneda de plata. La llegenda local apuntaria a una important presència indígena, malgrat les propostes que han arribat a suggerir el complement d'altres ètnies. Una comunitat estipendiària, que segurament aportava recursos agraris, ramaders o lleves auxiliars, podia ser millor gestionada des d'una ciutat «d'aspecte» romà que, alhora, podia ser rebuda per les elits locals com un trampolí de noves oportunitats. La construcció de la ciutat romana d'Aeso no devia ser un fet aïllat i local, sinó que cal emmarcar-la en la transformació territorial que contemporàniament també afectà el conjunt de l'actual territori català i, en particular, les altres dues ciutats ponentines: Ilerda i Iesso, amb muralles bastides en dates similars.

Un altre element molt interessant, tot i que no es podrà confirmar fins que no es disposi de noves dades, és la possible presència d'un campament militar romà a tocar de la ciutat. La detecció al Serrat dels Espinyers de les restes d'un fossat doble amb les característiques habituals d'aquestes construccions fan plausible que es tracti d'aquest tipus d'estructura, malgrat que els resultats de les prospeccions no ho hagin reforçat. Alhora, per les seves característiques, són unes estructures negatives difícils de datar, de manera que s'obren tres possibilitats: anterioritat, simultaneïtat o posterioritat a la muralla. L'anterioritat podria tenir cert suport en els estrats de rebliment d'un desnivell localitzat a la base del sector de muralla del camí de la Torreta, que apunten una forta presència de materials inequívocament romans i propis d'entorns campamentals durant el període 120-100 a. de la n. e. En aquest supòsit, la muralla hauria fet innecessari el campament. Això no obstant, vistos els marges laxos de les datacions ceràmiques i l'acceptació que el temps de la construcció de la muralla no devia ser

precisament breu, també pot tenir explicació mentre aquella es realitza i no està completada. En tercer lloc, cal tenir en compte que els campaments militars poden tenir una vida efímera i conjuntural, tot responnent a interessos geoestratègics exògens (exèrcits nombrosos de pas en el marc de les guerres civils del segle I a. de la n. e.) o fins i tot propagandístics; recordem l'ordre de Sertori de treure les tropes de les ciutats i allotjar-les en campaments (Plut., *Vit. Sert.* VI, 7).

El que sí que podem afirmar és que la ciutat d'Aeso va utilitzar un espai fora del recinte urbà destinat al magatzem i el processat —el que de forma simplificadora anomenem «un camp de sitges»—, ubicat d'antuvi en el seu extrem sud-oest, al Serrat dels Espinyers. El sector nord ja tenia activitat en època ibèrica i la va mantenir al llarg de tot el període republicà; va finalitzar pels volts del 40 a. de la n. e. Des d'època flàvia, en el sector sud funcionà un edifici de magatzem de tipus *horreum* sobre pilars elevats, i és una incògnita com es gestionà aquest emmagatzematge en el segle llarg que va entre el final d'un sector i la posada en funcionament de l'altre.

Dels aspectes econòmics desconeixem quins conreus foren impulsats. Les dades que ha reportat el Serrat dels Espinyers han estat més profitoses en el terreny de la gestió dels animals. Sobta l'elevada presència equina en el pas dels segles II a I a. de la n. e., amb presència de cavalls, ases i híbrids, la qual cosa mostra una cabana de gestió complexa i on les analítiques de traça peptídica realitzades semblen donar suport a una relativa uniformitat de les dietes i un canvi respecte al període anterior. També l'abundància de gossos recuperats mostraria algunes influències romanes, tant per la introducció d'una nova raça pels volts de 100 a. de la n. e. com per la presència d'una segona raça de gran mida, que fou aprofitada com a força de treball.

En el terreny de la mentalitat, la troballa de l'esquelet d'un adult jove en una de les fosses sitja podria tenir equivalència amb la troballa d'una dona també jove a Iesso. La col·locació intencionada d'èquids i els gossos sacrificats i igualment no abocats o la presència de l'ala de voltor en un dipòsit són elements que tornen a reproduir-se en la plana occidental catalana; ambdues

regions van mantenir estrets contactes i mostren respostes mentals i estilístiques en les ceràmiques decorades afins també durant el període iberoromà.

En realitat, el període republicà a Aeso és més ben conegut fora de la ciutat pels seus espais de treball que dintre de la mateixa. Les excavacions efectuades, no gaires, rarament han assolit nivells anteriors als alt-imperials. Un aspecte a destacar és que el recinte mural republicà, almenys en els extrems sud i oest, ja no funcionava en la segona meitat del segle I d. de la n. e. La «casa dels Antonis» envaeix l'espai de ronda de la muralla, i una vella excavació en l'Hort del Fideuer, confirmada recentment per la intervenció en l'Hort del Cavaller, demostra que la ciutat romana va expansionar-se vers el sud en el període 50-150 d. de la n. e., i va desmuntar les velles estructures defensives republicanes. Un atalussament va permetre construir almenys una *domus* de peristil per sobre de les antigues defenses, algunes estances de la qual ocupen l'antiga porta de la ciutat. Així mateix, queden testimonis dels desguassos que discorrien per sobre de la torre, ja colgada. Nous temps de bonança per la ciutat que coincideixen amb el gruix de la seva producció epigràfica. Quan, en el Baix Imperi, la situació canvià, la ciutat va haver de dotar-se de noves defenses, com la torre popularment coneguda com «la Torreta», reaprofitant carreus d'època republicana en desús. Però aquesta és una altra història.

Bibliografia

Albizuri i Nadal, 2014:

S. Albizuri i J. Nadal, Producció animal i simbolisme ritual en el Serrat dels Espinyers, *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà a cura d'I. Garcés i T. Reyes*, Barcelona, 78-85.

Albizuri *et al.*, 2017:

S. Albizuri, J. Nadal, C. Belmonte i I. Garcés, Los efectos de la romanización en la gestión ganadera: la cabaña de Serrat dels Espinyers (Lérida) como ejemplo de

la cría mular en la Península Ibérica, *Archaeofauna*, 26, Madrid, 115-126.

Álvarez i Padrós, 2018:

T. Álvarez i C. Padrós, L'expedient de declaració de BCIN de la ciutat romana d'Aeso (Isona), *Memòria 2018 del Centre d'Estudis d'Isona i Conca Dellà*, Isona, 46-56.

Álvarez i Padrós, 2020:

T. Álvarez i C. Padrós, La ciutat romana d'Aeso (Isona i Conca Dellà, Pallars Jussà): Noves dades sobre la recerca històrica, *Empúries*, 58, Barcelona, 119-154.

Álvarez i Padrós, 2021:

T. Álvarez i C. Padrós, Metodologia per a la preparació d'un expedient BCIN: el cas de la ciutat romana d'Aeso (Isona i Conca Dellà, Pallars Jussà), *Tribuna d'Arqueologia 2018-2019*, Barcelona, 11-33.

Amela, 2020:

L. Amela, Una seca pirinenca. Eso, *Acta Numismàtica*, 50, Barcelona, 1-12.

Arcos *et al.*, 2010:

R. Arcos, C. Belmonte, J. Buxeda, I. Garcés, M. Madrid, C. Padrós i T. Reyes, Els orígens d'Aeso (Isona i Conca Dellà, Pallars Jussà), *Auriga*, 60, Barcelona, 10-11.

Barrandón, 2011:

N. Barrandón, *De la pacification à la intégration des Hispaniques (133-27 a.C.)*, Bordeus (Scripta Antiqua, 35).

Belmonte, 2015:

C. Belmonte, El Serrat dels Espinyers: noves aportacions al poblament iber i romà d'Isona. Pallars Jussà (Lleida), *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i l'Aran (Coll de Nargó i la Seu d'Urgell, 2013)*, Barcelona, 156-163.

Belmonte, 2020:

C. Belmonte, Intervenció a la travessera de la Soledat d'Isona, *Segones Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran (Trempe, 2019)*, Barcelona, 303-304.

- C. Belmonte, 2013:
C. Belmonte, S. Albizuri, J. Nadal i I. Garcés, Èquids i gossos en l'economia i en els rituals. Resultats de l'estudi dels materials dipositats en el sitjar iberoromà del Serrat dels Espinyers (Isona, Pallars Jussà), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23, Lleida, 201-222.
- C. Belmonte *et al.*, 2015:
C. Belmonte, I. Garcés, S. Albizuri, J. Nadal, M. Cama, S. Batlle, M. Fernández, K. Fortuny, A. Sobrino, M. Richaud i E. Román, La societat ibèrica al Pallars Jussà (Lleida, Catalunya): l'aportació del sitjar del Serrat dels Espinyers d'Isona, *Actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 2013)*. *Arqueomediterrània*, 14, Barcelona, 203-209.
- Bosch, 1932:
P. Bosch, *Etnologia de la Península Ibèrica*, Barcelona.
- Burch *et al.*, 2000:
J. Burch, J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda i D. Vivó, La fundació de Gerunda. Dades noves sobre un procés complex de reorganització d'un territori, *Empúries*, 52, Barcelona, 11-28.
- Buxeda i Madrid, 2014:
J. Buxeda i M. Madrid, Caracterització arqueomètrica de les ceràmiques ibèriques del jaciment d'Isona, *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà* a cura d'I. Garcés i T. Reyes, Barcelona, 92-96.
- Caro, 1952:
J. Caro, La escritura en la España prerromana, *Historia de España I-III* dirigida per R. Menéndez Pidal, Madrid, 677-812.
- Collantes, 1997:
E. Collantes, *Historia de las cecas de Hispania Antigua*, Madrid.
- Faria, 1995:
A. M. Faria, Algunas notas de onomástica ibèrica, *Portugalia*, 16, Porto, 323-330.
- Ferrer, 2014:
J. Ferrer, L'epigrafia ibèrica d'Aeso, *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà* a cura d'I. Garcés i T. Reyes, Barcelona, 96-100.
- Garcés, 2014:
I. Garcés, Aeso, part de l'Imperi romà. Les inscripcions llatines, *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà* a cura d'I. Garcés i T. Reyes, Barcelona, 119-126.
- Garcés, 2018:
I. Garcés, ¿Aeso lacetana? Nuevos paradigmas en la atribución de territorios a las formaciones prerromanas, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 28, Lleida, 131-144.
- Garcés *et al.*, 2019:
I. Garcés, M. A. Cau, T. Reyes, C. Belmonte, X. Bermúdez i C. Mas-Florit, *Chronica aesonensis* 1. Recerques arqueològiques efectuades a Isona durant 2019, *Memòria 2019 del Centre d'Estudis Isonencs*, Isona, 11-19.
- Garcés *et al.*, 2020a:
I. Garcés, C. Belmonte, X. Bermúdez i T. Reyes, Serrat dels Espinyers (Isona i Conca Dellà, Lleida, Catalonia), a multi-period storage site in the Pre-Pyrenees, *Journal of Archaeological Science: Report*, 30, abril 2020.
- Garcés *et al.*, 2020b:
I. Garcés, M. A. Cau, T. Reyes, C. Belmonte, X. Bermúdez i C. Mas-Florit, Dinàmiques de la ciutat i del territori d'Aeso en època ibèrica i romana. Passat i futur del projecte de recerca d'arqueologia a Isona, *Segones Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran (Trem, 2019)*, Barcelona, 120-130.
- Garcés *et al.*, en premsa:
I. Garcés, C. Mas-Florit, M. A. Cau, C. Belmonte, X. Bermúdez, R. Arcos i T. Reyes. Intervencions a la ciutat d'Aeso i a la vil·la romana de Llorís (Isona i Conca Dellà) entre 2019-2021, *Cicle Tribuna d'Arqueologia 2022*, Barcelona.

Garcés i Cama, 2014:

- I. Garcés i M. Cama, La cultura material ibèrica del Serrat dels Espinyers: tradicions locals i importacions, *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà* a cura d'I. Garcés i T. Reyes, Barcelona, 68-78.

Garcés i Padrós, 2014:

- I. Garcés i C. Padrós, La ceràmica ibèrica pintada tardana d'Aeso, *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà* a cura d'I. Garcés i T. Reyes, Barcelona, 89-91.

Garcés i Reyes, coordinadors, 2014:

- I. Garcés i T. Reyes, coordinadors, *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà*, Barcelona, Onzena edició del Premi Memorial Josep Barberà i Farràs.

González, 2002:

- R. González, Ocupación del suelo y estructuras agrarias del Ager Aesonensis (Isona, Lleida), *Las formas de los paisajes mediterráneos. Ensayos sobre las formas, funciones y epistemología parcelarias: estudios comparativos en medios mediterráneos entre la antigüedad y época Moderna*, Jaén, 205-234.

Guitart, 2010:

- J. Guitart, The origin of the earliest Roman cities in Catalonia: An examination from de perspective of archaeology, *Catalan Historical Review*, 3, Barcelona, 9-20.

Guitart, Pera i Carreras, 1998:

- J. Guitart, J. Pera i C. Carreras, La presència del vi itàlic a les fundacions urbanes del principi del segle I a.C. a l'interior de Catalunya: l'exemple de Iesso, *Monografies Badalonines*, 14: *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, 39-65.

Gutiérrez, 2009:

- A. Gutiérrez, *Roman Quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia)*, *Documenta*, 10, Tarragona.

Gutiérrez, 2013:

- A. Gutiérrez, Invisible quarries? Locating the origin of stone sources of Roman Aeso (modern Isona, Lleida, Spain), *Atti del Convegno di Borzonasca*, 2011, *Archeologia Postmedievale*, 17, Sassari, 41-49.

Fabra, Mayer i Rodà, 1985:

- G. Fabra, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne II. Lérida*, Paris, *Suppléments à IRC II*, vol. V, 2002, 65-79.

Martín i Garcés, 2022:

- B. Martín i I. Garcés, Late Iron Age Iberians and Rome in the Segre valley (North-East Hispania): Transformation and Integration, *Rome and the North-Western Mediterranean Integration and Connectivity, c. 150-70 BC* a cura de J. Principal, T. Naco i M. Dobson, Oxford, 105-120.

Nieto *et al.*, 2020:

- A. Nieto, S. González, A. Castellano, O. Escala, A. Moya, G. Prats, E. Tartera i A. Vidal, Primeres dades sobre els dipòsits singulars i el consum carni a través del registre arqueozoològic del jaciment tarδοibèric de la Rossella (Tàrrega, Lleida), *Territori i poblament ibèric a la Plana Il·lergeta. XLV Jornada de Treball (Sidamon, 2017)* a cura del Grup de Recerques de les Terres de Ponent, Sant Martí de Maldà / Riucorb, 377-392.

Padrós, 2020:

- C. Padrós, Guerra y conflicto en la Hispania Citerior: el impacto de la conquista romana en la Península Ibérica (ss. II-I a.C.), *Empúries*, 58, Barcelona, 177-207.

Padrós, Belmonte i Garcés, 2016:

- C. Padrós, C. Belmonte i I. Garcés, Indicis d'un campament tardorepublicà en el Serrat dels Espinyers (Isona, Pallars Jussà). Una nova evidència anterior a la fundació d'Aeso, *Pyrenae*, 47.2, Barcelona, 39-52.

Payà, 2000:

- X. Payà, Les ceràmiques de vernís negre de les ciutats romanes d'Aeso (Isona) i d'Ilerda (Lleida), *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I a.C. (Empúries, 1998)* a cura de X. Aquilué, J. García i J. Guitart, Mataró, 231-247.

Payà, 2014:

X. Payà, Materials, datació i significació de les fases profundacionals i fundacionals del camí de la Torreta, *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà* a cura d'I. Garcés i T. Reyes, Barcelona, 111-117.

Payà, Puig i Reyes, 1994:

X. Payà, F. Puig i T. Reyes, Primeres datacions dels nivells fundacionals d'Aeso, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 4, Lleida, 151-172.

Payà et al., 1994:

X. Payà, F. Puig, T. Reyes i J. Agelet, Darreres intervencions al municipi romà d'Aeso (Isona, Pallars Jussà), *Tribuna d'Arqueologia* 1992-1993, Barcelona, 115-124.

Pérez, 1999:

A. Pérez, El elemento forastero en el municipio de Aeso (Isona, Lleida), *Homenaje al profesor Ángel Montenegro Duque: Estudios de historia antigua* a cura d'Á. Alonso, Á. Montenegro, T. Garabito i M. E. Solovera, Valladolid, 361-374.

Pérez, 2002:

A. Pérez, El elemento militar de origen celtíbero y la aristocracia municipal de Aeso (Isona, Lleida) a través de la epigrafía, *Arqueología militar romana en Hispania* a cura d'A. Morillo, Madrid, 519-528.

Pita, 1963:

R. Pita, Prospección arqueológica en Isona (Lérida), *Ampurias*, 25, Barcelona, 219-224.

Pons, 1976:

J. Pons, *Estudio de la estructura social de Dertosa i Aeso en el Alto Imperio a través de la epigrafía*, tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona.

Pons, 1994:

J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya: dels inicis al Baix Imperi*, Barcelona.

Reyes, 1991:

T. Reyes, *Aproximació al poblament romà a les rodalies d'Aeso: un assaig metodològic*, tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de Lleida.

Reyes, 2014:

T. Reyes, Els nivells anteriors a la construcció de la muralla del camí de Torreta, *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà* a cura d'I. Garcés i T. Reyes, Barcelona, 85-89.

Reyes et al., 2017:

T. Reyes, X. Bermúdez, C. Belmonte i I. Garcés, La construcción de una colección a partir de la investigación arqueológica: el ejemplo del Museo de la Conca Dellà de Isona (Pallars Jussà, Lleida), *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, 35, Madrid, 1345-1349.

Reyes, González i García, 1998:

T. Reyes, R. González i J. E. García, Estudi de l'Ager Aesonensis (Isona i Conca Dellà, Pallars Jussà), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 8, Lleida, 39-59.

Rico, 2006:

Ch. Rico, L'«invention» romaine des Pyrénées, ou les étapes de la formation d'une frontière, *La época republicana. Actas del Coloquio Internacional celebrado en la Casa de Velázquez (Madrid, 2005)*, vol. III, a cura de G. Cruz Andreotti, P. Le Roux i P. Moret, Málaga-Madrid, 199-215.

Velasco, 2014:

A. Velasco, Una reivindicació necessària: el canonge Jaume Pasqual (1736-1804) i la redescoberta d'Aeso, *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà* a cura d'I. Garcés i T. Reyes, Barcelona, 37-45.

Velaza, 2011:

J. Velaza, El elemento -o en la formación de topónimos del área lingüística ibérica, 'Antidwron. *Homenaje a Juan José Moralejo* a cura de M. J. García, M. T. Amado, M. J. Martín, A. Pereiro, M. E. Vázquez i J. J. Moralejo, Santiago de Compostela, 567-572.

El *castellum* de Puig Castellar de Biosca (180-120 aC) i la fundació de la ciutat romana de Iesso. Anàlisi de contextos

Joaquim Pera Isern,¹ Núria Romaní Sala,²
César Carreras Monfort,¹ Esther Rodrigo Requena²

Resum

Aquest treball analitza contextos estratigràfics romanorepublicans procedents de dos jaciments: la ciutat romana de Iesso (Guissona) i la fortalesa romana de Puig Castellar de Biosca. La proximitat entre ambdós centres i la seqüència temporal que hem pogut establir a partir de l'estudi dels seus materials ceràmics permeten determinar una continuïtat pel que fa a la presència romana en aquesta zona de la Catalunya interior. Els materials que presentem permeten observar com el moment final de l'horitzó ceràmic de Puig Castellar de Biosca tindria una continuïtat en els primers nivells d'ocupació detectats a la ciutat romana de Iesso, un moment que situem en els darrers decennis del segle II aC. Tot i que el conjunt de materials que nodreix el context de Iesso, especialment l'amfòric, era ja conegut d'antic, s'ha aprofitat per fer una revisió del conjunt amb paràmetres més actuals. Pel que fa a Puig Castellar de Biosca, la seqüència temporal tancada que mostra de 180-120 aC resulta ser un document de primer ordre i un nou referent per ajudar a precisar conjunts ceràmics d'aquest període.

Paraules clau

Hispania Citerior, Iesso, Puig Castellar de Biosca, àmfores republicanes, ceràmica de vernís negre, *castellum* segle II aC

Abstract

This paper analyses stratigraphic contexts of the Roman Republican period from two sites: the Roman city of Iesso (Guissona) and the Roman fortress of Puig Castellar de Biosca. The proximity between the two centres and the temporal sequence that we have been able to establish from the study of their ceramic materials allow us to determine a continuity in terms of the Roman presence in this area of inland Catalonia. The materials we present here show how the final moment of the ceramic horizon of Puig Castellar de Biosca would have a continuity with the first levels of occupation detected in the Roman city of Iesso, a moment we place in the last decades of the 2nd century BC. Although the set of materials that nourishes the context of Iesso, especially the amphorae, was already known from ancient times, we have taken advantage of the opportunity to review the set with more current parameters. As for Puig Castellar de Biosca, the closed time sequence it shows between 180-120 BC is a first-rate document and a new point of reference to help determine ceramic assemblages from this period.

Keywords

Hispania Citerior, Iesso, Puig Castellar de Biosca, Republican amphorae, black-glazed pottery, 2nd century BC *castellum*

1 Universitat Autònoma de Barcelona.

2 Serra Húnter Fellow Universitat Autònoma de Barcelona.

1. Presentació

Quan vam rebre la invitació per participar en aquesta reunió dedicada a contextos republicans a les ciutats romanes de Catalunya, vam objectar que la nostra aportació no tractaria estrictament de la Iesso romana per la qual havíem estat convidats. El motiu era que, des de ja fa uns anys, el nostre equip està simultaniejant les excavacions a la ciutat de Iesso amb les de la fortalesa republicana de Puig Castellar de Biosca. La proximitat física (6 km) i, sobretot, temporal entre ambdós jaciments ens facilita poder establir una comparativa immediata entre l'establiment militar i la ciutat romana en la qual considerem que calia aprofundir. Hem d'advertir, però, que una visió actualitzada i global de l'horitzó republicà a la ciutat romana de Iesso resta encara per fer i que, en aquests moments, no podem anar gaire més enllà del que ja s'havia publicat. Al contrari, la fortalesa de Puig Castellar de Biosca és un jaciment que ha estat publicat a bastament en els darrers anys, amb uns clars contextos republicans, ben coneguts i de gran interès (Pera *et al.*, 2022). Davant d'això, en la nostra aportació ens fixarem en els contextos estratigràfics que considerem més representatius dels dos jaciments.

El cas de Puig Castellar de Biosca se'ns presenta com un establiment militar amb una curta vida operativa, estimada entorn d'uns seixanta anys i, per tant, amb un interès especial pel que fa als seus materials. L'exposició que farem d'aquest jaciment sintetitzarà els seus aspectes més coneguts, amb especial èmfasi en la seva arquitectura singular, i passarem, a continuació, a fer una anàlisi global dels materials més significatius que s'hi han recuperat, especialment els ceràmics.

Pel que fa a Guissona, en aquesta ocasió farem una revisió actualitzada dels materials que van ser presentats de forma parcial en el marc del Segon Col·loqui Internacional del Vi a l'Antiguitat, dut a terme l'any 1998 a Badalona (Guitart, Pera i Carreras, 1999). Havent passat més d'una vintena d'anys d'aquella reunió, els coneixements disponibles actualment han augmentat sensiblement, sobretot els referits al material amfòric. Per això, considerem

interessant fer-ne una revisió, que ben segur ens ajudarà a precisar millor algunes cronologies i tipologies d'aquell conjunt.

En darrer terme, incidirem també en la relació que, a criteri nostre, hi ha entre el final de l'assentament militar de Puig Castellar de Biosca i la fundació de la ciutat romana de Iesso, una relació que reflecteix la continuïtat d'una presència romana en aquesta zona de la Catalunya interior i que anirà adoptant formes diferents en funció de cada moment històric, però sense perdre mai una continuïtat que ens sembla absolutament clara i diàfana a la vista dels materials analitzats.

2. Puig Castellar de Biosca

2.1. Descripció i característiques de l'assentament

El jaciment de Puig Castellar es troba al terme municipal de Biosca (la Segarra) (fig. 1), situat en un petit turó delimitat per dos cursos fluvials: la riera de Biosca i el riu Llobregós. La seva ubicació prominent sobre el territori circumdant fa que des del cim del turó es tingui un domini visual ampli sobre una part de la vall del riu Llobregós, lloc per on passava una antiga via de comunicació que, procedent de la costa, enfilava vers l'interior del país. També des d'aquest punt es controla fàcilment el camí d'accés a la plana de Guissona, on es fundà la ciutat romana de Iesso al voltant del 120 aC.

Les excavacions efectuades els darrers anys a Puig Castellar de Biosca han posat al descobert els vestigis del que havia estat un establiment militar romà d'1,6 ha d'extensió, delimitat per una muralla defensiva reforçada amb torres (fig. 2). Les característiques de la seva arquitectura, assimilable a la tipologia de *castellum*, i la seva primerenca cronologia el converteixen en un exemple d'establiment militar romà que cal tenir en compte per a l'estudi de la fase inicial de la conquesta romana d'Hispania.

Figura 1. Situació i topografia de Puig Castellar de Biosca. Font: ICGC, Instamaps

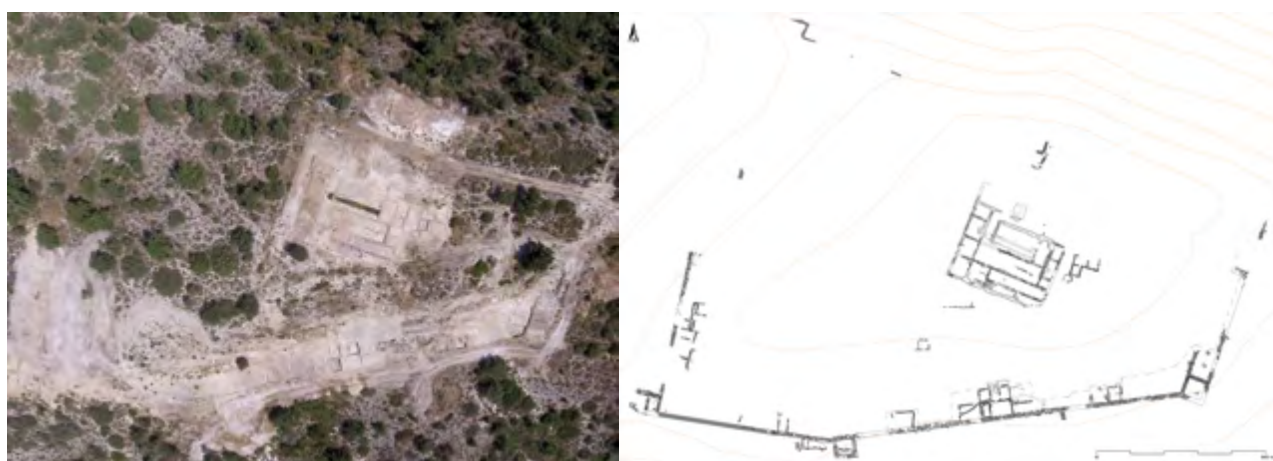

Figura 2. Vista aèria de Puig Castellar de Biosca després de les excavacions de 2020 (Equip PCB) i planta del jaciment de 2020 (ICAC. J. M. Puche, I. Matias)

En el punt més elevat de la fortalesa hi ha les restes d'un imponent edifici de planta regular i modulació romana que ocupa uns 1000 m² de planta (fig. 2). Pensem que aquest edifici devia allotjar el centre de comandament de la guarnició militar, sense que li puguem descartar altres funcions relacionades tal vegada amb una representació del poder romà a la regió (Rodrigo *et al.*, 2022). Aquest complex residencial es distribueix entre catorze habitacions disposades entorn d'un pati central. La major part de les estances estaven revestides amb nobles paviments de terratzo amb diferents combinacions de colors; com a mínim un d'ells era d'*opus signinum* tessellat. Les parets de les diferents estances havien estat fetes amb tovots d'argila crua que s'alçaven sobre sòcols de maçoneria de pedra o, més puntualment, de pedra carreuada.

Les cares interiors de les parets d'algunes estances anaven recobertes d'estucs pintats i motllures decoratives, algunes d'aquestes assimilables a les fases més primigènies del primer estil pompeïà, uns acabats parietals que, juntament amb els paviments de terratzo (fig. 3), devien proveir les estances d'una ambientació d'un cert luxe que ens resulta insòlita en els austers ambients militars propis dels *castella* republicans coneguts fins ara. El pati obert és resseguit en dos dels seus costats per un corredor porticat que alhora feia les funcions de distribuïdor entre les habitacions. A l'extrem meridional d'aquest pati s'hi va localitzar i excavar una gran cisterna retallada a la roca per a l'emmagatzematge de les aigües pluvials (fig. 4). Aquesta reserva estratègica d'aigua és habitual de trobar-la a les instal·lacions militars. No entrarem a descriure més a

fons les restes conservades d'aquest gran edifici,³ que a hores d'ara interpretem com el centre de comandament de la guarnició, i no descartem, com hem apuntat, la possibilitat d'atribuir-li també la funció de centre de representació del poder romà sobre el territori immediat. Hem de tenir compte que es tracta d'una tipologia arquitectònica singular que encara resulta poc coneguda per a aquesta època i per a la qual proposem una possible assimilació a uns *principia* (Rodrigo *et al.*, 2022).

Figura 3. Repertori d'algunes de les pintures parietals i paviments en *opus signinum* i terratzo recuperats a Puig Castellar (Equip PCB)

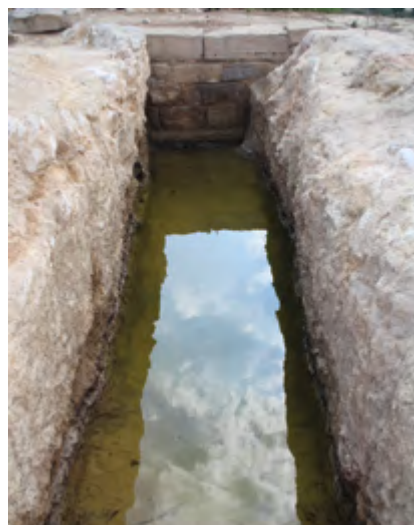

Figura 4. Cisterna excavada a la roca del pati central de l'edifici central de Puig Castellar (Equip PCB)

A la zona a tocar de les muralles també s'hi concentra un gran nombre d'habitacions i estances, molt més senzilles constructivament que les anteriorment descrites. Majoritàriament, les trobem disposades en bateria i adossades a la cara interior dels llenços de les muralles meridional (fig. 5) i occidental. Aquestes segurament formarien part dels habitatges, sales d'estada, magatzems i altres habitacions de servei de la tropa de la guarnició, tal com ho suggereixen les llars de foc documentades en algunes d'aquestes. Aquesta atribució també s'ha vist reforçada per l'excel·lent troballa *in situ* d'un tauler de joc gravat sobre una llosa de pedra que es va localitzar encara encastada en un dels paviments de terra compactada d'un dels àmbits (C-7) (Rodrigo i Romaní, 2021).

Figura 5. Àmbits adossats a la cara interior del tram meridional de la muralla. Al centre, l'habitació C-7, on es va localitzar la *tabula lusoria* (Equip PCB)

3 Per conèixer amb més profunditat les característiques constructives de l'assentament, vegeu Pera *et al.*, 2018; 2019.

En el recinte del *castellum* també és segura l'existència d'un sector industrial destinat a activitats metal·lúrgiques força especialitzades: la d'obtenció de ferro per reducció de mineral ferruginós, feta a partir de petits forns que gairebé no han deixat traça arqueològica. Cal advertir, però, que no es tractava pas d'una activitat modesta gairebé testimonial, sinó que estem davant d'una important indústria orientada a l'obtenció de ferro a una escala considerable. La prova d'aquesta producció a l'engròs la tenim molt ben documentada als centenars de pans d'escòria de sagnat que s'han trobat en un extrem del jaciment, un sector convenientment allunyat de les zones habitades. Convé remarcar que aquesta activitat metal·lúrgica resulta força excepcional per l'època, cosa que situa Puig Castellar com un dels primers llocs coneguts d'Hispania on s'ha pogut documentar la producció de ferro per part de l'exèrcit romà.

No tractarem en aquesta exposició l'interessant lot de materials constructius i decoratius ja citat recuperat a les excavacions: les pintures murals, les motllures decoratives i els paviments de terrazzo i d'*opus signinum* tessel·lat, uns materials que fan de Puig Castellar de Biosca un jaciment important i singular dins del panorama de la primera fase de la romanització peninsular. Aquest conjunt es troba en aquest moment en procés d'estudi exhaustiu, però ja compten amb una primera publicació en què s'avancen els seus trets més rellevants (Romaní *et al.*, 2020). Cal assenyalar, però, que els materials constructius i decoratius documentats al jaciment, tant pel que fa a la seva antiguitat com a la qualitat que mostren, converteixen Puig Castellar de Biosca en un jaciment excepcional per a l'estudi dels primers estils decoratius romans a Hispania.

2.2. El context ceràmic de Puig Castellar

Una de les coses que ens va cridar més l'atenció amb les primeres prospeccions visuals del jaciment va ser la gran quantitat de ceràmica present en superfície. Les excavacions desenvolupades a Puig Castellar des de 2012 han corroborat aquella primera observació i, campanya rere campanya, han proporcionat un

important volum de material ceràmic que ens permet definir un horitzó cronològic clar i que situem aproximadament entre el segon i el tercer quart de segle II aC. La manca d'antecedents residencials anteriors a l'ocupació romana i l'evidència clara que el desmantellament de la fortalesa va comptar amb una acció planificada de destrucció sistemàtica de les defenses i dels edificis ens situen davant d'un marc temporal d'ocupació ben acotat, com ja hem dit, de no més de seixanta anys, que fan que puguem atribuir al material ceràmic de Puig Castellar de Biosca la condició de conjunt arqueològic tancat; és, per tant, dins d'aquest marc cronològic tan precís que l'estudi d'alguns tipus ceràmics documentats adquireix una especial rellevància de cara a poder precisar millor la seva adscripció cronològica i conèixer la dinàmica comercial i de subministrament militar de les vaixelles i vitualles necessàries per a la subsistència, aquestes darreres representades per l'ampli conjunt amfòric documentat.

El conjunt ceràmic recuperat a Puig Castellar s'ha quantificat a partir de l'estimació del nombre mínim d'individus (NMI) identificats en cada UE, a excepció del conjunt amfòric que s'ha comptabilitzat en nombre total de fragments i pes per obtenir una mostra representativa de procedències dels envasos. En aquesta ocasió s'han tingut en compte les dades computables de les campanyes d'excavació efectuades entre els anys 2012 i 2017. Cal advertir, però, que la seqüenciació estratigràfica documentada al jaciment resulta en general poc representativa per l'escassetat d'estrats a conseqüència de l'alt grau d'erosió i d'arrasament intencionat que presenten les restes. Aquesta circumstància s'observa especialment a la part superior del turó, lloc on s'alçava l'edifici principal; l'única excepció la trobem en el farciment de l'interior de la cisterna, que, per les seves característiques, ha conservat l'estratigrafia intacta. Per altra banda, les habitacions que s'adossen a la muralla, atribuïdes majoritàriament als habitatges de la tropa, són les que conservaven l'estratigrafia millor preservada del jaciment. Tenint en compte el curt espai de temps que, segons les nostres estimacions, va romandre actiu el *castellum*, ens resulta gairebé impossible

datar amb la precisió desitjable una seqüenciació constructiva, que segurament degué existir tal com sembla indicar la superposició d'algunes estructures murals. Aquesta precisió cronològica s'hauria de sustentar en els materials ceràmics recuperats a cada unitat estratigràfica, però això no serà possible a causa de les àmplies cronologies que mostren les ceràmiques més rellevants, sobretot les que ens aporten els vernissos negres. Per aquestes raons hem decidit tractar globalment els materials ceràmics recuperats a Puig Castellar i proposar una datació general de

la forquilla d'ús de l'establiment. Tanmateix, la presència o absència de tipus i formes resulta, ja de per si, un aspecte prou important per ubicar en el temps un jaciment. Amb aquest plantejament, doncs, l'esforç per precisar la procedència estratigràfica de les ceràmiques esdevé un aspecte totalment secundari dins un estudi global com aquest.

Podem considerar els materials ceràmics de Puig Castellar que presentem a continuació com un conjunt força representatiu de la fase més primerenca dels

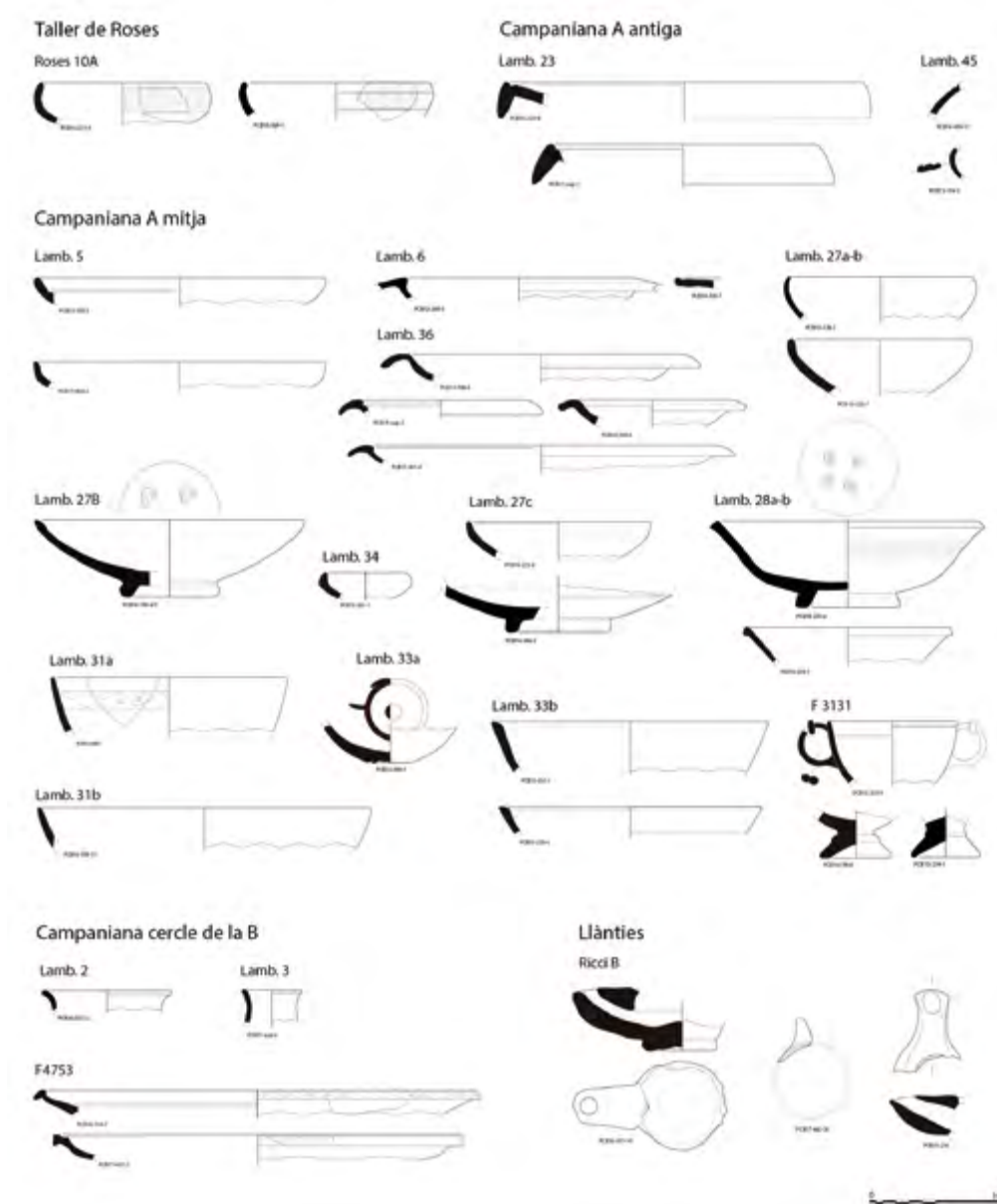

Figura 6. Ceràmica fina de Puig Castellar: vernissos negres (Equip PCB)

contactes entre el món romà i el món indígena en aquesta part de la *provincia Citerior*. Aquesta interacció es fa molt evident en els contextos estudiats, on trobem àmpliament representades àmfores i ceràmiques de tradició ibèrica convivint amb un ampli repertori de vaixelles de taula o cuina i d'àmfores de procedència forana, sobretot d'origen italià en una ratio de 50% cadascuna..

Pel que fa a les ceràmiques de taula d'importació, cal destacar, en primer lloc, la ceràmica de vernís negre d'origen italià (fig. 6). La varietat campaniana A és la més abundant, amb un total de 224 individus (documentats fins al 2017), un 96 % del total de vernís negre recuperat. La campaniana A està representada majoritàriament per les formes atribuïbles al repertori de la fase mitjana que tindria el seu moment àlgid a Hispània entre el 160 i el 120 aC. Les formes més representatives d'aquest període les tenim ben documentades amb nombrosos individus: Lamboglia 5, 6, 27 a-b, 27 B (fig. 7), 27 c, 28 a-b, 31 a i b, 33 a i b, 34, 36 i F3131. Tot i que aquestes formes són les predominants, convé destacar també la presència d'altres exemplars atribuïbles a formes més antigues del repertori de la campaniana A, com són el plat de peix (Lamb. 23), amb quinze individus documentats, i fragments de diferents *gutti* F8150/Lamb. 45. També mereixen una especial menció les tres copetes de la forma 10A amb decoració gallonada de la producció del taller de Roses. La presència d'aquestes formes antigues de vaixel·la de vernís negre ens porta a proposar una cronologia inicial pel jaciment al voltant del 180 aC.

Figura 7. Mostra d'algunes de les peces recuperades amb les intervencions de Puig Castellar: un plat de campaniana A Lamboglia 27 b (a l'esquerra), dues peces de ceràmica ibèrica pintada (una gerra globular amb nansa de cistell i un càlat) i un vaset de ceràmica ibèrica llisa (a la dreta) (Equip PCB)

Si continuem analitzant les ceràmiques de vernís negre recuperades, crida l'atenció l'escassa presència de les varietats de campanianes tipus B (fig. 6), fins ara amb tan sols nou individus identificats. Es tracta de les formes Lamboglia 2 i 3, i del característic calze calè Morel F4753, que tenim representat per tres individus a la mostra. Amb això, Puig Castellar esdevé un dels primers jaciments del nord-est peninsular on s'ha pogut documentar aquesta forma en contextos del darrer terç de segle II aC. Cal recordar que aquest calze es troba àmpliament representat en enclavaments republicans molt propers a Puig Castellar, com són els dels Prats de Rei (Anoia) o a la mateixa ciutat romana de Iesso (Guissona) (Pera, 1993). Per tant, les dades obtingudes a Puig Castellar ajuden a precisar millor la difusió i comercialització a Hispània de la campaniana del cercle de la B en els seus estadis inicials, corresponents al darrer terç del segle II aC.

Per acabar de completar el repertori de ceràmiques de vernís negre d'importació, no podem deixar de referir-nos a les *lucernae* (fig. 6). Aquest *instrumentum domesticum* de producció romana el trobem molt poc representat entre la ceràmica recuperada al jaciment; fins al moment tan sols s'han documentat tres exemplars de llàntia, que, malgrat el seu estat fragmentari, podem atribuir al tipus tardorepublicà descrit per Ricci com a varietat B, propi de segle II aC.

El grup ceràmic de les Parets Fines (fig. 8) també és present a Puig Castellar amb una àmplia representació de setanta-nou individus, entre els quals trobem majoritàriament les formes clàssiques del repertori republicà com són els vasos de les formes Mayet II i III. A partir d'una anàlisi macroscòpica inicial podem reconèixer alguns exemplars d'origen italià, però els vasos que per les seves característiques i acabats ens suggereixen una procedència local o regional són majoritaris.⁴

La ceràmica pintada de tradició ibèrica (fig. 9) també la trobem molt ben representada a Puig Castellar, amb vuitanta-tres individus. Convé assenyalar que la tipologia vascular que hem documentat

4 Agraim les indicacions en aquest sentit del professor i col·lega nostre, el Dr. Alberto López Mullor, que va analitzar aquests exemplars de parets fines unes setmanes abans del seu traspàs.

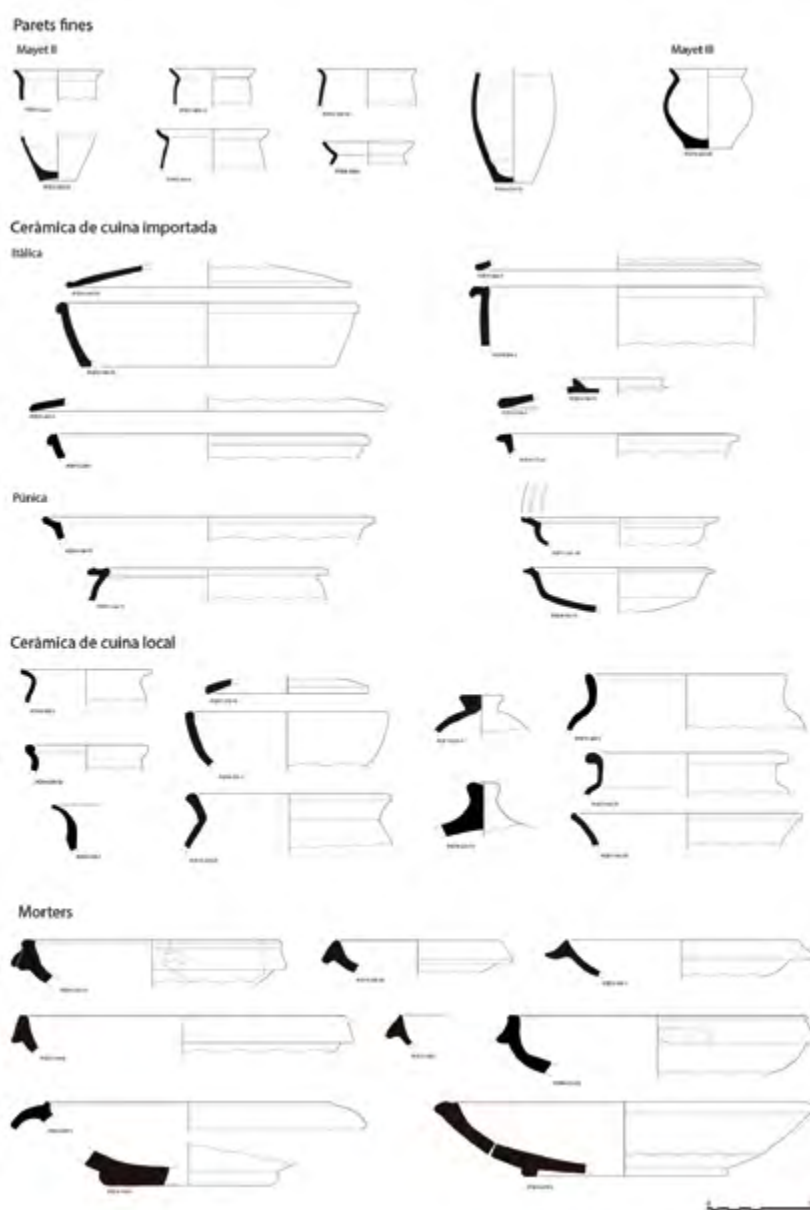

Figura 8. Ceràmica de parets fines i de cuina importada identificada a Puig Castellar (Equip Puig Castellar)

d'aquesta varietat mostra poca diversitat de formes, i són els càlats (fig. 7) els que tenen una més àmplia representació. Aquests, tot i ser de diferents mides, comparteixen els trets decoratius comuns dels càlats del nord-est peninsular, és a dir, amb les clàssiques «dents de llop» pintades sobre les vores, i els semicercles i bandes de color realitzades amb pinzell pinta sobre les parets. En menor quantitat trobem plats amb decoració pintada en el seu interior, així com gerres globulars amb franges (fig. 7). En un sol cas s'ha pogut documentar un motiu decoratiu pintat

de tipus zoomorf, amb la figura d'un llop, acompanyat d'altres elements no identificables, representat esquemàticament sobre la paret exterior d'un vas nansat de forma indeterminable (fig. 9).

Com és habitual en la majoria de jaciments, la ceràmica comuna (fig. 9 i fig. 10) és el tipus més representat a Puig Castellar, tant en nombre total de fragments (9087) com en el d'individus estimats (NMI 407). En aquest apartat incloem les ceràmiques tant de tradició ibèrica (fig. 9)

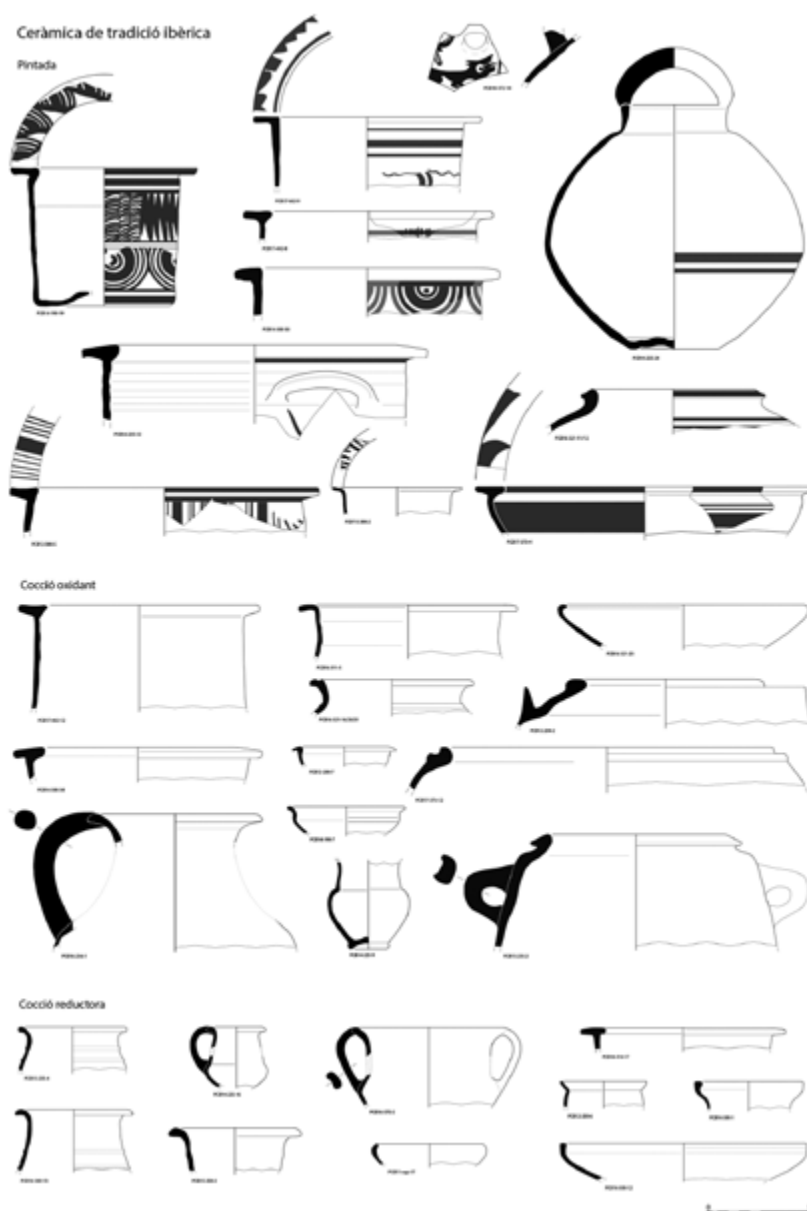

Figura 9. Ceràmica de tradició ibèrica, pintada i llisa, oxidada i reductora, localitzada a Puig Castellar (Equip Puig Castellar)

com d'altres possiblement de tradició romana o no clarament associades a tradicions ceràmiques ibèriques (fig. 10), a les quals podem atribuir un ús com a vaixel·la de taula: plats, bols, gerres i ampolles; hi incloem també altres tipologies com ara envasos d'emmagatzematge i de conserves. Entre aquestes ceràmiques hi ha un predomini de les produccions oxidades per sobre les grises de cocció reductora, tant si aquestes són pròpiament romanes com si són de tradició ibèrica, un aspecte a vegades difícil de dirimir en els nostres contextos.

Si apliquéssim una lògica de mercat, podríem afirmar que la majoria de produccions en ceràmica comuna tindrien un origen local o regional i, de fet, en alguns casos s'ha pogut distingir aquest tipus de producció amb certa seguretat, analitzant les formes i factura d'aquests vasos. En definitiva, podem afirmar que entre la ceràmica comuna de tradició ibèrica (fig. 9) hi localitzem ceràmica grisa emporitana (29 NMI) en la seva forma més característica, les gerretes bitroncocòniques; la resta són plats fonsos de vora reentrant, també molt

representatius d'ambients hispans, gerres i gerretes, càlats sense decoració pintada i també, més puntualment, grans tenalles d'emmagatzematge. De tota manera, la major part de les ceràmiques comunes recuperades són de cocció oxidant de tradició romana (285 NMI) (fig. 10), o, si més no, no clarament identificables amb produccions de tradició ibèrica. En aquest ampli grup observem un extens repertori de formes de vaixel·la comuna clàssica per a l'ús de taula i rebost (bols, plats, tupins i gerres; més puntualment, algun recipient

d'emmagatzematge, alguna copa i alguna tapadora). Finalment, hem de consignar també un reduït grup de ceràmiques de cocció reductora (19 NMI), amb formes similars a les anteriorment mencionades per a la producció oxidant.

En darrer lloc, ens fixarem en la ceràmica estrictament de cuina (fig. 8). A diferència de la ceràmica comuna, que no ens aporta massa informació per poder conèixer la filiació dels residents del *castellum*, la ceràmica de cuina sí que ens pot ajudar a plantejar algunes hipòtesis al

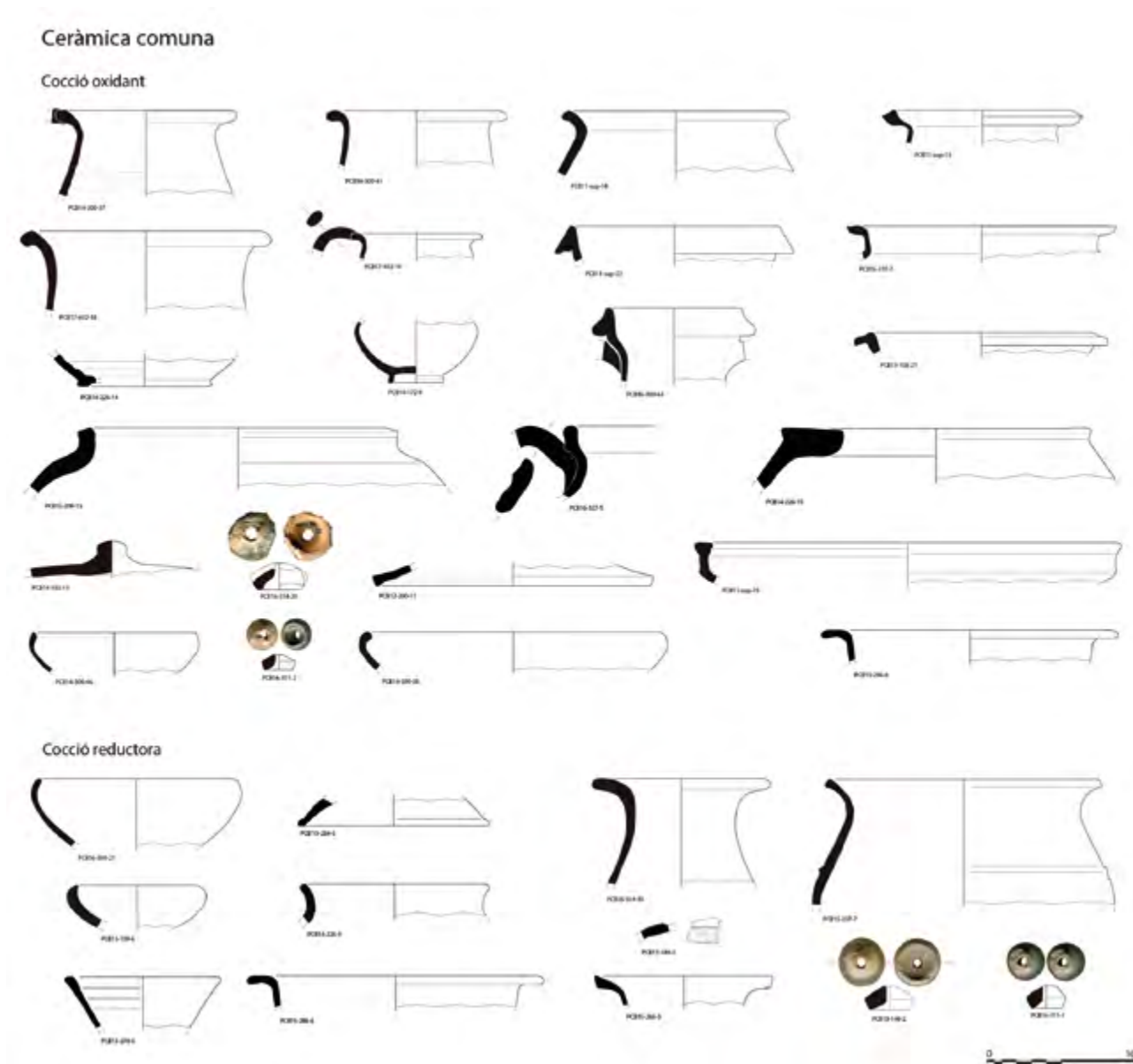

Figura 10. Ceràmica comuna, oxidada i reductora a què no li atribuïm una tradició ceràmica ibèrica, localitzada a Puig Castellar (Equip Puig Castellar)

respecte. A Puig Castellar hem distingit, com a mínim, dos conjunts de peces ceràmiques d'origen itàlic que podem atribuir clarament a l'àmbit de la cuina. D'una banda, tenim identificats alguns exemplars de safates de forn (*patinae*), tapadores i cassoles utilitzades en la cocció d'aliments; són en total nou exemplars, un nombre petit que si el comparem amb la globalitat resulta ser un percentatge baix (2,3% en NMI), encara que significatiu. Per les característiques macroscòpiques que presenten les seves pastes, podem situar el seu origen a les regions itàliques de la Campània i el Laci. Els morters constitueixen l'altre grup ceràmic que hem de tenir en compte. Aquests estris de cuina resulten especialment interessants a l'hora de proposar la filiació dels ocupants del jaciment, ja que els podem atribuir un component cultural relacionat amb els seus usuaris. La presència de morters a Puig Castellar és significativa tant pel que fa a quantitat d'exemplars (un total de vint) com per la seva diversitat formal i de pastes. Entre les formes, ha pogut ser identificada la COM-IT-8 en les variants a, c, d, e; la varietat b (Empúries 36.2) és la més representada a la mostra (Carreras *et al.*, en premsa). Tot i això, hi ha morters pels quals no hem pogut trobar referents formals coneguts. La diversitat de pastes identificades és, també, un altre dels aspectes que cal destacar. Aquest paràmetre és un factor essencial per poder determinar el seu origen geogràfic i és per això que hem procedit a fer una primera classificació provisional a partir de la simple observació macroscòpica de les pastes, amb la identificació d'un mínim de sis grups diferents. Els morters d'origen itàlic ja havien estat documentats fa anys a Empúries formant part dels bagatges de l'exèrcit romà entre el 175-125 aC (Aguarod, 1991, 123) i han estat relacionats clarament amb la tradició culinària del món itàlic. A partir d'aquesta constatació podem reforçar la nostra hipòtesi que una part dels ocupants de Puig Castellar tindrien presumiblement una procedència itàlica. Entre la ceràmica de cuina importada també citarem les quatre cassoles d'origen púnic localitzades (fig. 8), una presència gairebé anecdòtica pel seu volum irrisori. Les ceràmiques púniques havien estat importants a la península Ibèrica durant el segle anterior i sembla que algunes produccions podrien haver perdurat de manera residual durant la primera meitat de segle II aC, com es pot veure a la Indigècia (Nolla *et al.*, 2010) i a Tarraco (Díaz, 2013).

Dins les ceràmiques de cuina tradicionalment associades a produccions locals o regionals (fig. 8), a Puig Castellar hi trobem una limitada representació d'olles grises de foc, les clàssiques de perfil en S, destinades a la cocció d'aliments bullits. Crida l'atenció que hi siguin tan poc representades, sobretot tenint en compte que la seva vida útil acostumava a ser relativament curta. Aquesta observació ens suggereix la possibilitat que els àpats fossin comunitaris, sobretot tenint en compte el caràcter d'establiment militar de Puig Castellar; deduïm, per tant, que s'utilitzarien calders metàl·lics de gran capacitat per a la cocció d'aliments. Això explicaria l'escassetat d'olles de ceràmica, que són més pròpies d'ambients domèstics.

Les àmfors (fig. 11) constitueixen un material que a Puig Castellar es troba en quantitats certament destacables; queda ben documentat un aprovisionament regular de productes d'importació que eren bàsics per a la subsistència de l'establiment militar, difícils d'adquirir en els mercats hispans i que haurien arribat per via marítima als centres logístics de la costa (Empúries, Ilturo i Tarraco). Des d'aquests nuclis partirien algunes de les vies que es dirigien vers l'interior del país en direcció oest fins a trobar el Segre, uns traçats que es poden resseguir per mitjà d'alguns assentaments i dels primers mil·liaris ben datats a Hispània (c. 120 aC). Segurament que era per mitjà d'aquestes vies que arribaven regularment les àmfors a Puig Castellar, juntament amb altres vitualles que no han deixat rastre. En el conjunt amfòric recuperat al jaciment hi són predominants els envasos d'origen itàlic, que mostren una gran varietat de pastes ceràmiques, representatives de diferents regions. Pensem que aquesta diversitat és una característica del nostre horitzó cronològic, que s'anirà diluint al llarg del darrer quart de segle II aC. Veiem com aquesta varietat de recipients amfòrics també es repeteix en altres jaciments romanorepublicans de Catalunya contemporanis a Puig Castellar, com són Ca l'Arnau, Camp de les Lloses, Can Tacó o Sant Miquel de Sorba (Pera *et al.*, 2016, 200-201), per citar-ne alguns. De tot el conjunt d'àmfors itàliques, predominen les procedents de les regions volcàniques del Laci i la Campània amb formes representatives del moment: grecoitàliques de transició i Dressel 1A; tan sols una

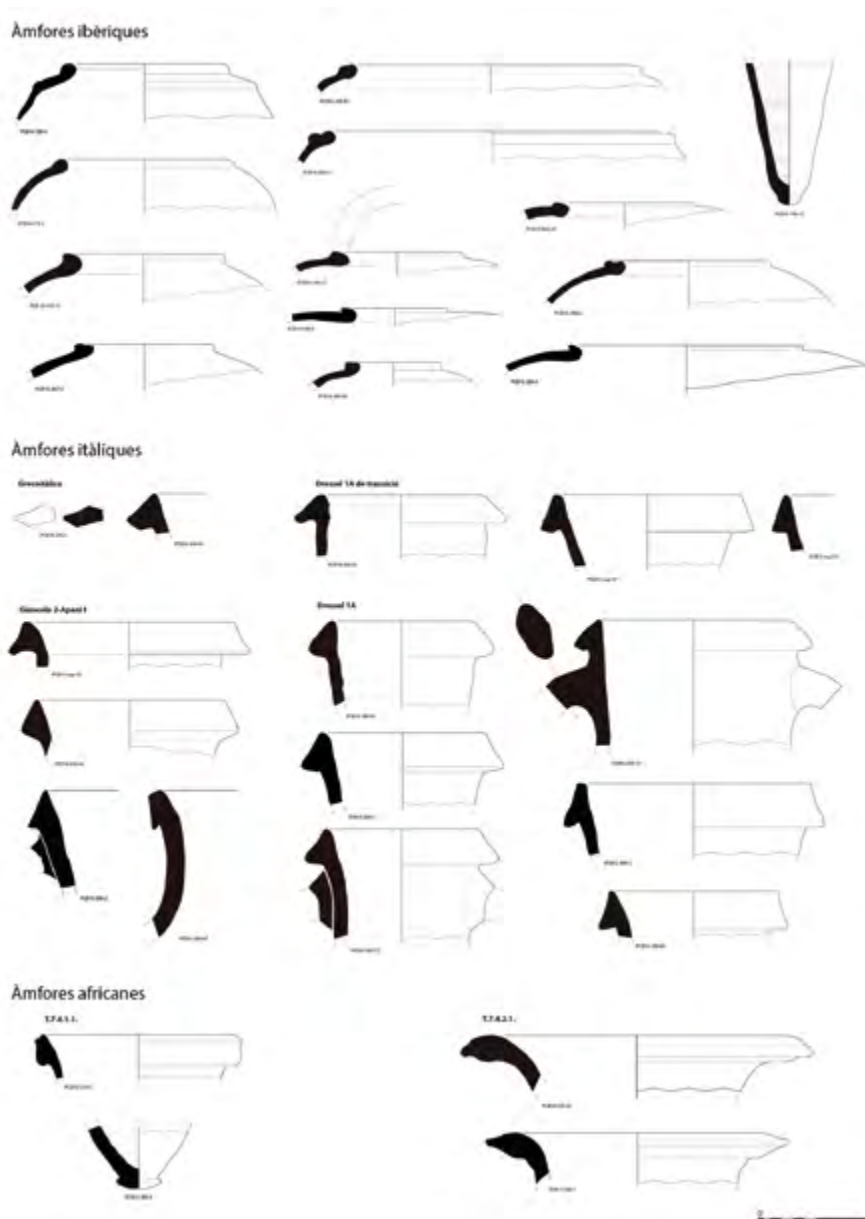

Figura 11. Àmfores localitzades a Puig Castellar (Equip Puig Castellar)

petita proporció (prop del 10 % del total) provindrien d'altres regions itàliques. La provenença d'aquests envasos l'hem determinat a partir del reconeixement macroscòpic de les pastes i comparant-les amb els repertoris petrològics realitzats per Victoria Gassner, de la Universitat de Viena (projecte FACEM: <http://facem.at/>), i els de Gloria Olcese (2011-2012), de la Universitat de Roma, La Sapienza (projecte *Immensa Aequora*: <https://www.immensaaequora.org/>). En la nostra mostra documentem orígens de Calàbria (120 frag.), Lucània (13 frag.), el sud de la badia de Nàpols

(31 frag.) i, possiblement, la regió de Palerm (7 frag.); també de la zona del Picè-Emília Romanya (21 frag.), amb el característic desgreixant de xamota, totes elles de la forma Dressel 1A. A banda, també es documenten exemplars d'àmfores brindisines de la forma Apani I-Giancola 2 amb la seva pasta característica i inconfusible (104 frag.) (Carreras *et al.*, 2016). En menor proporció trobem àmfores d'altres orígens, com són les àmfores ròdies (4 frag.), que a Hispània solen aparèixer en contextos de segon i tercer quart de segle II aC i sempre en establiments de clara empremta

romana, com ara Empúries, Ilturo, Tarraco o Can Tacó (Montmeló - Montornès de Vallès), on fins i tot s'han trobat segells rodís (Rodrigo *et al.*, 2015). Altres envasos que podrien pertànyer també al conjunt de subministraments militars són les àmfores africanes. Aquestes tenen els centres de producció de la regió de Cartago i registren una gran expansió durant el període que va des del final de la Segona Guerra Púnica fins al 146 aC, moment de la destrucció definitiva d'aquella regió i de la seva economia. S'han distingit com a mínim dos tipus de pastes: una procedent de la zona de Cartago (187 frag.) i una altra de la zona tripolitana (18 frag.), ambdues amb formes ben conegudes: la T.7.4.1.1 de la zona del Sahel-Tripolitana i la T.7.4.2.1 de la zona de Cartago (Ramon, 1995, 209-210). Pel que fa a la cronologia, les dues formes africanes proporcionen una datació coherent amb la resta del conjunt, ja que són predominants en la primera meitat de segle II aC i poden arribar fins al 125-120 aC (Ramon, 1995, 209-210). Pel que fa als envasos originaris de la península Ibèrica, trobem exemplars de la zona de l'estret de Gibraltar (33 frag.) i d'Ebusus (41 frag.). Aquestes àmfores les trobem ben documentades en contextos republicans de Tarraco del 153-138 aC i 135-120 aC (Díaz, 2013, 429). Entre el material amfòric peninsular també destaca un important volum d'àmfores ibèriques majoritàries en el conjunt, quasi 50%, per les quals hem pogut precisar algunes procedències. Les anàlisis arqueomètriques efectuades a la Universitat de Barcelona (Dra. Verònica Martínez) han permès determinar que alguns exemplars procedeixen de terrisseries de la costa, concretament dels forns de la riera de Sant Simó (Mataró) i de la Cossetània. Avui dia sembla clar que la cervesa seria el principal producte transportat en aquestes àmfores (Juan, 2000), uns envasos que, malgrat la seva fragilitat, van ser transportats en grans quantitats vers l'interior de país per a l'abastiment de l'exèrcit.

A partir del material ceràmic recuperat podem arribar a concretar amb una certa precisió la cronologia de l'establiment. Tot sembla indicar que va ser durant les primeres dècades de segle II aC quan es va construir la fortalesa de Puig Castellar, si prenem com a fòssil director les ceràmiques de vernís negre en les seves

varietats més antigues (Lamboglia 23 i 45 i Roses 10A). És a partir d'aquest material que proposem aquesta «cronologia antiga» per l'enclavament militar. Ara bé, el gruix de les vaixelles de taula d'origen campanià correspon a la varietat mitjana de la producció A, datable entre mitjan i tercer quart del segle II aC. Així mateix, per determinar el moment final de l'establiment tornen a ser les ceràmiques de vernís negre el fòssil guia per precisar una datació; en aquest cas seran uns pocs fragments de vasos atribuïbles al cercle de la campaniana B (Lamb. 2 i 3 i la forma clàssica del repertori calè F4753) que ens permeten situar el final de Puig Castellar al voltant del 120 aC, quan es va desmantellar i abandonar la fortificació romana.

Els materials ceràmics ens indiquen l'existència d'una xarxa d'aprovisionament regular i ben estructurada dependent de l'exèrcit romà. Així doncs, la ceràmica trobada a Puig Castellar no seria representativa d'una activitat comercial *ad hoc*, i per tant subjecta a unes lleis de mercat com la dinàmica comercial que trobarem en un moment més avançat. Amb les dades disponibles podem concloure que l'establiment militar de Puig Castellar depenia, per a la seva subsistència, dels productes que li arribaven regularment a través d'una xarxa oficial de subministraments i que la guarnició militar destacada a la fortificació en cap moment va poder subsistir tan sols amb la captació de recursos procedents del territori immediat.

Un altre aspecte important derivat de l'anàlisi ceràmic i que no podem passar per alt és l'estreta relació que observem entre el final de l'establiment militar i el moment de la fundació *ex novo* de la ciutat romana de Iesso (Guissona), el gran centre urbà situat només a 6 km. Cal recordar que la ceràmica recuperada en els nivells més antics de la ciutat romana permet datar la seva fundació a finals de segle II aC. Per a nosaltres queda ben testimoniada la relació entre ambdós centres basant-nos, entre d'altres coses, en la successió cronològica dels materials ceràmics que hem pogut estudiar procedents dels dos jaciments. És per aquest motiu, doncs, que revisarem al darrer apartat d'aquesta contribució els resultats obtinguts a l'excavació de les fosses fundacionals de la ciutat de Iesso, que són, ara per ara, les estructures

arqueològiques més antigues documentades a la ciutat romana, un conjunt que ens marca un horitzó cronològic lleugerament més modern que el que presenta Puig Castellar de Biosca.

Per concloure la nostra aportació referida al conjunt de materials de Puig Castellar de Biosca volem incidir en altres restes que convé tenir en compte, ja que, a més de completar l'estudi ceràmic, serviran per ubicar millor el jaciment dins el context històric general. En primer lloc, volem subratllar i posar en evidència l'escassetat d'objectes metàl·lics recuperats. Entre els materials de caràcter estrictament militar, s'ha trobat fins ara una punta de fletxa en bronze del tipus amb nervi central i una virolla de ferro pertanyent a l'asta d'una arma llarga. Tot i aquesta escassetat, la naturalesa militar de l'establiment ens sembla fora de tot dubte per les raons anteriorment exposades. En definitiva i fins al moment present, podem considerar Puig Castellar de Biosca com un jaciment singular en la seva tipologia de *castellum*, un establiment militar amb una important significació històrica per al coneixement de la primera presència romana a la península.

Cal recordar que, durant el temps d'ocupació de Puig Castellar, els exèrcits romans estaven involucrats en diversos conflictes bèl·lics a Hispània, entre els quals destaquen, per la seva durada i entitat, les guerres a la Lusitània i a la Celtibèria. En aquest escenari ens sembla clara la funció de Puig Castellar com a fortificació, des de la qual es va exercir el control sobre una de les vies de comunicació estratègiques que enllaçava la costa amb l'interior del país. D'aquesta manera s'assegurava el necessari suport logístic a les tropes que circulaven per aquesta ruta i feien cap vers els allunyats fronts de guerra de la Meseta. La seva ubicació en altitud, les seves defenses, la considerable extensió i el fàcil accés des de la vall s'ajusten perfectament a aquesta finalitat. L'existència d'un edifici principal i sobirà dins del complex, amb funcions assimilables a les d'uns *principia* (?), els detalls arquitectònics i decoratius que podem qualificar de luxosos (teules, pintures i motllures parietals, i paviments) que sens dubte resulten excepcionals per a l'època a Hispània, ens posen sobre la pista que alguns dels seus ocupants

gaudiren d'un estatus privilegiat; per tant, no estem davant d'una senzilla instal·lació militar convencional. Tot i que el projecte d'excavació encara no ha conclòs, considerem que l'establiment de Puig Castellar, al costat de la seva funció clarament militar, també podria haver actuat com a centre logístic i administratiu, orientat a l'organització territorial. En qualsevol cas, estem segurs que la seva instal·lació i el posterior abandonament van tenir una relació estreta amb la fundació de la ciutat romana de Iesso en el territori immediat.

3. Ciutat romana de Iesso

3.1. Revisió dels materials de les fosses de Iesso

L'any 1999 vam publicar els materials procedents de tres fosses excavades l'any 1995 a la ciutat romana de Iesso (Guitart, Pera i Carreras, 1999), que, encara avui, constitueixen l'horitzó cronològic més antic conegut de la ciutat romana (fig. 12). Convé recordar que el material de reblliment d'aquelles fosses indicava que les tres havien estat emplenades de manera simultània, com ho provaven els molts fragments d'àmfora que, tot i trobar-se en fosses diferents, lligaven entre ells. En aquell treball també es va destacar que resultava difícil fer una interpretació sobre la naturalesa d'aquells dipòsits, més enllà de considerar-lo un gran abocador especialitzat, on les àmfors eren el material remarcablement més abundant. La troballa inesperada d'un esquelet femení en una de les fosses (fig. 12) va obrir la porta a considerar altres hipòtesis com la que vam proposar, que apuntava a considerar els materials de les fosses com a resultat d'alguns rituals de tipus fundacional. Guardant les distàncies, cal reconèixer que en aquell moment els autors de l'estudi teníem el referent de la recent publicació d'una fossa fundacional excavada a Valentia i datada en el 138 aC (Ribera, 1995).

Per sintetitzar aquella aportació, podem dir que entre el material de reblliment de les fosses de Guissona hi predominaven massivament les àmfors itàliques procedents de diferents regions i també les ibèriques de boca plana, ja en proporcions molt menors.

Igualment, es va recuperar un lot de ceràmiques fines, comunes i ibèriques pintades. Després de vint anys, creiem adient fer una revisió d'aquells materials tenint en compte les noves troballes i els coneixements ceramològics actuals, que, ben segur, ens permetran fer-ne un estudi més acurat.

Figura 12. Dues de les fosses fundacionals excavades a Ilesso el 1995 (Equip Ilesso)

Entre les tres fosses es van identificar un total de quaranta-vuit àmfores (NMI) d'origen itàlic, que en el seu moment es van subdividir en quatre grups, diferenciats a partir de l'observació macroscòpica de les seves pastes ceràmiques i la seva morfologia. De fet, els grups u i dos corresponien a àmfores Dressel 1A amb pastes diferenciades procedents de les regions de Campània i Laci (fig. 13). D'aquell conjunt, cal fer una referència específica a l'àmfora núm. 12, que en el seu moment es va atribuir formalment a una Dressel 1A (Guitart, Pera i Carreras, 1999, fig. 8; 12) però que ara creiem poder-la classificar com una Dressel 1C primerenca. Aquesta àmfora és especialment

rellevant, ja que porta un *titulus pictus* sobre el coll amb datació consular que resultarà definitiva per a la nostra tesi i que comentem més endavant (fig. 14).

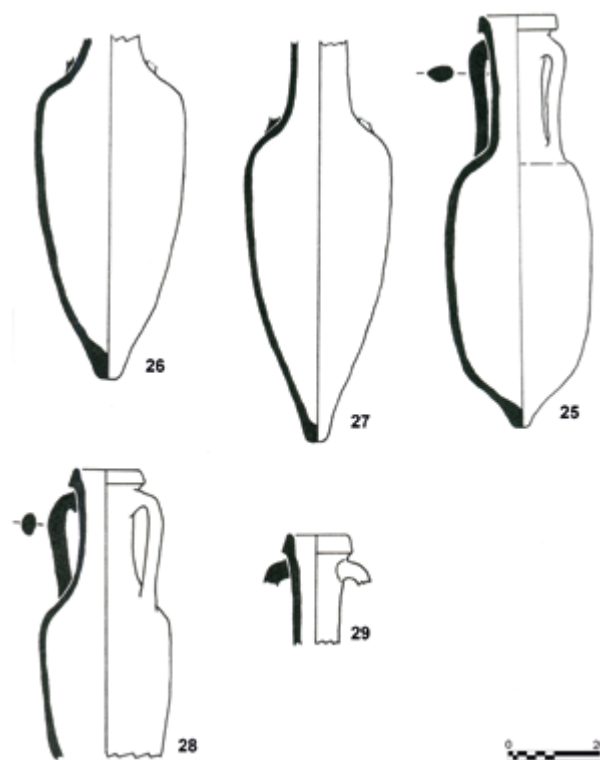

Figura 13. Àmfores itàliques del grup u de les fosses fundacionals de Ilesso

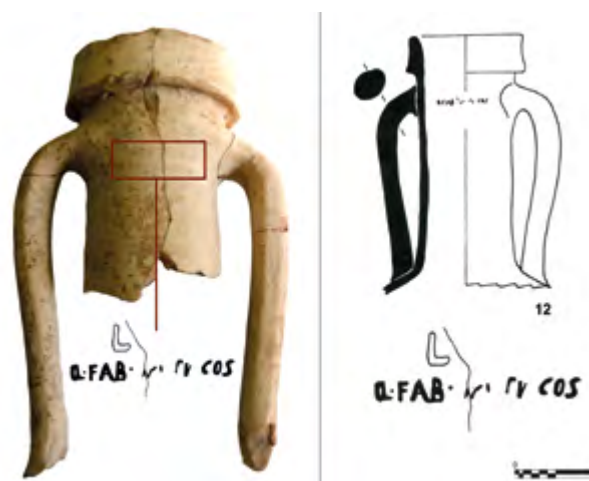

Figura 14. Àmfora Dressel 1C primerenca (núm. 12), amb un *titulus pictus* amb datació consular al coll

El tercer grup amfòric que es va identificar (Guitart, Pera i Carreras, 1999, 42) corresponia a unes àmfores que no conservaven la part superior del coll, nanses i boca (fig. 15).

Eren de parets gruixudes i una pasta caracteritzada per ser molt dura amb desgreixants de quars de mida gran, òxids fèrrics i cristalls minerals indeterminats; en aquell moment no els vam poder atribuir cap origen conegut. Aplicant els coneixements actuals i comparant-les amb els nous catàlegs de referència, la simple observació macroscòpica ens recorda les pastes ceràmiques característiques de l'ager *cosanus* (Etrúria), regió on ara sabem que es van produir àmfores variants de la forma Dressel 1 a les terrisseries d'Albinia, La Feniglia i Cosa (Olmer, 2010). Un dels exemplars d'aquest grup (núm. 19) portava el segell «IF», del qual no hem trobat paral·lels. Un altre exemplar amb segell (núm. 18) presenta una cartel·la quadrada incompleta en què semblava llegir-se una C (o una O incompleta). Alguns treballs d'àmfores d'origen etrusc han documentat quatre exemplars de marca C en cartel·la quadrada que ser equiparables a la nostra marca (Olmer, 2003, núm. 252, 253, 267, 831). D'altra banda, cal destacar que aquest grup d'àmfores era de poca capacitat i, tal com ja hem mencionat, amb unes parets força gruixudes, una característica pròpia de les primeres produccions etrusques datades entre el 125 i el 100 aC, tal com indiquen els exemplars del derelict de Ciotat 3 (Olmer, 2013, 316).

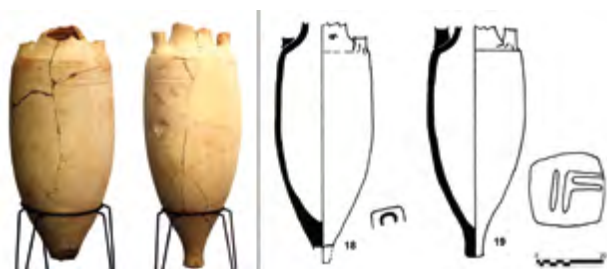

Figura 15. Àmfores del grup tres (núm. 18 i 19), amb els seus segells (Equip Ilesso)

Pel que fa al grup quatre (Guitart, Pera i Carreras, 1999, 42-43), corresponen als envasos coneguts antigament com a «àmfors ovoides». Va ser a partir de l'observació de les pastes que els vàrem atribuir una procedència de la regió de l'Apúlia. Es tracta d'un grup que anomenàrem genèricament «àmfors brindisines». Quan es van publicar per primera vegada eren encara uns envasos força desconeguts a casa nostra, però, en els darrers anys, s'han pogut identificar en diferents jaciments hispans dins de

contextos cronològics similars als de les fosses de Guissona (Carreras *et al.*, 2016). En total, a Ilesso s'hi havien distingit fins a tres formes diferents: sis exemplars de la forma Apani II-Giancola 3, un exemplar de la forma Apani V-Giancola 5 i un del grup VII d'Apani-Giancola 2 (fig. 16 i 17).

Figura 16. Dos exemplars de les àmfors brindisines (núm. 4 i 7) recuperades a les fosses de Ilesso (Equip Ilesso)

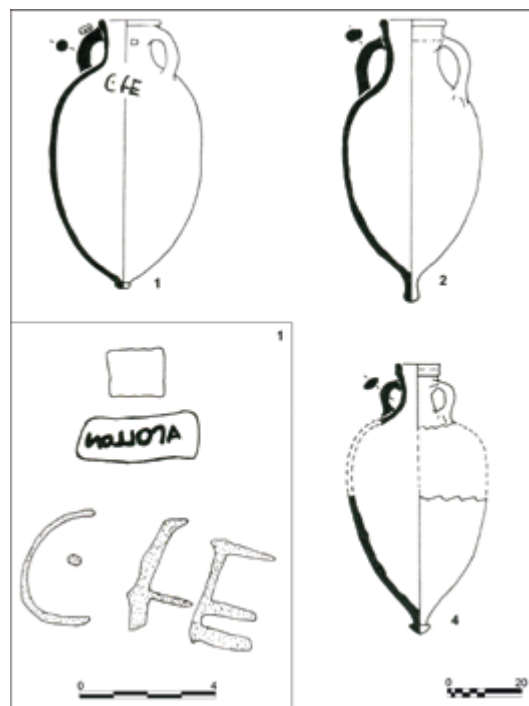

Figura 17. Làmina de les àmfors brindisines de les fosses fundacionals de Ilesso (Equip Ilesso)

No van ser aquests els únics exemplars documentats d'aquesta varietat amfòrica, però per a la resta, un mínim de quatre individus, no va ser possible assignar-les a cap

forma concreta en faltar la part superior de l'envàs. Cal destacar que la forma Giancola 2 (grup VII Apani), que comença la seva producció a partir del 150 aC, no es trobava present dins la mostra amfòrica de les fosses de Iesso; en canvi, la forma Giancola 3 (Apani II) i la Giancola 5 (Apani V) les tenim ben documentades a la península Ibèrica a partir del 125 aC (Manacorda i Pallecchi, 2012; Palazzo, 2013; Carreras *et al.*, 2016: 88-89). En el moment de la publicació de les fosses de Guissona, l'any 1999, només es coneixia la procedència pullesa d'aquests envasos ovoides itàlics, però ara sabem que també es van produir a la zona volcànica del Laci, a les terrisseries de Carneto i Astura (Benquet i Capelli, 2019), tot i que no tenim àmfores d'aquesta procedència a les fosses de Iesso. Pel que fa a l'epigrafia, una única àmfora de la forma Giancola 5 - Apani V portava segell: «APOLLON», que es correspon amb una *figlina* amfòrica d'Apani datada a partir del 150 aC (Palazzo, 2013: APOLLON D1.01, D1.02; D1.25.15.a; D1.25.15.b). També es va trobar un *titulus pictus* miniat que indicaria el nom abreujat d'un *negotiator*: C.HE[renni], que molt bé podríem relacionar amb un comerciant ben implantat a la Campània i influent també a la banda de l'Adriàtic. Un Caius Herennius va ser patró de C. Marius i el trobem testimoniats el 129 i el 116 aC. No podem descartar del tot que l'abreviatura pogués correspondre a un C.HE[nnius], encara que aquesta segona lectura resulta més improbable (Guitart, Pera i Carreras, 1999, 44).

En el mateix conjunt de fosses es documentaren també dos fragments d'àmfora africana sense la part superior, classificades dins el grup de les tripolitanes antigues.

Com ja hem dit anteriorment, a les fosses de Iesso també s'hi van recuperar una gran quantitat d'àmfores ibèriques de boca plana (fig. 18). L'any 1999 vam publicar-ne tres exemplars gairebé sencers a tall d'exemple representatiu del conjunt; ara, arran d'un recent treball de recerca (Pinto, 2015) s'ha fet una primera classificació dels tres envasos segons els criteris de Bruguera (Bruguera, Sanmartí i Morer, 1998) i amb això s'ha establert que serien atribuïbles a la forma 2b (núm. 46, 47, 48). En aquest treball les formes no s'atribuïen a una cronologia concreta, però en el nostre cas serien clarament contemporànies amb el conjunt d'àmfores vinàries. L'any 2017 vam fer unes anàlisis arqueomètriques sobre àmfores ibèriques

procedents de les fosses de Guissona que mostraven diferències molt clares pel que fa a les seves pastes, a càrrec de la Dra. Verònica Martínez (Universitat de Barcelona). Es van escollir quatre mostres procedents de les fosses (GUI-3, GUI-4, GUI-5 i GUI-6), que es van sotmetre a una primera anàlisi petrològica a partir de làmina prima i, posteriorment, a una anàlisi amb difracció de raigs X (DRX) i fluorescència de raigs X (FRX). Els resultats van atribuir la mostra GUI-4 al grup identificat en els forns ibèrics de la riera de Sant Simó (Mataró); una altra mostra, GUI-6, es va poder relacionar amb pastes de la Cossetània (costa de Tarragona) i la darrera (GUI-3), d'una zona propera al riu Besòs. De la quarta mostra, GUI-5, no se'n van trobar referents arqueomètrics indexats. Amb aquestes evidències sobre la taula creiem plausible plantejar l'existència d'un subministrament de productes procedents de la costa fins a l'interior del país, en aquest cas a Iesso, que molt probablement contenia cervesa, el producte habitualment associat amb aquest tipus d'envasos de transport (Juan, 2000).

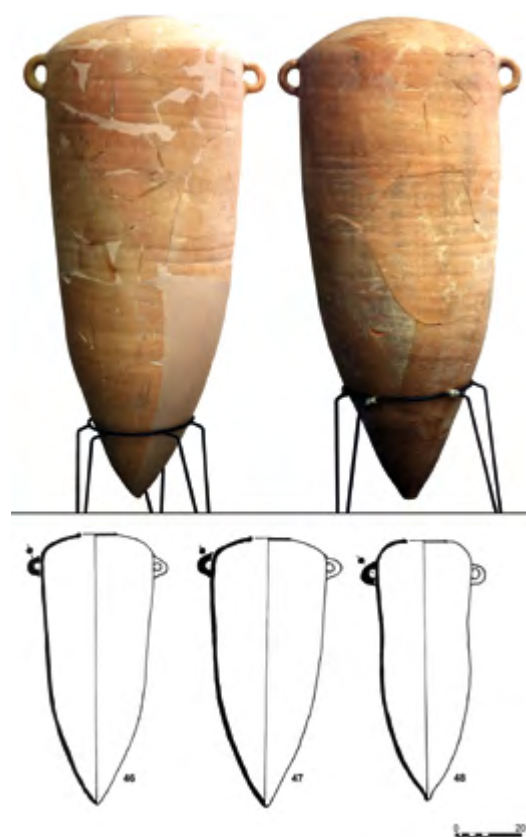

Figura 18. Àmfores ibèriques recuperades a les fosses fundacionals de Iesso (Equip Iesso)

Per concloure aquesta revisió del conjunt d'àmfores estudiades l'any 1999, presentem una taula tipològica resum de les tres fosses de Iesso, que pensem que aclareix i sintetitza els resultats que acabem d'exposar (fig. 19).

Àmfores fosses	NMI	%
Dressel 1A (Camp.-Laci)	27	49
Dressel 1C (Camp.-Laci)	1	1,8
Dressel 1 (Etrúria)	4	7,2
Apani II-Giancola 3 (Apúlia)	6	10,9
Apani V-Giancola 5 (Apúlia)	1	1,8
Apani VII-Giancola 2 (Apúlia)	1	1,8
Apani (Apúlia)	4	7,2
Tripolitana antiga (africana)	1	1,8
Ibèriques	10	11,3
Total	55	100

Figura 19. Taula de síntesi del conjunt d'àmfores recuperades a les fosses fundacionals de Iesso (en NMI). Font: Cèsar Carreras

Com es pot veure, hi ha un clar predomini de les àmfores de vi de la zona de la Campània-Laci amb la meitat de la mostra (50,8 %), representades per les formes Dressel 1A i 1C. Convé destacar, també, una important presència de productes de l'Apúlia (21,7 %), concretament de les formes Giancola 1, 3 i 5. El grup de l'Etrúria és el menys representat (7,2 %). L'altre conjunt present serien les àmfores ibèriques (11,3 %) ja esmentades i les tripolitanes antigues, aquestes darreres més testimonials.

Una de les troballes més destacades de les fosses va ser, sens dubte, la de l'àmfora mencionada als paràgrafs precedents, que ara podem atribuir a la forma Dressel 1C d'origen campanolacial i que presentava una datació consular pintada sobre el coll. En el moment de la troballa es podia llegir parcialment un dels *tria nomina* consulars: «Q.Fab(Maximus)»; en canvi, el nom del segon cònsol estava totalment esborrat. Per assimilació temporal existien dues possibilitats: o bé es tractava de Q. Fabius Maximus Allobrogicus, que va compartir consolat amb *Lucius Opimius* l'any 121 aC, o bé era Q. Fabius Maximus Eburnus amb C. Licinius Geta del 116 aC. Una anàlisi posterior feta en col·laboració amb l'Institut de Fotònica de Catalunya (Universitat Politècnica de Catalunya) amb la tècnica del làser de

fluorescència de dos fotons va permetre llegir part de la inscripció esborrada per arribar a la conclusió que es tractava dels consolats de Q. Fabius Maximus Allobrogicus i de Lucius Opimius (Cormack *et al.*, 2007). Per tant, i davant d'aquest resultat, les fosses de Guissona s'havien de datar necessàriament en un moment posterior al 121 aC, any corresponent a l'anyada del vi envasat dins l'àmfora. Aquest *titulus pictus* continua sent, ara per ara, el document amb una cronologia absoluta més antiga de tots els trobats a la ciutat romana de Iesso. Cal advertir, però, que la nostra marca no és un cas aïllat, ja que existeixen daltres *tituli picti* que també porten dates consulars pintades sobre àmfores Dressel 1A i Dressel 1C trobades en altres jaciments.

Entre els paral·lels més o menys contemporanis volem citar la fossa 61 de Saint Roch (Toulouse) sobre una Dressel 1C d'Etrúria amb el segell «SESTIUS» i la marca consular de Cn. Domitius Ahenobarbus i Gaius Fanius (122 aC) (Benquet i Grizeaud, 2009, 657). També en els pous de Vieille Toulouse s'han trobat inscripcions pintades sobre àmfores Dressel 1A amb datacions consulars de C. Marius i L. Aurelio Orestes (103 aC) o de M. Caecilius Metellus i M. Aemilius Scaurus (115 aC) (Pérez Ballester, 1995, 179). Més proper a Guissona trobem un *titulus pictus* de L. Caecilius Metellus i L. Aurelius Cotta del 119 aC sobre una Dressel 1C trobada a Vallromanès (Rovira i Pascual, 1970), exemplar que, fins aquell moment, constituïa la datació més antiga per aquesta varietat amfòrica Dressel 1C trobada a Hispània, la qual és superada en un parell d'anys per la de Iesso després de la nova revisió tipològica.

Figura 20. Un dels bols de campaniana A, Lamb. 27 (núm. 54) de les fosses fundacionals de Iesso

Figura 21. Peça en ceràmica grisa ibèrica pintada (núm. 51) localitzada a l'interior de les fosses de Iesso (Equip Iesso)

Figura 23. Làmina de la ceràmica ibèrica pintada localitzada a l'interior de les fosses de Iesso (Equip Iesso)

Com hem comentat anteriorment, un aspecte que cridava l'atenció entre els materials recuperats a les fosses de Iesso era la presència majoritària d'àmfores en detriment d'altres produccions ceràmiques. Els pocs exemplars de ceràmiques de taula i cuina exhumats es limitaven a dos bols força sencers de la forma Lamboglia 27 (núm. 51 i 54) (fig. 20 i 22) i un de la forma Lamboglia 33b (núm. 56) (fig. 22). La resta de ceràmiques de vernís negre eren una cinquantena de petits fragments, amb un mínim de trenta-tres individus representats (formes 27A, 27B, 31, 36 i altres de difícil classificació per la seva mida). La campaniana de tipus B hi tenia una escassa representació. També van ser recuperats alguns exemplars de ceràmica ibèrica pintada (fig. 23), com ara fragments de càlats i un bol pintat en ceràmica grisa (fig. 21 i 23). També fragments de vasos bitroncocònics de ceràmica grisa emporitana.

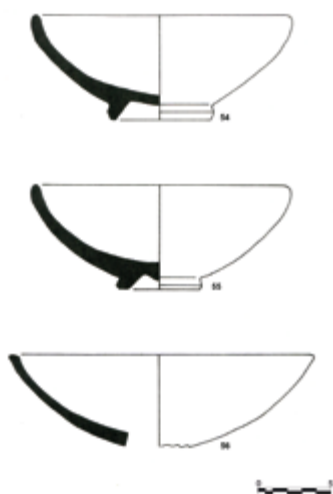

Figura 22. Làmina dels bols de campaniana A de les fosses fundacionals de Iesso (Equip Iesso)

Tot buscant paral·lels per a les fosses de Iesso, hem trobat alguns conjunts contemporanis que val la pena citar. Ja hem fet referència abans a la fossa fundacional de Valentia datada en el 138 aC (Ribera, 1995), que, en el seu moment, va condicionar la interpretació atribuïda a les nostres fosses (Guitart, Pera i Carreras, 1999, 46). El conjunt ceràmic de Valentia, a part de les àmfores, també disposava d'altres materials, com ara ceràmiques fines i comunes. La seva datació és clarament més antiga, amb una composició lleugerament diferent: cinc exemplars d'àmfores Dressel 1A-grecoitàlica de transició, un d'Apani, un de punicoebusitana, sis de tripolitanes antigues i un de ròdia. Des d'aquell 1999 la recerca ha avançat i això fa que, a hores d'ara, els nostres referents cronològics més propers no siguin ja els de Valentia, sinó els contextos de Toulouse: els de Saint-Roch i de l'*oppidum* de Vieille-Toulouse (Benquet *et al.*, 2013, 367).

Les quantitats d'àmfores documentades en ambdós jaciments són molt rellevants. En aquells conjunts predominen les àmfores vinàries del grup de les grecoitàliques i les Dressel 1A i 1C de la zona de Laci i Campania, si bé també s'hi observa una representació de les variants produïdes a Etrúria. Pel que fa a les àmfores ovoides (Benquet i Capelli, 1999), es documenten exemplars produïts al Laci (possibles forns de Carneto i Astura) des de finals del

segle II aC i principis de l'I aC, mentre que les àmfores brindisines, concretament les Apani II i V, les situen a partir del darrer quart del segle II aC. Percentualment, els envasos brindisins només representen un 1,8 % del NMI del conjunt de Saint Roch, un percentatge molt escàs comparat amb el documentat a Guissona. Concretament, en aquest jaciment es va trobar la marca consular de Cn. Domitius Ahenobarbus del 122 aC (fossa F5.61) acompanyada d'un gran nombre d'àmfores Dressel 1A i 1B, àmfores brindisines i africanes antigues com la tripolitana T.7.4.3.1 (Benquet i Grizeaud, 2009, 661), datables a finals del II aC o principis de l'I aC.

En relació amb l'*oppidum* indígena de Vieille-Toulouse, és allà on es documenta el nombre major d'àmfores brindisines i segells, si bé percentualment representen tan sols un 0,5 % del NMI. El percentatge pot crear certs dubtes sobre el volum d'importacions brindisines a Toulouse, però les densitats per metre quadrat i els valors absoluts són concloents i confirmen Toulouse com un dels principals mercats de la Gàl·lia pel que fa a les àmfores brindisines des del 125 fins al 50 aC. Precisament entre els anys 125-121 aC és quan els romans conquereixen la Gàl·lia Transalpina (costa mediterrània i sud-est). Aquest esdeveniment coincideix amb un veritable boom de consum de les àmfores itàliques, principalment les tirrèniques del Laci, la Campània i l'Etrúria (Olmer, 2003, 216). Si analitzem les dinàmiques a les diferents regions, veiem que els envasos que arriben a les zones del centre i l'est de la Gàl·lia (per exemple, de Bibracte) són majoritàriament les Dressel 1A procedents de l'*ager Cosanus* (tallers d'Albinia, La Feniglia i Cosa) i, en canvi, les àmfores que arriben a la zona de Narbona i al sud de la Gàl·lia (incloent-hi Toulouse) són les procedents de Campània-Laci. El mateix fenomen el trobem documentat al nord-est d'Hispania (Olmer, 2010, 78).

Creiem que seria el port de Puteoli on les àmfores brindisines procedents de l'Adriàtic s'incorporarien als carregaments d'àmfores Dressel 1 campanes i lacials. Des d'aquest centre logístic els vaixells seguirien la ruta amb destinació a Narbona o vers algun dels principals ports del nord-est de la Hispania

Citerior. Així doncs, les importacions amfòriques que es troben al sud de la Gàl·lia al darrer quart del segle II aC variarien ben poc de les trobades al nord-est hispà, i la seva composició amfòrica no difereix gaire de la que mostren les fosses de Iesso. Pel que fa al port d'Empúries i els principals jaciments de la Indigècia, s'hi documenta tot el conjunt d'àmfores itàliques amb un predomini de les pastes de Campània i Laci, però també els envasos adriàtics com les variants de Brindisi i la Lamboglia 2 (Nolla, Palahí i Vivo, curs. 2010). També perdura encara un persistent comerç d'arrel púnica amb l'arribada de productes procedents d'Eivissa, el nord d'Àfrica i el sud peninsular. Dins dels conjunts del 130-100/90 aC, a part del repertori d'envasos itàlics ja conegut, apareix per primer cop l'àmfora Dressel 1B campana, la T.8.1.3.2 eivissenca, les africanes del grup T.7.4.3 i la tripolitana antiga.

Quant a tipologies amfòriques, és el jaciment d'Ilturo (Cabrera de Mar), a la costa central catalana, el que mostra una major similitud amb els contextos de les fosses de Iesso. La recent publicació dels conjunts ceràmics corresponents al darrer quart del segle II aC a partir de les excavacions de Ca l'Arnau-Can Mateu i Can Benet (Sinner, 2015) ho ha posat de manifest. Sobre un total de 8075 fragments amfòrics, les àmfores itàliques representen un 75 %, entre les quals predominen les originàries de la Campània-Laci; en canvi, tan sols un 10 % procedeix de l'Adriàtic (Apúlia-Brindisi: 7,2 %; Lamboglia 2: 2,89 %). També tenen documentades, dins d'aquesta franja temporal, les àmfores Dressel 1C de Campània, les ebusitanes (8,77 %), les variants del nord d'Àfrica (T.7.4.1.1, T.7.3.1.1, T.7.3.2.1) i les àmfores de l'Estret (sud de la Península), uns materials que conviuen amb la ceràmica de vernís negre d'origen campanià (Madrid i Sinner, 2021).

Finalment, cal que repassem els conjunts republicans de Tarraco. En la seva doble condició de *castrum* i de port hi havia indubtablement una connexió entre aquest nucli i la zona de l'interior, on se situa la ciutat de Iesso. De l'exhaustiu estudi fet per Moisès García (2013) sobre els contextos ceràmics republicans de Tarraco, sorprèn que, malauradament, no es disposa de contextos arqueològics clars pel

període 120-100 aC; sí, en canvi, pels anteriors i posteriors. Estem convençuts que es tracta d'una absència casual, conseqüència de la parcialitat dels treballs arqueològics en context urbà i que no reflecteix la realitat arqueològica del moment. En els contextos del 135-120 aC de Tarraco es documenten abundants Dressel 1A i grecoitàliques de transició de la Campània-Laci, i alguns exemplars de l'Etrúria. Hi trobem també àmfores Apani I i V adriàtiques, juntament amb un gran nombre d'àmfores africanes, forma CCNN, tot i que hi manquen les Dressel 1C, una absència que tal vegada pugui ser indicativa d'una datació *post quem* per a aquesta varietat. També en aquests contextos anteriors al 120 aC hi hauria representades les àmfores eivissenques, les de l'Estret i les ròdies (García, 2013, 436). Resulta especialment interessant aquest darrer envàs, perquè les produccions ròdies entren en una important davallada comercial a partir del 146 aC, moment en què Roma converteix Delos en el principal port franc de l'Egeu, després de la destrucció de Corint, la qual cosa afeblirà les relacions comercials i productives de l'illa de Rodas amb l'occident mediterrani.

Resumint la nostra aportació, podem afirmar que els dos jaciments analitzats, Puig Castellar de Biosca i Iesso, mostren contextos força clars i representatius de dos moments clau del segle II aC, corresponents als estadis inicials de la presència romana al nord-est d'Hispania, en un moment en què es consolida el control total del territori i la fundació de les primeres ciutats.

Bibliografia

Aguarod, 1991:

C. Aguarod, *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Saragossa.

Asensio *et al.*, 2014:

D. Asensio, R. Cardona, J. Morer, J. Pou, B. Gil, F. J. Cantero i L. Sánchez Bonvehí, Novetats de la

recerca en els nuclis lacetans de Castellvell (Olius) i Sant Miquel de Sorba (Montmajor). Les campanyes del 2011 al 2013, *II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central 2012. Actes* (Vic, 13-15 desembre 2012), Barcelona, 104-110.

Benquet *et al.*, 2013:

L. Benquet, P. Gardes, J. J. Grizeaud, P. Lotti, C. Requi, F. Veyssiere, La Toulouse gauloise revisitée. Apport des fouilles preventives récentes à la connaissance de la topographie des sites de Toulouse Saint-Roch et de Vieille-Toulouse, a *L'âge du Fer en Aquitaine et ses marges. Mobilité des hommes, diffusion des idées, circulation des biens dans l'espace européen à l'âge du Fer, Actes du XXXVe colloque de l'AFEAF* a cura d'A. Colin i F. Verdin, Bordeus, (*Aquitania*, Suppl. 30), 359-369.

Benquet i Capelli, 2019:

L. Benquet i C. Capelli, The italic ovoid amphorae in the Toulouse area at the end of the Iron Age (Midi-Pyrénées, France) *The ovoid amphore in the central and western Mediterranean between the last two centuries of the Republic and the early days of the roman Empire* a cura d'E. García Vargas, R. R. Almeida, H. González i A. Sáez, Oxford, (*Roman and Late Antique Mediterranean Pottery* 13), 274-297.

Bruguera, Sanmartí i Morer, 1998:

R. Bruguera, J. Sanmartí i J. Morer, Les àmfores ibèriques a la Catalunya meridional, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, Castelló de la Plana, 267-290.

Carreras *et al.*, 2016:

C. Carreras, A. Martín, J. Pera i E. Rodrigo, Las ánforas de Brindisi en la Hispania Citerior. Pautas de distribución y consumo, *Saguntum*, 48, València, 103-121.

Carreras *et al.*, (en premsa):

Carreras, C.; Rodrigo, E.; Romaní, N.; Pera, J. (en premsa) "Los morteros republicanos del siglo II aC en el NE Peninsular: los casos de Puig Castellar (Biosca), Can Tacó y Can Massot (Montmeló)". En VI SECAH, Zaragoza (2022)

Cormack *et al.*, 2007:

I. Cormack, P. Loza-Álvarez, L. Sarrado, S. Tomàs, I. Amat, L. Torner, D. Artigas, J. Guitart, J. Pera i J. Ros, Lost writing uncovered by laser two-photon fluorescence provides a terminus post quem for Roman colonization of Hispania Citerior, *Journal of Archaeological Science*, 34 (10), Cambridge (MA), 1594-1600.

Díaz, 2013:

M. Díaz, *Conjunts ceràmics dels segles II-I aC a Tarragona. Producció, comerç i consum a la Tarraco republicana*, Universitat Rovira i Virgili, tesi doctoral inèdita.

Guitart, Pera i Carreras, 1999:

J. Guitart, J. Pera i C. Carreras, La presencia del vi itàlic a les fundacions urbanes del principi del segle I aC a l'interior de Catalunya: l'exemple de Iesso, *El Vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, actes (Barcelona 6-9 de maig de 1998)*, Badalona, 39-65.

Juan, 2000:

J. Juan, La cerveza: un producto de consumo básico entre las comunidades ibéricas del N. E. Peninsular, *III Reunión sobre Economía en el Món Ibèric* a cura de C. Mata i G. Pérez Jordà, *Saguntum*, Extra 3, València, 139-145.

Madrid i Sinner, 2011:

M. Madrid i A. Sinner, La vajilla de barniz negro de Empúries y la Layetania. Origen y técnica de producción a partir de su caracterización arqueométrica, *Archivo Español de Arqueología*, 94, e01, Madrid, DOI <https://doi.org/10.3989/aespa.094.021.0>

Manacorda i Pallechi, 2012:

D. Manacorda i S. Pallechi, *Le fornaci romane di Giancola (Brindisi)*, Bari (Bibliotheca archaeologica 27).

Morillo i Adroher, 2014:

A. Morillo i A. Adroher, Modelos de arquitectura defensiva e implantación territorial de los campamentos republicanos en Hispania, *La gestión de los paisajes rurales entre la*

Protohistoria y el periodo romano. Formas de asentamiento y procesos de implantación a cura de R. Mataloto, V. Mayoral, i C. Roque, Mérida, (Anejos Archivo Español de Arqueología LXX), 227-252.

Nolla, Palahí i Vivo, curs., 2010:

J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo, curadors, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona.

Olcese, 2011-2012:

G. Olcese, *Atlante dei siti di produzione ceramica (Toscana, Lazio, Campania e Sicilia), con le tabelle dei principali relitti del Mediterraneo occidentale con carichi dall'Italia centro meridionale*, Roma (Immensa Aequora 2).

Olmer, 2003:

F. Olmer, *Les amphores de Bibracte, 2. Le commerce du vin chez les Eduens d'après les timbres d'amphores*, Glux-en-Glenne, Bibracte.

Olmer, 2010:

F. Olmer, Amphores en Gaul aux IIe et Ier siècles avant notre ère. Aspects épigraphiques, quantitatifs et économiques, *Bolletino di Archeologia*, 2010, Roma, 67-81.

Palazzo, 2013:

P. Palazzo, *Le anfore di Apani (Brindisi)*, Roma.

Pera, 1993:

J. Pera, *La romanització a la Catalunya interior. Estudi històric-arqueològic de Iesso i Sigarra i el seu territori*, Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral inèdita (microfitxa).

Pera *et al.*, 2016:

J. Pera, C. Carreras, N. Romaní, E. Rodrigo, N. Padrós i G. de Solà, El proceso de implantación territorial romana en el NE de la Provincia Citerior en el siglo II a.C. Análisis de tres modelos de ocupación: Ilturo, Can Tacó y Puig Castellar de Biosca, *Fortificaciones y control del territorio en la Hispania Republicana* a cura de J. Pera i J. Vidal, Saragossa, 167-205.

- Pera *et al.*, 2018:
 J. Pera, C. Carreras, E. Rodrigo, N. Romaní, N. Padrós, G. de Solà i J. Guitart, Puig Castellar de Biosca (La Segarra). Una fortificació de segle II aC a l'interior de Catalunya. (Campanyes 2013-2015), *Tribuna d'Arqueologia*, 2015-2016, Barcelona, 31-56.
- Pera *et al.*, 2019:
 J. Pera, E. Rodrigo, N. Romaní i C. Carreras, Puig Castellar de Biosca (Lleida). Una fortificació romana del segle II a.C. en el noreste de la *Hispania Citerior*, *Gladius*, 39, Madrid, 19-43.
- Pera *et al.*, 2022:
 J. Pera, N. Romaní, E. Rodrigo, C. Carreras i L. Catarineu, El contexto cerámico del *castellum* republicano de Puig Castellar de Biosca (180-120 a.C.), *Actas del V Congreso Internacional de la Sociedad de Estudios de la cerámica antigua en Hispania (Alcalá de Henares, 6-8 noviembre 2019)*, 37-50.
- Pérez Ballester, 1995:
 J. Pérez Ballester, Las ánforas Dressel 1 con datación consular. Una pieza de Cartagena, *Saguntum*, 29, València, 175-186.
- Pinto, 2015:
 M. Pinto, *Disseny d'una metodologia per a l'estudi de les produccions d'àmfores ibèriques. Definició dels trets tipològics i determinació de les possibles produccions i provinences*, Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat Oberta de Catalunya, treball de final de màster inèdit.
- Ramon, 1995:
 J. Ramon, *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*, Barcelona, (Instrumenta 2).
- Ribera, 1995:
 A. Ribera, Una peculiar fosa de fundación de Valentia, *Saguntum*, 29, València, 187-196.
- Ribera, 2017:
 A. Ribera, Contextos cerámicos de Valentia (Hispania) entre su fundación (138 a.C.) y su destrucción (75 a.C.), *Actes du Congrés de Narbonne, SFECAG. Les contextes littoraux entre Rhone et Pyrenees et leurs realtions avec l'Arrière-Pays*, Narbona, 517-542.
- Rodrigo, Carreras i Porcheddu, 2015:
 E. Rodrigo, C. Carreras i V. Porcheddu, Marques africanes i ròdies de Can Tacó, *Pyrenae*, 46.2, Barcelona, 31-47.
- Rodrigo *et al.*, 2022
 E. Rodrigo, N. Romaní, C. Carreras, J. Pera i L. Catarineu, The Roman Republican *castellum* of Puig Castellar (Biosca). The earliest evidence of military headquarter in Hispania Citerior (180-120 BCE), *Journal of Roman Archaeology*.
- Rodrigo i Romaní, 2021:
 E. Rodrigo i N. Romaní, Una *tabula lusoria* hallada en el *castellum* republicano de Puig Castellar de Biosca en Lleida, Catalunya (180-120 a.C.), *Archivo Español de Arqueología*, 94, e04, DOI: <https://doi.org/10.3989/aespa.094.021.04>
- Romaní *et al.*, 2020:
 N. Romaní, E. Rodrigo, J., Pera i A. Gutiérrez, El material constructiu de la fortificació militar de s. II a.C. de Puig Castellar de Biosca (Lleida): Paviments, revestiments parietals i cobertes, *Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura. Homenatge al Dr. Alberto López Mullor a cura de X. Aquilué, J. Beltrán de Heredia, À. Caixal, J. Fierro i H. Kirchner*, Barcelona, 391-403.
- Rovira i Pascual, 1970:
 Rovira i R. Pascual, Hallazgo de un ánfora romana con inscripción pintada, *Informació arqueològica*, 2, Barcelona, 60-62.
- Sinner, 2015:
 A. Sinner, Cultural contacts and identity construction: A colonial context in NE Spain (2nd - early 1st c. B.C.). *Journal of Roman Archaeology*, 28, Cambridge, 7-37.

Iltirta-Ilerda. L'evidència arqueològica al turó de la Seu Vella i la part baixa de la ciutat de Lleida

Xavier Payà¹

Resum

Malgrat que la Iltirta ibèrica i la Ilerda romana són dues realitats indissociables per a la historiografia antiga, les excavacions arqueològiques realitzades a la ciutat de Lleida no han pogut demostrar encara l'existència de nivells anteriors a la fundació de l'*urbs* tardorepublicana. Descartar o demostrar l'existència arqueològica d'un *oppidum* ibèric sobre el turó de la Seu Vella, de les característiques que hauria tingut la *civitas* ilergeta, seu de la seca més important de l'interior, almenys des de finals de segle III aC, resulta a hores d'ara una qüestió impossible de resoldre.

No gaire més agraïda resulta l'evidència arqueològica que hauria de permetre concretar amb precisió el moment fundacional de la ciutat romana. Les excavacions amb restes antigues sobre la roca ocupen superfícies molt petites i són difícils d'interpretar i datar per l'escassetat de materials que contenen. Amb tot, les dades apunten que Ilerda havia format part d'aquella llista de ciutats, refundacions sobre nuclis de població anteriors o fundacions *ex novo*, materialitzades entre finals de segle II i el primer quart de la centúria següent al nord-est de la Citerior.

Paraules clau

Iltirta, Ilerda, fundació, Indibil, turó, muralla

Abstract

While ancient historiography sees the Iberian Iltirta and the Roman Ilerda as inseparable entities, the archaeological excavations carried out in the city of Lleida have not yet been able to demonstrate the existence of levels prior to the foundation of the late republican city. To dismiss or prove the archaeological existence of an Iberian *oppidum* with the corresponding characteristics of a *civitas ilerget* at the Turó de la Seu Vella (the Hill of the Seu Vella), the seat of the most arid inland region, at least since the latter part of the third century BC, remains unresolved.

Due to a dearth of archaeological evidence, it is difficult to pinpoint precisely the founding moment of the ancient roman city. As excavations of ancient remains from the rock surface occupy such a small area, they are difficult to interpret and date as a result of insufficient material content. However, the data indicate that Ilerda was one of many cities that had been built on previous settlements or entirely new foundations, which materialised between the end of the second century and the first quarter of the next century in the northeast of the Citerior.

Keywords

Iltirta, Ilerda, foundation, Indibil, hill, city walls

1 Servei d'Arqueologia de la Paeria de Lleida.

1. Iltirta. Una qüestió arqueològica per resoldre?

En els darrers anys s'ha produït un interessant debat sobre l'estructura social i política dels pobles ibers del nord-est peninsular, especialment pel que respecta als ilergets, i fins i tot s'ha revisat el paper, l'origen i la reialesa dels seus cabdills Indíbil i Mandoni (Riera i Principal, 2015, 65). S'han proposat noves interpretacions que cal tenir en compte perquè incideixen en la rellevància i la interpretació que es vulgui donar als resultats arqueològics obtinguts al turó de la Seu Vella i la part baixa de la ciutat de Lleida.

Fins fa poc ningú havia qüestionat que la capital dels ilergets fos Iltirta, que aquesta no fos la posterior Ilerda, ni que l'emplaçament de la primera se situés sobre el turó de la Seu Vella, i el de la segona al seus peus, entre el riu Segre i el Nogueroles (Junyent, 2015, 175). Vers el segle III aC els ilergets haurien configurat un estat arcaic on la capital d'Iltirta seria la representació d'aquest poder. L'absència d'aquesta realitat s'explicaria fàcilment pels profunds canvis soferts en la topografia del turó, i s'encunyaria el terme d'arqueologia impossible d'Iltirta (Junyent i Pérez, 2003, 155).

Els ilergets, com a estat aristocràtic arcaic plenament consolidat amb una capital que actua sobre el vast territori ilerget, han estat qüestionats des de dues posicions. La que nega que els ilergets arribessin a constituir una formació estatal jerarquitzada sobre un territori tan gran (Bermúdez, 2010, 50) i la que planteja per a les tribus de l'interior un menor grau de complexitat social o d'«estatalitat», justificat pel menor grau de jerarquització dels assentaments, que implicaria un model basat en societats heteràrquiques (Sanmartí, 2010, 91-108) amb diversos centres de poder més petits que els grans *oppida* de la costa. És evident, doncs, que una incorrecta o sobrevalorada interpretació del silenci arqueològic d'Iltirta pot tenir molt de sentit per als partidaris d'aquest model (Asensio i Jornet, 2019, 12), però no és el nostre objectiu polemitzar sobre aquestes propostes, ben analitzades per l'Emili Junyent (Junyent, 2015, 166-168), ferm defensor de l'estat arcaic ilerget i de la *ciuitas* d'Iltirta al turó de la Seu Vella.

Figura 1. Planta de la ciutat romana i intervencions arqueològiques amb contextos del segle I aC

El cert és que a hores d'ara cap intervenció arqueològica ha pogut demostrar encara l'existència de fases anteriors a la ciutat romana, les d'un assentament protohistòric o de la mateixa Iltirta, però cal ser prudents quan valorem els resultats d'unes excavacions d'urgència, sempre aleatòries i capritxoses. Valguin com a exemple les ciutats romanes d'Aeso-Isona (Belmonte, 2015, 105) i Detrosa-Tortosa (Diloli i Ferré, 2008, 110), o el cas de Sikarra-Prats de Rei (Salazar i Rafel, 2015), fins fa poc considerada una fundació romana de nova planta com la veïna Iesso-Guisona (Guitart, Pera i Grau, 2000, 225). A excepció de Guisona, l'arqueologia ha demostrat finalment l'existència d'assentaments anteriors protegits amb muralles i fossats i una activitat constructiva i ocupacional ininterrompuda que enllaça amb la fundació de les ciutats romanes en època tardorepublicana. Parlem dels *oppida* ibèrics sobre els quals els romans materialitzaren físicament la seva conquesta superposant les ciutats que temps després es convertiren en els *municipia* de la Citerior.

Un fet iniciat un cop superades les fases de conquesta i control militar del territori, exemplificades per un seguit d'assentaments del segle II aC reconeguts finalment com a campaments militars (Pera *et al.*, 2016, 200-201; Principal, Camañes i Padrós, 2015; Padrós, 2014). Les primeres ciutats romanes van ser el motor d'una romanització que provocaria una profunda transformació social i cultural en les poblacions indígenes, establint una nova organització del territori i explotació dels seus recursos amb el suport d'una intensa xarxa de vies de comunicació. De «Gran», sense cap dubte, es pot qualificar aquell «Canvi», que establí les bases d'un model que, amb totes les aportacions posteriors, s'ha mantingut fins als nostres dies. Ilerda va ser una d'aquelles primeres ciutats fundades entre finals de segle II aC i començaments de la centúria següent a l'interior, com Aeso (Isona) (Payà, Puig i Reyes, 1994) i Iesso (Guissona) (Guitart, Pera i Carreras, 1999).

Descriurem els resultats de les catorze excavacions urbanes amb sediments antròpics i estructures documentades sobre el terreny geològic, margues oligocèniques i sorrenca sedimentària al turó de la Seu Vella i sorres i graves al·luvials a la part baixa (fig. 1). A part de la muralla, l'única evidència fundacional disponible, documentem nivells ocupacionals en tot el turó i la part baixa entre finals de segle II aC i el primer quart de la centúria següent, evidències que també

tenen una significació fundacional perquè ens diuen quan va començar l'activitat humana a l'interior del recinte emmurallat d'Ilerda. Malauradament, es tracta d'excavacions disperses i allunyades, que en arribar als nivells més profunds s'han convertit en sondejos, amb pocs materials i uns resultats que fan del tot impossible entendre la configuració de la ciutat republicana abans de l'obtenció del títol de *municipium* en època d'August (15-13 aC) (Abascal, 2006, 70).

2. Pros i contres en relació amb la identificació d'Iltirta sobre el turó de la Seu Vella

L'existència d'Iltirta té un innegable suport en la topografia del turó de la Seu Vella, una acrópolis natural que s'enlaira 80 metres per sobre del riu Segre i des d'on es domina tota la plana del Segrià (fig. 2a i 2b). La part més elevada està dividida en dues plataformes, que, malgrat haver-se accentuat amb la urbanització medieval, tenen el seu origen en el relleu natural, la roca Sobirana i la roca Mitjana que acolliren l'alcassaba-palau reial i la Seu Vella. Si mesurem la superfície d'aquestes dues plataformes i considerem els vessants més pronunciats com

Figura 2a. Vista general del turó de la Seu Vella dels del sud. Figura 2b. Vista al nord des de la Suda. Figura 2c. Perfil i reconstrucció dels tres turons de la ciutat

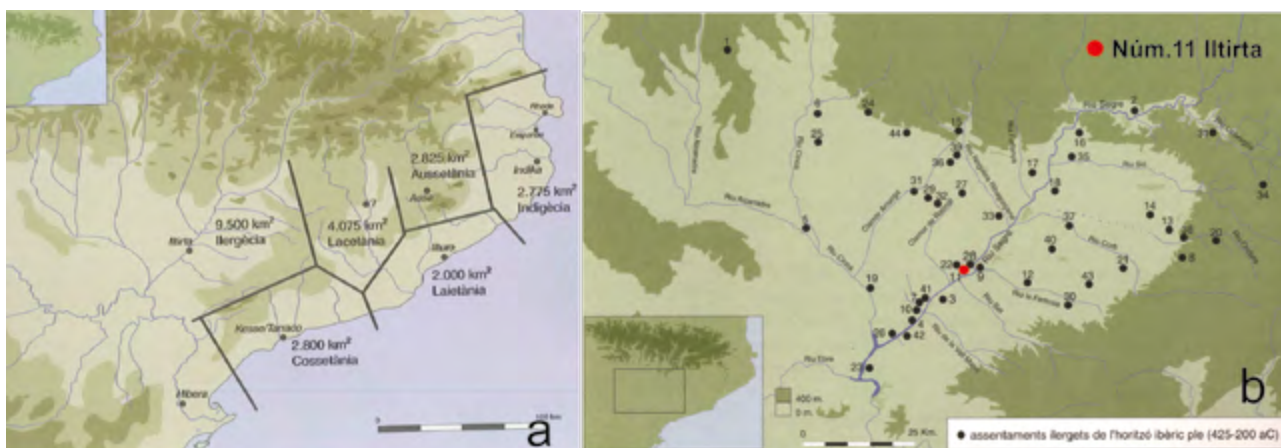

Figura 3a. Territoris de les tribus ibèriques del nord-est de la Península. Figura 3b. Assentaments ilergets de l'ibèric ple (425-200 aC) (Junyent, Pérez 2003)

el lloc idoni per encerclar i delimitar un recinte fortificat, estem parlant d'una superfície d'entre 4,5 i 5 hectàrees. En cas d'haver existit un assentament ibèric al turó de la importància reflectida per les monedes d'Iltirta, no hi ha dubte que es tractaria de l'*oppidum* més gran de tot el territori ilerget equiparable als grans centres de poder de la costa; una localització refermada, a més, per l'absència de restes ibèriques en els dos turons més propers a la ciutat, el Puig Bordel i el Gardeny (fig. 2c), escenari dels episodis bèl·lics narrats per Cèsar amb motiu de la batalla d'Ilerda de l'any 49 aC (*B. C. I*, 37-87).

La localització geogràfica del mateix turó, al centre del territori ilerget (fig. 3a i 3b), que s'estenia des dels límits orientals amb els lacetans i ausetans fins als occidentals dins territori de l'Aragó, també és un argument a favor per a l'emplaçament d'Iltirta. Un vast territori d'entre 9500 i 15000 km², segons les diferents interpretacions (Junyent, 2015, 181).

Per tant, la topografia del turó, la seva localització geogràfica i la més que probable existència des d'antic d'un gual òptim per travessar el riu Segre són arguments de pes per mantenir que la capital d'Iltirta s'establí sobre el turó de la Seu Vella. Altres indicadors donarien suport a aquesta ubicació, en aquest cas relacionats amb la cultura material, com ara la concentració de les troballes del vernís roig ilerget al voltant del turó (Junyent i Alastuey, 1991) i la necessitat d'un centre de consum important com seria Iltirta, amb el qual estarien vinculats uns tallers altament qualificats. I encara hi

caldría afegir l'evidència arqueològica documentada en altres *oppida* del territori, com l'abandonament de Vilars (Arbeca) i les ampliacions urbanes i defensives del Molí de l'Espígol-Tornabous i Sikarra-Prats de Rei a finals de segle IV aC. Es tracta d'uns canvis que demostrarien el sorgiment d'un estat arcaic, i són, per Emili Junyent, una evidència clara i ferma de l'existència d'una capitalitat ilergeta sobre el turó, refermada per l'etnònim Iltirta de les monedes de plata convertida temps després en la ciutat romana d'Ilerda (Junyent, 2015, 175-177).

Figura 4. Revers dracma de plata d'Iltirta (Museu de Lleida).

Amb tot, l'únic testimoni que acredita l'existència d'Iltirta, almenys des de finals del segle III aC, són les dracmes de plata d'imitació emporitana i llegenda ibèrica. Pel volum d'aquestes primeres emissions, devia ser un dels *oppida* més rellevants de l'interior, com Kesse (Tarragona) ho era de la costa. Actualment, ningú no posa en dubte la relació existent entre el gran volum d'emissions de plata

amb la llegenda Iltirta, Iltirtasalirban (fig. 4) i l'existència de la *ciuitas* d'Iltirta i els diferents *oppida* dels actius i bel·ligerants ilergets durant els primers anys de la Segona Guerra Púnica (Otiña i Ruiz, 2000, 11).

Malgrat les limitacions de les fonts escrites, és evident que alguna cosa podem deduir. Seguint un criteri cronològic, la notícia més antiga i polèmica és l'esment en *l'Ora maritima* (476) d'Aviè, si acceptem que, tot i ser escrita en el segle IV dC, reflecteix la realitat d'un periple massaliota del segle VI aC. Però la Ilerda que menciona no pot tractar-se de cap manera de la nostra, atès que caldria situar-la a la costa alacantina, no gaire lluny de l'hel·lènica Hemeroskopéion, que tradicionalment, i sense gaire fonament, es localitzava a les proximitats de Calp o de Dènia. Com que l'objectiu d'Aviè era compondre una obra literària de caràcter arcaïtzant, no ens detindrem més en aquesta notícia, principalment quan tampoc no resulta creïble que la nostra Ilerda ja existís en el segle VI aC. Aquesta última objecció és la que també podem aplicar a una menció d'Ilerda que fa Esteve de Bizanci invocant com a font Hecateu (500 aC). Al nostre entendre, es podria tractar d'una interpolació posterior deguda a la fama que havia guanyat la ciutat arran dels esdeveniments del 49 aC.

Prescindint d'aquests dos polèmics esments, els segueixen els referits a la Segona Guerra Púnica (218-201 aC). A propòsit d'això, s'ha d'assenyalar un fet notable com és que no s'esmenti la ciutat d'Iltirta, i en canvi els ilergets hi siguin citats força cops per tractar-se del *populus* indígena que va mostrar una oposició més tenaç contra els romans. Tan sols ho fa una font del segle I dC, Sili Itàlic, en la seva obra *Punica* (III, 59), informació que segurament podem relacionar també amb la fama que la ciutat havia aconseguit en el segle anterior amb motiu de l'enfrontament entre Cèsar i Pompeu. L'absència és agreujada pel fet que Polibi (*Historiae*, II-XXI) —una font fonamental de coneixement per als cabdills ilergets Indíbil i Mandoni (Moret, 2003, 23-33), l'organització política dels pobles ibers i la Segona Guerra Púnica— no esmenta mai la ciutat o capital dels ilergets, la Iltirta de les monedes. El tema es complica una mica més encara quan Titus Livi, un segle després en la seva monumental obra *Ab urbe condita* (XXI, 61, 5-7), relata els mateixos fets i hi

afegeix que la capital dels ilergets és Athanagrum. Com molt bé exposa Emili Junyent (Junyent, 2015, 176), el tema ha fet córrer molta tinta i s'han buscat diferents interpretacions, d'entre les quals ha anat prenent força la que manté que Athanagrum es refereix a una capital circumstancial sorgida arran de la coalició entre ilergets, ausetans i lacetans. Una opinió que donaria suport a la suposició que les diferents ètnies ibèriques de l'interior no haurien constituït estats unificats amb anterioritat, sinó ciutats territori independents que s'unirien en situacions de guerra sota lideratges militars forts com l'exercit per Indíbil i Mandoni (Principal, Bermúdez i Saula, 2008, 14-16).

Un fet, com la identificació de la batalla de Cissis o Kisse (Polibi III, 76; Titus Livi XXI, 60, 61) al camp de Tarragona (Fabra i Vilalta, 2008, 183) i la seva proximitat amb el port de Tarraco, on l'exèrcit romà establiria la base hivernal (Otiña i Ruiz, 2000, 2-5), explicaria el fet que Gneu Escipió, després de derrotar Hannó i el seu aliat Indíbil la tardor del 218 aC, no s'arrisqués a penetrar cap a l'interior, i seguint la via natural de la costa atacés les terres ilergets orientals, per assetjar *Athanagrum* i caure tot seguit sobre els lacetans i ausetans. Són uns fets que explicarien o justificarien l'omissió en el text de Titus Livi de l'antiga capital d'Iltirta.

Totes les excavacions arqueològiques realitzades al turó han demostrat la profunda transformació a la qual va estar sotmès el relleu antic del turó entre els segles X-XVIII. Dels 4400 m² de roca alliberada de sediments arqueològics, el 93% s'havia repicat, aplanat i modificat per acollir la construcció dels grans edificis medievals. En canvi, en la resta de superfície, uns 400 m², s'havien conservat estructures i nivells d'època antiga de la ciutat romana, que en cas d'existir fases anteriors haurien quedat cobertes o afectades per aquestes primeres accions relacionades amb la creació de l'*urbs* tardorepublicana. Si hagués estat així, almenys en aquests 400 m², hauríem de parlar d'una arqueologia inexistent d'Iltirta, i reconèixer que tal afirmació no pot ser extrapolada a tot el turó perquè la superfície documentada no arriba ni a l'1% de les 4,6 hectàrees sobre les quals s'havia pogut estendre el suposat *oppidum* d'Iltirta.

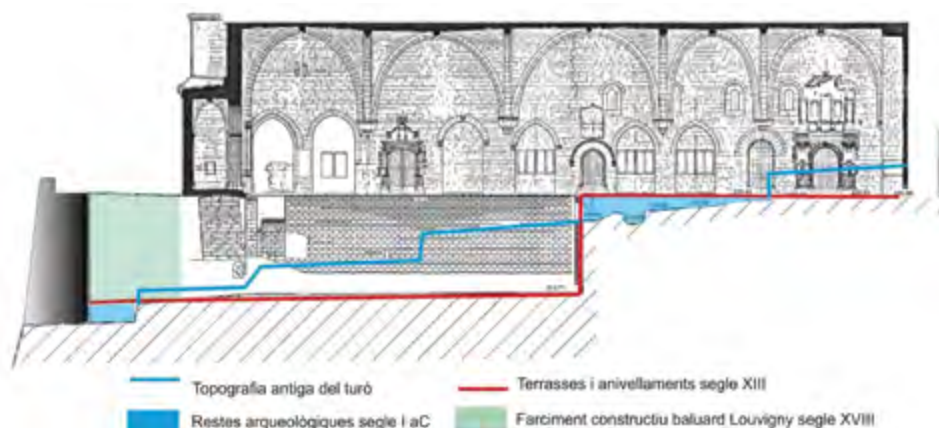

Figura 5. Secció de la intervenció INT-94. La canonja de la Seu Vella

En la secció de l'excavació de la Canonja i la casa de la Volta (fig. 5) s'aprecia millor que en cap altre lloc les circumstàncies amb què ens trobem quan realitzem una excavació al turó. Al nostre entendre, en aquests moments ni l'arqueologia impossible d'Illirta, justificada per les profundes transformacions dutes a terme al turó, ni l'arqueologia inexistente, documentada arqueològicament, poden resoldre encara el problema de la identificació de la *ciuitas* ilergeta sobre el turó. Per tant, caldrà esperar i estar atents als resultats que es puguin obtenir en zones del nord-oest del turó, sota el baluard del Rei. És una zona prou gran del turó que no ha estat transformada significativament i on mai s'hi ha realitzat cap intervenció arqueològica.

Hi ha una altra evidència important que cal tenir en compte, com és la recuperació de materials fora de context anteriors al segle II aC. Un registre material molt escàs al turó reduït a un fragment de ceràmica àtica de figures negres i diversos fragments de ceràmica comuna feta a mà decorada amb cordons (Payà *et al.*, 1996, 122; Gil *et al.*, 2007, 48-49, fig. 11-12). I si ens traslladem a la part baixa, els resultats tampoc són gaire diferents, amb un peu d'àtica *delicate class* recuperat al soterrani de Paeria en un context de segle I aC (Junyent, 1994, 82), una vora d'un plat de vernís negre del segle III aC de la forma Lamboglia 23 en l'excavació del carrer de la Font de l'Aiguardent (INT-04) i diversos fragments de ceràmica a mà decorada amb cordons digitats del carrer de la Magdalena (INT-261).

Aquests són tots els materials que es poden relacionar amb seguretat amb l'existència d'un assentament anterior a la fundació d'Ilerda, perquè descartem el vernís roig ilerget, la ceràmica ibèrica pintada amb motius geomètrics (cercles, dents de llop, costelles, etc.) sobre formes de l'ibèric ple i la campaniana A mitjana. Es tracta d'uns materials, que en el cas de la plaça de Sant Joan (Junyent i Pérez, 1994, fig. 1, 3, 4-7), van ser recollits fora de context, però que s'han relacionat amb una ocupació de la part baixa de la ciutat entre finals de segle III aC i la centúria següent (Junyent, 2015, 176). I ho diem perquè són materials que també apareixen en contextos associats amb fragments de vernís negre A tardà que s'han de relacionar necessàriament amb la fundació i l'inici de l'activitat urbana a l'interior de la Ilerda tardorepublicana. Valgui com a exemple el vernís roig ilerget recuperat en contextos del primer quart de segle I aC (plaça del Dipòsit, INT-84; plaça de Pompeu Fabra, INT-68; Paeria, INT-12; carrer de la Magdalena, fase 1, INT-246), quan ja havia començat la producció de les ceràmiques comunes engalbades en blanc i vermell que acabaria sent la producció local dominant durant tot el segle I aC (Morán i Payà, 2007, 208-210). No sabem si això vol dir que hauríem d'allargar l'horitzó final del vernís roig ilerget fins a finals de segle II aC o si, per contra, estem davant de materials de prestigi amb llargues amortitzacions que van més enllà del seu moment de fabricació. Amb tot, la seva presència a la ciutat no és, per nosaltres, una evidència prou sòlida per

mantenir l'existència de fases ocupacionals entre el 250-150 aC, coincidint amb el moment de la seva màxima producció (Garcés, 2018, 85).

Tornant al tema dels materials residuals, i descartats els fragments de vernís roig ilerget i de vernís negre del tipus A mitjà, resulta que, a banda dels dos fragments de ceràmica àtica, el plat de peix de vernís negre occidental i les ceràmiques a mà decorades amb cordons, el registre material testimoni d'una ocupació anterior a la fundació de l'*urbs* al turó i la part baixa es pot comptar amb els dits de la mà. Sorpren que, malgrat la profunda transformació patida al turó, reconeguda i causa més que probable d'aquesta arqueologia impossible d'Iltirta, el temps hagi esborrat fins i tot el rastre dels objectes utilitzats per una població com la que podia acollir la *ciuitas* d'Iltirta. Es tracta de materials que hauriem de trobar residualment en contextos de cronologia molt diversa. Valguin com a exemple les terres aportades per recreixer el baluard de Louvigny al segle XVIII (INT-94), en què es recuperen materials de tota la seqüència cronològica coneguda de la ciutat. No hi ha dubte que per aixecar aquest baluard al segle XVIII es van realitzar importants trasllats i remocions de terra d'altres llocs del turó. Sorpren, doncs, que aquestes accions constructives tampoc fossin les responsables de la suposada destrucció dels nivells d'Iltirta perquè no trobem cap material més antic als que es recuperen en els nivells relacionats amb l'inici de l'*urbs* republicana.

Figura 6. Fragments de ceràmica a mà decorada amb cordons de la INT-261 i peu de copa àtic de vernís negre *delicate class* trobat als soterranis de la Paeria (INT-12)

3. La fundació de la ciutat romana d'Ilerda i l'evidència arqueològica

3.1. Turó de la Seu Vella

1. INT-30. La Suda (1992-1997)

Excavació realitzada a la part més elevada del turó, on s'aixequen les restes de l'antic palau Reial (fig. 1). Es van retirar tots els sediments i es van posar al descobert uns 2000 m² de roca, el 99% de la qual havia estat transformada per acollir les construccions medievals. Per sort, hi havia una zona localitzada sota la nau nord-est del palau cristià, darrere de la muralla de tancament nord, on hi havia diverses capes de terra que cobrien les dues primeres filades d'un mur de maçoneria lligada amb terra recolzat sobre la roca amb dos trams separats per un gran bloc quadrat de sorrenca al qual s'adossen diverses pedres en sentit nord-sud, possiblement les restes d'un envà de separació entre dues habitacions. El mur descansava directament sobre la roca i l'absència de rases indica que els sediments que el cobrien eren posteriors a la seva construcció. Cal incloure en aquesta fase un altre sòcol de maçoneria associat a un estrat d'època antiga localitzat sota la nau de ponent, també darrere de la muralla nord i amb una orientació i tipologia semblant al de la nau nord-est (Gil *et al.*, 2007, 42, fig. 7).

Figura 7. Detall de les construccions republicanes de la Suda (fase 1)

En els sediments que cobrien el sòcol hi havia diversos fragments de vernís negre d'origen itàlic del tipus A mitjà d'una qualitat poc freqüent en comparació amb la resta de conjunts de la ciutat. Són peces amb una coberta brillant d'aspecte metàl·lic i tons blavosos, pasta dura i vermella i decorades amb franges blanques (Lamboglia 27B, L27b i L31B), una producció A tardana (Lamboglia 31b) i un crater (Morel 4753) corresponent a una producció calena mitjana (Payà, 2000, 238). La resta de materials no permeten concretar la datació, però tampoc la contradueixen, com ara un cubilet fusiforme de parets fines (Mayet I), una vora d'àmfora grecoitàlica i gerres i bols de ceràmica reduïda de tipus emporità. El conjunt es completa amb un seguit de produccions indígenes decorades o llises, en què destaca l'absència de decoracions vegetals, la bicromia, les formes tardanes com els càlats de llavi caigut (Garcés, 2000, 11-64) i les produccions engalbades fabricades a la ciutat a partir del primer quart de segle I aC. Malgrat l'escassetat de materials, tot indica que ens trobem en un horitzó anterior al 100 aC o del mateix canvi de segle contemporani a la fundació de l'*urbs* tardorepublicana.

A poca distància del sòcol esmentat, però a un nivell superior, també s'havien conservat diverses capes de terra sobre la roca. Aquí les produccions de vernís negre han canviat respecte a les trobades a la nau nord-est del palau reial. Les de tipus A són totes de la variant tardana (Lamboglia 31b, L5/7) i les calenes també (Lamboglia 1, L5), a excepció d'un plat de la forma Lamboglia 36 de gran qualitat en pasta clara equiparable a una producció calena mitjana; un nivell més tardà en relació amb la fase abans esmentada que datem a partir del segon quart de segle I aC, quan les ceràmiques de vernís negre calè tardà (B-oïdes) comparteixen protagonisme amb les de tipus A tardà (Payà, 2000, 241).

2. INT-48. Turó vessant sud-est (1995-1997)

Intervenció localitzada al vessant sud-est del turó que mira enfront del riu entre dues línies de muralles de la ciutat moderna. La zona excavada correspon a una estreta franja de 2 metres d'amplada i 50 de llargada

amb una seqüència estratigràfica que aporta dades ininterrompudes de l'ocupació de la zona des d'inicis del segle I aC fins al segle II dC (Payà *et al.*, 1996, 124; Gil *et al.*, 2001, 167; Payà i Pérez 2007, 74-75).

La fase 1 està representada per una zona d'hàbitat construïda sobre la roca a la qual s'associaven diversos paviments de terra batuda i dues llars de foc. També cal destacar l'existència d'un canal repicat a la roca que finalitza en una estructura rectangular semblant a una cisterna. Es tracta d'evidències ocupacionals que van donar pocs materials, però que en ser amortitzades es van cobrir de terres argiloses que contenien abundants materials. El conjunt es data entre el 80-50 aC (Payà, 2000, 242), amb tota mena d'importacions itàliques (vernís negre, cuina i àmfors), ibèriques pintades i imitacions de formes clàssiques amb engalbes vermelles i negres de cocció oxidada i reduïda (Morán i Payà, 2007, 208) fabricades a la ciutat (Buxeda *et al.*, 2010, 235). Per tant, és gairebé segur que les llars de foc i l'estructura d'emmagatzematge de líquids repicada a la roca fossin les restes d'una casa corresponent al primer moment de l'*urbs* tardorepublicana anterior a l'època sertoriana.

Figura 8. Restes d'un edifici republicà enderrocat al fons de l'abocador de la fase 3, 50-30 aC

Sobre aquestes aportacions s'aixecaren nous edificis amb grans blocs (fase 2), un dels quals va quedar afectat en la fase següent (fase 3) per la utilització d'una de les

seves habitacions com a escombrera. En els 2 metres de sediments s'hi van recuperar una gran quantitat de materials arqueològics barrejats amb carbons i ossos que cobrien els blocs d'una paret caiguda, possiblement el mur posterior de l'habitació que s'adossava a la roca del turó (fig. 8). En aquests sediments hi ha una gran quantitat de vernís negre que manté tipus, distribució i formes com a la fase 1, cuina itàlica, àmfores, ibèrica pintada, imitacions i engalbes locals i alguna peça significativa, com ara un fragment d'aretina de vernís negre amb decoració estampillada i rodeta, que ens permet datar la formació d'aquest abocador entre el 50-30 aC (Payà, 2000, 243).

Finalment, sobre les restes dels murs de la fase 2 situats a l'extrem occidental i l'amortització definitiva de l'abocador, s'aixecaren sòcols de maçoneria que delimiten nous àmbits, a l'interior dels quals es van trobar els motlles decorats d'un forn de terra sigil·lada (Buxeda *et al.*, 2010, 189-192, fig. 3).

3. INT-84. Plaça del Dipòsit (2004)

Aquesta excavació, realitzada a escassos metres de la porta d'entrada actual al recinte de la Seu Vella, continua sent l'únic lloc de la ciutat on s'ha descobert un tram de la muralla romana. El mateix lloc per on passaria la cuirassa de Sant Andreu que tancava l'alcassaba de la medina Larida (segles IX-XII dC), el barri de la Suda en època feudal i per on acabaria passant, també, el tancament exterior de la ciutadella militar (segle XIX). Es tractava, doncs, del millor lloc per defensar la ciutat romana i el turó pel costat occidental.

Es va documentar un tram de 6 metres del basament de la muralla que continua per sota el límit de la intervenció en direcció nord cap a la part alta del turó. Té una amplada de 2,5 metres, amb dues cares aixecades amb grans blocs irregulars de pedra sorrenca sense treballar i un farciment de maçoneria compost de pedres més petites i argila. Pel que fa a les filades superiors, cal destacar els grans blocs rectangulars de pedra sorrenca amb els característics encaixos de subjecció que trobem en altres

construccions romanes de la ciutat, aquí reutilitzats en la construcció de la propera Cuirassa andalusina de Sant Andreu el segle X dC (fig. 9), i que haurien format part de les filades aixecades sobre el basament. Adossada a la muralla hi havia també les restes d'una habitació quadrada amb diversos paviments trepitjats sobre la roca i uns nivells d'abandó.

Figura 9. Vista general de les restes de la INT-84

Malgrat la importància de la troballa, el registre material associat a la construcció de la muralla resulta irrellevant; només cinc fragments informes de ceràmica recuperats entre la roca i la cara interior del basament, un de vernís A mitjà, un de tardà i tres fragments d'ibèrica pintada. Pel que fa a l'habitació adossada, a l'interior disposem d'un petit però significatiu conjunt de materials recuperats en els paviments de terra. Un fragment de vernís roig ilerget, vernís negre A mitjà (dos individus), tardà (quatre individus), informes i diversos fragments de ceràmica ibèrica decorada. Amb tots els problemes que implica una mostra tan reduïda, sembla que l'habitació s'havia amortitzat en el transcurs del primer quart de segle I aC, cosa que ens indica que la muralla a la qual s'adossava s'havia aixecat uns anys abans, probablement entre finals del segle II i començaments de segle I aC. Parlem de la muralla fundacional d'Ilerda, que protegí les 23 hectàrees de l'*urbs* tardorepublicana (fig. 13), a l'interior de la qual tindrien lloc les activitats ocupacionals que van generar els sediments i les construccions del segle I aC que trobem per tot el turó i la part baixa de la ciutat.

4. INT-94. La canonja (Seu Vella)

Durant els treballs de recuperació de l'espai arquitectònic de la canonja de la Seu Vella i aprofitant l'excavació de les rases per als serveis, es va documentar, sota les lloses del paviment medieval de la Pia Almoina, un seguit d'estrats dipositats directament sobre la roca del turó. La migradesa dels materials, especialment els d'importació, fa que el conjunt sigui impossible de datar i s'hauria d'incloure en l'ampli marc temporal entre el 100 i el 30 aC (Gili Llores, 1999, 22-24).

En una segona fase, aprofitant el buidatge del baluard de Louvigny que deixaria al descobert la porta d'entrada original a la casa de la Volta de la canonja i les grades menors d'accés a la porta dels apòstols del claustre, es va identificar un mur de blocs quadrats i maçoneria recolzat sobre la roca. Malgrat que no es va esgotar l'estratigrafia, en els primers sediments que cobrien l'estructura es va recuperar una copa de vernís negre A mitjà de la forma MP127, tres individus de vernís negre del tipus A tardà i quatre de calena tardana (B-oïdes), ceràmica ibèrica pintada i abundants fragments de produccions locals engalbades. Amb totes les reserves que implica un altre cop l'escassetat de material i les circumstàncies de l'excavació, l'amortització del mur s'hauria produït a partir del segon quart de segle I aC.

5. INT-68. Jardins de Pompeu Fabra

L'any 1986 es van realitzar tres sondejos al costat de les escales d'accés al recinte monumental de la Seu Vella. A causa de les filtracions, només es va poder arribar a la roca en una de les tres cales obertes. Es van identificar dos nivells d'argiles i pedres sobre la roca amb un fragment de vernís roig ilerget, campaniana A mitjana pintada (Lamboglia 31), tardana (Lamboglia 31, L27), calena mitjana (Lamboglia 5), ibèriques pintades amb decoracions tardanes i llavis caiguts, i diversos individus de ceràmica engalbada en vermell. Un altre conjunt, amb pocs materials i impossible d'associar a cap construcció, però amb materials

ibèrics pintats com les copes de boca ampla (Garcés, 2000, 23, fig. 9) que podrien indicar la seva formació a partir del segon quart de segle I aC.

6. INT-70. Pati del claustre de la Seu Vella

Excavació realitzada l'any 2005 amb l'objectiu de determinar l'estat dels contraforts del claustre. L'únic sondeig amb restes anteriors a la construcció del claustre és el número dotze, on van aparèixer dos murs perpendiculars construïts amb blocs quadrats i maçoneria recolzats sobre la roca. És impossible determinar, un altre cop, el moment de construcció, ús i amortització que hauria tingut lloc durant el segle I aC. L'espai del pati claustral és sens dubte una de les reserves arqueològiques més importants de tot el turó i esperem que en els pròxims anys es pugui excavar en extensió un lloc on des del segle XIV no s'ha realitzat cap intervenció constructiva rellevant, a excepció dels enterraments mentre havia funcionat com a necròpolis.

7. INT-321. Muralla baluard de la Reina - Louvigny (2021)

Excavació en curs realitzada amb motiu de la caiguda d'un tram de la muralla del segle XVII que unia el baluard de la Reina amb el de Louvigny. L'afectació sobre la topografia antiga torna a rellevar-se d'intensa, ja que s'obrí una gran rasa de 5 metres d'amplada repicant la roca del vessant sud-est, deixant un tall vertical de 4 metres d'alçada que serví de paret de recolzament a les filades internes de la muralla. Malgrat tot, en una petita i estreta franja, localitzada a la part superior, s'havien conservat capes de terra amb cendres recolzades sobre la roca i uns materials que es poden adscriure sense massa problemes a la primera meitat de segle I aC. Per motius de seguretat, esperem l'inici d'obres de restitució del tram de muralla caigut i intervindrà definitivament sobre els nivells esmentats, per veure si el material recuperat ens permet determinar amb major precisió l'horitzó cronològic d'aquesta nova evidència fundacional.

3.2. Part baixa de la ciutat

8. INT-08. Plaça de Sant Joan (1975)

La construcció d'un aparcament a la plaça de Sant Joan va provocar el buidatge d'un espai de grans dimensions situat al centre històric de la ciutat. La intervenció de salvament es va centrar en la recollida de materials i la documentació dels talls estratigràfics produïts per la maquinària pesant. Els nivells que ens interessin són els localitzats entre els 170 i 220 cm de fondària, com el del tall número 1 (estrat IV a), compost per un paviment de terra batuda cremada i restes d'un mur recolzat sobre les sorres estèrils (Junyent i Pérez, 1994, 179).

Els materials recuperats, com la ceràmica de vernís negre de tipus A mitjana (L27B, 27bc, 31a, 31b i 68), les pintades ibèriques i el vernís roig ilerget, s'han relacionat amb els nivells més profunds del tall número u esmentat i s'interpreten com el testimoni d'una ocupació de la zona relacionada amb la construcció i fortificació del pont i l'extensió de la ciutat cap a la part baixa durant la segona meitat de segle II aC (Junyent i Pérez, 1995, 222). Insistim un altre cop que aquests materials també formen part dels conjunts datats al primer quart de segle I aC i, per tant, resulta arriscat mantenir que la seva recuperació fora de context sigui el testimoni d'accions ocupacionals anteriors del segle II aC. Amb tot, la seva presència en aquesta part baixa de la ciutat demostraria la voluntat i la necessitat d'ocupar, immediatament després de la fundació de l'*urbs*, dos punts estratègics de la ciutat, com van ser amb tota seguretat la part més alta del turó i la més propera al pont.

També cal destacar l'aparició de diversos fragments d'*opus signinum* decorats amb tesselles blanques i negres (Junyent i Pérez, 1994, 188-190). El registre arqueològic de la ciutat confirma que es tracta de paviments utilitzats en edificis de la ciutat durant el segle I aC, com ho demostren els fragments trobats a les rases de fonamentació de les *tabernae* del mercat construït en època augustal al carrer del Carme (INT-04) i els llençats a l'abocador del vessant sud-est del turó (fase 3a, 50-30 aC). En el cas dels trobats a la plaça de Sant Joan, es tractaria de cases o edificis singulars aixecats el segle I aC en el mateix indret del fòrum alt-imperial.

9. INT-12. Paeria (1981-1986)

Sota l'actual plaça de la Paeria i els soterranis de l'antic palau dels Sanauja s'havia constatat, des dels anys seixanta, importants restes arqueològiques relacionades amb la més que probable existència, en aquell indret, del port fluvial d'Ilerda, almenys des del canvi d'era.

Pel que fa al moment republicà, hem d'assenyalar que la zona devia correspondre a un indret marginal de la ciutat a causa de la proximitat del riu i el vessant del Turó. Durant tot el segle I aC s'hi acumularen terres i materials arqueològics alternats amb diferents capes de sorres al·luvials del riu que van donar lloc a una sedimentació de 2 metres d'alçària, aportacions interrompudes per la construcció d'una potent fonamentació de planta rectangular que s'estén per tots els límits de l'excavació que hem interpretat com les restes d'un edifici o magatzem relacionat amb el port construït en època augustal. El fet que al llarg del segle I aC aquesta zona, dins el perímetre emmurallat de la ciutat, rebés aportacions sedimentàries del riu confirmaria l'existència, des del moment fundacional, d'una obertura a la muralla per accedir a la llera del riu.

Es van recuperar una gran quantitat de materials, entre els quals destaca la vaixel·la de vernís negre del tipus A mitjà (Lamboglia 27B, 27b-c, 31b, 33a i 55) i tardà (Lamboglia 5/7, 27B, 27b-c, 27c, 31b, 36, 113, 33b, 55 i 8bc), en campaniana B, possibles produccions calenes mitjanes (Lamboglia 7, 5, 1, 3, 2 i 8a) i tardanes (Lamboglia 5, 1A, 7, 5/7, 3, 2, 1B, 8, 4 i Morel 4753) (Junyent, 1994, 80). Malauradament, no tenim la informació estratigràfica que permeti establir la relació entre els materials i les diferents capes que van cobrir les graves al·luvials estèrils durant tot el segle I aC. En aquest cas, els mateixos arqueòlegs han reconegut que els materials més antics (segle II aC) serien residuals i formarien part dels sediments acumulats a partir del 100 aC. (Junyent i Pérez, 1995, 222), un fet que encaixaria amb l'inici de l'activitat urbanitzadora i ocupacional fruit de la fundació de la ciutat, de la mateixa manera que havia passat, al nostre entendre, a la plaça de Sant Joan. A més, en la revisió dels materials recollits als anys seixanta i setanta en

les obres realitzades per Díaz Coronel als soterranis de Paeria hem identificat diversos fragments de vernís roig ilerget que corresponen a sis individus, i hem demostrat que també poden aparèixer en contextos d'inicis de segle I aC.

10. INT-04. Aiguardent (1991)

Els resultats obtinguts en aquesta excavació són de gran vàlua per entendre el tipus d'ocupació a la part baixa de la ciutat durant el segle I aC. Les restes més antigues corresponen a dos murs de petits còdols lligats amb terra que es recolzen sobre les sorres i les graves de dues terrasses (Payà *et al.*, 1996, 126-127, fig. 3). A la superior, propera al carrer del Carme, el sòcol estava associat a diversos paviments formats per primes capes de sorra i carbons on apareixia ceràmica ibèrica pintada, produccions engalbades, fragments informes d'àmfora itàlica (Morán, 1993), un plat de la forma Lamboglia 23 de vernís negre occidental del segle III aC (Sanmartí, 1978, fig. 463) i diversos fragments de vernís negre A tardà (Lamboglia 31, 27, 28, 5/7, 36 i 33). Un altre conjunt difícil de datar, però que situen en el primer quart de segle I aC.

Amb la intenció d'anivellar el terreny per construir les *tabernae* del mercat en època augustal s'amortitza la terrassa inferior omplint-la de terra i cobrint les vuit filades del mur (fig. 10). A part d'algun fragment que data l'acció constructiva dels fonaments en època d'August, la resta de materials són molt homogenis i semblants als recuperats a la terrassa superior, amb l'excepció que ara es recuperen calenes tardanes (Lamboglia 1, 5, Morel 4753). Malgrat que la deposició es produiria en el moment de construcció del nou edifici les produccions tardanes del tipus A encara són majoritàries, amb cinquanta fragments (Lamboglia 5/7, 36, 6, 27c i 31) dels seixanta-quatre recollits i no s'identifiquen produccions i imitacions locals en pasta grisa. Es tracta d'un conjunt material que no ultrapassaria el 70 aC, i que es relacionaria també amb l'amortització d'aquest primer moment d'ocupació de la zona.

Figura 10. Restes constructives d'època tardorepublicana i alt-imperial

És interessant assenyalar que els murs de les *tabernae* del mercat augustal, que cobreixen i tallen els sòcols dels murs republicans, havien reutilitzat diversos tambors de columna, probablement d'un edifici monumental. També cal destacar la gran quantitat de fragments d'*opus signinum* de color roig decorat amb tesselles blanques de característiques gairebé idèntiques als trobats a la plaça de Sant Joan. Són indicis materials que apunten l'existència d'edificis importants a la part baixa durant el segle I aC.

11. INT-46. Carrer de Bafart (1995)

La primera de les restes constructives d'aquesta excavació està recolzada sobre un estrat de grans còdols estèrils. Es tracta d'un mur de maçoneria d'1,5 metres de llargada (Payà *et al.*, 1996, 126, fig. 4) cobert per un gran mur medieval. Esbrinar el tipus d'edifici a què pertany és impossible i la seva vàlua documental és la de constatar, un altre cop, l'existència d'estructures anteriors a l'època augustal a la part baixa de la ciutat. No es va poder recuperar cap nivell relacionat amb la seva construcció ni l'ús, però l'amortització està ben determinada gràcies als materials recuperats en els estrats argilosos (50 centímetres de potència), sobre els quals s'afegí el morter i grava d'un petit carrer amb claveguera construït al canvi d'era. En aquests

sediments destaquen les produccions de vernís negre tardà del tipus A (Lamboglia 36, 31 i 5/7), produccions calenes mitjanes (Lamboglia 2, 8a i 127), i les calenes tardanes (Lamboglia 1, 5 i 8), imitacions de formes del vernís negre en pasta grisa i ceràmica ibèrica pintada d'estil i formes tardanes. El que permet una millor aproximació cronològica al moment de formació de l'abocament són les àmfores, que en aquesta fase són extraordinàriament ben representades, amb produccions residuals com les grecoitàliques, itàliques Dressel 1A, 1B, 1C i altres, de les darreries de segle I aC, com les Dressel 28, Haltern 70, Laietana 1, Dressel 7-11 i la lusitana Comba do Canho 67 (Payà, 2000, 244), les quals permeten establir l'amortització de la construcció al darrer terç de segle I aC.

12. INT-261. Carrer de la Magdalena (2004)

Convé destacar, en aquesta excavació, la documentació de dos retalls circulars realitzats en les sorres estèrils amb les parets cremades i omplerts de sorra i cendres que podrien estar relacionats amb alguna activitat metal·lúrgica. Els retalls van quedar amortitzats per la construcció de dos murs paral·lels fets amb còdols que es relacionen amb un paviment de terra. El tipus de murs i l'orientació són idèntics als documentats a la propera excavació del carrer de la Font de l'Aiguardent (Morán, Gil i Payà, 2018, 96, fig. 5), però que en aquest cas es daten entre el 80-50 aC.

Cap a mitjan segle I aC s'aixecaren nous murs de maçoneria combinada amb blocs regulars que delimiten una petita habitació pavimentada amb terra batuda, on es practicaren tres retalls circulars equidistants que delimiten l'àrea d'un triangle (fig. 11). En un d'aquests forats hi havia tres monedes, dos asos d'*Illirta* i un denari de *Bolskan*, a més de diversos fragments d'un cubilet de parets fines (Morán, Gil i Payà, 2018, 97), que formaven part d'algun tipus d'ofrena fundacional. L'escassetat de materials associats a la construcció i l'ús d'aquesta habitació no permet precisar gran cosa; amb tot, repeteix el de les fases anteriors, amb alguns fragments de vernís negre, àmfores itàliques i un bol d'engalba vermella.

Figura 11. Detall de l'ofrena localitzada sota el paviment d'una habitació. Mitjan segle I aC

13. INT-270. Carrer del Carme (2007)

A l'extrem occidental de l'excavació i sota les restes d'una *domus* romana, s'havien conservat diverses estructures circulars en forma de cubeta excavades a les sorres estèrils. N'hi havia tres sense cap estructura al seu voltant i un diàmetre entre els 35 i 45 cm, i d'una d'aquestes partia un canal de 80 cm de llargada.

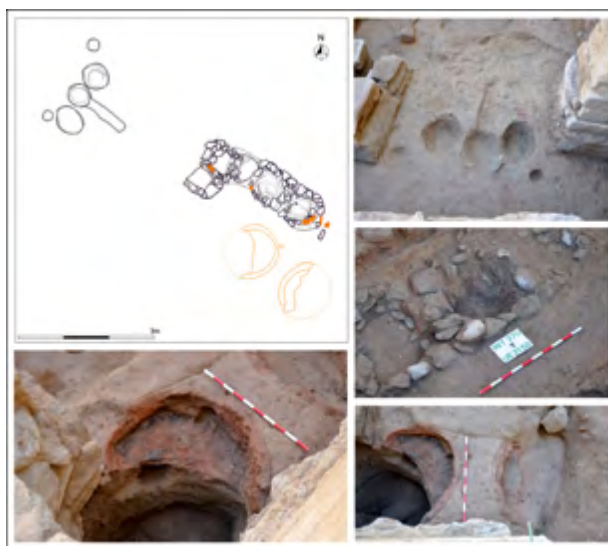

Figura 12a. Planta i fotos de les estructures metaHúrgiques. Figura 12b. Puggio

Cinc cubetes més, d'un diàmetre de 40 cm i una fondària de 30 cm, en aquest cas, encerclades de parets i amb les parets i el fons recobert de petites pedres, contenien restes de combustió i estaven localitzades

una al costat de l'altra, en contacte, i darrere dels forns (fig. 12a). Els dos forns documentats tenien les parets recobertes amb toves d'argila completament cremades i es podien reconèixer encara els orificis de les toveres per on entrava l'oxigen necessari per augmentar la temperatura i fondre els materials (fig. 12a). Per la gran quantitat de ferralla recuperada al seu voltant, podrien ser les restes d'un taller dedicat a la fosa d'eines amortitzades, la transformació del mateix mineral de ferro o la fabricació d'objectes com el *puggio* (fig. 12b) trobat sobre les sorres (Morán, Gil i Payà, 2018, 101, fig. 11).

L'objectiu de datar amb precisió aquestes evidències es torna a trobar amb l'exasperant presència de conjunts materials significatius que permetin datacions ajustades. En aquest cas, només podem dir que els forns i les cubetes van estar en funcionament a l'època tardorepublicana perquè estratigràficament són anteriors a la construcció d'una *domus* en època d'August i es realitzen sobre els nivells geològics.

14. INT-230. Carrer del Carme

L'any 2005, amb motiu de la nova urbanització del carrer del Carme, vam tenir l'oportunitat de fer un petit sondeig i esgotar la sedimentació arqueològica. Sobre les graves geològiques del riu es van documentar un total de quatre capes de grava compactada molt semblants a les utilitzades en la preparació del proper *cardo* d'Ilerda (INT-101) (fig. 1).

Hem de recordar que l'actual carrer del Carme formava part del carrer que travessava la ciutat romana d'oest a est, on s'aixecaren en època alt-imperial edificis públics tan importants com les termes i les *tabernae* d'un mercat.

Tot sembla indicar que estem davant de les capes de preparació d'un dels carrers més importants de la ciutat, el que travessava la ciutat d'oest a est, paral·lel a la façana fluvial de la ciutat. A diferència del *cardo*, amb materials de finals de segle I aC en les capes de preparació, el *decumanus* ja estava planificat i materialitzat en el moment fundacional perquè

els materials, encara que escasos per les reduïdes dimensions del sondeig, són força significatius i es poden adscriure a la primera meitat de segle I aC. S'identifica la ceràmica campaniana A tardana (Lamboglia 5), les calenes tardanes (Lamboglia 5, L8), els bols amb engalba vermella, les ibèriques pintades i diverses vores d'àmfores itàliques.

4. Caracterització dels contextos materials del segle I aC a la ciutat de Lleida

Exceptuant les excavacions del vessant sud-est (INT-48) i la Paeria (INT-12), la resta d'intervencions amb nivells antics de la ciutat ocupen superfícies petites, tenen escassa potència estratigràfica, contenen pocs materials i pateixen importants mutilacions que dificulten la interpretació i datació de les restes. Malgrat aquestes limitacions, es poden diferenciar dos tipus de conjunts materials anteriors al darrer quart de segle I aC.

El primer correspon a nivells d'època presertoriana, que d'una manera àmplia datem entre finals de segle II aC i el primer quart de la centúria següent, i són les evidències ocupacionals més antigues de la ciutat romana. En aquests conjunts s'hi reconeixen fragments de vernís negre itàlics de pastes vermelles. Les del tipus A mitjà són minoritaris (L 27b, 31a, 33 i 68) enfront dels tardans (L 27, 31, 36 i 5/7), però també s'hi poden trobar produccions de pastes clares com les calenes de tipus mitjà (Morel 4753, L6, 36 i 5) i alguna producció testimonial de calena tardana (B-oïdes). Pel que fa als contenidors amfòrics de procedència itàlica, cal destacar els llavis triangulars de les grecoitàliques i les Dressel 1A i 1B. Pel que respecta a les produccions locals, s'hi poden trobar de manera testimonial fragments de vernís roig ilerget. Apareixen les primeres produccions comunes locals engalbades en blanc i vermell, les ceràmiques ibèriques pintades encara presenten decoracions, i estils que recorden

l'ibèric ple com ara costelles, cercles, bandes horitzontals i dents de llop sobre un repertori formal on encara no s'aprecien els llavis caiguts dels càlats. També cal destacar l'absència dels motius florals, geomètrics i figurats sobre fons engalbats (bicromia) tan representatius dels contextos de la fase següent.

Formarien part d'aquests conjunts les accions constructives i sedimentàries representades per la fase 1 de la Suda (INT-30), l'estrat 21 dels jardins de Pompeu Fabra (INT-68), la construcció de la muralla (INT-84), les llars de foc i estructures repicades a la roca del vessant sud-est del turó (INT-48), suposem que els nivells més profunds del tall estratigràfic 1 de la plaça Sant Joan (INT-08), també del tall estratigràfic de Paeria (INT-12), la fase 1 del carrer de la Font de l'Aiguardent (INT-04), la producció metal·lúrgica documentada a la fase 1 del carrer de la Magdalena (INT-261) i el carrer del Carme (INT-270), i possiblement també les capes de preparació del *decumanus* (INT-230).

El segon grup, datat entre el 80 aC i el 30 aC, és a dir, fins a l'arribada de les primeres aretines, presenta forts canvis en relació amb els conjunts més antics. Ara, disposem de mostres més representatives com les de les fases 2 i 3 del vessant sud-est (Payà, 2000, 242-243), que ens permeten veure com els materials es mantenen amb poques variacions (amb l'excepció d'alguna aretina de vernís negre i material amfòric) des del segon quart del segle I aC fins a l'arribada de les primeres produccions aretines de vernís vermell.

En aquests nivells el vernís negre de pastes vermelles de tipus A mitjà ha desaparegut pràcticament en relació amb la fase anterior i els de tipus A tardà (Lamboglia 5/7, 6, 27, 31, 36 i 55); representen un 40 % del total d'individus. La resta, un 60 %, està format per un 10 % de produccions calenes de gran qualitat del tipus mitjà (Lamboglia 2, 3, 4, 5, 6b, 8, 10, 36, MP 127, Sanmartí 166, Morel 4753) i un 50 % de produccions calenes tardanes (Lamboglia 1, 2, 3, 4, 5, 8, 10 i 11). Pel que fa als contenidors amfòrics, segueixen les Dressel 1A, 1B i 1C, un repertori que s'amplia considerablement en la fase 3a del vessant sud-est del turó (50-30 aC) amb la Dressel 26, Lamboglia 2,

tripolitanes, brindisines i les cilíndriques de tipus Carmona. A part d'aquestes importacions, també cal destacar en aquests conjunts postsertorians la presència més que significativa de les produccions de cuina itàlica (morter, cassoles, tapadores i pàteres) i el vernís roig pompejà.

Pel que respecta a les produccions locals, desapareix el residual vernís roig ilerget de la fase anterior i es constata una davallada de l'engalba blanca i un augment molt significatiu de les produccions comunes oxidades i reduïdes cobertes d'engalba vermella i negra dedicades a la fabricació de gerres, bols i formes del vernís negre (Lamboglia 1, 5, 19 i Morel 4753) (Morán i Payà, 2007, 208-210).

Pel que fa a la ceràmica ibèrica pintada, encara molt present en la cultura material de la ciutat, destaca l'explosió d'una carregada i rica decoració amb motius florals, geomètrics i figurats sobre fons engalbats en blanc i vermell (bicromia) aplicats sobre formes més obertes i càlats d'ala penjant i cossos troncocònics (Garcés, 2000, 30).

Formen part d'aquest grup la fase 2 de la Suda (INT-30), la 2 i la 3 del vessant sud-est (INT-48), l'interior i exterior de la canonja (INT-94) i el claustre de la Seu Vella (INT-70) al turó. I a la part baixa, els materials de la plaça de Sant Joan (INT-08) i Paeria (INT-12) també demostren una continuïtat ocupacional postsertoriana, més enllà del primer establiment. També inclouríem en aquest període la fase 1 del carrer de Bafart (INT-46), la fase 2 del carrer de la Font de l'Aiguardent (INT-04), les fases 2 i 3 del carrer de la Magdalena (INT-261) i els nivells documentats recentment sobre la roca darrera de la muralla que unia el baluard de la Reina amb el de Louvigny (INT-321).

5. La forma *urbis* de la Ilerda tardorepublicana

No és fàcil, a partir de l'arqueologia urbana, saber com es van configurar les ciutats en el primer moment fundacional. Exceptuant casos com Empúries o altres, en què el creixement de les poblacions actuals s'ha desplaçat deixant parts del nucli originari lliures de construccions, com *Ieso* (Guissona) i *Aesso* (Isona), el cert és que sabem poques coses sobre l'aspecte urbanístic de la major part de les ciutats romanes de la Catalunya actual en el seu moment fundacional. Defugint d'aquestes limitacions algunes dades rellevants, com el traçat de la muralla d'Ilerda, malgrat que només s'hagi identificat un tram de 6 metres al turó (vid.

INT-84), s'ha pogut establir amb precisió gràcies als resultats negatius de les excavacions arqueològiques realitzades a la part baixa, especialment pel que fa als seus límits oriental i occidental. L'absència de nivells romans en totes les excavacions realitzades a ponent de l'antiga Cuirassa de Sant Andreu ens diuen que Ilerda s'estenia fins a l'actual plaça de Sant Francesc, molt a prop del port fluvial localitzat sota l'edifici de la Paeria (fig. 13). Si anem a l'extrem oposat, l'oriental enfront del riu Noguera, veiem que fora de la muralla califal del segle X dC (INT-86 i INT-179) mai no hem trobat restes de l'antiga Ilerda, tot al contrari que passa quan excavem dins de la medina, fins a l'extrem que la mateixa fortificació andalusina talla i afecta els sediments i construccions de la ciutat romana. Per tant, no hi ha dubte de la continuïtat que hi va haver entre el traçat de la muralla romana

Figura 13. Reconstrucció d'Ilerda al segle II dC

i l'andalusina, malgrat que el rastre constructiu de la primera va ser esborrat. Més fàcil resulta esbrinar el límit nord, condicionat per la topografia del turó, i el límit sud, imposat pel curs del riu Segre.

Tal com podeu veure en la reconstrucció de la ciutat en època alt-imperial (fig. 13), la muralla encerclava una superfície de 23 hectàrees dividida en dues parts ben diferenciades: al turó un barri que devia formar part d'una mena d'acròpolis, conjunt residencial i públic, i la part baixa, on es desenvoluparia l'*urbs* sobre l'estreta franja de terreny existent entre la base del turó i els cursos fluvials dels rius Noguera i Segre. Suposem que d'aquesta superfície quedarien exclosos d'urbanització els vessants més pronunciats de la banda sud-est, unes 5 hectàrees.

És de suposar que al mateix temps que s'aixecava el sistema defensiu d'Ilerda s'havien configurat les quatre portes d'entrada i sortida, establertes en funció de les vies de comunicació que travessaven la ciutat. La que es dirigia cap a la costa (Tarraco) i passava per sobre del pont, la que partia cap a ponent i la vall de l'Ebre, la dels Pirineus orientals cap a la ciutat romana d'*Aeso*, que connectava amb la vall del Segre, i la dels Pirineus occidentals cap a Osca (fig. 13).

Un cop fundada la ciutat, la urbanització es va estendre ràpidament i de manera simultània per tot el turó de la Seu Vella i la part baixa, un fenomen del qual hauríem d'excloure la part o superfície de l'extrem oriental, a llevant de l'actual carrer de la Democràcia, on les excavacions demostren que les primeres activitats constructives són d'època augustal (fig. 1, zona marcada), com la construcció del traçat del *cardo* (INT-101) i les primeres termes públiques (INT-83). També hi ha indicis en aquesta zona, sota la *domus* de l'antic portal de Magdalena, construïda a finals de segle I dC, de l'existència d'un forn dedicat a la fabricació de la terrissa engalbada durant el segle I aC (Buxeda *et al.*, 2014, 233), la qual cosa refermaria aquesta situació d'escassa urbanització i marginalitat de l'extrem oriental de la ciutat, per facilitar l'establiment d'activitats tradicionalment localitzades fora de les ciutats.

Alguna cosa més podem dir sobre l'urbanisme d'Ilerda, en aquest cas dels carrers. Sabem que un dels principals

eixos, com era el *cardo*, no va ser urbanitzat fins a època augustal (INT-101) (Payà i Pérez, 2007, 80), però el *decumanus*, que comunicava la porta occidental amb l'oriental, prolongació de l'antic camí de Corbins al costat del qual sorgí la necròpolis, s'hauria materialitzat des del moment fundacional (INT-230).

Durant el primer segle Ilerda va tenir un protagonisme estratègic com a lloc de pas i penetració cap a l'interior de la vall de l'Ebre. Una situació geogràfica excepcional i un turó fàcilment defensable amb un riu als seus peus explicaria que la ciutat fos l'escenari dels conflictes civils romans més importants de finals de la república a la Península, com les guerres sertorianes narrades per Sal·lusti a les *Historiae* (I, 122) i la mateixa guerra civil entre Cèsar i Pompeu amb la famosa batalla d'Ilerda de l'any 49 aC (*B. C. I.*, 37-87) lliurada davant dels murs d'una ciutat fundada uns cinquanta anys abans. La situació canviaria completament amb l'obtenció de la categoria municipal (16-13 aC) i la creació de la gran colònia de *Caesaragusta*, quan Ilerda perdria el protagonisme que havia tingut el segle anterior i es convertí en una ciutat de segona categoria, lloc de pas i parada entre la costa i l'interior.

La fundació o refundació d'Ilerda a finals de segle II aC provocaria importants canvis en els ilergets dispersos pel territori, i potser també en els mateixos ibers que residien a l'antiga *ciuitas* d'Illirta. La conquesta romana del nord-est de la Península ja feia més d'un segle que estava consolidada, però el gran canvi social, cultural i econòmic al qual es veurien abocades les comunitats indígenes no s'inicià fins a la creació de les ciutats romanes, convertides ara en l'escenari de la vida d'una nova societat urbana. És cert que existiren veritables *oppida* ibèrics amb urbanisme, serveis comunitaris i sistemes defensius, però l'*urbs* romana va ser una realitat completament nova en relació amb aquell desenvolupament protourbà al qual havien arribat les comunitats indígenes. Ibers i romans van conviure per primer cop sota un mateix model i autoritat, reflex de la primera gran globalització cultural i econòmica que Roma va estendre sobre els seus dominis i que ha perdurat fins al punt de ser l'estructura bàsica de l'organització territorial que avui tenim.

Bibliografia

Abascal, 2006:

J. M. Abascal, Los tres Viajes de Augusto a Hispania y su relación con la promoción jurídica de ciudades, *Iberia*, 9, Logronyo, 63-78.

Asensio i Jornet, 2019:

D. Asensio i R. Jornet, Territoris polítics i territoris ètnics a la Catalunya en època ibèrica, *Urbanization in Iberia and Mediterranean Gaul in the first millennium BC* a cura de M. C. Belarte, J. Noguera, R. Plana i J. Sanmartí, Tarragona (Col·lecció Trama, 7).

Belmonte, 2015:

C. Belmonte, El serrat dels Espinyers: Noves aportacions al poblament ibèric i romà d'Isona. Pallars Jussà, *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i l'Aran (Coll de Nargó i la Seu d'Urgell, novembre 2013)*, Lleida, 156-163.

Bermúdez, 2010:

X. Bermúdez, L'Urgell en època ibèrica: deconstruint els ilergets, *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*, 24, Tàrraga, 37-54.

Buxeda et al., 2014:

J. Buxeda, M. Madrid, M. Morán, X. Payà i A. Pérez, La terra sigil·lada d'Ilerda, caracterització arqueomètrica i estudi històric-arqueològic de la seva producció i de la seva relació amb les ceràmiques engalbades, *Contextos ceràmics d'època altoimperial en el mediterrani occidental* a cura de M. Roca, M. Madrid i R. Celis, Barcelona, 182-249.

Diloli i Ferré, 2008:

J. Diloli i R. Ferré, Íberos en Tortosa. Nuevos datos sobre la protohistoria del bajo Ebro, *Saguntum*, 40, València, 109-126.

Garcés, coord., 1996:

I. Garcés, coordinador, *Indíbil i Mandoni. Reis i guerrers*, Lleida.

Garcés, 2000:

I. Garcés, Les ceràmiques ibèriques pintades tardanes i romanes de tradició indígena a les

valls del Segre i Cinca, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 10, Lleida, 11-64.

Garcés, 2005:

I. Garcés, Ilergets i lacetans occidentals. Deu anys de recerques i algunes propostes de síntesi, *Món Ibèric als Països Catalans, XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà 14 i 15 de novembre de 2003*, vol. II, Puigcerdà, 411-439.

Garcés, 2018:

I. Garcés, La ceràmica de vernís roig ilerget del Tossal de les Tenalles (Sidamon) i algunes reflexions sobre tallers i identitats culturals preromanes, *Mascaçça Centre de Recerques del Pla d'Urgell*, Anuari 9, Mollerussa, 83-94.

Gil et al., 2001a:

I. Gil, A. Lorient, A. Morán, M. Payà i X. Pérez, De la Iltirta prerromana a la Ilerda tardorromana. Nuevos datos tras dos décadas de investigación continuada en Lérida, *Archivo Español de Arqueología*, vol. 74, 183-184, Madrid, 161-181.

Gil et al., 2007:

I. Gil, A. Lorient, M. Payà i J. Ribes, *El conjunt monumental de la Suda. El Castell reial i les restes arqueològiques del seu entorn*, Lleida.

Guitart, Pera i Carreras, 1999:

J. Guitart, J. Pera i C. Carreras, La presència del vi itàlic a les fundacions urbanes del principi del segle I aC a l'interior de Catalunya: l'exemple de Iesso, *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental, Actes del 2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana*, Badalona, 153-192.

Guitart, Pera i Grau, 2000:

J. Guitart, J. Pera i M. Grau, La ceràmica de vernís negre de Sigarra (Els Prats de Rei, Anoia), *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península ibèrica, Taula rodona. Empúries, 4 i 5 de juny de 1998* a cura de X. Aquilué, J. García Roselló i J. Guitart, Mataró, 225-230.

- Junyent, 1994:
E. Junyent, Iltirida, *Leyenda y arqueología de las ciudades prerromanas de la península ibérica, Ciclo de conferencias, Madrid 25 y 26 de noviembre de 1993*, vol. II, Madrid, 77-94.
- Junyent, 1996:
E. Junyent, La societat ilergeta: un món de pagesos i aristòcrates / Els orígens de la cultura ilergeta, *Indíbil i Mandoni. Reis i guerrers a cura d'I. Garcés*, Lleida, 13-16 / 17-25.
- Junyent, 2008:
E. Junyent, El vernís roig ilerget, *Valls i la seva historia. Prehistòria i Història Antiga*, vol. II, Valls, 212-214.
- Junyent, 2015:
E. Junyent, L'evidència arqueològica en la definició de la societat estatal arcaica ilergeta, *Les estructures socials a la Gàl·lia i a Ibèria. Homenatge a Aurora Martín i Enriqueta Pons. Actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 7 al 9 de març de 2013)*. *Arqueomediterrània* 14 a cura de M. C. Belarte, D. García i J. Sanmartí, Barcelona, 165-191.
- Junyent i Alastuey, 1991:
E. Junyent i A. Alastuey, La vaixella ilergeta de vernís roig, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, Lleida, 9-50.
- Junyent i Pérez, 1994:
E. Junyent i A. Pérez, Los restos arqueológicos de la Plaza de Sant Joan de Lleida (I), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 4, Lleida, 173-203.
- Junyent i Pérez, 1995:
E. Junyent i A. Pérez, Los restos arqueológicos de la Plaza de Sant Joan de Lleida (II), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5, Lleida, 211-246.
- Junyent i Pérez, 2003:
E. Junyent i A. Pérez, *Història de Lleida*, vol. 1, *L'antiguitat, d'Iltirta a Ilerda*, Lleida.
- Lorient et al., 2001:
A. Lorient, A. Pérez, M. Morán, X. Payà i I. Gil, De la Iltirta preromana a la tardorromana: Nuevos datos tras dos décadas de investigación continuada en Lérida, *Archivo Español de Arqueología*, vol. 74, 183-184, Madrid, 161-182.
- Morán, Gil i Payà, 2018:
M. Morán, I. Gil i X. Payà, L'arqueologia a Lleida en l'última dècada. A propòsit de la Ilerda romana, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 28, Lleida, 93-102.
- Morán i Payà, 2007
M. Morán i X. Payà, La vaixella de taula engalbada de la ciutat romana d'Ilerda i el fenomen de les imitacions durant el període tardorepublicà i altimperial, *Les imitacions de vaixella fina importada a la Hispania Citerior (segles I aC - I dC) Taula Rodona Imitatio Vasaria* a cura de M. Roca i J. Principal, Tarragona, 187-234 (Documenta 6).
- Moret, 2002-2003:
P. Moret, Los monarcas ibéricos en Polibio y Tito Livio, *Cuadernos de prehistoria y arqueología de la universidad autónoma de Madrid*, 28-29, Madrid, 23-33.
- Otiña i Ruiz, 2000:
P. Otiña i J. Ruiz, De Cese a Tàrraco, evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización, *Empúries*, 52, Barcelona, 107-136.
- Padrós, 2014:
C. Padrós, Els fossats del campament romà republicà del Serrat dels Espinyers, *Aeso d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà*, Premi d'arqueologia memorial Josep Barberà i Farràs, Barcelona, 102-105.
- Pera et al., 2016:
J. Pera, C. Carreras, N. Romaní, E. Rodrigo i G. Solà, El proceso de implantación territorial romana en el NE de la *Provincia Citerior* en el siglo II aC, *Fortificaciones y control del territorio en la Hispania republicana* a cura de J. Pera i J. Vidal, Saragossa, 167-201.
- Principal, Bermúdez i Saula, 2008:
J. Principal, X. Bermúdez i O. Saula, *Molí de l'Espígol, Tornabous*, Barcelona.

Principal, Camañes i Padrós, 2015:

J. Principal, M. P. Camañes i J. Padrós, Un edifici singular al castellum romanorepublicà de Monteró 1 (Camarasa, la Noguera), i l'urbanisme complex d'un post avançat del nord-est de la Citerior, *Revista d'arqueologia de Ponent*, 25, Lleida, 309-325.

Payà, 2000:

X. Payà, El vernís negre a les ciutats d'Ilerda i Aeso, *Actes de la Taula Rodona. La Ceràmica de Vernís Negre als segles II-I aC (Empúries 1998)*, Mataró, 231-248.

Payà, 2004:

X. Payà, Primers indicis fundacionals de la ciutat d'Ilerda en època republicana tardana, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 14, Lleida, 323-324.

Payà i Pérez, 2007:

X. Payà i A. Pérez, Ilerda, fonts i arqueologia d'una ciutat oculta, *Estudis clàssics: imposició, apologia o seducció?*, *Actes del XV Simposi de la Secció catalana de la S.E.E.C., Lleida 21-23 d'octubre de 2005*, Lleida, 63-109.

Payà, Puig i Reyes, 1994:

X. Payà, F. Puig i T. Reyes, Primeres datacions dels nivells fundacionals d'Aeso, *Revista d'arqueologia de Ponent*, 4, Lleida, 151-172.

Payà et al., 1996:

X. Payà, I. Gil, A. Lorient, A. Lafuente i M. Morán, Evolució espacial i cronològica de l'antiga ciutat d'Ilerda, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, Lleida, 119-149.

Payà et al., 2003:

X. Payà, I. Gil, A. Lorient, M. Molist i M. Morán, La ciutat romana d'Ilerda. Darreres aportacions al seu coneixement (Lleida, Segrià), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000. Comarques de Lleida*, Barcelona, 279-312.

Pérez, 1999:

A. Pérez, Livio, 21, 61, 6-7: *Athanagrum urbem, quae caput eius populi erat*. El problema de Atanagrum y la capitalidad ilergete, *Hispania Antiqua*, XXXIII, Valladolid, 25-46.

Riera i Principal, 2015:

R. Riera i J. Principal, Sitting on the Fence: Ilergetan Attitudes and responses to imperialistic strategies, *Monograph Series Akanthina*, 10, Gdansk, 53-70.

Salazar i Rafel, 2015:

N. Salazar i N. Rafel, La fortaleza ibérica de Sigarra: génesis y diacronía entre la Primera Edad del Hierro y la Antigüedad Tardía (siglos VI a.C.-VI d.C.), *Trabajos de Prehistoria*, 57, 2, Madrid, 399-408.

Sanmartí, 2010:

J. Sanmartí, Demografía y cambio socio-cultural: el caso de la Iberia septentrional, *Arqueología Espacial*, 28, Terol, 91-108.

Sanmartí, Plana i Martín, 2015:

E. Sanmartí, R. Plana i A. Martín, Les estructures socials en els estats ibèrics de la costa de Catalunya, *Les estructures socials a la Gàl·lia i a Ibèria. Homenatge a Aurora Martín i Enriqueta Pons. Actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 7 al 9 de març de 2013). Arqueomediterrània 14* a cura de M. C. Belarte, G. García i J. Sanmartí, Barcelona, 119-136.

Soler, 1996:

M. Soler, La moneda ilergeta, *Indíbil i Mandoni. Reis i guerrers* a cura d'I. Garcés, Lleida, 74-78.

Villaronga, 1998:

L. Villaronga, *Les dracmes ibèriques i llurs divisors*, Barcelona.

Els Prats de Rei (Anoia). Municipium Sigarrensis (o Sigerrensius)

En una utilíssima publicació de M. Tarradell (1978) que pretenia posar sobre la taula el que sabíem i no sabíem sobre les ciutats romanes dels Països Catalans, Sigarra pràcticament no hi sortia. Deixant de banda un conjunt epigràfic més que notable (Fabre, Mayer i Rodà, 1984, 53-62), conegut des d'antic, on es recollia el nom del *municipium*, alguna de les magistratures urbanes i la presència de l'*ordo decurionum* en època tetràrquica, eren ben poques les coses que, en realitat, se'n coneixien. Tanmateix, aquell conjunt d'inscripcions obligava a pensar que la vila dels Prats de Rei, d'on procedien, havia estat el nucli urbà de la *ciuitas* de Sigarra, esmentada exclusivament, a mitjan segle II de l'era, per Claudi Ptolomeu (*Geog.* 2, 6, 63), que la va situar erròniament en territori ilerconvà, però amb el nom ben present en unes raríssimes monedes d'argent de patró grec que hom data entorn del 200 aC, en el context de la Segona Guerra Púnica (218-202 aC), on podem llegir, en signes ibèrics, al revers, «SiKARRA» (Ferrer *et al.*, 2012, 37-58). Així doncs, es podia deduir, sense forçar les coses, que el topònim que porta la comarca de la Segarra té un origen ben reculat, de, com a mínim, l'ibèric antic (600-500 aC), quan serviria per identificar un hàbitat de notable entitat. Nogensmenys, mancats, en aquells anys, de troballes arqueològiques significatives de cronologies tan altes, una línia de recerca reconeguda proposava una localització diferent per a l'hàbitat lacetà i un desplaçament posterior del topònim durant el domini romà, un fet ni estrany ni extraordinari.

Entre 1972 i 1975, l'erudit local Josep Castellà (Castellà *et al.*, 1986), amb un equip de joves del poble, efectuà un seguit de sondeigs en diversos indrets de la vila amb resultats engrescadors, amb la descoberta d'importants vestigis que calia datar durant l'ibèric tardà o, si ho preferiu, la baixa república. Convé tenir ben present que en cap d'aquelles intervencions s'exhaurí del tot el potencial estratigràfic. L'estudi i publicació d'aquelles descobertes no serví, de moment, per resoldre els problemes històrics plantejats, sinó per atiar-los.

Ha calgut esperar a les grans excavacions de 2012 i 2013 per trobar el desllorigador que permet observar les coses d'una altra manera i explicar l'evolució històrica del lloc des del segle VI aC fins a més enllà de la creació del municipi romà.

La primera ocupació del lloc correspon a una imponent fortalesa ibèrica amb vall defensiu i sòlides muralles, amb cronologia ferma de l'ibèric antic (600-500 aC), que senyoreja un important territori agrícola i ramader a la Catalunya interior (Salazar, 2015, 125-130; Salazar i Rafel, 2015), a la depressió Central, al mig d'importants camins de transhumància i en una excel·lent situació entre les terres de ponent i la costa. No tenim cap dubte a suposar que aquell indret ja s'anomenava Sigarra. Durant l'ibèric ple avançat, vers el 300 aC, l'antic fossat defensiu s'hauria colgat i al seu interior s'hi bastiren habitatges. La vella fortalesa deixa pas a una altra realitat. El nou establiment, que no sabem si estigué envoltat de muralles, s'expandia més enllà del nucli inicial.

En relació amb la potent fase baix-republicana que creixia, encara, més enllà, posada de manifest en les excavacions dels anys setanta del segle XX, les intervencions més recents van localitzar, formant part d'un abocament, un conjunt notable i nombrós de vestigis arquitectònics monumentals, a base de fusts i tambors de columnes, bases àtiques i capitells toscans, alguns dels quals mostraven restes d'una capa de recobriment exterior de pintura blanca (Salazar, Pamias i Moreno, 2016). Pertanyien, no cal dir-ho, a un edifici públic, monumental, versemblantment a un temple de tipus itàlic, bastit, dins de la segona meitat del segle II aC, a l'interior de Sigarra. És important contextualitzar i no deixar-nos arrossegar per la impressió d'aquesta sorprenent troballa.

Convindria explicar i datar amb la màxima precisió possible el context de la localització, que sembla, de moment, situar-se globalment dins de la baixa república (mitjan segle II / mitjan segle I aC?). Hi veiem, en aquell edifici cultural, la voluntat de les elits indígenes de Sigarra de «romanitzar-se», d'iniciar un procés voluntari d'assimilació dels costums i les

maneres dels conqueridors, un comportament que no és gens estrany i que comencem a constatar un xic arreu. A *Kerunta, el gran *oppidum* de la Indigècia, en tenim un bon exemple, molt ben estudiat (Burch *et al.*, 2001, 98-108). I no és un cas únic (Burch *et al.*, 2010, 39-47). Així doncs, a la Catalunya interior, a Sigarra, els qui controlaven el poder per gràcia i concessió de Roma actuaven semblantment; pretenien esdevenir romans, adquirint pautes, costums i maneres de fer dels nous amos.

La implantació de monuments de tipus itàlic en un hàbitat indígena servia no només per autorepresentar-se; per demostrar contactes, prestigi i poder, sinó també per aconseguir la integració, més lenta, d'aquells que en depenien socialment i políticament, per mitjà de la potència de l'exemple que s'amagava darrere d'unes construccions sorprenents i del tot noves, desconegudes. I no ens enganyéssim pas, aquesta mena d'edificis no formaven part d'un conjunt assimilable a un hipotètic fòrum que només podem cercar en *ciuitates* de tipus romà (municipis i colònies de dret romà o de dret llatí). Va ser, no cal dir-ho, una manera de fer eficaç que es clouria, en el cas de Sigarra, amb la concessió del dret municipal durant la gran reforma flàvia, a la vuitena dècada del segle I de l'era.

Amb les cronologies que es proposen amb relació al suposat temple itàlic, semblaria que hauria deixat d'existir en un moment imprecís dins de la part central del segle I aC i no pas més endavant. Si aquesta datació és correcta, caldria suposar que circumstàncies que no coneixem (guerra sertoriana o guerra civil entre Cèsar i Pompeu?) haurien tingut com a resultat la destrucció d'un edifici notable que hauria tingut una vida curta. Hi ha algun fet que de moment ens defuig, que hauria tingut lloc durant els dos primers quarts del segle I aC, que explicaria per què el nucli ibèric dels Prats de Rei no hagués assolit, abans, el dret llatí. Fou, no hi ha dubte, una ciutat estipendiària fins a l'època flàvia, quan Vespasià concedí a totes les *ciuitates* peregrines de les tres províncies d'Hispania el dret llatí. Així és tancava un procés de gairebé tres-cents anys de durada.

Convé recordar que ara, a l'inici d'un gran programa de recerca que haurà de donar-nos més sorpreses,

tenim documentada una llarguíssima continuïtat urbana de més de mil anys, entre el segle VI aC i el V dC, en el benentès que l'època alt-imperial romana, és, de moment, un buit des del punt de vista d'estructures i de cultura material que, tanmateix, omplen a bastament les troballes epigràfiques (Pera, 1994). Més enllà del segle V (o VI), els vestigis se'ns difuminen. Sigui com sigui, aquella *ciuitas*, com moltes altres d'aquest país, acabà desapareixent com a tal, engolida per *ciuitates* veïnes. Les futures excavacions, de ben segur, ens han d'ajudar a entendre-ho i a explicar-ho.

Bibliografia

- Burch *et al.*, 2010:
J. Burch, J. Casas, A. Costa, J. M. Nolla, L. Palahí, A. Rojas, J. Sagrera, D. Vivó, J. Vivo i J. Simon, La síntesi, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia* a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo, Girona.
- Burch *et al.*, 2001
J. Burch, J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda i D. Vivó, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Sant Julià de Ramis-Girona, 2001.
- Castellà *et al.*, 1986:
J. Castellà, *et al.*, *Campanyes d'excavacions arqueològiques a Els Prats de Rei (1972-1975)*. Prats de Rei: Patronat del Museu Municipal dels Prats de Rei.
- Fabre, Mayer i Rodà, 1984:
G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne. I. Barcelone (sauf Barcino)*, París, 1984.
- Ferrer *et al.*, 2012:
J. Ferrer, D. Garcia, I. Moreno, N. Tarradell-Font i A. Turull, Aportacions al coneixement de la seca ibèrica de *šikařa* i de l'origen del toponim Segarra, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 22, 2012, 37-58.
- Guasch i Salazar, 2018:
M. Guasch i N. Salazar, *Segarra, Sigarra, cruïlla entre Ibèria i Hispània*, Els Prats de Rei (catàleg d'exposició).
- Pera, 1994:
J. Pera, Reflexions entorn al *Municipium Sigarrensium*, *La ciutat en el món romà. Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*, volum 2, Tarragona, 323-324.
- Salazar, 2015:
N. Salazar, *Šikařa: un oppidum amb orígens en l'ibèric antic* (els Prats de Rei, Anoia), *Actes de les III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*, Roda de Ter, 125-130.
- Salazar, Pàmies i Moreno, 2016:
N. Salazar, D. Pàmies i I. Moreno, De Sigarra a Prats de Rei: noves descobertes arqueològiques al *Municipium Sigarrensium* (els Prats de Rei, Anoia) entre la primera edat del ferro i l'edat mitjana, *Tribuna d'Arqueologia 2013-2014*, Barcelona, 115-134.
- Salazar i Rafel, 2015:
N. Salazar i N. Rafel, La Fortaleza ibèrica de Sigarra: gènesis y diacronía entre la Primera Edad del Hierro y la Antigüedad Tardía (siglos VI a.C. – VI d. C.), *Fortificaciones en la Edad del Hierro: control de recursos y territorio* a cura d'Ó. Rodríguez, R. Portilla, J. C. Sastre i P. Fuentes, Zamora, 399-408.
- Tarradell, 1978:
M. Tarradell, *Les ciutats romanes dels Països Catalans*, Barcelona.

Tornar a l'inici

Tornar a l'inici